

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫНЫҢ ПІКІР-ТАЛАС МӘСЕЛЕЛЕРІ ДИСКУССИОННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

ТАРИХ – ҰЛТТЫҢ БАЙЛЫҒЫ. ТАРИХ – ҰЛТТЫҢ ЖАДЫ

Қ.Атабаев – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Әлем тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, т.ғ.д., деректанушы*

2012 жылы 19 сәуірде Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен Қазақстан тарихшыларының Ұлттық Конгресі «Ғылым ордасында» **«Қазақстан тарихы: зерттеу нәтижелері және Отан тарихы көптомдық Жобасының тұсаукесері»** атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізді. Қазақстанның барлық дерлік облыстарынан келген тарихшыларымыз конференция атында айтылғандай, **«Қазақстан тарихының зерттелу нәтижелері»** мен **«Отан тарихының жобасын»** талқылап, «2012-2016 жылдары дайындалуы тиіс 20 кітаптан тұратын 10 томдық ежелгі дәуірден бастап бүгінге дейінгі **«Қазақстан»** тарихын жазуға келісім жасасты.

Бұл көптомдық үшінші көптомдық болмақ. Бес томнан тұратын бірінші көптомдық **«Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін»** деген атпен Кеңес өкіметі кезінде жарық көрді. Ол кезінде жоғары бағаланып, мемлекеттік сыйлық та алды. Білік басындағы коммунистік партияның талабына сай таптық тұрғыдан жазылған көптомдықтың шынайы қазақ тарихын баяндамағандығы белгілі. Екінші көптомдық дәл сондай атпен тәуелсіздік жылдары дүниеге келді. Аздаған ғана өзгерістермен бірінші бестомдықтың негізінде және орыс тілінде дайындалып, аса өрескел қателіктермен қазақ тіліне аударылған көптомдықты қазақтар өз тарихымыз деп қабылдамады.

Дегенмен, **«Қазақстан тарихы»** әзірге дайындалар көптомдықтың жұмысшы аты ғана. Сондықтан да, әлі де болса көптомдықтың атын көпшілік болып ақылдасып анықтауға болады. Өйткені ұжымдық еңбектің қалай аталары маңызы өте үлкен принципті мәселе. Ол тек кімнің немесе ненің тарихын жазу ғана емес, ол Қазақстан тарих ғылымының келешек даму бағыт-бағдарын да, жазылар еңбектің мәні мен мазмұнын да анықтайтын басты фактор.

Тарих ғылымының басты теориялық-методологиялық проблемаларының бірі ретінде, зерттеу объектісін дұрыс таңдай білу ғылымның да, сол ғылыммен айналысатын ғалымдардың да алдына шынайы, табиғи проблемалар қойып, сол проблемаларды шешу жолдарын іздестіруге мүмкіндік берсе, объекті дұрыс таңдай алмау жалған, ойдан шығарылған проблемалар қойып, соларды шешумен айналысуға мәжбүр етеді. Оның «тамаша үлгісін» Кеңестік тарихнамадан анық көруге болады. Жүздеген тарихшылардың ондаған жылдар бойы **«Қазақстанның капитализмді аттап өтіп, социализм орнату тарихы»** сияқты жалған проблемамен айналысып, бүгінде ешкімге керексіз болып қалған том-том еңбектер жазғандығы жасырын емес.

Демек, көптомдықтың атын **"Қазақстан тарихы"** деп алу, тағы да ойдан шығарылған жалған проблемалармен айналысуға алып келері анық. Өйткені көне дәуірде де, орта ғасырларда да **«Қазақстан»** болған жоқ. Жоқ нәрсенің тарихы да жоқ. Сонда біздің тарихшыларымыз ненің тарихын зерттеп, ненің тарихын жазып жүр? Ал, **«Қазақстан тарихы»** деген атпен **«Қазақ тарихын»** жазамыз деп ойлау, ғылыми тұрғыдан алғанда ешқандай да сын көтермейтін қарапайым қателік болып табылады.

Өйткені, ғылым әр бір терминді дәл, өз орнында пайдалануды талап етеді. Егер, ғылымның осы бір қарапайым ғана талабынан шығар болсақ, онда **«Қазақстан»** 1991 жылы пайда болған мемлекеттің аты. Ол тарихи шындық. Демек, көптомдықтың атын **"Қазақстан тарихы"** деп алу, өзіміздің бірнеше мың жылдық тарихымызды өз қолымызбен 20 жылға дейін қысқарту болып табылады. Тіптен, шартты түрде алған күннің өзінде **«Қазақстан тарихы»** деген ұғым ХХ ғасырдың 20-шы жылдарынан бергі кезеңді ғана қамтиды.

Қазақстан тарих ғылымының зерттеу объектісін **«Қазақ ССР тарихы»** деп анықтап берген де сол кеңестік тарихнама. Тар көлемді таптық позицияға негізделген Кеңестік тарихнама ұлттардың емес, таптардың және сол таптардың күресі нәтижесінде пайда болған мемлекеттердің тарихын басты зерттеу объектісі етіп алды. Демек, Қазақстан тарих ғылымының басты зерттеу объектісі ретінде көптомдықтың атын **"Қазақстан тарихы"** деп алу, сол Кеңестік тарихнаманың салып берген сара жолымен одан әрі жүре беру деген сөз.

Сол сияқты "Отан тарихы" да орыс тарихшыларының ойлап тапқан "жаңалығы". КСРО күйреп, КСРО тарихы керексіз болып қалғанда, олар "КСРО тарихын" "Отан тарихы" деген атпен ауыстырды. Сол

уақытта біз де өз тарихымызды "Отан тарихы" (Қазақстан Республикасының тарихы) деп атадық. Ал, Ресейдің тарихи тағдыры мен мақсат-мүдделері, біздің тарихи тағдырымыз бен, мақсат-мүдделерімізден басқа екендігін, екеуінің тіптен екі басқа, бір-біріне қарама-қарсы нәрселер екендігін ойлағанымыз да жоқ. Ресми Ресей тарих ғылымының зерттеу объектісі империя мүддесіне сай саналы түрде таңдалып алынған объект. Орыс тарихшылары империяға қызмет еткен және ете де береді. Осы объективті факторды ескермей, қанымызға сіңіп қалған ескі әдетпен, орыс тарихшыларының соңынан ере беру бізді үлкен қателіктерге ұрындырып отыр.

Сонымен, **біріншіден**, Қазақстан тарих ғылымының зерттеу объектісін – "**Қазақстан тарихы**" деп алу, біздің ұлттық мүддемізге де, тарихи тағдырымызға да сай келмейді. Өйткені, ол ұлттың тарихын емес, мемлекеттің тарихын зерттеу болып шығады. Қазақтарды құрған мемлекеттер емес, мемлекеттерді құрған қазақтар. Қазақстандағы мемлекет құрушы бірден-бір ұлт – қазақ ұлты. Ал, өзгелері басқа ұлттардың өкілдері, яғни біздегі диаспоралар. Олардың ұлт ретіндегі тарихы өздерінің тарихи отандарында жан-жақты зерттелуде. Сондықтан, **қазақ тарихы мемлекеттер тарихының тінінде (контекстінде) емес, мемлекеттер тарихы қазақ тарихының тінінде (контекстінде) зерттелуі тиіс.**

Қазақ жерінде талай мемлекеттер орнап, талай мемлекеттер тарих сахнасынан кетті. Тек, соңғы бір ғасырдың шеңберінде ғана қазақ жерінде 5 түрлі мемлекет өмір сүрді. Олар: патша үкіметі, уақытша үкімет, Алаш Орда үкіметі, КСРО және Қазақстан Республикасы. Бірақ, қай мемлекеттің кезінде болмасын осы жерде өмір сүрген қазақтар. Сондықтан қазақ жерінде пайда болған сан-алуан мемлекеттердің бәрінің де тарихы, сол қазақ тарихымен байланыста зерттелуге тиіс. Сак, үйсін дәуірлерінен бастау алған мемлекеттер тарихы да, сол қазақтардың ата-бабаларының тарихы. Қазақтардың ата-тектері мемлекеттер пайда болмастан бұрын да осы жерді, кең Даланы мекен еткен. Демек, **Қазақ тарихы** – тамыры тереңнен тартылған көне тарих. Ол – осы жердің, Ұлы даланың тарихы. Ол, сол Ұлы даланы еркін жайлаған **қазақ** деген халықтың тарихы. Демек, **Қазақ тарихы**, ол осы жердің тарихы, **Қазақ тарихы**, ол осы елдің тарихы, **Қазақ тарихы**, ол Ұлы Далада бұрын-соңды өмір сүрген мемлекеттер тарихы. Оның ішінде Қазақстанның да тарихы.

Екіншіден, **Қазақ тарихын** – "Отан тарихы" деп алу да дұрыс емес. Ол, біріншіден, сырттағы 5 миллионға жуық қазақтарды туған тарихынан өз қолымызбен айыру деген сөз. Мысалы, тағдырдың талкегімен Қытайда өмір сүріп жатқан 2 миллионға жуық қандастарымыздың Отаны – ҚХР. Өйткені олардың көбі сонда дүниеге келіп, сонда өсті. Сол сияқты басқаларының да өз Отандары бар. Екіншіден, **Қазақ тарихы** – дүниенің қай түпкірінде жүрмесін өзін қазақпын деп санайтын азаматтардың бәрінің де ортақ тарихы. Демек, ол **Қазақ тілі** сияқты дүниежүзі қазақтарының басын біріктіріп тұратын маңызды факторлардың бірі.

Үшіншіден, Қазақстан тарих ғылымының алдында тұрған басты теориялық-методологиялық проблемалар мен негізгі міндеттерді тұңғыш Президентіміз Н.Ә. Назарбаев өзінің "Тарих толқынында" атты еңбегінде тарихқа да, тарих ғылымына да терең талдау жасау арқылы бұдан бірнеше жыл бұрын көрсете білген. Жете үңіліп, Президент кітабын ден қойып оқыған оқырмандар да, зерттеушілер де, еліміздегі тарих ғылымының алдында тұрған көптеген теориялық-методологиялық проблемалардың сол кітапта айқындалғанын байқар еді. Мысалы, Елбасы ұлттық тарихымыздың саналы түрде бұрмаланғандығы туралы айта келе: "Әділеттікке дес берер болсақ, біздің алдымызда төл тарихымызды қалпына келтіріп, оның жетістігі мен кемшілігін, жеңістері мен жеңілістерін барша шындығымен көрсету міндеті тұр" – деп біздегі тарих ғылымының басты бағытын айқындаса [1. 40 б.], тарихтың ұлттық идеяны қалыптастырудағы шешуші рөлі туралы: "Ұлттық идеяның қалыптасуы өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болады... ұлттық тарихты жиырма бірінші ғасырдың өлшемдері шеңберінде ұғыну ұлттық идеяны тұжырымдаудың алғашқы қадамы болып табылады" – дейді [1. 40 б.]. Демек, көптомдықтың атын **«Қазақ тарихы»** деп алып, атына сай мазмұнын толықтыру Президент саясатын іске асыру деген сөз. Ал, ол тарихшылардың тікелей міндеті болып табылады.

Төртіншіден, өздерінің ұлттық тарихын кәсіпқойлық деңгейде жазу ісі көптеген елдерде бұрын да болған бүгін де бар. Мысалы, өткен ғасырдың 70-ші жылдарында, яғни кеңес өкіметінің кезінде-ақ тәжіктер «Таджики» деген іргелі еңбек жазса, өз тәуелсіздігін алған ұлттар түгіл Ресей құрамында қалып қойған татарлар Татарстан Республикасы ҒА тарих институтының дайындауымен **«История татар с древнейших времен в семи томах»** деген атпен 7 томнан тұратын іргелі еңбекті жарыққа шығарып та үлгерді. Өз ұлтының тарихын қалай жазғаны туралы татар тарихшысы Дамир Исханов өзінің "Национальная история и ее принципы" деген мақаласында: "Историю необходимо разрабаты-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.
вать как национальную историю, отражающую наши собственные, т.е. национальные интересы...
Прежнее положение татарской исторической науки, которую можно охарактеризовать как жесткую привязанность к русской историографии, правильнее было бы квалифицировать как колонизацию нашей собственной истории с стороны имперского центра" – дейді [2]. Татар тарихшысының бұл айтқандарының біздің тарихымызға қатысы жоқ деп кім айта алады?

Бесіншіден, XX ғасыр басында жазба тарихтың қажет екендігін айтып, туған тарихына ерекше көңіл бөлген Алаш зиялылары да мемлекет тарихы емес, ұлт тарихы, қазақ тарихы туралы жазған. Мысалы, Міржакып Дулатов "Қазақ" газетінің 1913 жылғы 2, 3, 5, 7, 9 нөмірлерінде "Қазақ тарихы" деген көлемді мақала жарияласа, Ахмет Байтұрсынов, "Қазақтың" 62-ші нөмірінде жарияланған "Мектеп керектері" атты мақаласында "Қазақ бастауыш мектебінде үйретілетін білімдер мыналар: оқу, жазу, дін, **ұлт тілі, ұлт тарихы**" – деп, атап айтқан [3]. Тарихымыз туралы қазақ тілінде тұңғыш тасқа басылып шыққан Шәкәрім Құдайбердіұлының кітабы "Қазақ-қырғыз хәм хандар шежіресі" деп аталғандығы белгілі. Демек, қазақ тарихын зерттеп, көптомды **«Қазақ тарихын»** жариялау Алаш зиялыларының көксеген арманының орындалуы болар еді.

Алтыншыдан, Мәскеудің де, КОКП-ның да құлдығынан құтылғанымызбен **«Қазақстан тарихын»** зерттеуден айырылмауымыздың да өз объективті және субъективті себептері бар. Ол патша үкіметі бастап, кеңес өкіметі аса белсенділікпен жүргізген отарлау саясаты салдарында елімізде қалыптасқан реальды жағдаймен және қоғамымызда өмір сүріп жатқан әлеуметтік топтар мен сол әлеуметтік топтардың мүддесін көздеген зерттеуші-субъектермен, қазақ тарихшыларының психологиясымен, олардың кәсіби дайындығымен, яғни әлеуметтік-субъективтілік факторлармен байланысты.

Біріншіден, жерлестеріміздің империялық пиғылдан айырыла қоймаған белгілі бір тобы өздерінің қазақ жерінде өмір сүріп жатқандықтарын, сол халықтың тілін, тарихын білулері керектігін мойындағылары келмейді. Сондықтан, сол топтан шыққан тарихшылар үшін бет-бейнесі белгісіз, бәріне де ортақ, қандай деректерге сүйеніп жазсаң да, қай тілде жазсаң да бола беретін **«Қазақстан тарихы»** туралы жазған тиімді. Екіншіден, белгілі бір әлеуметтік топтың өкілі болып табылатын, қазақ тарихшыларының бір бөлігі өз тілінде оқи да, жаза да білмейді. Демек, тума төл деректерімізді дерек көздері ретінде пайдалана да алмайды. Сондықтан, олар да **«Қазақстан тарихы»** туралы орыс тілінде пайда болған деректер негізінде, сол тілде еңбектер жазып, ғылыми атақ-дәрежелерге ие болды және ие болуда. Олардың түсінігінде ғылым тек орыс тілінде ғана дамуы мүмкін. Үшіншіден, өз тілдерінде жаза да, оқи да алатын қазақ тарихшыларының өздері де **«Қазақ тарихын»** емес, **«Қазақстан тарихын»** зерттеуге дайындалған және дайындалуда. Сондықтан олар да түбегейлі психологиялық және кәсіби өзгерістерді қажет етеді.

Осындай, және басқа да себептерге байланысты біз әлі туған тарихымызға, атап айтқанда, **«Қазақ тарихына»** бет бұра алмай келеміз. Әрине, қоғамдағы әр түрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін ескерген жақсы, бірақ ол неге қазақтардың ұлттық мүддесінің есебінен жүргізілуі тиіс? "Қазақстан – ұлттар достығының лабораториясы" деп даурығып жүріп, өзіміздің бет-бейнемізден, тілімізден, дінімізден, тарихымыздан т.т. айырылып қала жаздағанымыз бізге неге сабақ болмайды? Достық достықпен, бірақ қазақтар да өз тарихын білуге құқылы. Оған біздегі басқа ұлттардың өкілдері де түсіністікпен қараулары керек.

Жетіншіден, Қазақстан, яғни мемлекет тарихын зерттеу ісімен арнайы айналысып отырған бізде ғылыми-зерттеу институты да бар. Ол Астана қаласында ашылған «Мемлекет тарихы институты». **«Қазақстан тарихын»** жазу солардың міндеті. Ал, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты азамат тарихымен, атап айтқанда қазақ тарихын зерттеу ісімен айналысуы тиіс. Ол сонда ғана өз орнын ақтай алады. Егер, ол да Қазақстан тарихын зерттейтін болса, онда екі бірдей институттың не қажеттігі бар?

Әрине, XXI ғасыр талабына сай ғылыми негізделген жүйелі де танымды тарихымызды жазудың зерттеу объектісін анықтаудан басқа, құлдық психологиядан арылған, анау не дер екен, мынау не дерек деп ешкімге жалтақтамайтын тарихшылардың жаңа буын өкілдерін дайындау, тарихи зерттеу методтарын жетілдіру, тарих ғылымын қазіргі эмпирикалық деңгейден теориялық деңгейге көтеру сияқты күрделі компоненттері де бар. Олардың бәрі де бір біріне сай болуы үшін Қазақстанның тарих ғылымын түбегейлі қайта құру қажет. Дайындалар көптомдықтың атын **«Қазақ тарихы»** деп алу осы бағытта жасалынған алғашқы нақты қадам болған болар еді.

Сонында айтарым, тарих – қалай атағы келсе солай атайтын тарихшылардың меншігі емес. Тарихшылар қайдан құлақ шығарғысы келсе содан құлақ шығаратын тарих қазан емес. Тарих – ұлттың

алтын қазынасы. Тарих – ұлттың ғасырлар бойы тірнектеп жинаған байлығы. Тарих – ұлттың жады. Ал, тарихшылардың міндеті сол байлықты төкпей-шашпай жинап ұлтқа қайтару, әр түрлі себептерге байланысты көмескеленген ұлт жадының қалпына келуіне көмектесу. Ұлтымыз біздерден, яғни кәсіп-қой тарихшылардан 20 жыл бойы өзінің ғылыми негізде жазылған жүйелі де, шынайы тарихын күтті. Ал, біз, тағы да, сол бұрынғыдай, көне дәуірден бүгінге дейінгі **«Қазақстан тарихын»**, яғни ұлттың емес, көне дәуірде де, орта ғасырларда да болмаған мемлекеттің тарихын жазсақ жұршылық, әсіресе келер ұрпақ бізге не дер екен? Мен өз әріптестерімнен осыны ұмытпауларын өтінемін.

Сонымен қатар, көптомдықтың қалай аталып, қай бағытта, қандай мазмұнда жазылары тек тарихшыларға ғана қатысты тар көлемдегі мәселе емес. Ол ұлттық көлемдегі ауқымды мәселе. Сондықтан жұртшылық та тек сырттай бақылаушы ғана болып қалмай, көптомдықтың осы бастан дұрыс аталып, дұрыс бағытта дайындалуына және ұлттық мазмұнда жазылуына әсер етулері тиіс.

1. Назарбаев Н. *Тарих толқынында*. – Алматы: 1999. – 296 б.

2. Исханов Д. *Национальная история и ее принципы*. // *Қазақ тарихы*. №1. 2007.

3. Байтұрсынов А. *Мектеп керектері* // *Қазақ*, 1914, №62, 17 май.

Резюме

Автор данной статьи профессор К.Атабаев считает, что объект исследования исторической науки Казахстана до сих пор обозначенное, как "История Казахстана", не соответствует ни национальному интересу, ни исторической судьбе коренного казахского этноса. История Казахстана – не история казахского народа, а история государства. По мнению автора, не государство формирует народ, а народ образует государство. В Казахстане единственная государствообразующая нация – казахский народ. Поэтому, история казахов должна изучаться не в контексте истории государства, наоборот, история государства должна изучаться в контексте истории казахов.

Автор предлагает называть многотомник не «История Казахстана», а «История казахов».

Summary

The author of this article professor K. Atabaev believes, that the object of study of historical science in Kazakhstan - called "History of Kazakhstan," does not correspond to the national interest or historical fate of the indigenous Kazakh ethnos. History of Kazakhstan - no history of the Kazakh people, and the history of the state. According to the author, not the state shapes the people, and the people form a state. In Kazakhstan, the only dergavotvor nation - Kazakh people. Therefore, the history of the Kazakhs should not be studied in the context of history, and the history of the state should be studied in the context of the history of the Kazakhs.

The author suggests to name multivolume not «History of Kazakhstan», and «History of Kazakhs»

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

ПРАКТИКА СОЦИАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ: НОВЫЙ ФОРМАТ РАБОТЫ ПО СОЦИАЛЬНО-ТРУДОВЫМ ОТНОШЕНИЯМ В АО «САМРУК-КАЗЫНА»

Н.Еримбетов – *к.полит.н., Генеральный директор Корпоративного Фонда
«Центр социального партнерства»*

Социальная стабильность в стране является одним из ключевых приоритетов государственной политики.

В своей программной статье «Социальная модернизация Казахстана: двадцать шагов к обществу всеобщего труда» Глава государства Нурсултан Назарбаев поставил перед нами масштабные цели и задачи по повышению уровня социального развития нашего общества. Фактически, Президент обозначил новую мировоззренческую парадигму, которая направлена на качественный сдвиг в сторону общества труда, не просто улучшение жизни рядового казахстанца, а трансформацию его психологии, формирование созидательной личности.

Казахстан идет в фарватере глобального тренда усиления значимости социальной ответственности не только государства, но и бизнеса, поскольку, как показала мировая практика, отсутствие в рабочей практике методов сбалансированного социального партнерства может быть чревато большими рисками и непосильными вызовами. В своей статье Президент отметил, что не только государство, но и частные структуры должны разделить ответственность за ход и результаты социальной модернизации.

АО «Самрук-Қазына» объединяет свыше 500 предприятий страны, или около 60% экономики. В Фонде работают более 320 тыс. человек. Фактически, это более 1 млн. членов семей, которые зависят от своих кормильцев.

Как показал анализ социальных практик в компаниях «Самрук-Қазына», нам нужны новые, нестандартные решения вопросов социально-трудовых отношений.

Сегодня слова «социальное партнерство» – это не очередная красивая фраза из арсенала HR-менеджеров, а один из ключевых факторов обеспечения социальной стабильности в коллективах и экономического успеха на предприятии.

К сожалению, сегодня «человеческие ресурсы» мы механически относим к понятийному ряду энергетических, нефтяных, водных и других ресурсов. Мы говорим о человеческом капитале, но при этом перестаем видеть самого человека – из плоти и крови, со своими страхами, надеждами и ожиданиями, который и составляет этот бесценный ресурс.

Для того чтобы знать полную картину происходящего в своих компаниях, руководство налаживает прямую связь с рабочими посредством ведения личных блогов, внедрения телефонных “горячих линий”, специальных почтовых ящиков.

Кроме того, руководители компаний обязаны проводить ежегодные собрания с отчетом перед своими коллективами о проделанной работе, достижениях, целях и задачах на предстоящий период.

В Казахстане, как и во всем мире, профсоюзы являются наиболее организованной формой социально-экономических связей наемных работников. Вместе с тем необходимо отметить, что профсоюзы не всегда достаточно активны в отстаивании интересов рабочих. Они могут проявлять высокую активность на республиканском уровне и низкую – на самих предприятиях. Поэтому в АО “Самрук-Қазына” создается консультативно-совещательный орган – Совет профсоюзов.

Совет на правах консультативно-совещательного органа при Фонде будет проводить работу в области выявления и предотвращения социально-трудовых конфликтов, осуществлять координацию совместных усилий профсоюзов и руководства компаний Фонда в деле социального партнерства и выстраивания гармоничных отношений между работодателями и работниками.

С этой же целью, а также для укрепления и популяризации института трудовых династий в «Самрук-Қазына» создается Совет трудовых династий Фонда.

Также Центр начал создание института переговорщиков для каждого региона, в котором присутствуют компании Фонда. Целью этой инициативы является создание групп оперативного реагирования, состоящих не только из профессиональных медиаторов, но и из известных и уважаемых в регионе

граждан, которые будут принимать активное участие в профилактике и разрешении социально-трудовых конфликтов. Их деятельность сравнима с почетной деятельностью послов доброй воли ООН.

На сегодняшний день в Фонде создан корпоративный центр подготовки медиаторов-переговорщиков, где проводятся обучающие мероприятия по медиации для работников Фонда, ответственных за работу с коллективом. Эта инициатива выдвинута в рамках поручения Главы государства по созданию и использованию структур и процедур медиации, в том числе в сфере трудовых отношений.

Создана рабочая группа совместно с Федерацией профсоюзов и Министерством труда и социальной защиты населения по проведению анализа и совершенствованию практики применения коллективных договоров компаний Фонда. Создана рабочая группа по вопросу разработки и внедрения единых стандартов по оплате труда для работников Фонда.

Социальное недовольство и напряжение сопутствуют любым модернизационным проектам и действиям. Выход в том, чтобы создавать эффективные алгоритмы оперативного разрешения проблемных ситуаций.

Участившиеся в последнее время социально-трудовые конфликты на крупных производственных предприятиях стали тревожным симптомом, свидетельствующим о нехватке действенной системы превентивных мер, направленных против роста социальной напряженности.

Важное место в мониторинге общественных настроений в стране занимает прогнозирование и предупреждение конфликтов на основе контроля показателей социальной стабильности.

Обычная практика подразумевает, что показатели социальной стабильности становятся объектом специальных исследований. На сегодняшний день в Казахстане зарегистрировано около 170 компаний, заявляющих, что они проводят маркетинговые и социологические исследования. По данным экспертов, реально работающих в этом секторе услуг – не более 50 компаний. Из них – около 20 компаний можно действительно назвать профессиональными. Другая сторона вопроса – направления исследований. Почти все они исследуют вопросы пост-фактум, и очень малый процент направлен на прогнозирование. Например, недавно был проведен опрос среди казахстанцев по их книжным предпочтениям, однако результаты исследований не позволяют ответить на такие вопросы как «Каковы будут книжные предпочтения казахстанцев в будущем?», «Как будет развиваться книжный рынок страны?» и так далее.

Считаю, что сегодня пришло время предиктивной социологии, которая позволит прогнозировать варианты развития различных ситуаций в будущем.

Приведу пример: полиция Лос-Анжелеса совместно с калифорнийской компанией ПредПол, занимающейся разработкой программного обеспечения, внедрила систему электронного выявления и предотвращения преступлений. Другими словами, с помощью компьютерной программы полицейские теперь могут «предсказывать» преступления до их совершения и высылать предупредительный патруль. Для этого был разработан алгоритм вычисления криминальной активности в округе на основе данных о совершенных ранее преступлениях. Фактически, была создана электронная карта предотвращения преступности. Использование алгоритма позволило снизить на 25% количество краж и угонов авто в одной из самых криминогенных окраин города.

Таких примеров в мире очень много. Считаю, что мы должны также идти в ногу со временем и внедрять инновационные методики в деле социальной модернизации.

Центром социального партнерства АО «Самрук-Қазына» в данный момент разрабатывается Карта социальной стабильности в группе компаний. Цель – прогнозирование и предотвращение социально-трудовых конфликтов.

В процессе создания Карты мы хотим отказаться от стандартного подхода использования статистических данных в прогнозировании очагов социальной напряженности. Простое соотношение уровня зарплаты к потребительской корзине или количество тяжких преступлений показывают некий уровень, но не раскрывают причин. Жизнь сама по себе многогранна. Есть огромное количество факторов, которые влияют на самочувствие граждан. За 20 лет независимости казахстанцы стали требовательнее, появились завышенные ожидания. И это абсолютно нормально для развивающегося общества. Но сегодня нельзя все сводить к уровню материального состояния. То есть высокая зарплата еще не гарантирует удовлетворенность человека. Ведь на его жизнь влияют и ситуация в семье, и религиозная принадлежность, и вовлеченность в криминальный мир, и даже температура воздуха.

В целом, мы планируем измерить около 60 индикаторов, которые в той или иной мере влияют на самочувствие человека. Мировой опыт пока ограничивается 11 и менее индикаторами.

Наша карта – это объединение усилий крупных работодателей и местных исполнительных органов в деле продвижения социальной стабильности. Это абсолютно равноправные отношения и решение общих задач без разделения на какие-либо интересы и зоны влияния.

В целом, все эти, а также другие принципы работы Фонда по социальной ответственности и партнерству будут представлены в Политике АО «Самрук-Казына» в области корпоративной социальной ответственности, которая будет представлена в ближайшее время.

Түйін

Мақала мемлекеттік саясаттағы басымдылық берілетін мәселенің бірі елдегі әлеуметтік тұрақтылыққа арналған. Автордың пікірінше, «Самұқ-Қазына» компаниясының әлеуметтік тәжірибедегі талдаулары әлеуметтік еңбек қатынастарына қатысты сұрақтарды шешуде стандартқа сәйкес емес жаңа шешімдерді қажет етеді (Себебі, «Самұқ-Қазына» АҚ елдегі 500 кәсіпорынды немесе экономиканың 60% біріктіреді. Қорда 320 мың адам жұмыс жасайды. Бұл шын мәнінде 1 млн. отбасы мүшелерінің өз асыраушыларына тәуелділігін көрсетеді).

Автор әлемдегідей Қазақстанда да кәсіподақтардың жұмыскерлердің әлеуметтік-экономикалық байланыстарын ұйымдастырудағы ерекше маңызын көрсете отырып, сонымен бірге кәсіподақтардың жұмысшы талаптарын орындауда барлық уақытта белсенділік таныта бермейтінін де атап көрсетеді.

Кәсіподақтар республикалық деңгейде жоғары белсенділік танытқанымен өз кәсіпорындарында белсенді емес. Сондықтан да «Самұқ-Қазына» АҚ кәсіподақтың Кеңесі кеңесуші орган құрады. Кеңес Қорда кеңесуші орган құқығында облыстардағы әлеуметтік еңбек қатығыстарын анықтап және оларды болдырмаудың жолдарын іздестіріп, жұмыс беруші мен жұмыскерлер арасында әлеуметтік әріптестік пен өзара келісімді іске асыра отырып, Қор компаниясының басшылары мен кәсіподақтар біріккен үйлестірушілік әрекет жасауы қажет.

Summary

The article deals with the problems of social stability in the country, which is one of the key priorities of the state policy.

According to the author, as the analysis of social practices in the companies of "Samruk-Kazyna" ("Samruk-Kazyna" brings together more than 500 companies in the country, or about 60% of the economy. Fund has more than 320 thousand people. Fact, it is more than 1 million. the family members who are dependent on their caregivers), we need new, innovative solutions of problems of social and labor relations.

The author notes that in Kazakhstan, as well as throughout the world, the trade unions are the most organized form of social and economic relations of employees, but the unions are not always very active in promoting the interests of the workers.

Trade unions can be very active at the national level and low - within enterprises. Therefore, the "Samruk-Kazyna" created an advisory body - the Council of Trade Unions. Council on the Rights of the consultative body under the Foundation will work to identify and prevent the social and labor conflicts, coordinate joint efforts of trade unions and company management of the Fund in the social partnership and building a harmonious relationship between employers and employees.

ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ АЛАШОРДА ТАРИХЫ

Г.Жүгенбаева – *Абай атындағы ҚазҰПУ Әлем тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д.*

Қазақ халқының азаттық, тәуелсіздік жолындағы күресінде Алаш қозғалысының орны ерекше. Ұлт зиялыларының көрнекті тұлғалары саналы ғұмырларын арнаған күрес тарихын терең танып-білу, пайымдау аса маңызды өзекті тақырып болып қала бермекші.

Азаттық үшін күрестің сан алуан сипатымен іс жүзінде өмірге келуіне Ресей империясындағы 1917 жылғы қос төңкеріс ықпал етті. Әсіресе Қазан төңкерісі Түркістан өлкесіндегі ұлттық қозғалыстың автономиялық деңгейге көтерілуін анықтап берді. Большевиктердің 1917 жылы 2(15) қарашада жарияланған “Ресей халықтарының құқықтары туралы әйгілі декларациясы” мен 20 қарашада (3-желтоқсан) жарияланған “Ресей мен Шығыстың еңбекші мұсылмандарына” атты үндеуі [1] алғашқы кезде түркістандықтарды өзінің “жүрекжарды” мазмұнымен баурап алды. Отар елдер өзін-өзі билеуге, тіпті бөлініп шығып жеке мемлекет құруға толық құқылы екендіктері, мұның бәрі төңкерістің күшімен оның органдары арқылы барынша қорғалатындығы жөнінде Лениндік басшылық берген уәде, өлке халқына ұлттық және әлеуметтік езгіден азат болатындығы туралы үмітте берді. Алайда, орталық Ресейдің әлеуметтік төңкерісінің Түркістанда шовинистік пиғылдағы европалық-келімсектер қолымен жүзеге асырылуы сонымен бірге, сенімсіздікте туғызды. Мұндай түсініксіз жағдайлар, автономшыларға нақты шешімдер қабылдаудың қажеттігін көрсетті.

1917 жылы 5-13 желтоқсан аралығында Орынбор қаласында Екінші жалпықазақ съезі өтеді. Съезд төмендегідей қаулы қабылдайды: “...қазанның аяғында Уақытша Үкімет түскенін, Русия мемлекетінде халыққа сенімді және беделді үкіметтің жоқтығын, әкімшілік жоқ болған соң, халық арасы бұзылып, пышақтасып кететіндігі, бассыздық күшейіп, бүкіл мемлекет бүліншілікке ұшырап, күннен күнге халықтың күйі нашарлауын және бұл бүліншілік біздің қырғыз-қазақтардың басына да келуін мүмкін деп ойлап, бүкіл қазақ-қырғызды билейтін үкімет керектігін ескеріп, съезд бір ауыздан қаулы қылады:

1) Бөкей елі, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстары, Ферғана, Самарқанд облыстарындағы және амудария бөліміндегі қазақ уездері, Закаспий облысындағы және Алтай губерниясындағы іргелес болыстардың жері бірыңғай, іргелі – халқы қазақ-қырғыз, халі, тұрмысы, тілі бір болғандықтар өз алдына ұлттық жерлі Автономия құруға;

2) Қазақ-қырғыз автономиясы “Алаш” деп аталсын;

3) Алаш автономиясының жер үстіндегі түгі-суы, астындағы кені Алаш мүлкі болсын;

...5) Қазақ-қырғыз арасында тұрған аз халықтың құқықтары теңгеріледі. Алаш автономиясына кірген ұлттардың бүкіл мекемеде санына қарай орын алады...

...6) Алаш облыстарын қазіргі бүліншіліктен қорғау мақсатымен Уақытша Ұлттық Кеңес құрылсын. Мұның аты “Алашорда” болсын. Алашорданың ағзасы 25 болып, 10 орын қазақ-қырғыз арасындағы басқа халықтарға қалдырылды. Алашорданың уақытша тұратын орны – Семей қаласы.

Алашорда бүгіннен бастап қазақ-қырғыз халқының билігін өз қолына алады”[2].

Ел ішінде күн санап көбейіп жатқан бассыздық, талан-тараждан қырғыз-қазақты құтқару үшін, съезд “ешбір тоқтаусыз милиция түзуге кірісу қажеттігіне” ерекше мән берді. Алғашқы милиция жасақтары құрыла бастайды. Бірақ 1917 жылғы қараша айынан бастап, 1918 жылдың сәуіріне дейінгі аралықта Қазақстан территориясында Кеңес үкіметінің орнауы Алашорда қызметін тоқтатып тастады.

Жетісу облысында кеңестік билік Иранның оралған 2-ші казак полкының күшімен 1918 жылғы ақпан-наурыз айларында жүзеге асады. Алаш қозғалысының көрнекті тұлғасы Мұхамеджан Тынышбаевтың эпистолярлық мұрасындағы құжаттардан Алашорданың осы кезеңдегі жағдайын білуге болады. 1918 жылдың жазына дейінгі Жетісу өңірінің жағдайын толық қамтыған Хатта: “...Большевиктерге қарсы ниеттегі қайраткерлерге жасырынуға тура келді; кейбір қайраткерлеріміз ұсталып, большевиктер қолынан қаза тапты. Мысалы, Уақытша Үкімет комиссары О. Шкапский осылай өлтірілді. Енді Верный қаласы большевизм орталығына айналды. Мұнда, қызылдар басым бола бастады. Ал елдің солтүстігіндегі қалаларда жағдай басқаша қалыптасты. Қайраткерлерге бұрынғы қызметтерінде (Кеңес үкіметіне дейінгі) қалуға мүмкіндік болды. Бұл адамдарымыз шамалары жеткенше халықтың мүддесін қорғап, әрі большевиктердің әрекеттерінен хабардар болу үшін қалды” [3].

Құжаттан Жетісудағы кеңес үкіметінің орнауына арналған тарихнамада мүлде басқаша түсіндірілетін фактылардың нақты шындығын білуге болады. Мәселен, Солтүстік Жетісуда Кеңес үкіметін нығайту үшін күрескен И.Мамонтов басқарған партизан отряды немесе Иванов бастаған қызылгвардияшылар болғанын білдік. Алайда олардың қазақ халқына күшпен таңылған Кеңес үкіметінің қол-шоқпарлары болғандығын, бүгінгі күні ғана ашық айтып отырмыз. Сол кезеңнің куәгері М.Тынышбаев өз хатында, осы екі отрядтың жазалау экспедициясы болғанын жеткізеді. Олардың Қапал, Лепсі, Жаркент уездерінің қорғансыз қазақтарын аяусыз қырып жойып, талан-таражға салып тонағанын да, оның хаты дәлелдейді. Қапал, Лепсі уездерінің “контрреволюциялық” әрекеттері белгілі болғаннан кейін, мұнда қызмет атқарып жүрген қазақ қайраткерлерінің Қытайға (Синьцзян) кетіп немесе қырда жасырынуына тура келгенін жазады [4].

Мұндай “контрреволюциялық” әрекеттер Алашорданың, орталық Кеңес үкіметімен жүргізген нәтижесіз келіссөзінен туған мәжбүрлік еді. Алаш қайраткерлерінің басқа да ұлттық қозғалыстар тәрізді федерацияны қолдағаны белгілі. Олар қазақ қоғамының сол кезеңдегі даму жағдайын ескерді. Ал Кеңес үкіметі үшін федерация тек социалистік унитаристік мемлекетке барар жолдағы өтпелі кезең ғана болды. Олар федерацияны жұмысшылар мен шаруалардан құралған Кеңес үкіметі түрінде ғана “елестетті”. Большевиктердің таптық мүддесіне жалпыұлттық мүддені қарсы қойған Алашорда, Кеңес үкіметімен нақты келісімге келе алмады. Мұның өзі “контрреволюциялық” әрекетпен қоса, күннен-күнге белең алып келе жатқан азамат соғысында Алашорданың ұстанар бағытын анықтауды да қажет етті.

1918 жылдың маусым айының басында Сібірде большевиктерге қарсы төңкеріс жасалды. Бұл хабарға тағы да М. Тынышбаев сөзімен айтсақ, “дала жандана бастайды”. Алашорда үкіметі “бостан-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. дықтың жауы-большевизммен” күресу үшін, кеңестік билікке наразы жақпен бірікті. Осындай күштер қолдауы арқылы Алашорда өз мақсаттарына жетуді көздеді.

Алашорданың бұл бағыттағы алғашқы байланысы, Уақытша Сібір үкіметімен болды. Уақытша Сібір үкіметі, 1918 жылы 8-ақпанда большевиктер тұтқындаған Сібір облыстық Думасының орнына жасырын құрылды [5].

Алаш қайраткерлерінің Сібірмен нақты байланысы негізінде бұдан да ертерек жасалды. 1917 жылы 15-қазанда Сібір автономиясын құру туралы шешім қабылдаған Жалпысібір съезі өтеді. Онда қазақ елі Сібір автономиясы құрамына уақытша қосылатындығы туралы келісім жасалды. Үкімет органы – Сібір кеңесіне жалпықазақ жұрты атынан Ә.Бөкейханов пен М.Тынышбаев, облыстардан Х.Фаббасов, И.Итбаев және С.Досжанов кірді. Бірақ көп кешікпей Қазақстанның солтүстік қалаларын Кеңес үкіметінің басып алуы Сібірмен байланысты үзіп тастады.

Енді Кеңес үкіметінің құлауы бұрынғы байланыстарды жалғастыруға мүмкіндік берді. Уақытша Сібір үкіметінің күшейе бастағанына сүйенген Алашорда өз алдына белсенді әрекет жасауға кіріседі. Екінші жалпықазақ съезі шешімдерін іс жүзіне асыру талпынысы байқалады.

Оны жүзеге асыруды үкімет төрағасы Ә.Бөкейханов, үкімет мүшелері М.Тынышбаев, Х.Фаббасов 24 маусымда Кеңес үкіметінің барлық декреттерінің, автономия территориясында күші жойылатыны туралы қаулы қабылдаудан бастайды. Сол күні Алашорда үкіметінің бірнеше мынадай заң актілері де өмірге келеді: 1. Үкімет жанында үш адамнан тұратын әскери кеңес (жергілікті жерлерде әскери кеңес құрумен, жігіттерді большевиктерге қарсы күреске шақыру құқы берілген әскери министерство функциясы) құру; 2. Жергілікті жердегі темір жол (автономия территориясында темір жол құрылысын, Алашорда арқылы салу) туралы; 3. Мемлекеттік салық (Халықтан жиналатын мемлекеттік салық Алашорда кассасына түсуі және түгін салығын жинауға жедел кірісуі) туралы; 4. Алаш автономиясының территориясында уақытша жер пайдалану (Бүкілресейлік құрылтай жиналысы жер туралы заң қабылдағанша, Қазақстанда жерге деген жекеменшіктің жойылатындығы, жер мен су байлықтарын пайдаланудың Алашорда рұқсатымен болатындығы, қазақтар мен орыстар арасындағы жер дауын жергілікті өзін өзі билейтін земстволық органдар шешуі т.б.) туралы; 5. “Ар-ождан, сөз, баспасөз, жиналыс, одақ бостандығы және жеке адам құқы (Автономия территориясында жаңа заң шыққанға дейін, аталған мәселеге байланысты Уақытша Үкімет жарлығының күшінде қалатыны) туралы; 6. Земство туралы (Уақытша Үкіметтің 1917 жылы 17 маусымда енгізген заңы бойынша, Кеңес үкіметі таратып жіберген земство мекемелерін қалпына келтіру т.б.)” Іле-шала 25 маусымда шыққан заңда, Алашорданың облыстарда, уездерде кеңестерін құру туралы айтылды. Онда үкіметтің, (алғашқы земство жиналысына дейін) облыс пен уездерде құрамы 3-5 адамнан тұратын уақытша органдар тағайындайтындығы, облыстық кеңестердің алаш қарулы күштерін құру үшін жігіттерді шақыру тәртібімен, екінші жалпықазақ съезі шешіміне сәйкес салық жинаумен айналысатындығы, Алаштың Құрылтай жиналысына материал дайындаумен, мәдени экономикалық шаралармен шұғылданатыны, 24 маусымдағы уақытша жер пайдалану туралы заңның дұрыс орындалуын қадағалайтындығы, сонымен бірге маңызды жағдайлар туғанда (облыстық кеңестердің Алаш мүддесін қорғау мақсатында көрші автономиялардың үкіметтерімен уақытша блок құру туралы құқы т.б.) басқару органдарының мәселелерімен айналысатындығы көрсетілген. Қосымшада қазақ емес халықтар, Алаш автономиясына қалуға ниет білдірсе, онда кеңестердің земство жиналысында сайланатыны ескертілді [6]. Бұдан басқа да Алашорда үкіметі, қазақтан шыққан большевиктердің ісін тексеру үшін арнайы қазақ сотын, тергеу комиссиясын құрып, оның мүшелерін тағайындау туралы, сондай-ақ қазақ соттарын құру жайында заңдар қабылдайды [7].

Аталған шаралар көбінесе, жол қатынасының, байланыс бөлімінің нашарлығынан, әрі күшейе бастаған ұлттық қозғалысқа күдіктене қараған Сібір үкіметінің түрлі кедергісінен орындалуы қиынға соқты.

Сонымен бірге Алаш автономиясын қорғау мақсатында, “халықтық милиция” түрінде қарулы күштер жасақтау одан әрі жүргізіле бастады. 25 маусымда Ә.Бөкейханов қол қойған әскер қатарына шақыру туралы қаулыда, әр болыстан 30 адамнан шақырылып, олардың атты әскер құрамына алындығы көрсетілді.

Алаш автономиясының тұңғыш атты әскері – 1 алаш полкі үкімет астанасы Алаш қаласында (қазіргі Семейдің сол жағалауы) жасақталды. Оны ұйымдастыруға тікелей М.Тынышбаев басшылық жасаған болатын. 1 алаш полкінің командирі капитан Х.Тоқтамысов болды. Сондай-ақ полкты құруға Алаштың белгілі қайраткерлері Қ.Фаббасов, А.Тұрлыбаев, Б.Мәметов қатысты. Алаш орталығы бол-

ған Семей қаласының мұрағатында, М.Тынышбаев басшылығымен атты әскерге керек-жарақ (ауыздық, үзеңгі, ертұрман т.б.) жинауға байланысты өткізілген түрлі мәжілістердің хаттамалары сақталған. Сонымен бірге Жетісу өңірінде де, Т.Құнанбаев (Абай Құнанбаевтың баласы) және Ш.Әзімбаев басшылығымен осындай отрядтар құрыла бастайды [8].

Ақ гвардияшылардың қатарында, большевиктерге қарсы ерлікпен шайқасқан Алаш жасақтары туралы, кезінде М.Тынышбаев сүйсіне жазды: “Біздің жігіттер нағыз жауапты жұмыстарды атқарады, және офицерлердің сөзіне қарағанда олар адал да тындырымды әскерлер ретінде ерекшеленеді. Бірақ жігіттер нашар қаруланған, тіпті қаруы жоқтар да жеткілікті”. Майданда ерекше көзге түскен алаштықтарға арнайы тоқталады. Сондай жігерлі, батыл әскердің бірі – Бүкілресейлік Құрылтай Жиналысына сайланған, әрі Алашорда үкіметінің мүшесі, ірі қайраткер Отыншы Әлжанов болған. Үржардың маңындағы Мақаншы деген жерде большевиктердің қолына түсіп, айуандықпен өртеліп жіберілгенін оқимыз. Сол сияқты осындай ұрыстарда ерекше көзге түскен С.Аманжолов, Т.Дүйсебаевтың ауыр жараланғанына қарамастан, майдан алаңынан кетпегенін М.Тынышбаев ерекше бөліп айтады. Лепсі уездік кеңесінің мүшесі К.Ниязовтың жартылай қаруланған жігіттерді майданға өзі бастап апарғанын да көрсетеді. 1 алаш полкі құрамында Сыртанов, Омаров, Үмбетбаев және т.б. гимназист қазақтар болғанын, олардың арнайы үйретілген әскерлердей шайқасқанын оқимыз [9].

Мұхамеджан Тынышбаевтың өзіне тән ерекшелігі, оның өзі өмір сүрген кезеңге, өзінің бүкіл қызметіне байланысты деректерді артына мол қалдырғандығы дер едік. Бұлардың арасында мақалалар, баяндамалар, түрлі ресми ақпараттар бар. Өз қолтаңбасымен толтырылған жазбалар бүгінгі күні тарихи құнды дерекке айналып отыр.

Осындай маңызды мәліметтерінің бірі – азамат соғысы жылдарында жазған түрлі ресми хат-хабарлары болып табылады. Бұлардың арасында қызылдар қырғыны туралы нақты мәлімет беретіндері баршылық. Жетісудағы большевиктер қолымен жасалған зұлымдықтарды жазып қалдырды. Алаш жасақтарының әрекеттеріне, қызылдардың қарусыз қазақтарды жаппай қырып жоюмен, олардың шаруашылықтарын қасақана талқандаумен жауап бергенін баяндай келіп, әкесінің ауылындағы қайғылы оқиғаға тоқталады: “...Мәселен, Лепсі уезінің Садыр болысының бес ауылында ересектердің өзінен большевиктердің қолымен 5000 адам өлтірілген, ал жалпы уезде барлығы 8000 қазақ бар болатын. Менің әкемнің ауылында алты жастан жоғары ер адамдар түгелдей өлтірілді; қыстау, киіз үй, басқа мүліктер өртеліп жіберілді, барлық мал айдап әкетіліп, аман қалған 15 әйел мен 17 жас бала түксіз далада қалды. Мұндай жағдайлар өте көп кездеседі” [10]. Осы қанды қырғыннан жиылған жүктің артына тығылып аман қалған қарындасы Айса Байділданова (1902-1993 жж.), әкесі Тынышбайдың басын қызылдардың қылышпен шауып өлтіргенін, өзін үйді тінткен қызыл әскердің жарақаттағанын (өкшесін қылыш тіліп кеткен) айтады [11].

Ішінара болмаса Алаш қарулы күштерін жаппай құру мүмкін болмады. Бұған азық-түліктің, киім-кешектің, қару-жарақтың жетіспеуі және әскерді ұстауға жас автономияның шамасы келмеуі (қаржы тапшылығынан) себеп болды. Сонымен бірге әбден күйзелген халықтың әскерді қолдауға ықыласының төмендігі әсер етті.

Ал Уақытша Сібір үкіметі болса, іс жүзінде ұлыдаржавалық пиғыл танытты. Олар Алаш қайраткерлерінің ел ішіндегі беделін өздерінің мақсаттарын жүзеге асыруға, мәселен, қажетті сәттерде әскер күшін жасақтау, соғыстың бүкіл салмағын халық мойнына арту тағы басқа пайдалануды көздеді. Бұл үкімет – Алашорданың белгілі бір үкімет органы ретінде дербес, белсенді әрекет жасауына келісе қоймады. Олардың арасындағы байланыста соған сәйкес, келіспеушілікке толы болды. Архив деректері, өлкеге толық билік жүргізуге ұмтылған Сібір үкіметінің мүддесін жүзеге асырушы эмиссарларға аз да болса дербестікке ұмтылған Алашорда үкіметінің батыл қарсылық білдіріп отырғанын көрсетеді. Мұның соңы Алашорданың қазақ автономиясын ресми тану туралы ұсынысын Сібір үкіметінің, “нағыз сепаратизмнің белгісі” деп айыптауымен аяқталды [12].

Бұдан кейін Алашорда Бүкілресейлік биліктен үміткер, тағы бір үкімет – Самарадағы Комучпен (Комитет членов Учредительного собрания) қарым-қатынас жүргізді. 1918 жылы 8 маусымда өмірге келген, негізінен эсерлер басқарған бұл үкімет демократиялық принциптерге беріктігін бірден-ақ байқатты. Олардың Алашорда үкіметіне жасаған қатынасынан да көрінеді. Тамыз айында Комуч, Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы шақырылғанға дейін, құрылып жатқан басқа да үкіметтердің (Башқұрт, Орынбор, Орал үкіметтері) қатарында Алашорданы танитындығын мәлімдеді. Комитет құрамына – Құрылтай жиналысына Алаш партиясы атынан мүшелер Ө.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, Жаханша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, А.Бірімжанов, М.Тынышбаев, М.Шоқай және т.б. қайраткерлер кірді [13]. Бірақ бұл табыс та ұзаққа бармады.

Оппозициялық күштерді біріктіру мақсатында Комуч ұйымдастыруымен 1918 жылдың 8-23 қыркүйегінде Уфа кеңесі өтеді. Кеңесте жоғарыда аталған қайраткерлер қатынасып, бұратаналар атынан сөйлеген Ә.Бөкейханов өздерінің сепаратизмінен аулақ екендігін, демократиялық-федеративтік Ресеймен біртұтас екендігін жеткізеді.

Кеңес жүріп жатқан кезде, 11-қыркүйекте Ә.Бөкейхановтың төрағалығымен Халел Досмұхамедов, Жаһанша Досмұхамедов, М.Тынышбаев, У.Танашев, Ә.Ермеков, А.Бірімжанов қатысқан Алашорданың төтенше мәжілісі өтеді. Онда автономияның Алашорданың жалғыз өзі басқаратыны, ал бұрынғырақта (18-мамырда) батыс Қазақстандағы саяси жағдайға байланысты уақытша құрылған Ойыл уалаяты таратылатыны шешілді. Оның орнына жол қатынасы нашарлығымен соғыс жағдайы себебінен Алашорданың батыс бөлімшесі құрылды [14]. Бұл болашақта шақырылатын Бүкілресейлік Құрылтай жиналысы қарсаңында бірауыздан құрылған автономияны кеңеске қатысушыларға көрсету болатын.

23 қыркүйектегі Кеңестің соңғы күнінде, Уақытша Бүкілресейлік үкімет Директория жарияланды. Бірақ Директория өзі жойылардан аз ғана бұрын, 4 қарашада шыққан бұйрығымен, бөлінбейтін Ресейді қалпына келтіру үшін барлық облыстық үкіметтермен бірге Алашорданың орталық үкіметін таратып, оның облыстық, уездік ұйымдарын ғана қалдырды. Орнына Алашты басқаратын (мәдени тұрмыстық, экономикалық мүдделер тұрғысынан) Бас Уәкілдік қызметін енгізді [15].

18 қарашада Омбыдағы төңкеріс нәтижесінде бүкіл билік, өзін “Жоғары Билеуші” деп жариялаған адмирал Колчактың қолына өтті. Автономия тағдыры Колчак кезінде қалай болғанын А.Байтұрсынов “Төңкеріс және қырғыздар” деген белгілі мақаласында былай деп көрсетеді: “Кешегі патша малайы Колчак қырғыздардың алдында әскери диктатордың бүкіл болмысымен, сондай-ақ қырғыздардың есінен әлі кетпеген патшалықтың барлық кесапатымен тұра қалған еді» [16].

Осындай қыл көпірдей қауіпті кезеңде де Алаш қайраткерлері, халық алдындағы азаматтық парызын өтеуге күш жұмсайды. Бұған дәлел М.Тынышбаевтың 1919 жылдың 16 сәуірінде Колчакқа Жетісудің аш-жалаңаш, күйзелген халқы атынан, ел басындағы ауыр жағдайды баяндап, көмек-жәрдем сұрап жазған хаты [17]. Хатта облыс өмірін жетік білетін саясаткер, 1915 жылдан бергі халық басындағы бүкіл ауыртпалықты (1916 жылғы көтеріліс зардабы, стихиялық табиғи апаттарын (жүт), түрлі жұқпалы ауруларды (сүзек, тырысқак), осы мәселелерді шешуге тырысқан Түркістан комитеті қызметінің Кеңес үкіметі орнауынан тоқтап қалғандығын, елді қырғынға ұшыратқан кеңестік билікті және “Николайдың заманы мен тәртібі қайта орнады” деген ой туғызатын қазіргі кезеңді) ашыққан қазақтарға көмек көрсету қиындап, қазақ зиялыларын қуғындаудың басталуын түгел тізіп баяндайды.

Өзін Директорияның мұрагері деп көрсетпек болған Колчактың қазақ даласын басқару, Бас уәкілдік тағайындау туралы жаңа Ережені жаңғыртқан әрекеті ақыры жүзеге асқан жоқ. Мұның себебі бір жағынан күннен-күнге жеңіліске ұшырап жатқан Ақ Армиядағы сәтсіздіктер болса, екінші жағынан ұлттық қозғалыстарға жауыға қарайтын орыс үкіметтеріне тән қасиетті бойына сіңірген Колчак билігінің өзінен болса керек.

Кеңестік билікке қарсы күресте ақтарға үміт артқан Алашорданың ең соңғы сенімі осымен аяқталды. Осы кезеңдегі Алашорда қасіретін ресейлік ғалым, алаштанушы Д.А. Аманжолова өте дәл, былай деп түсіндіреді: “Ақтар қозғалысының Ресейдің бұрынғы езілген халықтарының тәуелсіздігін қабылдай алмаған орысшылдық дәстүрі Алашордамен қарым-қатынасында да толық сақталып қалды. Бұратаналарға деген сенімсіздік өлкеде орын алған үкіметтердің бәріне тән саясат еді» [18]. Осындай ұстанымнан әбден түңілген Алашордаға күшейіп келе жатқан Кеңес үкіметіне берілуден басқа шара қалмады. Ал бұл билік болса Алашорда тарихының маңызын төмендетуге ұмтылды. Азаттық қозғалыстың зиялылар көшбастаған кезеңі отандық тарихнамадағы мәңгі, тұрақты тақырыптар қатарынан көрінуін терең бағамдасақ керек.

1. Данилов А.А. *История России*, Данилов А.А. *История России. XX в. / Справочные материалы*. – М., – 1996. – С. 88.

2. Нұрпейісов К. *Алаш һәм Алашорда*. – Алматы, 1995. – 153-154-бб.; Ермеков Ә. “*Жасасын, Алаш, жасасын*”. // *Сарыарқа*. 1918.-22-қаңтар.

3. РФ ММ (*Ресей Федерациясы мемлекеттік мұрағаты*). – 1701-қ., 1-т., 35-іс, 6-п.

4. Сонда, 6-қ.п.

5. *Временное Правительство Автономной Сибири // Красный Архив*. – 1928. – Т.4(29). – С. 86.

6. *Алаш-Орда. Сборник документов*. – Алматы, 1992. – С. 109-110.

7. Сонда, – Б. 112-113.

8. ШҚОЖТҚО (Шығыс Қазақстан облыстық жаңа тарих құжаттары орталығы), 37-қ., 1-т., 126-іс, 2-п.; РФ МА. 1701-қ., 1-т., 6 “в”-іс, 124-п.

9. РФ ММ. 1701-қ., 1-т., 35-іс, 7-п.
10. Сонда, 6-қ.п.
11. Жүгенбаева Г. Мұхамеджан Тынышбаев – қазақтың тұңғыш инженері. – Алматы, 2009. – 55 б.
12. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. – М., 1994. – С. 72-80; Сообщение о предложении Алаш-Орды // Сибирская речь. – 1918. - 5 августа.
13. Байтұрсынов А. Революция и киргизы // Жизнь национальностей. 1919. -3 августа; РФ ММ. 749-қ., 1-т., 5-іс, 2-3-п.
14. Алаш-Орда. – С. 96-98.
15. Указ Временного Всероссийского правительства правительству Алаша – Алаш-Орде // Вестник Временного Всероссийского Правительства. 1918. -16 ноября.
16. Байтұрсынов А. Революция и киргизы.
17. РФ ММ. 1701-қ., 1-т., 35-іс, 4-10-п; Нужда киргиз // Сибирская речь. - 1919. - 18(5) июня.
18. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. – С. 136-137.

Резюме

Данная статья посвящена истории национально-освободительного движения казахского народа в XX веке, анализируется степень изученности данной проблематики в отечественной историографии. На основе архивных материалов и исторических свидетельств раскрываются основные этапы, дается анализ событиям в глобальной проекции единого контура протестной борьбы. Раскрывается источниковое значение эпистолярных сведений при изучении общественно-политической деятельности казахской интеллигенции, показаны роль и место автономистов в исторической ретроспективе независимости Казахстана.

Summary

This article describes the history of the national liberation movement of the Kazakh people in the twentieth century. Analyzes the degree of knowledge of the issues in the national historiography. On the basis of archival and historical evidence reveals and analyzes the main stages of the event. Disclosed the value of literary historical source for the study of the Kazakh political leaders. Examines the role and place of these events in the history of Kazakhstan.

МОДЕРНИЗАЦИЯ ТЕОРИЯСЫ: МӘНІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ АЯСЫ

Қ.Т. Жұмағұлов – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ дүниежүзі, тарихнама және деректану кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор,*

Г.К. Көкебаева – *ал-Фараби атындағы ҚазҰУ дүниежүзі, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, т.ғ.д.*

«Модернизация» түсінігі ғылымда жалпы алғанда дәстүрлі қоғамнан индустриалдық қоғамға өту үдерісі ретінде қолданылады («Модернизация» термині барлық тілдерде аударылмай, тек тіл ерекшелігіне орай өзгеріспен беріледі, мәселен, ағылшынша «modernization», немісше «modernisierung», сондықтан қазақ тілінде «модернизация», «модернизациялау» деген сөздерді қолданған жөн деп ойлаймыз). Бұл жерде «модернизация үдерісі» және «модернизация теориясы» терминдерін бір-бірінен бөліп қарау қажет екендігін ескертеміз: біріншісі объективті үдерісті бейнелейді, ал екіншісі сол үдерісті түсіндіретін ғылыми теориялардың жиынтығын білдіреді. Модернизация теориясы екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі әлемде болып жатқан прогресшіл өзгерістердің мәнін түсіндіретін идеялар ретінде XX ғ. 50-60-шы жылдарында қалыптасты. Индустриаландыру, урбанизация, адамдардың білімі мен сауаттылық деңгейінің өсуі, қоғамның демократиялануы негізінде адамзат өмірінде іске асып жатқан барлық өзгерістер бір ғана «модернизация» деген түсінікке енгізілді. Әлемдегі барлық қоғамдар (барлық елдер, халықтар) өзінің дамуы барысында міндетті түрде дәстүрлі қоғамнан индустриалдық қоғамға өтеді. Бұл үдеріс бір елдерде жылдам, қатаң әдістермен, революция жолымен, ал екіншісінде баяу, реформалық жолмен, ұзақ мерзімде іске асуы мүмкін. Қандай әдіспен, қандай жолмен болса да, түбінде модернизация үдерісі іске асатыны даусыз.

Модернизациялық үдеріс алғаш рет Англия мен Голландияда XVII ғасырда басталды. Келесі ғасырда бұл үдеріс континентальдық Еуропаның елдерінде, бірінші кезекте Францияда жалғасты. Алайда ол кезде модернизация үдерісінің жалпыға бірдей құбылыс екендігіне, оның ортақ элементтерінің болатынына ешкім мән берген жоқ, өйткені модернизация үдерісінің жалпы толық бейнесі әлі қалыптасқан жоқ еді. Сонымен қатар дәстүрлі қоғам кезеңінен қалған бытыраңқылық, әрбір елдің

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. өзін ерекше сезінуі, ортақтылық психологиясының қалыптаспауы да модернизация үдерісінің негізгі мәнін түсінуге, оның бүкіл адамзат қоғамының болашағын анықтайтынын байқауға мүмкіндік бермеді. Алайда сонау ерте заманнан бастап адамзат қоғамында болған прогресшіл идеяларды, тиімді, өмірге икемді мемлекеттік институттар формаларын зерттеу Еуропада модернизацияның алғашқы элементтері қалыптасқан кезде басталып та кетті. Мәселен, француз қоғамында модернизациялық үдерістің басталуына жарты ғасыр бұрын Шарль Луи де Монтескье антикалық қоғам, Қытай және араб әлемі, модернизацияланған Англия тарихындағы барлық прогресшіл идеяларға талдау жасап, неғұрлым тиімді, өмірге бейім қоғамдық құрылыстың бейнесін жасауға әрекеттенді [1].

Модернизацияның мәнін талдап-түсіндірудің алғашқы үлгілері ретінде О.Конттың, Г.Спенсердің, К.Маркстің, Э.Дюркгеймнің және Ф.Тённистің еңбектерін атау қажет [2]. Модернизация үдерісінің мәнін зерттеушілердің барлығы дерлік дәстүрлі қоғамнан индустриалдық қоғамға өту деп түсіндіреді, соған орай көбінесе бұл үдерістің экономикалық аспектілеріне – шаруашылық жүйесінің өзгерістеріне, техникалық жабдықталу мен еңбекті ұйымдастыру деңгейінің дамуына айрықша мән беріледі. Осы тұрғыдан алғанда «бастапқы модернизация» және «екінші лектегі модернизация» деген түсініктер пайда болды. «Бастапқы модернизация» деп Батыс елдеріндегі өнеркәсіптік революциялар кезінде іске асқан үдерісті айтады, ал «екінші лектегі модернизация» дамушы елдердегі ХХ ғасырда басталған үдерісті бейнелейді. Энтони Гидденс пен Ульрих Бектің еңбектерінде [3] берілген «reflexivität» түсінігі «екінші лектегі модернизация» деген терминмен беріліп отырған құбылыстың неғұрлым нақты атауы болар деп ойлаймыз, өйткені бұл сөзді «рефлексстілік» немесе «қалыптасқан қайталаушылық» деп аударуға болады. У.Бектің ойынша, модернизация үдерісі көптеген елдерде іске асқаннан кейін, оның толық құрылымы мен бейнесі қалыптасады, одан кейін оның жеке элементтері жаңа түрлер туғызбай, қайталанумен болады. Демек, модернизациялық үдеріс алдыңғы қатарлы дамыған елдерде толық іске асып, оның тұрақты элементтері әбден қалыптасқан кезде, тап осындай үдеріс «үшінші дүние» елдерінде басталады да, оның негізгі элементтері қайталанатын, бірақ ол «бастапқы модернизация» үдерісімен бірдей деуге болмайды.

Модернизация үдерісі экономикалық жаңарумен шектелмейді. Бұл мәселені терең зерттеген Ш.Н. Эйзенштадт модернизация үдерісіне мынадай анықтама берген: «Модернизация тарихи жағынан алғанда XVII-XIX ғасырлар аралығында Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада қалыптасып, одан кейін басқа елдер мен континенттерге тараған әлеуметтік, экономикалық және саяси жүйенің негізгі түрлерін тудырған өзгерістер үдерісі» [4]. Демек, модернизация адам өмірінің барлық салаларын қамтитын көпқырлы, күрделі құбылыс болып табылады. Әрине, әрбір елде модернизация үдерісінің іске асуының өзіндік ерекшеліктері бар, бірақ соған қарамастан модернизация тарихының әлемдік тәжірибесі бұл құбылыстың жалпыға бірдей ортақ белгілерінің басымдылығын көрсетеді. Егер модернизация үдерісінің ішкі мазмұнына үнілсек, біз дәстүрлі томаға-тұйық шаруашылықтың орнына нарықтық экономиканың келгенін, Батыстың алдыңғы қатарлы елдерінде азаматтық қоғам мен демократияның қалыптасуын, адамның әлеуметтік, саяси және психологиялық бейнесінің өзгергенін, жеке тұлғаның жаңа жағдайларға бейімделу қабілетінің дамығанын, жеке адамның іс-әрекетінде рационалдық элементтің күшейгенін көреміз. Модернизация үдерісі Батыс Еуропада басталды, оның алғашқы легінде Англия, Франция және Голландия тұрды, сондықтан олар XVII ғасырдағы мемлекеттер жүйесінде жетекшілік орынға ие болды [5]. Модернизация үдерісін зерттеу барысында үнемі Еуропаның жеке елдеріндегі және аймақтарындағы ұқсас мәселелерді шешудегі ортақтық, әмбебаптылық сипатын айқын көреміз. Бұл ортақтылық тек бір ғана тарихи кезеңге – XVII-XVIII ғасырларға ғана қатысты емес, сонымен қатар Батыс Еуропадағы аталған кезеңдегі модернизациялық үдеріс пен Орталық және Оңтүстік-Шығыс Еуропа елдеріндегі ХХ ғасырдың 90-жылдарындағы өзгерістердің де айтарлықтай ұқсастықтары бар. Ал егер экономикалық модернизацияны жеке алып қарасак, біз бұл үдерістегі ортақ элементтерді Еуропаның жеке аймақтарынан ғана емес, Латын Америкасы елдерінен, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін тәуелсіздік алған Азия елдерінен, тіпті ХХ ғасырдың 90-жылдарындағы посткеңестік аймақтағы елдердің дамуынан да көреміз.

Зерттеушілердің әрқайсысы модернизацияның әрбір жеке ағынын басты нысан етіп алады. Мәселен, Ш.Н. Эйзенштадт модернизация үдерісінің шешуші ағыны ретінде саяси жүйелер мен саяси құрылымдардың өзгерістерін қарастырады. Батыс елдеріндегі модернизация олардың саяси құрылымдары мен институттарының бірегей жүйесінің қалыптасуына әкелген жоқ. Батыс елдерінің мемлекеттік-саяси үлгілері әртүрлі, біреулерінде конституциялық монархия, екіншісінде – президенттік республика, үшіншісінде – парламенттік республика. Алайда олардың барлығына ортақ элемент –

демократиялық құрылым, құқықтық мемлекет және азаматтық қоғамның қалыптасуы. Мемлекеттің әлсіреуі, өз міндеттерін іске асыру қабілетінен айырылуы, соған байланысты, өзгерістер жасауға кедергі келтіруге шамасының жетпеуі, жаңа саяси күштердің пайда болуы және олардың модернизацияға жол ашуының ортақ элементтері баршылық. Жеке меншік құқығын нақты заңдандыру жолындағы күрес, сол арқылы нарықтық заңдарға жол ашу үдерісі де ұқсас жолдармен және әдістермен жүргізілді. Индустриалдық қоғамның экономикасының, қаржы жүйесінің, өндірістік негіздерінің қалыптасуынан да ортақ сипатты айқын көреміз. Алайда дәстүрлі қоғамнан индустриалдық қоғамға өтудің ортақ сипаты бұл үдерістің іске асу жолдары бірдей болуға тиісті деген ойға әкелмейді. Бір елдерде бұл әлеуметтік революциялар арқылы іске асса, екінші бір елдерде эволюциялық жолмен іске асуы мүмкін.

Модернизация үдерісі бір-бірімен тығыз байланысты индустриалану, демократиялану, зайырлану, бюрократиялану сияқты бірнеше үдерістік ағындардан құралады. Демек модернизацияланған қоғам индустриалдық даму жолына түскен, азаматтық қоғам, зайырлы сана мен құқықтық мемлекет қалыптасқан құрылым болуға тиісті. Соған орай модернизация – XVII ғасырдың ортасынан бастап XX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңде іске асқан қоғамның жаңару үрдісі, нақтырақ айтқанда, жаңарған қоғамның – модерниің бір үлгісі деп қараймыз. Бұл қоғамның адамы өмірге, әлеуметтік мәселелерге рационалды түрде қарайды, оны үнемі жетілдіруге тырысады, ғылыми жетістіктерге сүйене отырып, қоғамның жаңа модельдерін жасауға ұмтылады. Модерн – ғылыми фактілер мен терең білімнің өзгертушілік қуатына сену. Дәстүрлі қоғамның адамы өзгеріске ұмтылмайды, өзгеріс жасау мүмкіндігіне сенбейді, ағымдағы өмірдің тәртібіне бағынады, оның барлық әрекеті бұрыннан келе жатқан дәстүрдің шегінде ғана іске асады, ал модернизацияланған қоғамда адам үнемі әрекет үстінде болады, жаңалыққа, өзгерістердің тиімділігіне сенеді, қоғамды жетілдіре беруге ұмтылады. Демек, дәстүрлі қоғам көбінесе статикалық жағдайда болса, жаңа қоғам (модерн) динамикалық сипатта болады.

Модернизациялық үдерістің экономика, саясат, білім мен мәдениет салаларында бір мезгілде болу мүмкіндігі туралы мәселеге зерттеушілер айрықша назар аударады. Олардың көпшілігі Жапония мен Қытайды мысалға келтіре отырып, экономика мен саяси саладағы модернизациялық үдеріс дәстүрлі мәдениетті сақтай отырып, іске асуы мүмкін екендігін көрсетеді. Алайда Қытайға қатысты алғанда экономикалық модернизация үдерісінің белсенді түрде іске асып жатқанын атай отырып, саяси модернизация туралы айту әлі де ертерек екендігін ескертеміз. Жалпы алғанда модернизация – қайшылықты үдеріс, біріншіден, ол қоғамды жаңартып, жаңа, неғұрлым тиімді саяси және экономикалық құрылымдарды қалыптастырады, екіншіден, осы құрылымдар мен қалыптақан дәстүрлер арасында қақтығыстар туғызады.

Модернизация теориясының алғашқы нұсқалары еуропалық отарлық империялардың ыдырауы, Азия мен Африкада жаңа тәуелсіз мемлекеттердің құрылу үдерісі басталып, осы жас мемлекеттердің алдына қоғамдық даму жолы мен формасын таңдау міндеті қойылған кезде пайда болды. Бұл кезеңде пайда болған модернизация теориялары сызықтық динамикаға негізделіп, эволюционизм идеясының шегінде жасалған еді. Олардың негізгі идеяларын мынадай мәселелер төңірегіне топтастыруға болады: 1) модернизация – дәстүрлі қоғамнан индустриалдық қоғамға өтудің революциялық немесе эволюциялық үдерісі; 2) модернизация қоғам өмірінің барлық салаларын қамтиды; 3) модернизация – Батыс Еуропаның рационалдық идеяларын, технологиясы мен саяси институттарын бүкіл әлемге тарататын ғаламдану үдерісі. 4) модернизация әлемдегі әртүрлі қоғамдардың, елдердің бірегейленуіне әкеледі; 5) модернизация – заңды және прогресшіл құбылыс, ол артта қалған елдердің прогресшілдік жолмен, Батыстың үлгісімен дамуына әкеледі. Бұл кезеңде батыстық модернизация бірден-бір үлгі деп саналды, сондықтан модернизация мен «батыстану» (вестернизация) үдерісі синонимдер ретінде қолданылды. Ұлттық дәстүрлер әлеуметтік прогреске кедергі жасайтын керітартпа фактор ретінде сипатталды, сондықтан модернизациялық үдеріс барысында дәстүрлер қиратылуға, жойылуға тиісті деген идея орын алды. Барлық елдер мен халықтардың дамуы бір жолмен, бір сызықпен, бір бағытпен жүруге тиісті деп саналды. Модернизацияның ұлттық ерекшеліктері болуы мүмкін екендігі жоққа шығарылған жоқ, алайда ұлттық ерекшеліктер факторы екінші орынға ығыстырылып, айрықша маңызы жоқ элемент ретінде қарастырылды.

Модернизация теориясының екінші нұсқасы – ішінара модернизациялану теориясы. Бұл нұсқа бойынша, модернизация – салыстырмалы түрде жаңартылмаған қоғамның ұзақ мерзімде, бірте-бірте өзгеру үдерісі. Қоғамның бір салаларында модернизация үдерісі іске толық асып, ал екінші саласында баяу жүруі немесе «тоқтап қалуы» да мүмкін. Мұндай қоғамда дәстүрлі қоғам мен модернизаияланған қоғамның элементтері аралас, қатар өмір сүре береді.

XX ғасырдың 70-80-ші жылдарында осы ішінара модернизациялану теориясының жалғасы ретінде көпсызықты динамика идеясына негізделген теориялар қалыптасты. Оның авторлары У.Бек, З.Бауман, Х.Линц, С.Хантингтон, тағы басқалар болды. Бұл теорияларда 50-60-шы жылдар зертеулеріндегі басты қателік – ұлттық дәстүрлердің маңызын төмендету – сыналып, дәстүрлер қазіргі заманғы модернизацияланған қоғамда да сақталады, ал модернизация дәстүрлерді күшейте түсуі мүмкін деген идея айтылды [6]. Бұл теориялар бойынша, модернизация үдерісі Батыстың моделін қабылдаумен шектелмейді, әрбір аймақтың, әрбір қоғамның модернизациялануының өзіндік жолдары болады. Әрбір қоғамдағы әлеуметтік және мәдени дәстүрлер модернизациялану үдерісін тежемейді, керісінше оған өзіндік бір жаңа леп, жаңа мазмұн береді. Модернизация тек ішкі даму көздерімен ғана емес, сыртқы факторлармен де байланысты болуы мүмкін. Модернизация сол қоғамдағы өмір сүріп жатқан нақты тарихи жағдайлармен қайшылыққа келмей, оның белгілі бір элементтерін сақтай отырып, іске асырылады. Бұл теорияның авторларының ойынша, модернизацияны үздіксіз жүретін, біртұтас үдеріс деп қарамау керек, ол өрлеу және құлдырау кезеңдерін басынан кешіруі мүмкін, қоғамды тұтас қамтымауы да мүмкін. Кейбір зерттеушілер модернизация үдерісінде саяси дамудың тұрақты болуының айрықша маңызы бар, модернизацияның табысты жүруінің бір көрінісі элита мен бұқара арасындағы ымырашылдық нәтижесінде саяси тұрақтылық және әлеуметтік прогресс үшін қажетті жағдайлар жасау болып табылады деген ой айтады. С.Хантингтон қазіргі заманда модернизация үдерісінің іске асуында, нарыққа көшуге мүмкіндік беретін мүмкіншіліктерді ұйымдастыруда, тәртіп пен тұрақтылықты, елдің бірлігін сақтауда авторитарлық биліктің рөлі күшейіп отырғанын ескертеді. Бұл кезеңде модернизация теориясы қоғамды өзгертудің коммунистік теорияларына альтернатива ретінде айрықша маңызға ие болды.

80-жылдардың аяғында модернизация теориясының дамуында жаңа кезең басталды. А.Турен, Ш.Н. Эйзенштадт сияқты зерттеушілер технологиялық және әлеуметтік тәжірибенің алдыңғы қатарлы жетістіктерін Шығыс қоғамдарының дәстүрлі құндылықтарымен ұштастыру негізінде іске асырылатын модернизацияның ұлттық үлгілері болуы мүмкін екендігін мойындады. «Егер өткенге, алғашқы модернизацияланған ел болған Британияға көз жіберсек, – деп жазады Ш.Н. Эйзенштадт, – онда әлеуметтік және рәсімдік салаларда әртүрлі дәстүрлі элементтердің сақталуының маңыздылығын атап көрсету қажет. Сонымен қатар еуропалық елдердің көпшілігінде іске асқан құрылымдық жіктелу бізге дәстүрлі элементтер мен бағдарлардың қазіргі заманғы күрделі жүйелерге енуіне мүмкіндік беретін жолдардың аса көп екендігін... көрсетеді» [7]. Ш.Н. Эйзенштадт еуропалық модернизация тек қана іске асырылуы мүмкін модель, оны сол қалпында, тұтастай іске асыру міндетті емес дейді. Әртүрлі елдер эволюцияның әртүрлі жолдарын таңдауы мүмкін, соған орай барлық елдердегі модернизация үдерісі Батыс Еуропа мен Солтүстік Америкада болған үдерістің қайталануы деп түсінуге болмайды. Өйткені модернизацияны аграрлық қоғамнан индустриалдық қоғамға өту деп түсіне отырып, әрбір жеке аймақтардағы аграрлық қоғамның дамуында өзіндік ерекшеліктер болғанын ескеруіміз қажет, ал сол ерекшеліктер аграрлық қоғамның индустриалдық деңгейге көтерілу үдерісінің де әрбір аймақта әртүрлі болуына жол ашады. С.Хантингтон батыс құндылықтарының таралуы біртұтас өркениеттің құрылуына, батыстық емес қоғамдардың «батыстануына» әкелмейді, тек қана ортақ элементтердің пайда болуына жеткізеді дейді [8].

Модернизация дәстүрлерді жоққа шығармайды, алайда модернизация үдерісінің барысында әлеуметтік прогрестің факторлары ретінде діни немесе ұлттық салт-санадан туған қатаң дәстүрлер емес, адамның жеке таңдауынан туған, жалпыадамдық құндылықтардың рөлі артады. Қоғам мүшелерінің білімділігі мен ақпаратты қабылдау жылдамдығы күшейген сайын қоғамдағы құндылықтардың өзгеруі де жылдамдайды. Осылайша дәстүрлер жалпы адамдық құндылықтарға бейімделеді. Сонымен қатар модернизацияның жағымсыз зардаптарын да ескеру қажет, атап айтқанда, дәстүрлі институттар мен өмір салтын жою бірқатар жағдайларда әлеуметтік мәселенің шиеленісуіне, бей-берекеттікке, қоғамда тұрақсыздық тудыратын құбылыстар мен элементтердің көбеюіне, қылмыстық психологияның күшеюіне әкелуі де мүмкін.

XX ғасырдың 90-шы жылдарында модернизацияның акторлық теориясы пайда болды. Бұл теория бойынша модернизация үдерісі адамның белсенді іс-әрекетімен байланыстырылады. Бұл бағытта Т.Пийрайненнің еңбектерін атау қажет. Ол посткеңестік Ресейдегі модернизация үдерісіне талдау жасай келіп, әлеуметтік өзгерістердің бағыты негізінен алғанда қоғам мүшелерінің өтпелі кезеңнің қиындықтарынан шығу жолдарын таңдау, өзіндік бағытын таңдау әрекетімен анықталады деген пікір айтады [9]. Модернизацияланған жеке тұлғаның дәстүрлі қоғамдағы адамнан айырмашылығы сонда,

ол үнемі өзгерістердің болып отыруын қалайды, ол өзгерістерге дайын отырады, ол жаңа заманға жылдам бейімделеді.

XX ғасырдың соңғы онжылдығында модернизация мәселесіне байланысты зерттеулер айрықша көбейді, 50 жыл бойғы пікірталас тудырған мәселелерді қорытқан, жинақтаған еңбектер шықты, модернизация үдерісінің анықтамасы жетілдірілді. Модернизация бүгінгі күні жіктелу, рационализациялану, бейімделу және даралану сияқты үдерістік ағындардың күрделі жиынтығы ретінде қарастырылды. Демек, зерттеушілер модернизация үдерісінде экономикалық-саяси мәселелерді бірінші орынға қоюдан бас тартты. Мәселен, Нидерланды ғалымдары Ханс ван дер Лоу мен Уильям ван Райян модернизация үдерісінің мәнін «өзара байланысты құрылымдық, мәдени, психикалық және физикалық өзгерістердің күрделі кешені» ретінде түсіндіреді [10].

XX ғасырдың аяғында модернизация теориясы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, постмодернизм және ғаламдану сияқты альтернативтік теориялар пайда болды. Қазіргі кезде модерниязияның европалық үлгіден кем түспейтін азиялық нұсқасы туралы және бұл нұсқаның болашақтағы адамзат қоғамының дамуында айрықша маңызды болатыны туралы идея шыққан және ол идеялар төңірегінде қызу айтыс жүріп жатыр. Сонымен қатар қазіргі заманда социализм мен капитализмнің кірігіп-жымдасуы (конвергенция) іске аса бастады деген пікір бар: нарықтық экономикаға негізделген елдер жоспарлау мен жобалау элементтерін пайдалануға ұмтылса, коммунистік партиялар билігі сақталып қалған елдер нарықтық тетіктерді пайдаланып, экономикалық дамуды жылдамдатуға және әлемдік интеграция жүйесіне енуге тырысуда. Алайда ескі саяси құрылымды сақтай отырып, экономикалық модерниязияны іске асыру қаншалықты өміршең болатыны белгісіз.

Қазіргі кезеңдегі модернизация теорияларының басты жетістігі олардың еуроцентристік идеялардан бас тартуы деуге болады. Жалпы алғанда модернизация теорияларының нұсқаларының көптігіне қарамастан, модернизация үдерісінің мәнін түсіндіруде ортақ идеяларға қол жеткендігін көреміз. Сонымен қатар соңғы жылдарда модернизация үдерісін тек қана дәстүрлі қоғамнан индустриалдық қоғамға өту ретінде емес, жалпы алғанда қоғамның жетілдірілуі деп сипаттау басымдық. Мәселен, 2005 жылы шыққан қоғамдық ғылымдардың түсініктемелік сөздігінде «модернизация» терминіне мынадай анықтама берілген: «1) әлеуметтік өзгерістердің ерекшеліктері мен бағыттарын зерттеудің ғылыми-әдістемелік құралдарының жүйесі; әлеуметтік жүйелердің жетіле беруге қабілеттілігін қамтамасыз ету механизмі; 2) қоғамда индустриаландыру, ғылыми-техникалық жетістіктерді меңгеру үдерісімен байланысты іске асатын экономикалық, әлеуметтік, мәдени, саяси өзгерістердің күрделі жиынтығы» [11].

XXI ғасырдың басында кейбір зерттеушілер модернизация үдерісінің объективтілік сипатын, әмбебаптылық қажеттілігін жоққа шығарады. Осылайша «контрмодернизация және «антимодернизация» терминдері пайда болды, алайда модернизация теориясының даму барысында бұл тенденция әлі басым бағытқа айналған жоқ.

1. *Монтескье Ш. О духе законов // Монтескье Ш. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1955.*

2. *Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990; Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991; Durkheim E. Die Regeln der soziologischen Methode. – Frankfurt a/M.: Suhrkamp Verlag, 1984; Peukert D. Max Webers Diagnose der Moderne. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1989.*

3. *Beck U. Risikogesellschaft: Auf dem Weg in eine zweite Moderne, Frankfurt a/M.: Suhrkamp Verlag, 1986; Giddens A. Konsequenzen der Moderne. – Frankfurt a/M.: Suhrkamp Verlag, 1995; Beck U. u.a. Entgrenzung und Entscheidung: Was ist neu an der Theorie reflexiver Modernisierung? – Frankfurt a/M.: Suhrkamp Verlag, 2004. – S. 13-62.*

4. *Eisenstadt S.N. Modernization: Protest and Change. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1966. – P. 3.*

5. *Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – С. 77.*

6. *Хантингтон Э. Политический порядок в меняющемся обществе. – М.: Прогресс-Традиция, 2004; Vauman Z. Modernity and Ambivalence. – Cambridge: Polity Press, 1991.*

7. *Eisenstadt S. N. Tradition, Change and Modernity. – New York: Wiley, 1973. – P. 29.*

8. *Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2005. – С. 15.*

9. *Пийрайнен Т., Турунцев Е. Отталкиваясь от Макса Вебера: к пониманию процессов социальной трансформации в России // Вопросы экономики. – 1998. – №6. – С. 65-77.*

10. *Loo H., Reijen W. Modernisierung: Projekt und Paradox. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1992. – S. 11.*

11. *Современный словарь по общественным наукам / Под общей ред. Данильяна О.Г., Панова Н.И. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – С. 256.*

Резюме

Статья посвящена исследованию теории модернизации, призванной объяснить процесс модернизации в различных обществах. Рассматриваются различные варианты интерпретации понятия «модернизация». Анализируется эволюция теории модернизации от идей Огюста Конта и Герберта Спенсера до теории «антимодернизации», возникшей в конце XX – начале XXI вв.

Summary

The article deals with the modernization theory intended to explain a modernization process in different societies. Different interpretation variants of the «modernization» concept are considered. Evolution of the modernization theory from ideas of Auguste Comte and Herbert Spenser to the theory of «anti-modernization» in the late XX – early XXI centuries is analyzed.

**XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕТБҰРЫС**

М.Д. Жумагулов – Алматы энергетика және байланыс университеті, аға оқытушы

XIX ғ. аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Патшалық Ресей үкіметінің Қазақстанға аграрлық және қоныс аудару саясаты жергілікті қазақ халқының бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі аграрлық-әлеуметтік құрылымын күйзеліске ұшыратты. Қазақстанда орыс капитализмінің кеңінен өріс алуы нәтижесінде қазақ даласында әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгерістер тереңдей түсті. Капиталистік қатынастардың қазақ даласына тереңдей енуі, темір жолдардың салынуы, халық санының өсуі, сауда-саттықтың дамуы негізінде жергілікті рыноктардың қауырт өсуі, жергілікті қазақтардың натуралды шаруашылығын біртіндеп ыдыратып, оның тауарлы шаруашылыққа айналуына, нарық сұранысына бейімделуіне әкелді. Осындай өндірістік қатынастардың негізінде жалпы Қазақстан бойынша, оның ішінде қазақ халқының арасында әлеуметтік-таптық жіктелу процесі тездеді. Бұл процесті өлкеде жалдамалы еңбектің шығуы мен дамуынан, шағын өнеркәсіптің дамуынан және осының негізінде бұрынғы көшпелі шаруашылық формасы өзінің мәнін жоғалтып, шаруашылық жүргізудің жаңа сипатқа, жартылай көшпелі немесе егінші-малшы формасына ауысуынан көреміз.

Семей уезінде, -деп жазады 1909 ж. статистикалық экспедицияның жетекшісі Кузнецов, – қазақ шаруашылықтарының басым бөлігі (94% шамасында) тақыр кедейлер, қолдарында 1-10 жылқысы барлар және ешқандай жылқысы жоқтар, әрең өмір сүріп жүрген көшпелі, жартылай пролетарлар. Олар тіршілікке қажет қаржыны өзінің шаруашылықтарынан емес, қайта сол шаруашылықтардың 5-тен 4-і (4/5) өздері шұғылданатын бөтен кірістер мен табыстардан табады [1].

Патша өкіметінің қоныстандыру саясаты – қазақ халқының жерінен айырылуына, дәстүрлі мал шаруашылығының күйреуіне әкелген еді. Шаруашылығы күйзелген қазақтар күнкөріс үшін орыс мұжықтарына, казак әскерлерінің жеріне жалданып, ауылдан тысқары жерлерден жұмыс іздеуге мәжбүр болды. Жалдану үшін темір жолдар бойына, орыс поселкаларына, базар орналасқан жерлерге барып қоныстанды. Оның үстіне Патша үкіметінің жергілікті халықтан салықты ақшалай алуы да жалдамалы еңбектің дамуына ықпал еткен еді. Жалданып жұмыс істеу далалық облыстардың барлық уездерінде бірдей болған жоқ. Таза көшпелі ауылдар орналасқан аудандарда жалдану айтарлықтай болған жоқ. Әрине, бұдан ауқатты шаруашылықтарда жалдамалы еңбекті пайдаланбады екен деп түсінбеу керек.

Жалдану орыс деревняларындағы мұжықтардың еңбек күшін қажет еткен жұмыстарында кең өріс алды. Әсіресе маусымдық жұмыстар кезінде арзан, тиімді жұмыс қолы болып саналған, жергілікті халыққа деген сұраныс ерекше болды. Келімсектер оларды қуана қарсы алып, тіпті өз шаруашылықтарында тұрақты жұмысшы ретінде бекітуге тырысқан.

Семей, Ақмола облыстарындағы жергілікті халықтың жалдануы жөнінде осы облыстардың ауыл шаруашылығы шолуларынан біршама құнды мәліметтер кездестіреміз. Шолуда негізінен осы облыстардан 1915 ж. келіп түскен хабарламалар бойынша қорытылған материалдар берілген. Бұл материалдардан 1915 ж. облыстарда жалдамалы еңбек күніне деген сұраныстың өскендігін көреміз. Бұл кезеңде бірінші дүниежүзілік соғысқа орыс шаруаларының, орыс-казак семьяларынан соғысқа алынып, жұмыс қолына деген қажеттілік күшейген еді.

Семей облысының уездерінен келіп түскен хабарламалардың 80% жалдамалы жұмыс күшіне зәру

екендіктерін көрсеткен. Әсіресе отбасылары соғысқа алынған орыс деревняларында жұмыс қолы ретінде қазақтарға деген сұраныстың өскендігін келіп түскен хабарламалардың 86% көрсетеді. Сұраныстың басым көпшілігі егін шаруашылығы дамыған аудандардан келіп түсті. Семей облысы Павлодар уезінен келіп түскен хабарламаның 97% осыны көрсетсе керек, Өскемен уезінен келген хабарламаның 90%, Семей уезінен келген хабарламаның 86% осыны көрсетеді. Сұраныстың мұндай жоғарылығы бұл уездердің базарға жақындығы, темір жолға, қалалар мен орыс поселкаларына жақын орналасуынан да еді. Ал Қарқаралы уезінен келіп түскен хабарламаларда жұмысшы күшіне деген сұраныс орташа болды. Жұмыс қолына деген қажеттілік, әсіресе маусымдық жұмыстар кезінде қатты байқалды. Келіп түскен хабарламалардың 73% астық жинау кезінде жұмысшы күшіне мұқтаждығын, ал 44% шөп жинауға қажетті жұмыс қолына зәрулікті көрсетеді [2]. Жалпы 1915 ж. Семей облысында жұмыс қолына деген сұраныстың өскендігін келіп түскен 188 хабарламаның 78% атап көрсеткен.

Ал Ақмола облысынан келіп түскен 137 хабарламаның тең жартысынан астамы жұмыс қолына аса тапшылықты атап көрсетеді [3]. Бұл материалдардан Семей облысында ауыл шаруашылығы жұмыстары мен үй жұмыстарын негізінен қазақтардың атқарғандығын көреміз. Келіп түскен хабарламаның 69% әртүрлі жұмыстарға жалданған тек қазақтар екендігі айтылған [4].

Ал осы жалданған қазақтар негізінен белгілі бір уақытқа және қолма-қол ақшаға істеген. Ақмола облысында бір күнге жалданып істеу формасы кең тарағандығы айтылады. Ал маусымдық жұмыстарға жалдану екі облыста да айтарлықтай кең өріс алған [5].

Енді осы жалданып істеген қазақтарға еңбек ақыны қалай төледі, сол жөніндегі мәліметтерге келсек, 1915 ж. Семей облысында бір күнге жалданғандар орта есеппен ересек адамдар көктем айларында тамағын қосқанда 71 тиын, әйелдер 61 тиын тапқан. Ал, өз тамақтарымен барған кезде көктем айларында ересек адамдар – 1 сом, әйелдер 57 тиын, күз айларында ересек адам – 1 сом 06 тиын, әйел адам 64 тиын тапқан. Жалдамалы жұмысшыларға орташа күндік ақыны көп төлеген Павлодар уезі болса, аз төлеген Зайсан уезі болды.

Жалдану формасының ішінде ең көп тараған маусымдық жалдануы еді. Маусымдық жұмыстар 3 айдан 6 айға дейін созылды. Хабарламалар бойынша маусымдық жұмыстарға жалданған ересек ер адам қожайының киімін кигенін қоса есептегенде 74 сом тапса, орташа 25 сом тапқан. Ең жоғары төлеген Павлодар уезінде 106 сомға дейін алған, әйел адам 80 сом тапқан. Маусымдық жұмыстарға жалдану, бір жыл бойы жалданушыларға қарағанда тиімдірек болып, орташа табысы да жоғары болған, өйткені бір жылға жалданғандар қыста не күзде сұраныстың төмен кезінде жалдану себепті арзан болған. Күн көріс үшін тақыр кедейлер бала-шағасы киімсіз, қыста тамақсыз қалмау үшін тиімсіз жағдайдың өзінде де түрлі жұмыстарға келісуге мәжбүр болған.

Қазақстанда халық санының өсуі, оның ішінде қоныс аударушы орыстардың өсуі және олардың шаруашылық жүргізу ықпалының жергілікті қазақтарға әсері өлкенің экономикалық сипатына үлкен өзгерістер әкелді. Жаңадан қалыптасқан демографиялық ахуалдың ең басты нәтижесі, өлкедегі егіншілік экономикасының дамуы болды. Оның ішінде қазақ ауылының экономикасы барлық жерде біркелкі дамыған жоқ.

Таза көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан аймақтарға қарағанда, жартылай көшпелі, малшы-егінші аймақтардың экономикасы интенсивті түрде дамыды. Көшпелі мал шаруашылығы үстем болған аудандарда, шаруа экономикасының эволюциясы баяу жүрді, себебі бұл аудандарға Ресей капитализмі дамуының әсері әлсіз болды. Осылайша шаруашылықтың феодалдық-патриархалдық формасы бұзыла бастады. Сондықтан қазақ шаруалары өз шаруашылықтарын базар, яғни нарық талаптарына қарай бейімдеп, оның өнімін арттыруға, тауарлы шаруашылықты дамытуға тырысты. «Қырғыздар (қазақтар – М.Ж.) арасында натуралды шаруашылық, ақшалы шаруашылыққа ауыса бастады, осыған байланысты бұрынғы әдеттік право өлшемдері байқаусыз өзгеруде, қазіргі қырғыздар ақшасыз жүре алмайды, өйткені бұның бәрі орыс нарығымен жан-жақты байланысты еді» – дейді сол кездегі автор [6].

Қазақтар арасында егіншіліктің дамуын кезеңдер бойынша салыстырып қарасақ, деректер бойынша 1860 ж. Көкшетау округінде – 43, Ақмолада – 560, Атбасарда – 57 қазақ жанұясы жер өңдеумен айналысқан. Орташа есеппен Ақмола облысы бойынша әрбір 100 қазақтың 1-і ғана жер өңдеумен шұғылданған [7].

Ал XIX ғасырдың соңына қарай жағдай біршама өзгерген. «Орал уезінің кейбір болыстарында диканшы шаруалардың орташа егіс көлемі 9 қазыналық десятинаға дейін жетті. Ақтөбе уезінің егінші шаруаларының саны 94,4% болды. Әрбір диканшы шаруа орта есеппен 6,2 десятина жерге тұқым

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №3(34). 2012 ж. себеді. 1898 ж. уезд бойынша 1 183 000 пұт астық, негізінен тары сатылды. Астық сатқан әрбір шаруашылыққа орта есеппен 70 пұттан, ал уезд бойынша 67 пұттан келеді» [8]. Бұған тағы бір мысал: 1895 ж. Орал облысы бойынша орылған астықтың 59 пайызы қазақтардың меншігінде болған. 1899 ж. Семей облысында орыс шаруалары 2 270 000 пұт астық өндірген болса, қазақтар 2 099 000 пұт астық жинап алған. 1900 ж. Торғай облысы бойынша 182,4 мың десятина егістік жердің 80 пайызы қазақтардікі болған. 1910 ж. Семей облысының Павлодар уезіндегі қазақ шаруаларының 25,5 пайызы таза егіншілікті кәсіп еткен. 1906-1916 жж. Қазақстанның Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстары бойынша қазақ шаруаларының егіс көлемі 10 жыл ішінде 416 мың десятинадан 671 мың десятинаға дейін өскен [9]. Осы он жыл ішінде тұтас Қазақстан бойынша егістік көлемі 1906 ж. 1,5 миллион десятинадан 1916 ж. 4,5 миллион десятинаға дейін жетті, оның ішінде солтүстік аймақтағы төрт облыста егістік жер көлемі 386 процентке өсіп, 2,5 миллион десятина жерді қамтыды [10].

Жоғарыда келтірілген фактілерден дәстүрлі қазақ мал шаруашылығының ыдырауы мен қазақ шаруаларының әлеуметтік жіктелу процесінің тереңдей түскенін көреміз. Көп жағдайда бұрынғы дәстүрлі шаруашылықтың ыдырауы қазақтарды қайыршылыққа, тақыр кедейшілікке душар етті. Осындай процестердің негізінде қазақтардың әлеуметтік қамсыздық тұрғысында дифференциацияға түсуімен қатар шаруашылық жүргізудің басты бір әдісі, жаңа өндірістік қатынастардың пайда болуы қатар жүрді.

Шаруалардың жіктелуі, өндіріс әдісі мен жаңа өндірістік қатынастардың дамуы нәтижесінде ауыл шаруашылығы тұрғындарының жаңа екі түрі пайда бола бастады. Бірінші түрі – ауқатты шаруалар (қулақтар). Осы ауқатты шаруалардың негізінде саудамен және өсімқорлықпен айналысатын жаңа байлар тобы (буржуазия) пайда болды. Ал, екінші түрі – ұсақ малшылар, кедейлер, бұлар түрлі салықтардың ауыртылуы нәтижесінде – кедейленіп, ауыл шаруашылығы пролетариатына айналғандар.

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында жартылай отырықшы, малшы-егінші аудандарда ауқатты шаруалар, яғни қулақтар пайда бола бастады. Олар өз шаруашылықтарын базар сұраныстарына ыңғайлап, өз еңбектерін сатқан жалшылардың немесе жалдымалы еңбекті пайдалану негізінде өнім шығара бастады. Көптеген байлар мен ауқатты шаруалар мал және егін өнімдерін саудаға шығарып, кейде ауылдар мен жайлауларда жәрмеңке ұйымдастырып отырған.

Қалалар мен темір жолдар (Сібір, Орынбор-Ташкент, Орал-Рязань) қазақ даласында капиталистік қатынастардың тереңдей енуіне үлкен рөл атқарды. Қазақстан жәрмеңкелерінде жан-жақтан саудагерлер мен өнеркәсіп иелері көптеп келе бастады. Олар мұнда өз тауарларын өткізумен қатар мал және оның өнімдерін (жүн, тері, шошқа майы т.б.) көптеп сатып алып отырған.

1911 ж. бір ғана Ақмола облысында 200 жәрмеңке мен сауда нүктелері жұмыс жасап, сауда айналымы 16 млн. сомды құраған [11]. Ақмола, Семей және Орал облыстарындағы жәрмеңкелердің ақша айналымы 1896 ж. 16,7 млн. сом болса, 1900-1902 жж. қарай 89 млн. сомға дейін өскендігін деректерден көреміз. 1900 ж. Торғай облысында және 1901 ж. Орал облысында мал және мал өнімдері 16,5 млн. сомға сатылса, бұл көрсеткіш осы жылдың аяғына қарай 20 млн. сомнан асып жығылған [12].

Қостанай мен Ақмола уездерінде 223 мың пайда түсімі бар 849 делдал өсімқорлықпен айналысатын алыпсатарлар болған. XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басына қарай Қазақстанда 40-мыңға жуық адам осындай саудагерлікпен айналысқан және бұлардың көпшілігі қолдарында жылқыға айналдырып есептегенде, орта есеппен 500 бас малы бар ірі байлар болған [13]. Саудагер қазақтар арнайы мамандандырылған саудамен айналысқан. Мысалы: сауда айналымында 80 мыңнан аса қаражаты бар Жиенқұлов мал және мал өнімдерінің саудасымен айналысқан, ал Ибрагимов – астық, бидай және ұн сатумен айналысқан. Қорабаев – киіз саудасымен шұғылданған. Саудагерлер саны да жылдан-жылға көбейіп отырған. Сырдария облысының Әулие-Ата уезінде 257 адам патентті саудагер тіркелген болса, оның 17-сі қазақ, 3-і орыс, 2-і татар және басқалары өзбектер болған. Бұлардың саны 1905 ж. 2156-ға жетсе, оның 1009 нүктесі ауылдармен кишлақтарда орналасқан, ал 1147-і Әулие-Ата қаласында болған [14].

Тауарлы шаруашылығымен, және ірі саудамен айналысқан байлар тек қана ауқатты шаруалардан, қулақтардан ғана өсіп шыққан жоқ, сондай-ақ олардың арасында буржуазияланған бұрынғы ірі феодалдар да болды. Мысалы: Семей облысы Баянауыл уезіндегі Шормановтар, Бөкей ордасындағы Шәңгерей Бөкеев 700 десятина жерге егін, ірі көлемде мал бағып, саудамен айналысқан [15].

Сол кездегі буржуазияланған қазақ байларының сословиелік (шыққан тегіне қарай) құрамына келсек, Көкшетау уезіндегі 70 байдың 7-і сұлтан тұқымынан шыққан (Уәлихановтар, Бексұлтановтар, Шөбековтар) Петропавловск уезінде, Омбы уезінде – Іғана сұлтан тұқымынан шыққандар болған. Жалпы Ақмола облысы бойынша 122 ірі байлардың 10 немесе 11-і ғана сұлтандар. [16]

Бұдан шығатын қорытынды қазақ арасындағы хан, сұлтан ұрпақтарының ата-тегінен келе жатқан айрықша әлеуметтік-экономикалық құқықтарынан айрылуы, нарықтық экономикалық қатынастардың бәсекесіне ілесе алмағандығы, сөйтіп олардың біразы өз дәрежелерін сақтап қала алды да, көпшілігі заман ағымына қарай дағдарысқа ұшырап, кедейленіп, түрлі төменгі әлеуметтік топтардың қатарына қосылды. Бұдан былай «ақ сүйекпе» немесе «қара сүйекпе» шыққан тегіне қарамастан билік пен бедел, яғни қоғамда ықпалды болу байлықпен немесе ақшамен өлшенді. Жалпы айтқанда «сұлтан, егер бай болса ғана сұлтан». Қазақтар арасындағы бұрыннан келе жатқан «ақ сүйектерге» деген көзқарас пен құрмет, ізет көрсету белгілері, оның шыққан тегіне байланысты болған. Бай сұлтандарға «тақсыр» немесе «алдияр» деп амандасатын болса, ал кедейленген сұлтандар мұндай ерекше құрметтен айырылған. Тіпті дастархан басындағы дәстүрлі сыбаға жеу құқықтарынан айырыла бастаған себебін, – Щербина, қазақтар арасындағы рулық құрылыстың ыдырауынан, бұрыннан сақталып келе жатқан әдеттік прованың бұзылғандығынан көреді [17].

Сондай-ақ қазақ ауылындағы әлеуметтік жіктелудің қарқынды сипат алуын жеке кәсіппен немесе кіші және орта кәсіпкерлікпен айналысушылардың өсуінен және олардың осы кәсіпкерлікті күн көріс көзіне айналғандықтарынан байқауға болады. Бұрынғы қазақ қоғамында ұсталар, ағаш шеберлері, зергерлер, етікшілер және т.б. ұсақ кәсіпшілік қоғамдық, яғни кооперациялық сипат алған жоқ, жеке жанұялық сипатта болатын. Сондықтан бұл кәсіп табыс көзі бола алмады. Көшпелі тұрмыстың қажетін өтеуден әрі аса алмады.

XX ғасырдың басына қарай осындай кәсіпшіліктің қоғамдық сипат ала бастағандығын көбіне қосымша, кейбір жағдайларда негізгі табыс көзіне айнала бастағандығы туралы Т.Седельниковтың деректеріне жүгінуге болады. Автор Орал уезінің Қарашығанақ болысына қарасты ауылдарды аралап, егіншілікпен малшылыққа қоса кімнің қандай кәсіппен айналысатындығын зерттеген екен. 1904 ж. ол осы облыстың 80 етікшісімен кездесіп, олардың әрқайсысы орта есеппен 56 сом 46 тиын ақша табатындықтарын анықтаған. Сол жылы киіз үй сүйегін жасаушы 40 шебердің орташа табысы 69 сом 79 тиын болған. 60 саудагердің (ұсақ сауда) орташа табысы 98 сом 60 тиыннан болған. Ағаш шеберлерінің де табысы жаман емес 60 сом 80 тиын. Ұсталардың табысы бұлардан екі еседей артық – 106 сом 54 тиынды құраған. Табысы аздар қасапшылар, олар 37 сом 22 тиыннан тапса, көлікшілер табысы 62 сом 10 тиыннан шыққан. Өртүрлі жұмыс істейтін 392 адамның орташа табыс мөлшері 52 сом 45 тиынды құраған. Бұлардан басқа зергерлікпен айналысып, алтын, күміс бұйымдарын жасайтындар, ер-тұрман шеберлері т.б. кәсіпкерлер болған. Сондай-ақ қазақтар почта, шайхана, шабармандар, қонақ түсетін үйлер ұстаған. Қарашығанақ болысындағы 1597 шаруашылықтың 703-і яғни 44% осындай әртүрлі кәсіпкерлікпен айналысып, орта есеппен 65 сомнан қосымша табыс табады екен. Сұрау салған кезде, – деп жазады автор, көптеген қазақтардың өздерінің алған ақыларын айтпай, жасырып қалғанын немесе жұмысының табыстылығын кемітіп көрсеткенін де ескеру керек [18].

Қазақ даласын орыс қоныс аударушылары арқылы отарлаудың күшеюі және олармен арадағы сауда байланысының тез қарқынмен дамуы қазақтардың шаруашылық өміріне айтарлықтай өзгеріс әкелді. Бұрынғы дәстүрлі шаруашылық, яғни көшпелі мал шаруашылығы бірте-бірте тауарлы-ақша шаруашылыққа айнала бастады. Осылайша шаруашылық жүргізу әдісі жаңа отырықшы-малшы және отырықшы-егінші формаға өзгертіле бастады. Сонымен бірге капиталистік, яғни нарықтық қатынастар өмірге тереңдей еніп, қазақ халқының тұрмысында, шаруашылық өмірінде жаңа тұрғыдағы әлеуметтік-таптық жіктеу басталады.

1. *Материалы по киргизскому землепользованию Семипалатинской области Семипалатинского уезда. Т.Х. 1909 год.*

2. *Сельскохозяйственный обзор Семипалатинской области за 1915 год. – Семипалатинск, 1915, – с. 100.*

3. *Сельскохозяйственный обзор Акмолинской области за 1915 год. – Омск, 1915, – с. 154.*

4. *Сельскохозяйственный обзор Семипалатинской области за 1915 год, – с. 101.*

5. *Там же, – с. 103-105.*

6. *Памятная книжка Семипалатинской области на 1901 год. – Семипалатинск, 1901, – с. 154.*

7. *История Казахстана ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. – Алматы, 1979, т. 3., – с. 193.*

8. *Сидельников Т. Борьба за землю в Киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колониационная политика правительства). – СПб., 1907, – с. 8.*

9. *Елеуов Т. Қазақ ауылында Совет үкіметінің орнауы және нығаюы. – Алматы, 1967, – 12 б.*

10. *Сборник статистических сведений о движении населения, скота и урожаях по КССР. – Оренбург, 1926, – с. 67-69*

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.

11. Сулейменов Б. *Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начало XX в.* – Алматы, 1963, – с. 77.
12. *Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период.* – Ташкент, 1955, – с. 170-171.
13. *История Казахской ССР.* – Алматы, 1957, т. 1, – с. 408.
14. Сулейменов Б. *Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начало XX в.* – Алматы, 1963, – с. 78.
15. *Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период.* – Ташкент, 1955, – с. 170-171.
16. *Вопросы колонизации.* – СПб., 1909, №5, – с. 128.
17. *Вопросы колонизации.* – СПб., 1909, №5, – с. 130.
18. *Седельников Т. Борьба за землю в Киргизской степи (Киргизский земельный вопрос и колонизационная политика правительства).* – СПб., 1907, – с. 8.

Резюме

В статье рассматриваются социально-экономические преобразования в казахском обществе в конце XIX-начале XX века.

Summary

The article is devoted to the social-economical reform in Kazakh public in the end of 19 century and at the beginning of 20 century.

УЧАСТИЕ КАЗАХОВ В «ПЫЛЬНОМ ПОХОДЕ» (1771 г.)

З.Е. Кабульдинов – профессор ЕНУ им. Л.Гумилева, д.и.н.

Взаимоотношения между казахами и калмыками в волжско-уральском регионе складывались по-разному. Были и взаимные набеги с угонами скота, а то и целые «сражения», которые брали начало еще с тех времен, когда последние кочевали на территории далекой Джунгарии [1, с. 37].

Значительная часть зимних пастбищных угодий в междуречье Урала и Волги до 1771 года была занята калмыками. Именно из-за них между двумя кочевыми народами часто происходили столкновения, нередко подогреваемые самим царским правительством [2, с. 112].

Вместе с тем и существовали длительные периоды мирного сосуществования и добрососедства, когда, скажем, казахи Младшего жуза, находили поддержку и понимание у калмыцких князей в вопросе предоставления им плодородных пастбищ на правобережье Волги. Нередко рассматривался и вопрос о признании казахских чингизидов возможными правителями волжских калмыков. Существовали и многочисленные попытки и реальные случаи заключения династических браков. Имели место и устойчивые торговые связи [3, с. 63-76].

Не случайно, что именно к восемнадцатому столетию относится ставшая популярной среди казахов нового времени пословица «Қатынды алсаң, қалмақтан ал» («Если берешь жену, то бери ее у калмыков»), что ярко свидетельствует о том, насколько часты были распространены межэтнические браки между двумя соседствующими скотоводческими народами.

Были нередки случаи совместных вооруженных выступлений казахов и калмыков против царизма. Поэтому-то Российская империя во взаимоотношениях казахов и волжских калмыков, в основном, занимала твердую позицию по категоричному недопущению любых контактов между ними. С этой целью она иногда прибегала даже к антигуманной политике натравливания их друг на друга. В одном из правительственных документов того времени было даже записано: «Если калмыки окажут нам какое-либо сопротивление, надо на них натравить киргизов и наоборот» [4, с. 39].

Во второй половине XVIII века социально-экономическая и политическая ситуация в калмыцких улусах кардинально ухудшилась. Усилился колониальный гнет царизма по отношению к «верноподданному» калмыцкому населению, особенно – со стороны военного ведомства и руководителей Оренбургского края, что вызывал ропот и возмущение калмыков, нередко – и вооруженные выступления. Так, летом 1770 года против взбунтовавшихся калмыков были посланы регулярные войска. Яицкие казаки тогда отказались принять участие в конфликте против калмыков, ссылаясь на самые различные «несправедливости своих начальников». Тогда между калмыками и царскими войсками, которыми командовал майор Тимашев, близ тептярской деревни Сафаровой состоялось самое настоящее сражение, в ходе которого первые терпят сокрушительное поражение. С тех пор это место

стало называться «Тимаш-тау» (гора Тимаш). Это обстоятельство еще больше озлобило калмыков, потерявших здесь много своих соплеменников [5, с. 25].

Ежегодно калмыки должны были поставлять в российскую армию военные отряды, когда немало их погибало в многочисленных завоевательных походах Российской империи. К примеру, царизм требовал от калмыцкого хана Убаши выделить конные соединения для участия в войне с Турцией, что не совсем отвечало интересам уменьшающегося в численности калмыцкого народа [6, с. 212].

Заметно ограничили политические права калмыков, в том числе были сведены к минимуму элементы самоуправления. Ощущался острый недостаток в пастбищных угодьях. Некоторая часть калмыков подверглась политике христианизации и переселялась в Ставропольский край, что встречало жесткое противодействие, в первую очередь, со стороны калмыцких тайшей [7, с. 120-141].

В 1758 году Джунгария была полностью уничтожена китайскими войсками и разделена на четыре части, которые теперь стали обычными китайскими провинциями. Каратели прошли по всей Джунгарии «огнем и мечом». Более одного миллиона джунгар было уничтожено маньжуро-китайскими войсками и вся страна была практически опустошена. Часть калмыков бежала к российской границе, вынуждено принимая христианство и русское подданство, другая – добралась до родственников им волжских калмыков [8, с. 34]. Так, в 1761 году на территорию волжских калмыков прибыла группа уцелевших от китайского погрома остатков джунгар во главе с торгоутским князем Цэрэном и начала вести, правда, безуспешную, агитацию по переселению на восток и восстановлению там Джунгарского государства. Но на эти предложения тогда мало кто отреагировал [6, с. 252].

Но со временем агитация усилилась и сторонников переселения становилось все больше и больше на фоне заметного ухудшения положения калмыков. Среди них зародился план возвращения на восток, который держался в строгом секрете. Буддийское духовенство перешло на сторону будущих переселенцев и активно поддержало идею возвращения на восток. Во главе пожелавших вернуться в Джунгарию стоял сподвижник Амурсаны князь Шерен, который горел «мщением к китайцам, изгнавшим их из отечества, и надеялись возвратить оное силою оружия» [9, с. 248].

Значительная часть волжских калмыков наконец-то поддалась мощной агитации. Возглавил переселенцев калмыцкий князь *Убаши*. Это был тот правитель, который по царской грамоте (указу – З.К.) от 10 мая 1763 году «уполномочивался вооруженною рукою наказать Малую орду в том случае, если киргизы будут настаивать на своем намерении перейти кочевать в наши пределы» [10, с. 66].

Он сумел убедить правителя волжских калмыков о выгоде массового переселения, «прельстил его надеждою переменить название подданного на достоинство независимого владельца и убедил бежать его из России чрез степи киргиз-казачьи в древнюю Зюнгарию» [9, с. 248].

Поэтому 5 января 1771 года калмыки общей численностью примерно в 180 тысяч человек начали поход в китайские пределы. А на правобережье Волги остались еще около 60 тысяч калмыков, которые никак не смогли перебраться на левый берег реки из-за того, что лед в эту зиму был очень тонкий.

Перед уходом калмыки перебили до одной тысячи российских мастеровых и торговых людей. По дороге вооруженные отряды успели напасть и на четыре небольших российских городка [11, с. 318-319].

Неожиданные действия откочевников никак не входили в далеко идущие планы царского правительства. В этом случае они теряли значительное податное население и калмыки показывали негативный пример другим покоренным народам края.

В начале царское правительство попыталось остановить их «ласковостью и внушениями», что видно из именного царского указа, адресованного Оренбургскому губернатору 27 января 1771 года [12, с. 118].

Затем были сделаны попытки использования силовых акций. Но яицкое казачество категорически отказалась преследовать уходящих калмыков. Не было активных действий и со стороны оренбургских казаков, которые также не пожелали портить свои отношения со своими недавними соседями.

А маршрут движения большого калмыцкого кочевья проходил через территорию Младшего и Среднего жузов. Следовательно, царское правительство не преминуло воспользоваться «услугой» казахов, используя традиционные казахско-калмыцкие трения. По приближению к Яику Оренбургский губернатор Неплюев дал сигнал хану Нуралы, что калмыки идут нападать на казахов, чем самым провоцировал межэтнический конфликт. Более того, от имени правительства предоставил ему право сражаться с ними и оставить в своем распоряжении всю доставшуюся добычу. Единственное: казахам было предписано вернуть калмыков на прежние кочевья. Такое же предписание было дано и казахам Среднего жуза.

Кстати, это же Неплюев предпринял и во время бесчеловечного подавления башкирского бунта 1755 года во главе с Батыршой, когда таким же обманом спровоцировал казахско-башкирский конфликт, имевший самые негативные последствия на сотни лет, рассорив два братских и родственных народа: «в киргиз-кайсацкие орды тайно послал он от имени оренбургского ахуна на татарском языке объявления... что они (башкиры – З.К.) сделавшись независимыми от России, нападут на киргиз-кайсаков и поработят их...известил письмами хана, султанов и знатнейших старейшин киргиз-казачьих, что все жены и дочери скрывающихся у них башкиров отдаются им... [9, с. 232].

Вот как описывает начало массового исхода калмыков известный российский исследователь А.И. Добросмыслов: «Обстоятельства побегу калмыков не благоприятствовали. Зима 1770-1771 годов была теплая, реки на юге долго не замерзали, и Убаши 5 января 1771 года приблизительно с 30000 кибиток выступил в поход, не дождавшись прихода остальных калмыков, кочевавших на правом берегу Волги. Когда калмыки достигли Урала, оренбургский губернатор уведомил хана Нуралы, что они идут нападать на киргиз, а потому именем нашего правительства предлагал дать им отпор и пользоваться от них всякою добычею, но с тем, чтобы калмыков не допускать идти далее, и вернуть обратно в Россию. Такое же приглашение было послано и владельцам Средней орды» [13, с. 149-150].

А для пушей убедительности 27 января 1771 года была «дана на имя Нуралы и всего народа киргизского императорская грамота об удержании бежавших тургутов» [9, с. 249].

Вся казахская степь, вооружившись, подготовилась к будущим кровопролитным сражениям. И Нуралы, и Абылай, также как другие ханы и султаны, подтвердили свою готовность выступить против неожиданных переселенцев.

Естественно, казахи в полную силу «воспользовались» данным предложением, мстя калмыкам за все прежние набеги и обиды. Как отмечает А.Левшин «всякий киргиз-казак почитал особенным счастьем воспользоваться возможностью исполнять оные, наследовав от отца, деда и отдаленнейших предков своих вражду ко всем поколениям калмыков, всякий спешил идти сражаться с ними, грабить их» [9, с. 249].

В помощь казахским ополченцам были выдвинуты русские регулярные войска, но они практически в сражениях не участвовали. На наш взгляд, царское правительство, используя прекрасно отработанный ими во взаимоотношениях своих подданных имперский принцип «разделяй и властвуй», решило руками своих же новых казахских подданных расправиться с «изменниками-калмыками». Было дано четкое указание выступить и яицкому казахьему войску, но и оно почему-то «решительно отказалось выйти из своих жилищ» [9, с. 250].

Особого рвення не было и со стороны Оренбургского казачьего войска, который и выступил в поход, но ссылаясь на недостаток кормов, вскоре вернулось обратно [9, с. 250].

Это же случилось и с регулярными войсками России, которые с опозданием выступили из Орской крепости во главе с генерал-майором Траубенбергом и тоже вернулись, так как «около гор Улу солдаты от голода и дурных вод начали страдать опухольями, а лошади приставать и во множестве падать» [9, с. 251].

Как писал и точно заметил известный исследователь Оренбургского края Л.Мейер «войска наши везде опаздывали» [14, с. 16]. На наш взгляд, царизм в данном случае решил расправиться с подданными калмыками руками других «подданных» – казахов, при этом как было ранее в подобных случаях «сберегая русское войско». К примеру, еще в 1734 году при создании Оренбургской экспедиции, его руководитель Кириллов получил четкую и однозначную инструкцию по усмирению своих подданных в волжско-уральском междуречье: «Если же те или другие будут волноваться, то употребить один народ против другого, сберегая русское войско» [9, с. 118].

Калмыки попытавшиеся пройти через земли Младшего и Среднего жуза получили ощутимые удары от казахских ополченцев. Казахи приняли тактику внезапных нападений на калмыков, избегая крупных и кровопролитных сражений. Так, султан Айшуак со своим отрядом разбил небольшую часть калмыков на реке Сагиз, другая – подверглась разгрому отрядами Нуралы в районе реки Ори. Ему же удалось подвергнуть разгрому небольшие группы калмыков недалеко от Муголжарских гор и на реке Ужим. Серию ощутимых ударов по противнику нанесли ополченцы султана Абылая, который иногда действовал вместе с султаном Абульфисом. Последними было захвачены много скота и пленных. Не отстали от своих соплеменников и казахи Старшего жуза во главе с султаном Ералы, которым также удалось захватить немало пленных, скота и имущество отступавших калмыков [9, с. 251].

Кстати, этот султан отличался отменной храбростью, что китайский богдыхан наградил ранее его

званием «придворного рыцаря» [9, с. 174]. Так, узнав о приближении вооруженных калмыков, султан Эралы отправил всех женщин, детей и стариков вместе со скотом в более безопасное место, а сам приготовился к сражению, мобилизовав казахов всего региона. Выйдя навстречу противнику, остановил отступающее кочевье на целых 15 суток, а за это время успев собрать еще большую силу. Обессилевшие калмыки не могли и не решились сразу же напасть на противника, который уступал ему и в количестве, и по решимости. По словам А.Левшина «Убаши, видя ежедневно возрастающие силы неприятеля, потерял всю бодрость духа и вместо сражения решился униженно просить о позволении идти далее к реке Или. Эралы изъявил притворное согласие, но с тем, чтобы усыпить бегущего владельца и нанести ему жесточайший удар» [9, с. 175]. Что позднее он и сделал, проявив полководческий и дипломатический талант.

Даже хан Каип, вернувшийся как изгнанник из Хивы, обещал соединиться с войсками, выступившими против калмыков [13, с. 149].

В сражениях с калмыками активное участие приняли практически все казахские ханы и султаны. Несмотря на то, что калмыки имели боеспособное войско численностью в 40 тысяч человек, они терпели тяжелые поражения от казахов. Всюду им удавалось захватывать скот, пленных и имущество противника.

Крупное сражение казахов с калмыками состоялось на берегу р. Эмбы. Другое такое сражение произошло на берегу озера Балхаш. Калмыки сделали попытку остановиться на берегу реки Моинты. Казахское ополчение численностью в 50 тысяч человек, возглавляемое султаном Абылаем, окружило и разгромило обессилевших калмыков. В этом сражении приняли участие хан Нуралы, султаны Султанбет, Урус и Адиль.

В походе против калмыков принял участие и знаменитый султан Султанбет, двоюродный брат хана, который управлял через многочисленных своих сыновей прииртышскими казахами. Он в возрасте 60 лет в одном из походов захватил множество калмыков в плен, некоторых из которых видел участник академической экспедиции, российский ученый Христофор Барданес на встрече с султаном 26 июля 1771 году: «он сам преследовал калмыков и несколько человек взял в плен и велел, действительно, позвать 6 или 7 калмыцких мужей и жен, кои были его рабы, но в хорошем содержании» [15, с. 87-88].

Навсегда в памяти народа остались многие имена бесстрашных батыров, до последнего вздоха защищавших свою землю от ненавистных врагов. Это такие батыры как Баян, Жанибек, Уйсунбай, Аркандар, Байгозы, Уразымбет, Ильчибек, Баянбай и многие другие.

Шокан Уалиханов описывает случай, когда в одном из пещер в степи засели калмыки. У входа в пещеру сидел калмыцкий стрелок, вооруженный дальнобойным ружьем. После гибели нескольких воинов никто из казахов не осмелился близко подойти к врагу. В этот момент на своем коне выскочил *Ильчибек-батыр* из рода сыргелы и мелкой рысью поскакал на врага. Батыр, подехав близко к врагу, вдруг ускорил скорость лошади. Калмык сделал выстрел, но произошла осечка. В этот момент казахский батыр одолел врага. Ему удалось воспользоваться большим нагаром на фитиле ружья калмыцкого воина [16, с. 51].

Другой пример: в одном из сражений ополченцев Среднего жуза во главе с ханом Абылаем особо отличился и Байгозы батыр их рода Таракты, которому в бою с превосходящей по численности 10-тысячной армией калмыков удалось кардинально переломить исход сражения. Во время отступления казахского ополчения молодому казахскому батыру удалось свалить меткой стрелой калмыцкого знаменосца, чем вызвал смятение, растерянность, панику и страх у противника, что и привело потом к поражению врага [16, с. 50].

Прославил силу казахского оружия и другой батыр Уразымбет из рода Балта. Однажды он и его друг батыр Баянбай из рода баганалы напали на аул калмыков в 8 юрт, тогда первый перебил взрослую мужскую часть в 6 юртах, а добыча из остальных юрт досталась его боевому другу [16, с. 50].

Окончательный удар по обессилевшим калмыкам нанесли алатауские кыргызы, которые преследовали их до самой новой китайской границы, до территории бывшей Джунгарии, когда «Убаши вступил не в виде самовластного владельца, каковым мечтал быть, оставляя Волгу, но в виде униженного подданного, спасающего собственную жизнь» [9, с. 252].

Это военно-политическое событие в истории казахов получили название «*Шанды жорык*» (Пыльный поход). До далекой Джунгарии дошла только лишь десятая часть переселенцев. Многие из них погибли во многочисленных сражениях с казахами и кыргызами. По прибытии в Синьцзян, жал-

кие их остатки в раздумьях простояли около семи дней, пока не объявили китайским генералам, что сдаются и отныне становятся подданными китайской империи. Убаши был представлен главнокомандующему китайской армии, которому в знак покорности он вручил ценные подарки [11, с. 318-319].

Затем сдавшиеся властям калмыки были расселены дисперсно, небольшими группами, в значительном отдалении друг от друга и стали нести пограничную службу. Опасаясь преследования китайцев, некоторые группы калмыков и джунгар уходили в Россию, принимая российское подданство и новую веру.

Небольшая же часть калмыков выбрала местом жительства Казахстан, окончательно подчинившись вчерашним своим противникам, где вели себя очень мирно и спокойно. По этому поводу еще в 80-ые годы XVIII века капитан И.Г. Андреев писал следующее: «По большей части живут вольно, как и природные киргизцы, своими кочевьями, и, имея во всем вольность, составляют смешанное однородство» [17, с. 43]. А через сто лет, в 1879 году французский исследователь Семиречья Ужвальд де Мезе—Ковезд Ш.Е. писал, что в Иссыккульском уезде проживало 1300 калмыков, Верненском – 7000, Капальском – 1400, Сергиопольском – 3500: «Калмыки, общим числом 13 183 человек, проживающие к югу от Верного, в окрестностях озера Иссык-куль, в Капальском и Сергиопольском округах, являются потомками более многочисленного в прошлом народа. Они исповедуют буддизм, и следы их культовых памятников обнаруживаются повсюду». Прежние их набеги, бесчинства были прощены открытыми, добродушными и благородными казахами [18, с. 209-211].

В целом эта война принесла многочисленные страдания и казахам. Тысячи из них погибли на местах многочисленных сражений. Они отдали свои жизни за свою родину, за свободу казахского народа. Казахские воины мстили врагам за те обиды, которые нанесли калмыки в прежние времена.

Разгром калмыков имел и позитивные последствия. Победа над воинственными калмыками, в котором самое активное участие принимал и султан Абылай, способствовало и тому, что осенью 1771 года в Туркестане после смерти хана Абулмамбета, был провозглашен общеказахским ханом [6, с. 252]. Именно после этих событий он «стал менее заботиться о сохранении наружной покорности своей России» [10, с. 91].

Участие казахов в разгроме калмыков сыграло свою положительную роль и в вопросе получения казахами разрешений для своих кочевков на правобережье Урала: 27 декабря 1782 году вышла резолюция русской императрицы Екатерины II следующего содержания: «Буде же киргизы прикочуют к пределам Уфимским и Оренбургским и будут требовать, чтобы по причине бескормицы, скот пущен был на земли тех областей, тогда смотря на возможности и удобства буде земли наняты, хотят, а в наймы их отдать пожелают или есть, что отдать, то поступать как в подобных случаях водится между подданными по добровольному согласию...» [19, Л. 4].

За этой резолюцией 29 июля 1783 году последовало и дублирующее решение российской императрицы предписание крепостным начальникам Уфимского и Оренбургского губернатора по поводу возможности перехода в зимнее время на внутреннюю сторону пограничной линии казахам после внесения арендной платы [20, Л. 4].

А еще немного времени спустя в 1801 году казахи добились переселения в междуречье Урала и Волги на постоянной основе [21, с. 46].

Одной из позитивных сторон участия казахов в разгроме калмыков является и то, что китайские власти стали охотнее пускать казахов Среднего и Старшего жузов на территорию бывшей Джунгарии: с 1771 года, практически свободно пропускали казахов на территорию империи, но с условием взимания дани с одного аула по одной лошади [22, с. 11].

Таким образом, сражения казахов с отступающими волжскими калмыками во время «Шанды жорык» имело огромное историческое значение. С нанесением решающего поражения калмыкам закончилась почти двухсотлетняя война казахов с воинственными монголо-язычными кочевыми соседями. Появилась надежда на возвращение казахов Младшего жуза на исконные кочевья, расположенные в волжско-якском междуречье. Нанося чувствительные удары по калмыкам, казахи отстояли земли Тарбагатай и бассейна реки Или. Со стороны казахов были проявлены стойкость, мужество и массовый героизм. В то же время эта война показала, что вражда между народами не принесет никому лучшей доли.

1. Рычков П.И. *Топография Оренбургской губернии – Оренбург, 1887.*

2. *История КазССР с древнейших времен до наших дней. – Алма-Ата, 1979. - Т.3.*

3. Кабульдинов З.Е. *Казахи России во второй половине XVIII – начале XX веков. – Алматы, 2009.*

4. Кабульдинов З.Е. *История Казахстана нового времени. Учебное пособие для студентов вузов – Астана, 2006.*
5. *Материалы по статистике, географии, истории и Этнографии Оренбургской губернии. – Оренбург, 1877. Выпуск 1.*
6. *История Казахстана с древнейших времен до наших дней в пяти томах. – Алматы, 2000, Т.3 – с. 212.*
7. Чернавский Н. *Оренбургская епархия в прошлом и настоящем. – Оренбург, 1900.*
8. Гейнс А.К. *собрание литературных трудов. – Павлодар, 2006.*
9. Левшин А.И. *Описание киргиз-казацких, или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996.*
10. Красовский М.М. *Область сибирских киргиз. – СПб., 1868 г. - Т.1*
11. Иакинф. *Возвращение тургутов (калмыков) в Китай через Казакстан // Прошлое Казахстана в источниках и материалах. – Алматы, 1997.*
12. Крафт И.И. *Сборник узаконений о киргизах степных областей (1730-1898 гг.) – СПб., 1900.*
13. Добромислов А.И. *Тургайская область. Исторический очерк. – Оренбург: Типо-литография Тургайского Областного Правления, 1901. – Т.1.*
14. Мейер Л. *Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб., 1865.*
15. Барданес Х. *Их журнала путешествия Христофора Барданеса в Киргизскую степь 1771 года // История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. – Алматы, 2007, -т. IV.*
16. Уалиханов Ш.Ш. *Исторические предания о батырах XVIII века. Этнографическое наследие. – Астана, 2007.*
17. Андреев И.Г. *Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. – Павлодар, 2006.*
18. Ш.Е. Ужвальд де Мезе—Ковезд. *Сырдарья-Заравиан. Страна семи рек и Западная Сибирь // История Казахстана в западных источниках 12-20 вв. – Алматы: 2006.- Т.7.*
19. ГАОрО (Государственный архив Оренбургской области) РФ, ф.6, оп.10, д.2798.
20. ГАОрО РФ, ф.6, оп.10, д.1096
21. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведений об их численности. – СПб., 1897.*
22. Броневский С.С. *О киргиз-кайсаках Средней Орды. – Павлодар, 2005.*

Түйін

Бұл мақалада автор 1771 жылы қазақтардың «Шанды жорыққа» қатысуымен байланысты отандық тарихта аз зерттелген кезеңдерді зерттейді. Зерттеуші Еділ қалмақтарын Жоңғария аумағына қоныс аудару талпынысы кезіндегі қазақ-қалмақ қақтығыстарының себептерін, барысы мен салдарларын талдайды. Автор Еділ қалмақтарының басым бөлігінің күйреуімен қазақтардың жауынгер жоңғарлар мен оларға туыс қалмақтармен 200-ге жуық жылға созылған қарсылығы аяқталғандығы туралы қорытынды жасайды. Мақала сирек мұрағаттық және жазба деректердің негізінде жазылған және жаңа кезеңдегі зерттеушілер қауымына арналған.

Summary

In this article, the author explores the little-known pages of Domestic history associated with the Kazakhs in the “Dusty hike” in 1771 year. The researcher analyzes the causes, course and consequences of the Kazakh-Kalmyk collision while trying to relocation of the Volga Kalmyks to the territory Dzungaria. The author concludes that, with the defeat of a significant part of the Volga Kalmyks ended almost 200 years of confrontation Kazakhs with militant nomadic Dzhungars and related with them Kalmyks. The article is based on rare archival and written sources and intended for a wide range of researchers of new age.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕРІ: САНДЫҚ ЖӘНЕ САПАЛЫҚ ӨСІМІ (1970-1990 жж.)

Ғ.Қ. Кенжебаев – *Абай атындағы ҚазҰПУ оқу-әдістемелік ісі жөніндегі проректоры, т.ғ.д.*

Кенес дәуірінде дербес саясат болмады дегенмен Қазақстан одақтас республикалардың бірі ретінде жоғары білім беру саласында ұйымдастырылған шаралардың бел ортасында жүрді. Алға озып кетпегенмен, бірталай жинақталған оңды тәжірибелерді жоққа шығаруға болмайды. Тарих тағылымынан сабақ алған өркениетті елдердің бәрі бірі ерте, бірі кеш осындай тарих сабақтарынан оңды қорытындылар жасаған.

Қазақстандағы жоғары оқу орындарының ашылуы мен дамуының тарихи алғышарттары қалыпташып, ол белгілі бір заңдылықтармен реттеліп отырды. Мұның барлығы елдегі әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси үрдістермен тығыз байланыста өрбіді. Демек, жоғары білім берудегі мемлекеттік саясаттың басты бағыттарындағы оңды тәжірибелермен бірге, мұндағы кереғар қайшылықтар да жоғары мектеп дамуының жалпы сипатына тән болды.

Жоғары мектептерді ашуда қарастырылып отырған кезеңнің өзіне тән ерекшеліктері де болды. Біріншіден, ұйымдастырылған оқу орындарының ұжымдарын құру жергілікті күштердің көмегі

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. арқылы жасалды. Екіншіден, оларды ұйымдастырудың негізгі тәсілі қызмет жасап тұрған оқу орындарынан «бөлініп шығу» арқылы жүргізілді.

Әрине, республикада мамандарды даярлау ісінің барлығы бірдей міндетті түрде институт немесе университет ұйымдастырумен аяқталған жоқ. Жаңа бағыттардың жеке оқу орны ретінде ұйымдық құрылуы олардың нығаюы үшін мүмкіндігінше қолайлы алғы шарттар жасалған кезде және жалпы мүддеге қайшы келмеген жағдайда ғана жүзеге асырылды.

Жоғары білімді дамыту жөніндегі саясат партиялық-мемлекеттік органдардың жариялаған қаулы-қарарларының негізінде жүзеге асырылып, жаңадан бой көтеріп жатқан өндіріс орындары мен құрылыс объектілеріне қажетті білікті мамандарды дайындау басты міндеттердің бірі болды. Өйткені, экстенсивті экономикаға негізделген еліміздің халық шаруашылығы оның әр түрлі аймақтарындағы өндірістік орындарды жоғары білімді мамандармен қамтамасыз етуді қатаң талап етті. Сондай-ақ, Арқалық, Талдықорған, Жезқазған, Қарағанды пединституттарының ашылуымен әрбір облыс орталығында осындай оқу орнын ашу «тәжірибесі» толығымен аяқталды. Әрине, материалдық-техникалық жабдықтаудағы келеңсіздіктер және оқытушы мамандармен қамсыздандыруда орын алған қиыншылықтарға қарамастан, педагогикалық оқу орындары ағарту саласына жоғары білімді мұғалімдер даярлау жөніндегі өздеріне жүктелген міндеттерді атқарып жатты. Бірақ, соған қарамастан, орта мектептердегі пән мұғалімдерінің сапалық құрамы түбірінен жақсарып кетпеді. 1990 жылы республика мұғалімдерінің 81,7%-ның жоғары білімі болса, ал тек қана жалпы орта білімі бар педагогтардың саны 4455 адамға, яғни 2,44%-ды құрады. Жоғары білімі бар мұғалімдердің үлес салмағы, әсіресе Ақтөбе, Көкшетау, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Торғай және Целиноград облыстарында төмен болды (80%-дан төмен). Соған қарамастан мұғалім кадрлардың тұрақсыздығы азаймады. Осы жылдың өзінде мектептерден 23902 педагог, соның ішінде 782 жас мамандар кетіп қалса, олардың 14 мыңының жоғары білімі болды. Жоғары білімі бар мұғалімдердің тұрақсыздығы Алматы, Жамбыл, Шымкент облыстарында және Алматы қаласында ерекше көзге түсті [1]. Осы жайды саралау барысында олардың көпшілігінің педагогикалық қызметті тастап кеткендігі анықталды. Мектептерді мұғалім кадрларымен қамтамасыз етудегі тағы бір келеңсіз жағдай облыс орталықтарында қызмет жасап тұрған педагогикалық оқу орындары жергілікті жерлердегі мұғалімдерге деген сұранысты нақты ескермеді. Нәтижесінде, мамандарға деген сұраныс пен оларды дайындау арасындағы сәйкессіздік орын алды. Мәселен, 1990 жылы бүкіл республикадағы математика пәнінің мұғалімдеріне деген қажеттілік 913-ке жетсе, ал осы мамандық бойынша жоғары оқу орындарын аяқтайтындардың саны 1270 адам болды. 1024 адам физика пәнінің мұғалімі болып шығатын болса, ал нақтылы сұраныс тек 567 ғана болды. Ал, бұл кезде басқа пәндерге жоғары білікті мұғалімдер жетіспеді. Қазақ тілі мен әдебиеті пәніне 856 мұғалімге сұраныс болып тұрғанда, бүкіл республика бойынша 1990 жылы осы салаға бар болғаны 229 маман дайындалып шығарылды [2].

Бұл кезде Қазақстан жоғары оқу орындарының аймақтық орналасуында да өзгерістер байқалды. Осы кездегі бір ерекшелік білікті мамандар дайындайтын жоғары оқу орындарының республика аймақтарында көптеп ашылуы нәтижесінде Алматы қаласы бұрынғы басым жағдайынан айырыла бастаған еді. Егер 60-шы жылдар басында республика жоғары оқу орындарының 40%-ға жуығы Алматы қаласында жайғасса, енді жағдай өзгерейін деді. 1990 жылы бұл көрсеткіш 29%-ға дейін түсті. Есесіне Ақмола, Қарағанды, Семей тәрізді қалаларда 4-6 институттар жұмыс істеп тұрды. Дегенмен, Алматы қаласы жоғары білімді мамандар дайындау жөніндегі өзінің маңызын әлі де жоймады. Бұған оқу орындарын аяқтаған мамандар санын есептеу арқылы оңай көз жеткізуге болады. Мәселен, 1980 жылы республика бойынша 38616 адам жоғары оқу орнын аяқтап, бұлардың 12710-ы Алматыдан білім алғандар болса (32,9%-ы), ал 1990 жылы бұл көрсеткіш тиісінше 41162 және 14517 болды (35,2%) [3].

80-ші жылдарға тән тағы бір ерекшелік, еліміздің жоғары мектептерінің сандық өсу үдерісі аяқталып, енді олардың сапалық тұрғыдан нығаюына көңіл аударыла бастады. Мәселен, бұрын педагогикалық институттарда мұғалімдерді тек 9, ал ауыл шаруашылық институттарында мамандарды 13 мамандық бойынша дайындайтын. Ал, 90-шы жылдарға қарай педагогикалық институттар 19 мамандық бойынша кадр дайындады. Ауыл шаруашылық оқу орындарында гидромелиоративтік жұмыстарды механизациялау, ауыл шаруашылығы өндірісін автоматтандыру, агрохимия, ауыл елді мекендерінің архитектурасы мен сұлбесі сияқты бірқатар жаңа мамандықтар пайда болды [4].

1989-1990 оқу жылында Қазақстандағы 55 жоғары білім беретін оқу орындарында 200-дей мамандық бойынша әр түрлі саланың өкілдері дайындалды [5]. Жоғары оқу орындарының жүйесінде ағар-

ту, өнеркәсіп пен құрылыс, ауыл шаруашылығы салалық топтарына мамандар даярлау жетекші орын алды. Бұл әбден орынды да еді. Өйткені, Қазақстанның экономикалық өмірінде ауыр индустрия мен аграрлық сектор зор маңызға ие болып қала берді. Ал, жастарға толық орта білім беру кеңестік мәдени саясаттың басты буыны деп есептелгенін білеміз. 1990 жылы республика жоғары оқу орындарының 76%-ы аталған үш салалық топтан тұрды. Студенттердің басым бөлігі өнеркәсіп пен құрылыс, ауыл шаруашылығы, ағартушылық мамандықтарын оқып жатты. Айталық, 1990 жылы Қазақстан студенттерінің 39,7%-ын педагогикалық институттарда оқитындар құраса, 28,6%-ын өнеркәсіп пен құрылыс мамандықтарын, 13,7%-ын ауыл шаруашылығы мамандықтарын таңдағандар құраған екен [3, с. 102-103]. Осылайша, әрбір он студенттің сегізі болашақ мұғалім, ауыл шаруашылық маманы немесе өнеркәсіп пен құрылыстағы инженерлік-техникалық интеллигенция өкілі еді.

Қазақстанның жоғары мектеп жүйесінің қалаптасуы елдегі әр салада қызмет жасайтын қызметкерлер арасындағы жоғары білімі бар мамандар санын арттырды. 80-ші жылдардың аяғында республикадағы жұмыс істейтін әрбір 10 мың адамға 455 жоғары білімді маманнан келген екен (КСРО бойынша көрсеткіш – 547 адам). Бұл көрсеткішті аймақтар бойынша салыстырсақ, Алматы қаласында – 1159, Қарағанды облысында – 477, Шығыс Қазақстан облысында – 460, Қызылорда облысында – 436, ал ең төменгі көрсеткіш Көкшетау, Талдықорған облыстарында – 355, 347 жоғары білімді маманнан келіпті [6].

1985 жылғы 16 мамырдағы Қазақ КСР Жоғары және арнаулы орта білім беру министрлігінің алқа мәжілісінде республика халық шаруашылығы салаларын жоғары білікті мамандармен қамтамасыз етудің жағдайы қарастырылды. Себебі, осы кезде мамандарды, соның ішінде жоғары білімді жас мамандарды бөлу мен пайдалану мәселесінде қордаланған проблемалар көбейе түскен еді. Бұл мәселенің күн тәртібіне ерекше қойылуына Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1985 жылдың 20 ақпандағы жоғары білімді жас мамандарды халық шаруашылығы салаларына бөлу мен пайдалану және олардың жіберілген жерлерге келмей қалуының аса қатерлі сипат алуының себептерін анықтау жөніндегі республикалық министрліктер мен ведомстваларға жазған хаты түрткі болды [7]. Шындығында, Қазақ КСР Мемлекеттік Жоспарлау комитетінің республикалық Жоғары және арнаулы орта білім беру, Оқу және Денсаулық сақтау министрліктерімен бірігіп жүргізген тексерісі көптеген кемшіліктердің бетін ашты. Мәселен, 1981-83 жылдары республика шаруашылығындағы кәсіпорындар мен мекемелерге 65540 жоғары білікті мамандарды жіберу жоспарланған еді, шын мәнінде жоғары мектептерді 62055 адам бітіріп шықты, яғни жоспардағыдан 3485 адам кем, соның ішінде тәмамдағандардың 6447-сі жіберілген жерлерге келмеген, ал келгендердің 3347-сі 1984 жылдың 1-наурызына дейін кетіп қалған. Нәтижесінде, осы жылдары кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдарға 13279 мамандар жетіспеді, яғни жас мамандармен қамтамасыз ету жоспары 20,3%-ға ғана орындалды. Мұның негізгі себептерінің бірі әртүрлі жағдайларға байланысты жоғары мектептердегі оқудан шығарылып жіберілген студенттер санының көп болуы еді. Оның көлемі Жоғары білім беру министрлігіне қарасты оқу орындарында – 16,7%, Денсаулық сақтау министрлігінде – 11,6%, Оқу министрлігінде – 14,8% болды. Бұл жағдай, әсіресе Қазақ химия-технология, Жамбыл жеңіл және тамақ өнеркәсібі технологиясы, Алматы шет тілдері педагогикалық, Алматы энергетикалық институттарында сын көтермеді [8].

Жас мамандарды бөлу жоспарының орындалмауына әсер еткен тағы бір жағдай оқу орындарын аяқтағандардың бір бөлігіне жұмысқа еркін орналасу құқығының берілуі болды. 1981-84 жылдары мұндай мүмкіндік 2477 жас мамандарға, яғни оқу аяқтағандардың 3,7%-на берілді [9].

Оқу аяқтағандардың белгіленген жерлерге бармауының бір себебі, оқуға түсуші талапкерлердің арасында сол оқу орындары орналасқан қала тұрғындарының үлес салмағы көп болды. (40 пайыздан астам). Нәтижесінде, қала тіршілігіне үйренген жастардың көп бөлігі шалғай аймақтарға барудан әртүрлі себептермен бас тартып, алған мамандығына сәйкес келмейтін жұмыстарға орналасты. Мәселен, Алматы қаласының өзінде жоғары педагогикалық білімі бар 32886 дипломды маманның тек 15739-ы ғана (47,9%) халық ағарту мекемелерінде жұмыс істеді. Ал, 1532 педагог құрылыс және жобалау-құрастыру мекемелерінде, 1598-і өнеркәсіп кәсіпорындарында, 2418-і денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, мәдениет мекемелерінде т.б. қызмет жасады [10]. Жалпы жоғары білімді педагогтардың өз мамандықтары бойынша жіберілген жерлерге барып, жұмысқа орналасуы өте төмен болды. 1990 жылы Қарағанды педагогикалық, Алматы шет тілдері педагогикалық, Қазақ және Шымкент дене шынықтыру, Қазақ қыздар педагогикалық институттарын, Қазақ мемлекеттік университетін аяқтаған жас педагогтардың 30 пайыздан астамы, Арқалық, Жамбыл, Қостанай, Семей, Целиноград, Қазақ педагогикалық институттары мен Қарағанды мемлекеттік университетін аяқтаған-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. дардың 20 пайыздан астамы жолдама бойынша жіберілген жерлерге келмеді. Осындай басшылық тарапынан болған жеткіліксіз бақылаудың нәтижесінде 1990 жылы жоғары педагогикалық білімі бар 1874 адам жолдама бойынша жіберілген орындарға бармай қалды [11].

Жоғары білім алған мамандардың тұрақсыздығына көптеген кәсіпорындар, мекемелер мен шаруашылықтардың жастарды, әсіресе жанұялы мамандарды баспанамен қамтамасыз етпеуі, олардың жұмыста бекіп қалуына қызығушылық тудыратын басқа да мұқтаж жағдайларды жасамауы себеп болды. Осыдан келіп көптеген жас мамандар арнайы жолдамамен жіберіле тұра, барған жерлерінде жұмысқа қабылданбады. Кейбір министрліктердің кәсіпорындары мен мекемелері заңды бұза отырып, практикалық жұмыс тәжірибесін үйренсін деген сылтаумен жас мамандарды қарапайым жұмысшы ретінде жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Осындай жас мамандарды олардың мамандықтары мен біліктілігіне сәйкес келмейтін жұмысқа салуға тиым салатын заң актілері талабын өрескел бұзу нәтижесінде, 1983 жылдың аяғында жалпы республика көлемінде 27,6 мың адам жоғары білімді қажет етпейтін лауазымдарда қызмет жасады. Соның ішінде, білім дәрежесі сәйкес келмейтін лауазымдарда 2426 инженер, 490 экономистер мен сауда қызметкерлері, 453 мұғалім, 277 агроном, зоотехник және мал дәрігерлері болды. Өнеркәсіп кәсіпорындарында 9662 жоғары білікті мамандар қарапайым жұмысшы ретінде жұмыс жасады. Ал, дәл осы кезде республика халық шаруашылығында жоғары білімді мамандарды қажет ететін лауазымдық міндеттерді 100 мың практиктер атқарып жатты [12].

Мұндай жағымсыз құбылыс 80-жылдардың аяғында да сақталып қалды. Жоғары білімді мамандарды тиімді пайдалану шараларының дұрыс жолға қойылмауы салдарынан, Энергетика, Сауда, Коммуналды шаруашылық министрліктері мен Мемлекеттік құрылыс комитеті және тағы басқалардың кәсіпорындары мен мекемелерінде 1987 жылы 52 мың адам жоғары білімді қажет етпейтін жерлерде жұмыс жасады [13].

Сондықтан 1987 жылғы 2 маусымда Қазақстан КП ОК мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесі «Халық шаруашылығына жоғары білімді мамандарды дайындау мен пайдалану сапасын түбірлі жақсартудың шаралары туралы» №270-қаулысын қабылдады. Жоғары оқу орындары осы қаулыны орындау барысында кадрлар дайындалып жатқан базалық кәсіпорындармен келісе отырып, оқып жатқан мамандар салалары бойынша әр түрлі жаңа мамандану түрлерін енгізе бастады. Бұл үшін барлық оқу жүктемелерінің 15% мөлшері пайдаланылатын болды. Жоғары мектептер мен өндіріс орындары арасындағы қарым-қатынастардың жаңа түрлері жолға қойылып, Жоғары білім беру министрлігі кадрларды мақсатты дайындау үшін министрліктер мен ведомствалармен келісім шарттар жасауды қолға алды. Мұның мәні 1988 жылғы 1 қаңтардан бастап жоғары мектептерде мамандар дайындаудың келісім шарттар жүйесі енгізіліп, тапсырыс беруші орындар маман дайындауға кететін шығынның белгілі-бір бөлігін төлейтін болды [14].

1989 жылдың өзінде Қазақ КСР Халық ағарту министрлігі осындай 30-дан астам келісім шартқа қол қойды, соның ішінде оның 19-ы одақтық министрліктер мен ведомствалармен жасалды. Осындай келісімдер негізінде арнайы тапсырыспен жоғары білімді 3 мың мамандар дайындалып жатты. Халық ағарту министрлігі құрамындағы жоғары оқу орындарының өздері кәсіпорындар мен мекемелермен тікелей байланысып, мамандар дайындау жөнінде 300-дей келісім шарттар жасасты [15]. 1990 жылы республика жоғары мектептері келісім шарттар негізінде кәсіпорындар мен мекемелерге жіберу үшін 10,7 мың маман дайындаса, соның ішінде Қазақ және Қарағанды политехникалық институттары тиісінше 1139 және 829 студентті оқытты [16]. Дегенмен, Қазақ КСР Халық ағарту министрлігіне қарасты жоғары оқу орындарын 1989 жылы аяқтап, жолдамамен жіберілген 15709 түлектерінің тиісті жерлерге тек 12850-і ғана келді. Келмей қалған 968-нің (6%) ешқандай себебі де болмады. Ал, осы мамандарды даярлауға барлығы 5058 мың сом қаржы бөлінгендігін ескеретін болсақ, қаншама қаражаттың босқа рәсуа болғандығын есептеп шығару қиын емес [17].

Кеңестік дәуірдегі Қазақстан жоғары оқу орындарының мамандар даярлау жүйесінде кемшіліктер болмай қалған жоқ. Мәселен, Қазақстан экономикасының дамуындағы қалыптасқан тенденциялар жалпы жоғары білім дамуына да теріс әсерін тигізді. Көптеген ірі жоғары оқу орындары өндіруші, жылуэнергетикалық өнеркәсібі, құрылыс мекемелері мен ауыл шаруашылығы үшін түлектер дайындауға бейімделді. Өнеркәсіп тарапынан жаңа технология мен жаңа машиналарға деген сұраныстың болмауы себепті, тоқырау жылдары машина құрылысы, робот техникасы, жаңа материалдар жасау бағыттарының даму мүмкіндігі пайдаланылмай қалды. Яғни, Қазақстан үшін білікті мамандар даярлау саясатындағы кездескен олқылықтардың бірі облыс орталықтарында педагогикалық институттарды ашу «дәстүрге» айналып жатқан кезде, есесіне ғылым мен техниканың озат үлгілерін өнді-

ріске енгізетін мамандар даярлау назардан тыс қалып қойды. Мәдениет пен өнерге қатысты жоғары оқу орындары мейілінше аз болса, әскери және дипломатиялық мамандар даярлайтын оқу орындары жайлы да осыны айтуға болатын. Кеңес дәуірінде Қазақстанда да университеттік білім беру жүйесі қалыптасты. Бірақ, 19 облысы бар республика үшін 2 университеттің (Алматы мен Қарағандыда) ғана қызмет жасап тұруын қол жеткізген табыстан гөрі, мұндағы теріс саясаттың салқыны деген дұрыс болар еді. Өйткені бірегей оқу орны, жаңа университеттерді ашу ісі толықтай Мәскеудің қолында болғандықтан, мұндағы мәселе шешілмеген күйінде қала берді.

Ал, бұлардың өзі қордалана келе, жалпы Қазақстан жоғары мектептері мен жергілікті ғылыми-педагогикалық әлеуеттің дамуындағы кейбір артта қалушылыққа жол берді. Мұндай жағдайда, республикадағы жоғары білім дамуын жеделдету мәселесі жаңа білім орталықтарын ашып, олардың территориялық құрылысын жетілдіруге тікелей байланысты болды. Әрине, қандай да бір жаңа институтты ашу немесе аспау оның аймақтағы әлеуметтік-шаруашылық бірегейлігімен, кадрлармен жасақталуы және қазақстандық білім жүйесімен қабысып кетуі сияқты факторларға байланысты. Жаңа бағыттардың жеке оқу орны ретінде ұйымдық құрылуы олардың нығаюы үшін барынша қолайлы алғы шарттар жасалған кезде және жалпы мүддеге қайшы келмегенде ғана жүзеге асуы мүмкін еді.

Қазақстандағы қандай да бір жоғары оқу орындарын ашу көптеген ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу арқылы жүзеге асып отырды. Мұндай шаралардың ең бастысы жергілікті органдардың орталықтағы тиісті мекемелермен өз ұсыныстарының тиімділігін дәлелдеген анықтамалар дайындау, оларды нақтылы негіздеу болып табылды.

Мәселен, бүгінгі мұнай-газды аймақ Батыс Қазақстан аумағында бірде-бір техникалық жоғары оқу орны болмады. Ал, басқа жерлерден бітірген жас мамандар табиғаты қатаң, әлеуметтік жағынан қамсыздандырылуы нашар аймаққа барғысы да келмеді, барған күннің өзінде онда көп тұрақтамады. Осыдан келіп республиканың мұнай өндірісінде білікті мамандарды вахталық әдіспен жұмысқа тарту тәжірибесі дүниеге келді. Бірақ, экономикалық жағынан бұл тәсіл өзін ақтамады. Мұнай кеніштерін тиімді игеру үшін жергілікті жерден жоғары білімді мамандарды дайындау қажет болды. Тек осыдан кейін ғана Қазақ политехникалық институтының жалпы техникалық факультетінің Гурьевтегі филиалы кеңейтілді.

1985 жылғы 2 ақпанда Маңғыстау облыстық партия комитеті Қазақстан КП Орталық Комитетіне «Маңғыстау аймақтық-өндірістік кешені үшін мұнай саласына мамандар дайындау туралы» хат жазады. Хатта «аймақтағы өндіріс орындарының жоғары білімді мамандарға деген сұранысы шамамен 30-40 пайыз шамасында ғана қанағаттандырылады» – деп көрсетілді. Еліміздің жоғары оқу орындарын аяқтап Маңғыстауға жіберілген мамандардың бір бөлігі өлкенің ауыр табиғи жағдайына шыдай алмайтындығы айтылды. Бұл тапшылықтың орны белгілі-бір көлемде Шевченко қаласындағы ҚазПТИ-дің жалпытехникалық факультетінде инженер кадрларын сырттай оқытып, дайындаумен жабылып келген болатын. Бұл кезде осы оқу орнында барлығы 1232 адам оқып жатса, соның ішінде 103 студент күндізгі бөлімде дәріс алып жатты. Алайда Маңғыстаудағы мұнай мен газдың жаңа қорларын игеруге байланысты шаралар, енді осы салаларға қажет инженер кадрларды одан да көп талап етті. Бұған дейін де, Маңғыстау облыстық атқару комитеті осы мәселе бойынша Мемлекеттік жоспарлау комитеті мен Жоғары білім беру Министрлігіне ұсыныс жасап, бірақ ол дұрыс шешім таппаған еді. Осыған орай, Шевченко қаласындағы жалпы техникалық факультеттің мүмкіндігін тиімді пайдаланудың жолы көрсетілді. Ол үшін: 1/ 1985-86 оқу жылынан бастап факультет жанынан 50 адамға арналған дайындық бөлімін ашу; 2/ 1985-86 оқу жылынан бастап машина құрлысы технологиясы, метал кесетін станоктар мен құралдар мамандықтарының орнына – мұнай және газ кеніштерін зерттеу және кешенді механикаландыру, мұнай және газ скважиналарын бұрғылау, мұнай және газ кәсіпшіліктерінің машиналары мен құралдары сияқты мұнай мамандықтарын ашу көзделді. Осы мәселенің дұрыс шешілуі Маңғыстаудың мұнай өнеркәсібі үшін инженер кадрларын дайындауды жергілікті жер мен қызмет жағдайына жақындататын. Бұл сондай-ақ, жергілікті ұлт өкілдерін, мұнайшылар әулетінің ұрпақтарын, Маңғыстаудың мұнай мен газ кеніштерінің жас жұмысшыларын оқуға кең көлемде тартуға жағдай жасайтын еді. Сөйтіп, облыстық партия комитетінің ҚазПТИ-ның Шевченко жалпы техникалық факультетінде мұнай кәсіпшілігіне қатысты мамандарды дайындауды кеңейту жөніндегі өтініші толық болмаса да, негізінен қанағаттандырылды. Мұнай және газ кәсіпшіліктерінің машиналары мен құралдары мамандығы бойынша инженерлер дайындау үшін күндізгі бөлімге 25 адам оқуға қабылданып, осынша адам дайындық бөліміне алынды. Дайындық бөлімін

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. табысты аяқтағандар облыстағы зәру болып отырған мамандықтар бойынша оқу үшін бас институтқа жіберілетін болды [18].

Аймақтардың өздеріне қажетті мамандарды дайындау мақсатымен жоғары оқу орындарын ашуға жасаған қадамдары әрқашан да сәтті бола бермеді. Себебі, басшы мекемелер жергілікті органдар көзқарасын үнемі қолдамады. Көптеген жағдайларда жергілікті жерлерден түскен өтініштерді қарастырған басшы органдар қызмет жасап тұрған оқу орындарының жанынан тиісті факультеттер ашуға болады және бітірген мамандарды бөлуде біраздан кейін қиындықтар кездеседі деген желеумен, көбіне жеке оқу орнын ашудың қажеті жоқтығы жөнінде шешім қабылдады. Мәселен, 1985-86 жылдары Талдықорған облыстық партия комитеті қаладағы гидромелиоративтік техникумы негізінде Жамбыл гидромелиоративті-құрылыс институтының филиалын ашу жөнінде бірнеше рет өтініш жасаған екен. Бұл үшін техникумның осы кезде құрылысы аяқталып жатқан 960 орындық оқу-лабораториялық корпусы мен 410 орындық жатақханасын беру де көзделді. Филиалдың ашылуы республиканың таулы-қуанды аудандарында (Талдықорған, Алматы, Семей, Павлодар, Қарағанды, Шығыс Қазақстан т.б.) жұмыс жасайтын жоғары білікті мамандарды дайындауға мүмкіндік береді деп күтілді. Өйткені, бұл аймақтарда өте күрделі, саналуан гидротехникалық құрылыстар, суландырудың түрлі тәсілдері мен технологияларын пайдаланатын ауыл шаруашылық дақылдары өсірілетін еді. Мұның үстіне республикада жаңа суармалы жерлерді игеру міндеті қойылып жатқанда, жоғарыдағы аймақтардың әлі де пайдаланбаған су ресурстары мол болатын. Бірақ облыстың жоғарыдағы өтініші оңды шешімін таппады. Себебі 1995 жылға дейінгі республика халық шаруашылығы салаларының гидромелиоративті мамандармен қамтамасыз етілуі оларды дайындау көлемін өсірмей-ақ қанағаттандырылады деп көрсетілді. Мұның үстіне Талдықорғанда филиал ашу үшін тиісті ғылыми-педагогикалық кадрлар құрамы да болмады. Осы салаға мамандар дайындап келген Жамбыл гидромелиоративті-құрылыс институтындағы ғылыми дәрежелері мен атақтары бар оқытушылардың құрамы 44,3% болса, оның Қызылорда филиалында бар болғаны 25,7% – ды құрады [19].

Десек те, қарастырылып отырған кезеңде бірен саран оңды шешімдердің қабылданғандығын да байқаймыз. Бұл жерде мұндай жағымды шешімдердің оңайлықпен қабылданып, жүзеге аса салмағандығы да белгілі. Әдетте облыстық басқарушы мекемелер өз аймақтарындағы қандай да бір жаңа оқу орнының ашылуын республикалық басшылық алдында мүмкіндігінше терең негіздеп, мәселеге қатысты ұзын ырғақты хат алмасулар болып жататын. Мәселен, 1987 жылғы 17 маусымда Шымкент облыстық партия комитеті мен халық депутаттарының атқару комитеті Алматы мемлекеттік медициналық институтының Шымкент филиалы негізінде жергілікті жерде жеке институт ашып, оның құрамында фармацевт мамандарымен бірге балалар дәрігері мен емдеу факультеттерін ашуға өтініш жасады. Себебі, бұл кезде Шымкент облысының жоғары білімді дәрігерлермен қамтамасыз етілуі 23,9% болып, еліміздегі ең соңғы орынды иеленді. (Қазақ КСР-да бұл 37% болды). Облыстағы медициналық орталықтарға әртүрлі мамандықтағы 952 дәрігер жетіспесе, олардың 492-сі ауылдық жерлер үшін қажет болды. Алғашқы өтініштерді қарастыру барысында, Мемлекеттік жоспарлау комитеті Шымкент филиалының оқу базасының әлсіздігі (әрбір студентке оқу алаңының тиісті 19,4 шаршы метр орнына 5,2-ден келуі) мен ғылыми-педагогикалық кадрлармен нашар қамтылғандығын (14 кафедрада 1 ғылым доктор мен 45 ғылым кандидаттары ғана болды) атап көрсетеді. Өрі мұның болашақ мамандардың теориялық және практикалық дайындығына кері әсер ететіндігін алға тартып, алғашқыда оңды шешім қабылдамайды [20]. Аймақтағы балалар өлімі мен әр түрлі жұқпалы аурулардың көбеюі бұл мәселені кейінірек қайтадан өзекті етіп, оған кері оралуға негіз болды.

Мамандарды жергілікті жер сұранысы және оның болашағын ескере отырып дайындау қажеттілігі жөніндегі оңды саясаттың көрінісін 1990 жылы Шымкент дене шынықтыру педагогикалық институтының, Өскемен құрылыс-жол институтының Алматы филиалы базасы негізінде Алматы автомобиль жолдары институтының, Жамбыл гидромелиоративті-құрылыс институтының негізінде Қызылорда өнеркәсіптік кешен институтының, Алматы медицина институтының Шымкент филиалының фармацевтік институт болып ашылуынан көреміз. Жоғары мектептер тарихындағы мұндай саясат жоғары оқу орындарының орталық пен аймақтық орналасуына белгілі бір жағдайда оңды ықпалын тигізгендігін атап өтуге болады.

Жалпы алғанда Қазақстан тәуелсіздігіне қол жетіп жатқан тұста жергілікті жерге мамандар даярлау орталығы болуы тиіс республика жоғары оқу орындарының аймақтық орналасуы ойдағыдай болмады. Мұның өзі уақыт өте келе халық шаруашылығының озық салаларының жоғары білікті мамандармен қамтамасыз етілуінің кенже қалуына, ал жалпы алғанда өндірістік күштердің дамуындағы қиыншылықтардың дәстүрлі сипат алуына алып келді.

1. ҚР Білім министрлігі алқа мәжілісінің хаттамасы және оған құжаттар. 5 т. // ҚР ОММ 2255-қ., 1-т., 194-іс., 58 п.
2. Қаз КСР Халық ағарту министрлігі жүйесінің 1989 жылғы негізгі көрсеткіштері // ҚР ОММ 2255-қ., 1-т., 74-іс., 6 п.
3. *Образование и культура республики Казахстан. Стат. Сб.* – Алматы: Казинформцентр. 1994. – 151 с. (100).
4. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих тұлға теория. – Алматы, 2004, – 344 б. (76-77).
5. Мечтова И.И. Социально-экономические проблемы перестройки высшего образования. – Алматы: Казахстан, 1990. – 187 с. (182-183).
6. Қаз КСР Халық ағарту Министрлігінің 1989 жылғы жұмысы туралы есебі // ҚР ОММ 2255-қ., 1-т., 73-іс., 58-58 об. п.п.
7. Қазақстан КП ОК, Қаз КСР МК және мемлекеттік жоспарлау комитетімен 1985 жылғы кадрларды даярлау мәселелері бойынша жазбалар. 2 т. // ҚР ОММ 1982-қ., 1-т., 4719-іс., 19 п.
8. Қазақстан КП ОК, Қаз КСР МК және мемлекеттік жоспарлау комитетімен 1985 жылғы кадрларды даярлау мәселелері бойынша жазбалар. 2 т. // ҚР ОММ 1982-қ., 1-т., 4719-іс., 21 п.
9. Қазақстан КП ОК, Қаз КСР МК және мемлекеттік жоспарлау комитетімен 1985 жылғы кадрларды даярлау мәселелері бойынша жазбалар. 2 т. // ҚР ОММ 1982-қ., 1-т., 4719-іс., 22 п.
10. Қазақстан КП ОК, Қаз КСР МК және мемлекеттік жоспарлау комитетімен 1985 жылғы кадрларды даярлау мәселелері бойынша жазбалар. 2 т. // ҚР ОММ 1982-қ., 1-т., 4719-іс., 25-26 п.п.
11. ҚР Білім министрлігі алқа мәжілісінің хаттамасы және оған құжаттар. 5 т. // ҚР ОММ 2255-қ., 1-т., 194-іс., 61 п.
12. Қазақстан КП ОК, Қаз КСР МК және мемлекеттік жоспарлау комитетімен 1985 жылғы кадрларды даярлау мәселелері бойынша жазбалар. 2 т. // ҚР ОММ 1982-қ., 1-т., 4719-іс., 27 п.
13. «Дайындық топтарындағы білім сапасын түпкілікті жақсарту шаралары туралы» Қаз КСР Министрлер Кеңесі қаулысының орындалуы жөніндегі хабарлама // ҚР ПМ 708-қ., 139-т., 1539-іс., 10 п.
14. КСРО ЖОО министрлігі, Қазақстан КП ОК мен Қаз КСР МК-не 1988 жылғы білім саласындағы материалдық жағдайды жақсарту шаралары жөніндегі хабарлама // ҚР ОММ 1982-қ., 1-т., 5355-іс., 5 п.
15. «Дайындық топтарындағы білім сапасын түпкілікті жақсарту шаралары туралы» Қаз КСР Министрлер Кеңесі қаулысының орындалуы жөніндегі хабарлама // ҚР ПМ 708-қ., 139-т., 1539-іс., 8 п.
16. ҚР Білім Министрлігі алқа мәжілісінің хаттамасы және оған құжаттар. 3 т. // ҚР ОММ 2255-қ., 1-т., 144-іс., 85 п.
17. Қаз КСР Халық ағарту министрлігінің 1989 жылғы жұмысы туралы есебі // ҚР ОММ 2255-қ., 1-т., 73-іс., 54 п.
18. Ғылым мәселелері жөніндегі партия комитеттері, министрліктер мен ведомстволардың жазбалары, анықтамалары, хабарламалары // ҚР ПМ 708-қ., 123-т., 8-іс., 12-13, 16, 21 п.п.
19. Оқу орындарының жұмысы жөніндегі жазбалар, анықтамалар // ҚР ПМ 708-қ., 123-т., 9-іс., 38, 46, 48 п.п.
20. Оқу орындарының жұмыс мәселелері жөніндегі Қазақстан КП ОК жіберілген жазбалары, анықтамалары, қызметтік құжаттары // ҚР ПМ 708-қ., 135-т., 9-іс., 137, 139 п.п.

Резюме

Статья посвящена проблемам становления высших учебных заведений в Казахстане. Рассматриваются успехи, достижения и трудности в организации высших школ в 70-90-е годы XX столетия. Также автор анализирует негативные последствия размещения высших учебных заведений по регионам республики при обеспечении ведущих отраслей народного хозяйства высококвалифицированными кадрами. По мнению автора, проблемы становления высших школ в республике, привели к трудностям и ошибкам в развитии производительных сил, что имело традиционный характер.

Summary

The article is devoted to the formation of institutions of higher education in Kazakhstan. Review success, achievements and difficulties of the high schools in the 70-90th years of the twentieth century. The author also analyzes the negative consequences of placing higher education by regions to provide the leading sectors of the economy with highly qualified staff. According to the author, the problem of becoming high school in the country, has led to the traditional nature of the difficulties and mistakes in the development of the productive forces.

ҚАЗАҚСТАНҒА КҮШТЕП ҚОНЫС АУДАРУ САЯСАТЫ

Б.Ж. Қабдөшев – Алматы энергетика және байланыс университетінің доценті

Кезінде КСРО саясатының құрбандығына ұшырап Қазақстанға арнайы қоныстандырылған негізінен азшылық болып есептелетін мұндай ұлттар, ұлт өкілдері республикамызда баршылық. Олардың қатарында немістер, поляктар, месхет түріктері, чешендер, ингуштер, қарашай, балқар ұлтының өкілдері бар. Егеменді еліміздің тең құқылы азаматтары болып есептеліп, республикамыздың экономикасының өркендеуіне елеулі үлес қосып жүрген ұлт өкілдерінің туған жерінен қоныс аударуының негізгі себебі-жалған интернационализмді бетперде қылып ұстанған КСРО саясатында жатыр. Қиыр Шығыстан алғаш құрбандыққа ұшырап жер аударылған корейлер болатын. Корейлер киген кепті арада аз уақыт өткеннен кейін поляктар, немістер, т.б. ұлт өкілдері киеді.

Қазіргі күнде Қазақстан жерінде 51 мыңдай поляктар тұрады. Егер 1989 жылғы санақ бойынша олардың республика көлеміндегі жалпы саны 60 мың адам шамасында болғанын ескерсек, славяндардың батыс тобына жататын осы ұлт өкілдерінің санының кеміп келе жатқанын бағамдау қиын емес. Таңданарлық жай, соғыс кезінде күштеп қоныс аударылған халықтардың қатарында бұлар жоқ. Сонда поляктар Қазақстанға қалай келіп жүр? Енді мына төмендегі құжатқа көз жүгіртіп көріңіз.

«КСРО ішкі істер халық комиссары, 1-ші дәрежелі мемлекеттік қауіпсіздік комиссары жолдас Л.П.Берияға (18 қазан 1940 жыл).

КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің 10 көкектегі №497-178 санды қаулысы бойынша Батыс Украина мен Беларусь КСР-нен поляктардың әртүрлі қуғынға түскен топтары өкілдерінің бұрынғы поляк армиясы офицерлерінің, полицейлерінің, түрмедегілерінің, жандармының, ірі жер-фабрика иелерінің, сондай-ақ бұрынғы поляк мемлекеттік аппаратындағы чиновниктер отбасы мүшелерінің 50667 адамы (кейбір деректерде 61092 адам) Қазақ КСР-іне қоныстандырылды.

Олар негізінен Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Семей облыстарына орналастырылған. Қазақ КСР-інің халық шаруашылығындағы жұмыс қолының орасан жетіспеушілігіне қарамастан арнайы қоныстандырылушыларды еңбекке тарту өте қанағаттанарлықсыз күйде. Павлодар облысында арнайы қоныстандырылушылардың тек 40 проценті ғана еңбекке пайдаланылуда.

КСРО НКВД ГЭУ-і 6-шы бөлімнің бастығы, мемлекеттік қауіпсіздік капитаны Безруков» [1].

Бұған дейін Қиыр Шығыстан корей ұлты өкілдерін 1937 жылы дәл осындай жолмен негізінен Қазақстанға күштеп қоныс аударған КСРО сынды қатаң тәртібі бар үлкен ел үшін бұл жай, әрине, жаңалық емес. Бірақ мұның Ұлы Отан соғысы кезінде әдеттегі заңдылыққа айналғаны анық. Сонымен корей мен поляктар киген кепті кімдер киді. КСРО көлеміндегі олардың саны төмендегідей. (1948 жылғы санақ бойынша).

1. Немістер – 1 млн 24 мың 722 адам.
2. Чешен, ингуш, қарашай, балқарлар – 608 мың 749 адам.
3. Қырым татарлары, армяндар, гректер – 228 мың 392 адам.
4. Түріктер, курдтар, хемшиндер – 94 мың 955 адам.
5. Қалмақтар – 91 мың 919 адам.
6. «Оуновшылар» – 100 мың 310 адам.
7. «Власовшылар» – 148 мың 079 адам.
8. Литвалықтар – 49 мың 331 адам.
9. «Жазалылар» – 16 мың 465 адам.
10. «Фолкдойче» ұйымдағылар – 5 мың 914 адам.
11. Бұрынғы кулактар – 962 мың 251 адам.

Барлығы 3 миллион 290 мың 367 адам.

Міне, осы халықтар, топтар өкілдерінің үштен бірі 1941 жылдан 1948 жылға дейін негізінен Орта Азия республикаларында, мұның ішінде Қазақстанға 774 мың 730 адам; Қырғызстанға 124 мың 282 адам; Өзбекстанға 167 мың 274 адам қоныстандырылады. Жоғарыдан көріп отырғандарыңыздай, қоныс аударылғандардың көпшілігі негізінен әртүрлі саяси айып тағылған ұйым, топ, сондай-ақ тап мүшелері екенін ескерсек, республика жеріне арнайы қоныстандырылғандар негізінен «қошқар қойдың сақасы» екенін бағамдау қиын емес. Осындай арнайы жүргізілген күштеп қоныстандыру шараларының саны 2 миллион адамға жуықтап, 1 миллион 976 мың 746 адамға жетеді. Ұлттық құрамына назар аударсақ, ол төмендегідей.

Еуропа өңірінен: немістер – 448626 адам; поляктар – 35960 адам; **Солтүстік Кавказдан:** чешендер – 244674 адам; ингуштер – 80844 адам; қарашайлар – 35735 адам; балқарлар – 16819 адам; басқа ұлт өкілдері – 1032 адам. **Қара теңіз жағалауынан:** гректер – 37619 адам, түріктер – 18 адам, армян дашнактары – 17 адам, басқа ұлт өкілдері – 3574 адам. **Грузиядан:** (1951-1952 жылдары) «Оуновшылар» – 8011 адам; басқа ұлт өкілдері – 3574 адам. **Қырымнан:** татарлар – 2511 адам; кабардалықтар – 1717 адам; гректер – 1240 адам; ирандықтар – 4707 адам; армяндар – 575 адам; басқа ұлт өкілдері – 366 адам. **Краснодар өлкесі мен Ростов облысынан:** орыстар – 6057 адам (қулак). **Молдовиядан:** (1940-1941 жылдары) молдавандар – 3681 адам. **Волгоград маңайынан:** қалмақтар – 2472 адам. **Орта Азия Республикаларынан:** 2747 адам (басмашы). Сондай-ақ **Прибалтика республикаларынан:** – 12. Оның ішінде 4 литвалық, 4 латыш, 4 эстондық арнайы қоныстандырылады.

Әрине, бүкіл КСРО-ны шарпыған жалынан қазақтар да кенде қала қоймаған. Арнайы қоныстандыру қармағына ілініп құқай көрген олардың саны 2074. Қазақтар мұндай «ұлы» арнайы қоныстандырылу тізімінде өзбектер кейін 25-ші орында тұр. Теперіш көруден алдыңғы орында тұратын халқымыздың бұл «игі» шарадан шет қалуының негізгі себебі 1930 жылдардағы аштықтың кесірінен қырылып және 1937-1938 жылдарда бас көтерерлерінен тұтастай айрылып қалғандығынан болса керек.

Сондай-ақ арнайы қоныстандырылушылардың республика көлемінде орналастырылуы төмендегідей (1952 жылғы 1 шілдедегі мәлімет, облыстар бойынша):

1. Ақмола – 117183 адам.
2. Ақтөбе – 31618 адам.
3. Алматы – 55587 адам.
4. Шығыс Қазақстан – 45055 адам.
5. Жамбыл – 65581 адам.
6. Батыс Қазақстан – 1335 адам.
7. Қарағанды – 133017 адам.
8. Қызылорда – 25225 адам.
9. Көкшетау – 98128 адам.
10. Қостанай – 81091 адам.
11. Павлодар – 66680 адам.
12. Солтүстік Қазақстан – 47343 адам.
13. Семей – 25517 адам.
14. Атырау – 8128 адам.
15. Талдықорған – 38115 адам.

Барлығы 974 мың 469 адам (Бұл жерде арнайы қоныстандырылушылардың 17 жастан асып арнайы есепте тұрғандарының ғана саны алынып отыр).

Әрине, «қоныс аударушылардың» жағдайы көңілдегідей болды деп ешкім де айта алмайды. Мысалы, КСРО көлемінде жер аударылған 608 мың 749 қарашай, чешен, ингуш, балқар ұлты өкілдерінің 144 мың 704-і;

- 228 мың 392 қырым татарлары, армян, гректердің – 44 мың 125-і;

- 94 мың 955 курд, түріктердің – 14 мың 185-і;

- 91 мың 919 қалмақ ұлты өкілдерінің – 16 мың 017-і;

- 100 мың 310 «оуновшылардың» – 10 мың 384-нің жағдайының ауырлығынан, әртүрлі аурудан өлгенін ескерсек, қоныстандырылушыларға жасалған жағдайдың «құдасының үйіне келгендегідей» емес екенін пайымдауға болатындай.

Үлкен елдің бір пұшпағы саналатын Қазақстанда да мұндай келеңсіз жай көпке дейін түзеле қоймаған.

Бұл тұрғыда 1949 жылғы 14 мамырда КСРО Ішкі істер министрі генерал-полковник С.Кругловқа жазған баяндамасында КСРО бойынша арнайы қоныстандыру бөлімінің бастығы полковник Шиян төмендегідей жайды мәлімдеуге мәжбүр болады.

«1948 жылғы астық өнімдерінің нашар шығуына байланысты Қазақстанның солтүстік және солтүстік шығыс аудандарындағы халықты, әсіресе арнайы қоныстандырылушыларды азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету өте қанағаттанарлықсыз жағдайда.

КСРО Ішкі істер министрлігіндегі арнайы қоныстандыру бөлімінен алынған толық емес мәліметтер бойынша Ақмола, Ақтөбе, Көкшетау, Солтүстік Қазақстан және Семей облыстарында көшіп келушілердің 118 мың 259 адамы тамаққа өте мұқтаж екені анықталды. Бұлар-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.
дың 2590-ы дистрофиямен ауырады, сондай-ақ тамақтың жеткіліксіздігінен 18 адамның қайтыс болғандығы тіркелді»... [2].

Сондай-ақ бұл баяндамада арнайы қоныстандырылушылардың Ақмола облысындағы 110097 адамның – 28405-і;

- Көкшетау облысындағы 91634 адамның – 16302-і;
- Солтүстік Қазақстан облысындағы 45314 адамның – 5355-і;
- Семей облысындағы 49787 адамның – 9142-і;
- Ақтөбе облысындағы 30112 адамның – 6442-і аштыққа ұшырағандығы көрсетіледі. Сосын салдарынан кейбір аудандардағы «қоныстанушылардың» тышқан, мысық еттерін жеу оқиғалары кездескендігі айтылды. Әрине, бұл сол заманның шындығы.

Үкімет сол кезде Қазақстанға қоныстандырылушыларға жағдай жасауға, оларды құтқарып қалуға қолдан келгенді жұмылдырғанын архив құжаттары дәлелдейді. Ол кезде қысқа жіп күрмеуге келмей, республиканың байырғы тұрғындарының да шекесі шылқып тұрмағаны тағы белгілі. Соған қарамастан қазақ халқының тікелей өз тарапынан да, жергілікті үкімет тарапынан да қоныстандырылушыларға қал-қадірінше көмек көрсетіліп, жағдай жасалғанына тарих куә. Қазақтардың қонақжай, қайырымдылығы арқасында көшіп келгендер зауалдан аман қалып, есіп жиып, еңсесін көтерді. Оған сол кездегі бала – қазіргі ақсақал, – аға толқын, немере-шөбере сүйіп, өсіп өркендеген ақ самайлы әжелер куә... «Аштықта жеген құйқаның дәмі кетпес» дегендей, көзі тірі қоныс аударушылар мұны ұмыта қойған жоқ. Оларға жасалған нақты қамқорлықты төмендегі архив құжаты да растай түседі.

**«Министру внутренних дел СССР
тов. Чернышову В.В**

...На территории Казахской ССР на 1.X.1946 г. из числа получивших скот имелось в республике 5123 семьи спецпереселенцев, в том числе 56 семей калмыков. Спецпереселенцев из Грузии в Казахскую ССР было вселено 6295 семей. На IX.1946 г. их имелось – 6573семей. Последним было отпущено – 1332,3 тонн, что могло обеспечить из расчета 215 кг на семью 6192 семей.

Как видно, выделение скота оказалось недостаточным для обеспечения спецпереселенцев из Грузии, и по той причине 165 семей этого контингента получили скот, предназначенный для спецпереселенцев с Северного Кавказа.

Учитывая изложенное, Совет Министров Казахской ССР не имеет возможности удовлетворить Вашу просьбу.

**Д.Кунаев,
заместитель Председателя Совета
Министров Казахской ССР.
11 февраля 1947 год» [3].**

Сондай-ақ республика көлемінде қоныстанушыларды арнайы үй-жаймен қамтамасыз ету, жұмысқа орналастыру, балаларын мектепке оқыту мәселесі де назардан тыс қалмаған. Мысалы, 1946 жылға дейін арнайы қоныстанушылардың жұмысқа жарамды 169 мың 881 адамның 160 мың 390-ы әртүрлі жұмысқа алынып, шаруашылықтың, өндірістің әр түрлі саласында жұмыс істесе, 1945-1946 жылдары 1000-ға жуық адам әртүрлі зәру мамандықтар бойынша арнайы мамандық алып шығады. Нақтырақ айтсақ, олар елімізге сол кезде өте қажет (трактористер – 189 адам, комбайыншылар – 74 адам, жүргізушілер – 159 адам, ұсталар – 114 адам, жөндеушілер – 432 адам) мамандық иелері-тұғын. Әрі сол жылы 92 мың отбасы тұрғын үймен қамтамасыз етіліп, 60800 отбасы колхоз-совхоздарға әртүрлі артельдерге мүшелікке қабылданды.

Дегенмен Қазақстан көлеміндегі сол кездегі қалыптасқан қиын жағдай қоныстандырушылар балаларының мектепке оқуы тұрғысындағы мәселені көпке дейін күн тәртібінен түсірмейді. Әрі ол кезде қоныстандырушылар өздерінің тұрған жерінен тек НКВД органдарының арнайы рұқсат беруімен ғана шыға алатын еді. Осындай-ақ олардың балаларының мектепке не үшін «құлық» танытпағанын бағамдау қиын емес.

Осындай қиындықтардың әсерінен 1946-1947 оқу жылында қоныстанушылардың мектеп жасындағы 89102 балаларының тек 22000-ның ғана мектеп партасына отыру мүмкіндігі болады.

Сөз орайында айта кетейік, жағдайлары қиын болғандықтан «қоныстанушылар» арасында ұрпақ

мәселесі, яғни туу, өсім жалғастыру мәселесі көңілдегідей болды деп айта алмаймыз. Мысалы, 1945 жылғы мәлімет бойынша қоныс аударушылар арасындағы туу мен өлімнің арасалмағы төмендегідей:

Реті	Қоныс аударғандар	Туу	Өлім
1	Солтүстік Кавказдан келгендер арасында	2230	44652
2	Немістер	1914	6930
3	Бұрынғы кулактар	1691	8194
4	Грузиядан	1691	6202
5	Қырымнан	1099	15997
6	Қалмактар	351	3735
7	Неміс пособниктері	6	118
8	Литвадан келгендер	3	142
9	Таза православиелік христиандар	1	72
	Барлығы	8039	89659

Көріп отырсыздар, туу өлімнен 11 еседен астам аз...

Әрине, кімге болсын туған жерінен күштеп қуылу оңай емес. Атамекенді, сондай-ақ бостандық аңсау сезімі қоныс аударылғандардың кейбіреуін ғана жүрек жұтқандарын, КСРО-ның темір тәртібіне мойынсұнбай қашып кетуге мәжбүр етеді. Мысалы, НКВД, басқа да құқық қорғау органдары осындай тәртіпке мойынсұнбаған қоныс аударушылардың 1947 жылға дейін 24 мың 524-не, 1947 жылы 10 мың 897-не, 1948 жылы 15 мың 424-не, 1949 жылы 11 мың 205-не іздеу салып қуғындаған. Соғыс жүріп жатқан кезде де тіпті сонан кейінгі уақытта да қашқындарды ұстау, жазалау жүйелі түрде жүргізіліп, 1948 жылдың соңына қарай ұсталып жазаланғандардың саны 30 мың 67 адамға жетеді. Егер бұл жылдардағы жалпы «қашқындар» санының жиынтық мөлшері 50 мың 805 адам болғанын ескерсек, темірдей тәртіп олардың 60 проценттен астамын, түрмеден бір-ақ шығарды. Бейбіт кезеңдей емес, сол аласапыран уақытта да қашқындарды ұстап жазалауға деген мұндай мұқияттылыққа таңданбау мүмкін еместей... Ал ұсталғандар туралы 1948 жылғы мәліметке көз жүгіртсек, олардың 6577-і неміс, 2208-і солтүстік Кавказдан, 2293-і қырымнан, 315-і курд-түрік, 227-і қалмақ ұлтының өкілдері болатын.

Жалпы халыққа сенімсіздік көрсетіліп отырғанда, қоныстандырушылардың құқық қорғау органдарында істейтін қызметкерлеріне де сенім көрсетілмегені белгілі. Бұл тұрғыда соғыс аяқталғанына төрт жылдай уақыт өтсе де КСРО Ішкі істер министрілігі тарапынан генерал-лейтенант Рясной қол қойған төмендегідей өкім қабылданады.

«КСРО Ішкі істер министрілігі бойынша ӨКІМ. Өлкелік және облыстық Ішкі істер басқармаларының бастықтарына!

Келіп түскен сұрау салуларға орай КСРО ИМ талап етеді.

Ұлы Отан соғысы кезінде тұрақты тұруға қоныс аударылған халықтардың (чешендердің, қарашайлардың, ингуштердің, балқарлардың, қалмақтардың, немістердің, қырым татарларының тағы басқаларының) бұрынғы НКВД – НКГБ, МВД (ИМ) – МГБ-дағы (МҚМ) қызметкерлері отбасы мүшелерімен бірге шұғыл түрде жергілікті жердегі арнайы қоныстандырылушылар қатарына есепке алынсын.

КСРО ХКК-нің 1945 жылғы 8 қаңтарда «Арнайы қоныстандырылушылардың құқықтық жағдайы туралы» №35 санды қаулысын және КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1948 жылғы 26 қарашадағы «Қоныстандырылушылардың ... уақытша және тұрақты тұрған жерден қашуына байланысты қылмыстық жауапкершілігі туралы» жарлығын басшылыққа ала отырып, КСРО НКВД-ның 8 мамырдағы №00246 және 1945 жылғы 7 желтоқсандағы жарлықтарына сәйкес (оларға) әкімшілік бақылау күшейтілсін. Орындау жайында мәлімделсін.

**Генерал-лейтенант Рясной,
КСРО Ішкі істер министрінің орынбасары,
12 наурыз 1949 жыл» [4].**

Міне, кезінде КСРО-ның Сталин тұсындағы аз ұлттарға жасаған «интернационалистік» саясатының көрінісі осындай. Халықтар көсемінің қайтыс болуына байланысты ұлттар тағдырына қарсы жасалған қастандықтың темір құрсауы сәл-пәл босаңсығанымен көпке дейін үзіліп кете қоймағаны да көпшілікке белгілі. Ал үзілу КСРО-ның ыдырауымен мүмкін болды.

Қазіргі күнде мақалаға арқау болған ұлт өкілдері егемен елдің тең құқылы азаматтары ретінде байтақ Қазақстанда, ынтымақты тірлікпен бейбіт күй кешіп жатыр.

«Бірлік болмай тірлік болмайды» дейді халқымыз. Сондай-ақ Ата Заңымыздың 1-бабында: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады: оның қымбат қазынасы адам және адамның өмірі мен бостандықтары» деп жазылған. Сондай-ақ Конституциямыздың 10-бабында: «Республиканың азаматын ешқандай жағдайда азаматтығынан, өзінің азаматтығын өзгерту құқығынан айыруға, сондай-ақ оны Қазақстаннан тыс жерлерге аластауға болмайды» деп көрсетілген[5].

Мұндай жайдың Қазақстанды атамекен етіп отырған барлық халықтар мен ұлттардың өкілдеріне, сондай-ақ кешегі күні кеңес өкіметінің катал саясатының салдарынан туған жерінен қол үзіп қазақ даласына келген, қазіргі күнде республикамыздың тең құқылы азаматтары болып отырғандарға да қатысты екеніне дау жоқ. Лайым солай болғай.

1. ҚРОМА, 30-қор, 10-тігін, 8-іс, 118-парақ.
2. Бұл да сонда, 1137-қ., 1-т., 15-іс, 1-п.
3. Бұл да сонда, 1137-қ., 1-т., 10-іс, 7-п.
4. Бұл да сонда, 1987-қ., 1-т., 19-іс, 27-п.
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 1999.

Резюме

В статье рассматриваются история насильственной депортации народов в Казахстан в 1940 годы. Анализируется состав переселенных народов и народностей, их занятость в народном хозяйстве республики, социальная политика местных органов в отношении переселенцев и их взаимоотношения с коренным населением.

Summary

The article deals with the history of Kazakhstan under the deportation. The analysis of the people and nationalities under the deportation, their participation in the economical, social and political life of the republic and their relationship with native population and local administration is given in this article.

ТҮРКІ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ МӘСКЕУДЕГІ КЕЗДЕСУЛЕРІ

О.М. Қоңыратбаев – т.ғ.к., *Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Магистратура және PhD докторантура институтының Қазақстан тарихы мен мәдениеті кафедрасының доценті*

Ресей империясындағы аса күрделі мәселенің бірі – ұлт мәселесі болды. Монархиялы билік империядағы аса шиеленісті діни-этникалық жағдайға қарамастан ұлт мәселесіне ешқашан да өзекті мәселе ретінде қараған емес [1]. Ғасырлар бойы өз шешімін таппай, қордаланған қайшылықты мәселелер 1917 жылғы саяси төңкерістерге алып келді. Империя аумағында құрылған көптеген жалпы орыстық және ұлттық партиялардың бағдарламаларында ұлт мәселесі алғашқы кезекте назар аударылуы тиісті басты мәселелердің қатарында тұрды. Уақытша үкімет ұлт мәселесіне жіті көңіл бөлуге тырысқанымен де, оның болымсыз іс-әрекетінен ешқандай нәтиже шықпады. Азамат соғысы жылдарында құрылған түрліше үкіметтер аймақтарда ұлт мәселесін өз мүмкіндіктеріне қарай шешуге ұмтылды. Сондай ұмтылыстың нәтижесінде Орталық Азия территориясында Алаш және Түркістан автономиялары дүниеге келді. Бірақ олардың өмірі Украина, Кавказ, Еділ-Орал аймақтарында құрылған осындай ұлттық автономиялардың өмірі сынды қысқа болды [2].

Ұлт мәселесін революциялық қозғалыс барысында радикалды жолмен шешуге уәде берген жұмысшы партияларының бірі – большевиктер партиясы болатын [3]. Большевик көсемдері бастапқыда езілген ұлттардың теңдігі, олардың Ресейден бөлініп кетіп, өз мемлекетін құруға құқылығы туралы декларация жариялаған еді. Алайда олар азамат соғысынан кейін бұрынғы саяси мәлімдемелерінен бас тартып, жаңа орыс империясын құру үшін жанталаса бастады [4]. Ескі империя аумағын уысынан шығармауға тырысқан Кремль көсемдері ұлттық қозғалыстарды қиратып, азаттық идеяларын аяусыз қуғындаға көшті.

Кремльдің саясаты ұлт аймақтарында қарсылық қозғалысын туғызды. Ұлт қайраткерлері большевик көсемдеріне ұлт мәселесі бойынша бірнеше жоба ұсынған болатын. Х.Досмұхамедов пен Ж.Досмұхамедовтар жеткізген Алаш жобасын В.И. Ленин мен И.В. Сталин қабылдаудан бас тартты

[5]. М.Шоқай мен У.Қожаев жобасымен құрылған Түркістан автономиясы екі ай өмір сүріп, қарудың күшімен талқандалды [6]. А.Уәлидидің жобасын В.И. Ленин «бір жапырақ қағазға» теңеп, келемеждеді [7]. Кремль көсемдері ұлт аймақтарынан тек кеңестік үлгідегі автономия жобасын талап етті. Саясатқа араласа бастаған түркі жастары – М.Сұлтанғалиев [8] пен Т.Рысқұлов В.И. Ленинге кеңестік үлгідегі егеменді ұлт республикаларын қалай құрудың жобасын ұсынды. Бірақ олардың да жобасы «пантюркизм» ретінде айыпталынды [9].

Тауы шағылған түркі қайраткерлері Кремльдің құйтырқы ұлт саясатына қатты наразы болатын. М.Шоқай эмиграцияға кетсе, А.Уәлиди кеңес билігіне қарсы қарулы оппозицияға қосылды. Алаш қайраткерлері саяси сенімсіз тұлғаларға айналды. Кремль «Тұтас Түркістан» идеясын ту етіп көтергені үшін Т.Рысқұловты Түркістаннан кетуге мәжбүр етті [10].

Осындай наразы көңіл-күйдегі түркі қайраткерлері өзара тығыз байланыста болды. Олар мүмкіндік тауып кездесуге, ортақ жоспар жасауға тырысты. Жиналуғаң қолайлы жер Мәскеу қаласы болатын. Мәскеуде түркі-мұсылман аймақтарынан келген ұлт қайраткерлері кездесіп, талай жиындар өткізеді. Сондай жиындардың бірі 1920 жылы маусым айының ортасында Мәскеуде ұйымдастырылды [11]. Жиынға Шығыс халықтары коммунистік ұйымдарының Орталық бюросынан [12] Мірсейіт Сұлтанғалиев [13], Сахибкерей Саидғалиев [14], Шаймардан Ибрагимов [15], Татарстаннан Микдат Брундуков [16], Қазақстаннан Ахмет Байтұрсынов пен Ғабдулхаким Бөкейханов, Башқұртстаннан Ахметзаки Уәлиди [17] пен Харис Юмағұлов [18], Түркістаннан Тұрар Рысқұлов пен Низамеддин Қожаев [19], Түркиядан Баха Али Саидбек [20] мен Фуат бей Сабит [21] қатынасады.

Жиынға басшылық жасаған М.Х. Сұлтанғалиев сырт көз үшін Шығыс халықтары коммунистік ұйымдарының Орталық бюросының атынан мынадай екі мәселені талқылауға ұсынады: Шығыста революциялық қозғалысты дамыту және тактика мәселесі. Алайда жиында түркі қайраткерлері Кремльдің ұлт саясаты, оған қарсы тұрудың амалдары туралы ойласады.

Түркістан өкілі Н.Қожаев РКП(б) бағдарламасы Шығыс өлкелеріне сай еместігін, сондықтан да ол бағдарламаға өзгерістер енгізбей, қолдану мүмкін еместігін баяндайды. Мәскеуде қабылданған қаулылардың Түркістандағы сот және неке істерін шешуге қабілетсіздігін сынайды. Басқару аппаратында әлі күнге бұрынғы патша әкімдерінің отырғанын, олардың отарлық саясатты жалғастырып, мұсылмандарды билікке жолатқысы келмейтінін мәлімдейді. Сондықтан да, дейді Н.Қожаев, РКП(б) бағдарламасы қайта қарап, тиісті өзгерістер енгізу үшін мұсылман коммунистерінің Бүкілресейлік съезін шақыру қажет.

РКП(б) бағдарламасы, дейді Башқұртстан өкілі Х.Юмағұлов, Шығыс үшін емес, Батыс үшін жазылған. Осы бағдарламаны басшылыққа алған жергілікті орыс большевиктері мұсылмандарда қалыптасқан пролетариаттың болмауына байланысты, кеңес өкіметі ол аймақтарда тек орыс тұрғындарына ғана арқа сүйей алады деген саясат ұстанып отыр, сондықтан да партияның бағдарламасына міндетті түрде өзгерістер енгізу керек.

Башқұртстанның келесі өкілі А.Уәлиди ұйымдастырылып отырған жиынның маңыздылығын айта келе, осы уақытқа дейін мұсылман халықтарының партиялық істерге қатынаспағандығын, олар үшін азын-аулақ істерді татар қызметкерлерінің атқарып келгендігін мәлімдейді. Шығыс халықтары орыс революциясының ізімен жүре алмайды, бірақ Шығыста революциялық қозғалыс қажет. Егер Батыста революция бізден бұрын іске асырылатын болса, онда Шығыс халықтары тәуелсіздік ала алмайды, өйткені Ресейдегі сынды Ағылшын Кеңес Республикасы деген құрылады да, жаңадан кеңестік құрық салынады. Экономикалық кіріптарлық сақталып отырған жағдайда республикалардың егемендігі туралы сөз болуы мүмкін емес. Ұлт аймақтарында кеңестік билік патша отаршыларының қолында тұр. Сондықтан да, Шығыс аймақтарында ұлттық күштердің революцияланып, билікті өз қолдарына алуы тиіс.

Түркістан өкілі ретінде сөйлеген Т.Рысқұлов кеңес билігінің ұлт мәселесін шеше алмай отырғанын айыптайды. Батыстың езгісінен құтылу үшін Шығыс аймақтарында ұлттық революция қажет. Түркістанда, Башқұртстанда, Қазақстанда революция болған жоқ, орыс революционерлері билікті тартып алды да, билеп-төстей бастады. Қазір губернаторлардың билігін орыс жұмысшысының билігі алмастырған. Өзгерген еш нәрсе жоқ. Шығысты Қызыл Армияның күшімен азат ету мүмкін емес. Орыс отаршылары мен Орыс Қызыл Армиясын Ресейге қайтару керек. Құрылып жатқан ұлттық республикалар тек қағаз жүзінде ғана өмір сүріп отыр. Кеңес өкіметі ұлттық қозғалыстарға дем беріп, қолдауы тиіс. Шығысты азат ету үшін тез арада барлық Шығыс республикаларынан орыс отаршы-шовинистері кері шақырып алынсын, ұлт аймақтарында мұсылман партия ұйымдары құрылсын, ұлт

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. республикаларында Қызыл Армияның құрамы түгелдей мұсылман жастарынан жасақталатын болсын, ал мұсылман коммунистерінің Бүкілресейлік съезін Мәскеуде емес, Бакуде немесе Ташкентке шақыру қажет.

Жиынның соңына таман сөз алған А.Байтұрсынов өзіне дейін сөйлеген шешендердің пікірлерін толық қостайтынын, Қазақстанның билігі қазір Пестковский [22] сияқты эмиссарлардың қолына көшкенін, жағдайды талқылау үшін мұсылман коммунистерінің съезін шақырудың маңыздылығын атап көрсетеді.

Ұлт аймақтарында қалыптасқан саяси жағдайды жан-жақты талқылаған қайраткерлер жиында 1920 жылы 1 тамызда Баку қаласына Мұсылман коммунистерінің бүкілресейлік съезін шақыру туралы бірауыздан қаулы қабылдайды. Съезге мұсылман партия ұйымдарынан 500 мүшеден 1 делегат, ал жасырын жағдайда жұмыс істеп жатқан Түркия коммунистерінің ұйымдарынан әр 100 мүшеден 1 делегат жіберу туралы шешім шығарады. Жиын қаулының соңғы нұсқасын даярлау үшін құрамына Мірсейіт Сұлтанғалиев, Сахібкерей Саидғалиев, Ахметзаки Уәлиди Тоған және Тұрар Рысқұлов кірген комиссия құрады.

Комиссия даярлаған жиналыс қаулысын М.Х. Сұлтанғалиев Кремль басшыларына тапсырады. РКП(б) Орталық Комитеті ұлт қайраткерлерінің ұсынысын іске асыртпай тастады. Осы уақыттан бастап И.В. Сталин түркі қайраткерлерін қуғындауды жоспарлы түрде жүргізе бастады.

1. *Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Прибалтика, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). Сост., ред. и автор вступительной статьи Ю.И. Семенов. – М.: Старый сад, 1997. – 414 с.*

2. *История национальных политических партий России: Материалы международной конференции. – М.: РОСПЭН, 1997. – 408 с.*

3. *Гарушияң Ю.М. Национальная программа ленинизма (Генезис и «левые» оппоненты)/Рабочий класс и современный мир. – 1989. – №5. – С. 36-48.*

4. *Чеботарева В.Г. Наркомнац РСФСР: Свет и тени национальной политики 1917-1924 гг. – М.: Общественная академия наук российских немцев, 2003. – 852 с.*

5. *Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылып екінші басылымы. – Алматы: Мектеп, 2008. – 480 б., суретті.*

6. *Аззамходжаев С.С. История Туркестанской Автономии (Туркестон Мухторияти). (Отв. ред. Алимова Д.А.). – Ташкент: Изд.-полигр. объединение «Тошкентисломниверситети», 2006. – 268 с.*

7. *ЗакиВалидиТоған. Воспоминания. Борьба народов Туркестана и других восточных мусульман-тюрок за национальное бытие и сохранение культуры. Кн. 1. – Уфа: Китап, 1994. – 409 с., Кн. 2. – Уфа: Китап, 1998. – 368 с.*

8. *Неизвестный Султан-Галиев: рассекреченные документы и материалы / Султанбеков Б.Ф., Шарафутдинов Д.Р. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2002. – 459 с.*

9. *Қоңыратбаев О.М. Тұрар Рысқұлов және Тұтас Түркістан идеясы / «Ұлт-азаттық қозғалыстар тарихы: тәуелсіздікке бастар жол» атты республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Абай атындағы ҚазҰПУ, 17 маусым, 2011 жыл. – «История национально-освободительных движений: путь к независимости». Материалы республиканской научно-теоретической конференции. – Алматы: КазНПУ имени Абая, 2011. – 33-41 б.*

10. *Қоңыратбаев О. Тұрар Рысқұлов: қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. Түркістан кезеңі. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 448 б.*

11. *РӘСТММ. Ұлт істері жөніндегі комиссариат коллекциясы. 2 папка. 558-қ. 37-іс. 70-п және арт.п.*

12. *РКП(б) Орталық Комитетінің жанында құрылған «Шығыс халықтары коммунистік ұйымдарының Орталық бюросы» 1918 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан ұйым болатын. 1921 жылдың 1-2 қаңтарында Мәскеуде өткен РКФСР-ді мекендейтін түркі халықтарының коммунистік ұйымдары кеңесінің шешімімен ұйымның аты «РКФСР түркі халықтары арасында үгіт пен насихат жүргізетін Орталық бюросы» болып өзгертіледі.*

13. *Сұлтанғалиев Мірсейіт Хайдарғалиұлы (1892-1940 жж.) – мемлекет және қоғам қайраткері. Бүкілресейлік Мұсылман кеңесі Орталық Комитетінің хатшысы (1917 ж.), РКФСР Әскери халық комиссариаты жанындағы Орталық мұсылман әскери коллегиясының төрағасы, РКП(б) Орталық Комитетінің Шығыс халықтары коммунистік ұйымдары Орталық бюросының төрағасы, РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты коллегиясының мүшесі (1917-1920); 1920-1921 жж. – Қызыл Армияның Саяси басқармасының Шығыс бөлімінің бастығы, 1923 жылы мамырда «контрреволюциялық қызметі» үшін деген жалған айыппен партия құрамынан шығарылып, тұтқындалады, бірақ үш айдан соң босатылды. 1928-1934 жж. екінші рет*

тұтқындалып, Соловки лагерінде айдауда болды, артынан мерзімнен бұрын босатылып, Саратов облысында тұруға рұқсат беріледі. 1937 жылы қайта тұтқындалып, 1940 жылы атылды. 1990 жылы М.Сұлтанғалиев толық ақталды.

14. Саидғалиев Сахибкерей (1894-1938) – мемлекет және қоғам қайраткері. 1894 жылы Уфа қаласында дүниеге келген. Қазан қалалық кеңесі жанындағы ұлт істер жөніндегі комиссар (1917-1918 жж.), 1919 жылдың қарашасынан РКП(б) Орталық Комитетінің Шығыс халықтары мұсылман ұйымдарының Орталық Бюросының төрағасы; 1920 жылы алдымен Татар АКСР революциялық комитетінің, артынан Татар АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы, 1921-1924 жж. – Қырым АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы, 1924-1929 жж. – РКФСР Жұмысшы-шаруа инспекциясы Орталық Бақылау Комиссиясы қаржы және ауылшаруашылық инспекциясының меңгерушісі. Коммунистік Академияның тыңдаушысы, 1931-1937 жж. – КСРО Еңбек халық комиссариаты коллегиясының мүшесі, Саратов-Рязань-Орал темір жолы саяси бөлімінің бастығы, 1937 жылғы сталиндік репрессияның құрбаны. 1955 жылы толық ақталды.

15. Ибрагимов Шаймардан Нуриманұлы (1899-1957) – мемлекет және қоғам қайраткері. 1917-1918 жж. – РКП(б) Благуше-Лефортов аудандық комитетінің хатшысы, 1918-1919 жж. – Саранск қаласындағы 1-ші армиясының мобилизациялық бөлімінің бастығы, Шығыс халықтары коммунистік ұйымдарының Орталық Бюросының хатшысы, Татар және Башқұрт республикаларының Мәскеудегі өкілетті өкілі; 1920 жылы Татар АКСР Орталық Атқару Комитетінің мүшесі. РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты коллегиясының мүшесі, Қырым АКСР-ның Мәскеудегі өкілетті өкілі, 1922-1923 жж. – БАОК жанындағы Башқұрт АКСР-ның тұрақты өкілі, 1923-1926 жж. – БКП(б) ОК ұйымдастыру-үйлестіру бөлім меңгерушісінің көмекшісі, БКП (б) ОК жауапты инструкторы, Шығыс халықтарының Орталық баспасының меңгерушісі; 1926-1928 жж. – Түркіменстан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің жауапты хатшысы, Ұлы Отан соғысының ардагері.

16. Брундуков Микдад Юнусұлы (1896-1965 жж.) – мемлекет және қоғам қайраткері. 1918 жылы Пермь губерниялық мұсылман әскери коллегиясының төрағасы, 1919 жылы губерниялық ұлт бөлімінің баспа меңгерушісі, Вятка татар коммунистерінің губерниялық бюросының мүшесі; 1920-1921 жылдары Орталық мұсылман әскери коллегиясының әскери жетекшісі; 1921-1922 жылдары Бүкілресейлік Бас штабтың Шығыс бөлімінің бастығы, РКФСР Жұмысшы-шаруа инспекциясы және Ұлт істері жөніндегі халық комиссарларының жеке хатшысы; 1922-1924 жылдары Татар АКСР-і Халық ағарту комиссары; 1925-1927 жылдары КСРО Мемлекеттік банкінің татар бөлімінің меңгерушісі; 1927-1929 жылдары «Терисиндикат» татар бөлімінің директоры, Татар АКСР Орталық Атқару Комитеті төралқасының мүшесі; 1930 жылы жазықсыз тұтқындалынып, 5 жыл мерзімге лагерьге жер аударылады. 1935 жылдан кейін Архангельск қаласында өмір сүрді. 1938 жылы «Антикеңестік ұлттық ұйым» ісі бойынша қайтадан қуғынға ұшырап, лагерьге аттандырылды. 1955 жылдан бастап өмірінің аяғына дейін Самарқанд қаласында педагогикалық қызметпен айналысты.

17. Уәлиди Ахметзаки Ахметшанұлы (Уәлиди Тоған) (1890-1970) – башқұрт ұлт-азаттық қозғалысының көсемі, мемлекет және қоғам қайраткері, шығыстанушы-түркітанушы, философия докторы (1935 ж.), профессор. 1912-1915 жылдары Қазандағы «Қасымия» медресесінде сабақ берді; 1913-1915 жылдары Ресей Ғылым Академиясының тапсырмасымен Ферғана облысына және Бұқара әмірлігіне ғылыми іссапар жасайды; 1914 жылы Ресей IV Мемлекеттік Думасының өкілі, Ресей мұсылмандарының Уақытша Орталық бюросының мүшесі, Уфа губерниясынан Ресей Құрылтай жиналысы мүшелігіне кандидат болып сайланды; 1917-1918 жылдары Миллет мәжілісінің депутаты, Мәскеуде құрылған башқұрт облыстық бюросының мүшесі ретінде I және II Жалпыбашқұрт съездерін шақырумен айналысты, Башқұрт Орталық Кеңесін құрды, 1917 жылы 15 қарашада Орынборда федеративті Ресейдің бөлігі ретінде Башқұртстан ұлттық-территориалдық автономиясын жариялады; 1918 жылы А.И. Дутов пен А.В. Колчак армиялары құрамында большевиктерге қарсы қарулы өрүске қатысты. 1919 жылы Уәлидидің басылығымен башқұрт әскері кеңес өкіметі жағына өтіп, Кремльмен Башқұрт республикасын заңдастыру туралы келіссөздер жүргізді; 1919-1920 жылдары Башқұрт ревкомының төрағасы; БАОК және РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Башқұртстан Автономиялы Кеңес Республикасының мемлекеттік құрылысы туралы» қаулысына қарсы бүлік ұйымдастырып, Хиуа хандығы мен Бұқара әмірлігі территориясында жасырынуға мәжбүр болады. Бұқара әмірі Саид Алимханмен бірге отырып, басмашылар қозғалысын ұйымдастырды. 1921 жылы жазда Түркістан Ұлттық Кеңесін құрады. 1925 жылы Түркия азаматтығын қабылдайды. Стамбул университетінде ғылыми-педагогикалық қызметпен айналыса жүріп, профессор атағына қол жеткізеді. «Джамият» Түркістан ұлттық бірлестігін жаңғыртуға қатысып, «Түркістан» газетін шығарады. 1935 жылы Вена университетін аяқтап, докторлық диссертация қорғайды. 1935-1970 жылдары Бонн, Стамбул университеттерінде педагогикалық қызметпен айналысады, 1953 жылы Ислам зерттеу институтын құрып, директор болды. 1967 жылы Манчестер университетінде құрметті доктор атағына қол жеткізеді. А. Уәлиди түркі тарихы бойынша мол ғылыми еңбектер жариялаған.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.

18. Юмагулов Харис Юмагулұлы (1891-1937) – мемлекет және қоғам қайраткері. 1917 жылы Башқұрт облыстық кеңесінің және Башқұрт үкіметінің мүшесі; 1919-1920 жылдары Башқұрт ревкомның төрағасы, «Ирек» башқұрт ұлттық партиясының төрағасы, РКП (б) Башқұрт облыстық комитетінің төрағасы; 1921-1931 жылдары Башқұрт АКСР мұғалімдер курстарының жетекшісі, БАОК жанындағы Башқұрт АКСР-ның өкілетті өкілі, БАОК төралқасы жанындағы Башқұрт АКСР-ның өкілдігінде қызмет істейді, КСРО Астық және мал шаруашылық совхоздар халық комиссариатының Батыс Сібір сүт-ет совхоздар басқармасының Есеп пен статистика бөлімінің бастығы; 1935 жылы ВКП (б) қатарынан шығарылып, 1937 жылы желтоқсанда атылды. 1956 жылы ақталды.

19. Қожаев Низаметдин Исаметдинұлы (1885-1942 жж.) – қоғам және мемлекет қайраткері. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс кезінде патша өкіметіне шақырды. 1917 жылы Ташкент ескі қалалық азық-түлік басқармасының мүшесі; «Тұран» қоғамының мүшесі; Ташкент қалалық кеңесінің депутаты; 1918 жылы РКП(б) қатарына қабылданды; ТКП Ташкент ескі қалалық мұсылман комитетінің хатшысы, ескі қалалық атқару комитетінің төрағасы; Н.Қожаев 1919 жылы қаңтарда Ташкентте «Осипов бүлігін» басуға қатынасты. РКП (б) Мұсылман бюросы төралқасының мүшесі, 1919 жылдың шілдесінен бастап ТКП Өлкелік комитетінің Ақтөбе майданындағы өкілетті өкілі; 1919 жылы күзде Ферғана облыстық ревкомының басшысы; 1919-1920 жылдары ТКП Орталық Бақылау комиссиясының мүшесі, «Түрік Кеңес Республикасын» құрған Т.Рысқұлов тобының белді мүшесі, 1920 жылы Мәскеуге аттанған Түркістан делегациясының мүшесі. Басмашылармен бейбіт келіссөздер жүргізу, құрбашыларды Мұсылман Қызыл Армиясына келуді жақтады. РКП (б) Орталық Комитеті Орта Азия бюросының Хорезм Республикасындағы өкілі. 1931-1932 жылдары Өзбек КСР Мемлекеттік Жоспарлау Комитет төралқасының мүшесі, Өзбек КСР Көне ескерткіштерді қорғау комитетінің төрағасы. 1931 жылы Орта Азия Мемлекеттік университетін аяқтаған. Сталиндік қуғын-сүргін құрбаны.

20. Баха Али Саидбек – Осман армиясының офицері, 1918-1922 жылдары Түркияның азаттығы үшін күрес жетекшілерінің бірі, 1918 жылы 20 қазанда құрылған «Қарақол» қоғамын ұйымдастырушысы. «Қарақол» қоғамы Анатолиядағы ұлттық қозғалысты қару-жарақпен қамтамасыз етуде үлкен рөл атқарды. «Қарақол» қоғамы большевиктермен байланыс орнатуға көп көңіл бөледі. 1919 жылы қыркүйекте Мұстафа Кемал мен Шығыс армияның қолбасшысы Қазым Қарабекірдің тапсырмасы бойынша құрамына - генералдар Халил-паша мен Якуб-паша, доктор Фуад Сәбит пен Юсуф Зиядан сынды коммунистер кірген топпен Баха Саидбек Бакуға келеді. РКП (б) Кавказ комитетімен бірге отырып, түрік коммунистерінің бұл тобы Әзірбайжанда кеңес өкіметін қайта орнатуға ат салысты. 1919 жылы қарашада Баха Саидбектің Кавказ комитеті өкілдерімен жүргізген келіссөздердің нәтижесінде 1920 жылы 11 қаңтарда қол қойылған келісім-шарттың мәтіні даярланды. Бұл келісімге Кеңестік Ресейдің жағынан Ш.Элиава, ал Түркияның уақытша революциялық үкіметінің жағынан Баха Саидбек қол қойды. «Батыс Еуропа империалистерінің езгісінен барша мұсылман елдерін азат ету» келісімінің басты мақсаты болып бекітілді. Келісім бойынша Кеңестік Ресей түрік революциялық қозғалысын қару-жарақпен, қаржымен қамтамасыз етуді және басқа да көмек көрсетуді мойнына алған болатын. Түркия жағы өз кезегінде Ресейге ақ гвардияшыларға қарсы күресте, Батумда, Иранда, Ауғанстан мен Үндістандағы Британия империясына қарсы бағытталған көтерілістерге көмек көрсетуге міндеттенді. 1920 жылдың басында Әзірбайжанда жергілікті және орыс большевиктермен қатар әрекет еткен түрік коммунистері «Түрік коммунистік партиясы» деп аталып, Халил-паша, доктор Фуад Сәбит, Сүлеймен, Баха Саидбек, Эркани Қарып Мұстафа, Юзбаша Якуб, Кішік Тағат, Салих Зеки, Сүлеймен Нури, Хилми және тағы басқалар белсенді әрекет етті. Аталған ұйым Бакуде «Жаңа жол» газетін шығарумен де айналысты. 1920 жылы маусымда түрік коммунистері – генерал Халил-паша, Баха Саидбек және доктор Фуад Сәбит Мәскеуге келіп, Кеңестік Ресейбасшылары – Каменевпен, Караханмен және Чичеринмен келіссөздер жүргізеді.

21. Фуат бей Сабит – түрік зиялы қауым өкілі, доктор, 1918-1922 жылдары ұлт-азаттық қозғалыстың белсенді мүшесі, Бакудегі «Түрік коммунистік партияның» және 1920 жылы Мәскеуге аттанған түрік делегациясының мүшесі. Фуат Сабит социалистік идеялармен алғаш рет Германияда жүріп танысады. Осы жерде ол «Спартак» одағының мүшелерімен жақындасады. 1918 жылы Фуат Сабит Мұстафа Кемал қозғалысына еніп, Ұлы Ұлттық Жиналысқа депутат болып сайланды. 1919 жылы күзде М. Кемалдың тапсыруымен ол Иран және Әзірбайжан арқылы Мәскеуге аттандырады. 1919 жылы Бакудегі «Түрік коммунистік партиясына» көмектесу Кавказда кідіріп қалады. Пантүріктік ұйымдардың бағдарламарымен танысады. Фуат Сабит Закавказье пантүрікшілерінің қызметі Түркияның ұлттық мүддесіне нұқсан сай емес деген қорытынды жасайды, өйткені, пантүрікшіліктің мақсаттары М.Кемал бастаған түрік халқының ұлт-азаттық қозғалысына қайшы келеді деп түйді. 1920 жылы Фуат Сабит Баха Саидбекпен және генерал Халил-Пашамен бірге Мәскеуге келіп, Кеңестік Ресей жетекшілігімен өзара көмек туралы келісім шартты

жасасуға бағытталған келіссөздер жүргізуге белсене қатысады. Бұл келіссөздер Ресей мен Түркияның өзара көмек көрсету туралы шартқа қол қоюымен аяқталды. 1920 жылы шілдеде Мәскеуден Туансеге келген Фуат Сабит генерал Халил-пашамен және түрік коммунисті Салих Зекимен біріге отырып, моторлы және желкенді қайықтармен Түркияға қару-жарақ тасымалын ұйымдастырады.

22. Пестковский Станислав Станиславович (1882-1937 жж.) – мемлекет қайраткері. 1917-1919 жылдары РКФСР Ұлт істер жөніндегі халық комиссарының орынбасары және коллегия мүшесі, Батыс майданда Литва-Беларуссия республикаларын құру бойынша РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесінің өкілетті өкілі; 1919-1920 жылдары Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару бойынша ревкомның төрағасы, РКП (б) Қазоблбюроның жауапты хатшысы; 1922-1924 жылдары партиялық жұмыста; 1924-1926 жылдары Мексикадағы КСРО-ның өкілетті өкілі; 1926-1937 жылдары революциягерге көмектесу халықаралық ұйымының Орталық комитетінің төрағасының орынбасары; 1937 жылы қуғын-сүргінге ұшырады. 1955 жылы ақталды.

Резюме

В статье рассматриваются заседание, проведенное политическими деятелями тюркских народов летом 1920 года в г. Москве. В работе заседания приняли активное участие такие известные деятели тюркского мира 20-х годов XX века как Мирсейд Султангалиев, Сахибкерей Саидгалиев, Шаймардан Ибрагимов, Микдат Брундуков (Татарстан), Ахмет Байтурсынов, Габдулхаким Букейханов (Казахстан), Ахметзаки Валидов (Валиди-Тоган), Харис Юмагулов (Башкирия), Турар Рыскулов, Низамедин Ходжаев (Туркестан), Баха Али Саидбек, Фуат бей Сабит (Турция). Участники заседания обсудили национальный вопрос.

Summary

In article the session spent by politicians of the Turkic people in the summer of 1920 in Moscow is considered. In session work such known figures of the Turkic world of 20th years of the XX-th century as Mirsejd Sultangaliev, Sahibkerej Saidgaliev, Shajmardan Ibragimov, Mikdat Brundukov (Tatarstan), Ahmet Baitursynov, Gabdulhakim Bukeihanov (Kazakhstan), Ahmetzaki Validov (Validi-Togan), Haris Jumagulov (Bashkiria), Turar Ryskulov, Nizamedin Hodzhaev (Turkestan), Bach Ali Saidbek, Fuat bei Sabit (Turkey) have taken active part. Participants of session have discussed an national question in Russia.

ЕЖЕЛГІ ДУЛУЛАР КІМДЕРДІҢ БАБАЛАРЫ?

Т.О. Омарбеков – *эл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор*

Бұл мәселенің тарихи тамыры тереңде, және ол бүкіл түркілердің ежелгі тарихымен байланысты. Ал енді «Түрік» этнонимінің «бас киім» деген мағынаны білдіретінін соңғы кезде зерттеушілер көбірек айтып жүр. Осы тұрғыдан алғанда әсіресе көне қытай тілін жақсы білетін тарих ғылымдарының докторы, профессор Тұрсынхан Зәкеннің осы пікірді дәлелді түрде мақұлдауы еріксіз назар аудартады [1]. Қытай жылнамаларында Алтынтаудың (Алтайдың) алыстан дулығаға, яғни баскиімге ұқсайтындығы атап көрсетіледі [2]. Бұл деректен түсінгеніміз, осы тауды мекендеген Ашына түріктері сондықтанда дулығалар немесе дулулар деп атала бастаған екен. Біздің ойымызша, алғаш нөнелерді (жужандарды), онан соң 40 мың үйлік түркі тілдес Телелерді жаулап алған Ашына әулеті басқарған Дулыға түріктері кезінде, яғни IV-V ғасырларда өмір сүрген Йұрпан (Юеобан) мемлекеті құрамында болып, ол ыдыраған соң Дулулар конфедерациясын құрған деуге негіз бар. Осы Дулулар бірлестігі Батыс Түрік мемлекетінің этно-саяси негізі болды [3]. Шу өзенінен шығысқа қарайғы аймақта нығайған осы конфедерация немесе зерттеуші Н.Ф. Катановтың сөзімен айтқанда «Дуглас патшалығы б.з. VI ғасырынан VIII ғасырына дейін, Тарбағатайда және оңтүстік Монголияда 200 жылдай өмір сүрді. Бұл мемлекеттің астанасы Алтайдың табанында жатты. ...Рундар немесе сібір жазулары осы дугластардікі еді. Дугластар Еуропада обрлар немесе аварлар деген атпен белгілі болып VIII ғасырда тіптен Францияны да мазалаған жужан тайпасын ішінара бағындырып, ішінара ығыстырды. Дулгас патшалығын ұйғырлардікі ауыстырды» [4]. Бұл жерде Н.Ф. Катановтың Батыс Түрік аймағында Дулулардың тайпалық одағының әртүрлі қағанаттардың, яғни саяси билікке түрлі тайпалар өкілдерінің келулеріне қарамастан әрқашан да үстем және шешуші этникалық бірлестік болып қалғандарын айтып отырғанын аңғару қиын емес. VIII ғасырға дейін Дулу атанған бұл бірлестіктің өзі мекендеген Жетісу аймағында аса ықпалды этникалық күшке айналып, ал келесі ғасырдан бастап Дулат деген атаумен қуатты этникалық одақ ретінде тарих сахнасында көрінгені белгілі.

Дулулар бірлестігінің о бастан-ақ аса қуатты болғанын олардың бір бөлігінің батысқа ауған солтүстік ғұндарымен бірге Дунайға дейін барып, онда олардың билігі әлсіреген соң Дуло (Дулу) династиясын басқарған Құбыраттың және оның балалары Батбайдың, Қотырақтың (Котрагтың), Аспарұхтың 632-668 жылдары Ұлы Болгария мемлекетін құрғандары белгілі [5]. Аспарұх соңынан қалмай қойған хазарлардан құтылу үшін Дұнайдың арғы бетіне өтіп кетіп, сондағы Балқан аймағындағы славян тайпаларын Дулуларға бағындырды. Аспарұх басқарған Дуло (Дулу) әулетін 700-753 жылдар аралығында оның мұрагерлері Тербел, Көрмесі (Кормесси), Севар тәрізді тарихи тұлғалар жалғастырды [6].

Ал енді өздерінің отандарында тұрақтап қалған Дулуларға келер болсақ, құрамына Дулулар кірген IV-V ғасырларда Іле өзенінен солтүстік батысқа қарайғы аймақтарда өмір сүрген ежелгі ғұндардан қалған Юебань (Йұрпан) мемлекетін Гаогүйлер басып алған соң, Дулулардың бір бөлігі Тулу деген атпен олардың құрамында қалып қойса, ал негізгі көпшілік рулар батысқа жылжып, Жетісу аймағында жаңа тайпалар бірлестігін құрды. Бес тайпадан тұратын Дулулар үстем жағдайда болған бұл одақ «Он оқ бодұн», яғни «Он оқ елі» деген атпен белгілі. Мұндай жағдай Батыс Түрікті билеген Түрік (Дулу) қаған қайтыс болғаннан кейін төрт жыл өткен соң қалыптасты. Бұл қағанның кезінде Дулу деген қосымша атпен жүргенін белгілі синолог Н.В. Кюннер жазып кеткен болатын [7]. Ашына әулетінен шыққан белгілі қағанның Дулу атануының өзі бұл әулеттің Дулулармен тікелей байланыстылығын және қағандар әулетінің Дулу тайпалық бірлестігіне деген ерекше құрметін байқатады. Осы жерде ескерте кетер бір мәселе, Дулу тайпалық одағы өмір сүрген осы аймақта Түрік (Дулу) атанған қағандар екеу. Олардың соңғысы билікті 641 жылдан бастап қолға алған болатын. Н.Аристов әйгілі Ақыртастың құрылысын салуды қолға алған осы екінші Түрік (Дулу) деген пікірде [8].

Сонымен алғашқыТүрік (Дулу) қағаннан кейін іле-шала таққа отырған оның інісі Ышбара Теліш елді басқару ісіне реформа жасады. Қытай жылнамаларында бұл туралы былай деп жазылған: 638 жылы «әуелде Батыс Түріктің Теліш қағаны мемлекетін он ұлысқа бөліп, әр ұлысқа бірден ағаман тағайындап, оларға бірден оқ берді де, мұны Он оқ деп атады. Одан соң сол-оң канаттарға бөлді. Сол канатты Бес Түрік деп атап, оларға бес тай чор қойып, Суябтың шығысына ірге тептірді. Оң канатты Бес Нүшбе деп атап, оларға бес тай іркін тағайындады да, Суябтың батыс жағына орналастырды. Олар жалпылай Он оқ деп аталды» [9]. Мұндағы Бес Түрік делініп отырған шын мәнінде Бес Дулу тайпалық бірлестігі болып табылады. Осының өзі жоғарыда атап көрсеткеніміздей, «Дулу» этнонимінің «Түрік» этнониміне синоним болып табылатынын тағы да дәлелдей түседі. Қытай жылнамаларында Бес түрік Дулуға төмендегідей ұлыстар жатқанын нақты атап көрсетеді: «Түрік бес шор еді: бірінші, Шөмекең лы чор, екінші, Күлік Күл чор,... үшінші, Шеп-шад Тон чор, төртінші, Түргеш Қалаш чор, бесінші, Шаныш Шапан чор» [10]. Бұл атаулардың кейініректе пайда болған этнонимдерге ұқсайтынын аңғару қиын емес.

Алғаш Батыс Түрік қағанаты құрамына енген бұл бірлестік бес түрік Дулулар құрамындағы Ту Шиши Хелоши (ТүркешАлаш) ұлысының Батыс Түрікті билеп келген Ашына әулетінің өкілдерін тақтан тайдырып, билікке келуіне байланысты қайта құрылған Түркеш (Сарыүйсін) қағанаты құрамына енді. Қазақ шежіресі бойынша Түргештер деп жүргеніміз Сарыүйсіндер екендері белгілі. Зерттеулер түргештердің о баста онтүстік Алтай аймағын мекендеп, сол кездің өзінде Дулуларға көрші тайпа болғандарын аңғарта түседі. Жетісуға біржолата қоныс аударған олар осында әртүрлі тайпалық бірлестіктерді өздеріне қосып күшейіп алған өздеріне туыстас Дулулар одағына кірді. Құрамында ежелгі үйсіндерден қалған мұрагер рулар басым болғандықтан олар Сарыүйсін деген атпен Дулулар одағында ерекше құрметтелді. Осында түргештер екіге бөлініп, Сарытүргештер және Қара түргештер атанды. Сарытүргештер дегендер шын мәнінде Сарыүйсін руларын біріктірсе, ал Қаратүргештер Дулу одағына кіретін басқа руларды біріктірді.

А.Бернштамның зерттеулеріне назар аударар болсақ, Сарытүргештерді о баста Сақа (Согэ) қаған (708-737 ж.) басқарса, ал Қаратүргештерді Сұлу қаған (717-738 ж.) биледі [11]. Зерттеушілердің Қаратүргештерге Аз деген тайпаны жатқызатындарына қарағанда осы тайпа олардың арасында үстем жағдайда болса керек. Сұлу қаған өз билігінің басында Түргеш мемлекетін нығайтуға көп күш жұмсады. Нәтижесінде оның мемлекетіндегі халықтың саны 200 мың адамға жетті. Дегенмен де ол, кейбір қақтығыстарға қарамастан Тан империясымен, яғни Қытаймен дипломатиялық қарым-қатынасты дұрыстауға көп күш жұмсады. Оның билігі тұсында Орта Азияны жаулап алған арабтар Талас бойындағы Дулулар мекеніне қауіп төндірді. Мұндай шайқастарда біресе арабтар жеңсе, бірде Түргештер жеңіске жетіп, шиленісті жағдай қалыптасты. Осындайда арабтардан қашқан соғдылар да Түргеш қағандығы аумағына келіп қоныстанды. Алайда Сұлу қаған өзінің билігінің соңғы жылдарын-

да ішкі саясатын өзгертіп, Дулуларға салынатын салықтарды көбейте түсті. Оның үстіне ол, соғыстан түскен олжаларды бұрынғыдай әділетті үлестірмей, оларды өзі иемденіп кетуді әдетке айналдырды. Мұның өзі жергілікті Дулулардың қағанға деген наразылықтарын өршітіп жіберді. Оның нәтижесінде Баға тархан мен Дұмаш 738 жылы оны өлтіріп тынды [12].

Айта кетер бір маңызды нәрсе, осындағы Баға тархан(Мохэ Даган) шежіре деректеріне жасаған талдаулар нәтижесіне қарағанда ауызша деректерде айтылатын Бәйдібек баба болса керек. Рас кейбір зерттеушілер Бәйдібек бабаның өмір сүрген кезеңін ХІҮ-ХҮ ғасырлар тоғысына апарып жүр. Қазақ шежіресіне тереңдеп барғанда мұндай пікірлердің негізсіз емес екендігіне көз жете түседі. Тарихи аңыздар да оны алғашқы қазақ хандары заманына апарды. Сондықтан да болар, Өтейбойдақ Тілеуқабылұлы тәрізді сол заманның шежірешілерінің мәліметтерінде Бәйдібек баба есімі кездесе қоймайды. Дегенмен де Қазақ хандығы тұсында реформаланған дәстүрлі шежіре деректерінде Бәйдібек Түргештің Баға қағаны заманына апарылады. Дәлірек айтар болсақ, Бай Баға қаған кейінгі шежіреде Бәйдібек аталып кеткен. Деректерді салыстыра қараған зерттеуші осы тарихи кезеңде кейінгі Бәйдібек баба есімінің Дулулар одағын билеген ортағасырлардағы Баға қағанмен ауыстырылып отырғанын аңғара алады деп ойлаймыз. Ол Қытай деректерінде Баһадүр деген атпен де белгілі болып, осы қытайлар қаған етіп жіберген Ашина әулетінің соңғы ұрпағы Ашына Қынды Құлан қаласында өлтіріп, өзін Он оқ еліне қаған жариялауға қол жеткізді [13].

Өз атынан теңге соқтырғанына қарағанда Бай Баға қаған түргештер арасында аса беделді болса керек. Бірақ ол түргештердің Сары және қара болып бөлінуін бәрібір тоқтата алмады. Билікке қол созған Дулулар бастаған Түргеш рулары 742 жылы Ел Етміш Құтлық билгені қаған көтерсе, ал 753 Тәңірі Елемішті қаған көтерді. Түргештердің бұлай бөлшектенуін Қытай барынша қолдап отырды. Осындай қиын ахуалға қарамастан туған жерге берілген Дулулар Қытайдың да арабтардың да отарлау саясатына көнбеді. 751 жылы арабтар Талас бойындағы Дулулар еліне келіп жетті. Осында олар қытайлықтармен кездесіп қалды. Атлах шайқасы деген атпен белгілі қырғын соғыс кезінде Дулулар басқа да Түргеш руларымен бірге арабтарды қолдады.

Күйрей жеңілген қытай әскері шегінуге мәжбүр болды. Бірақ Дулулар жерінде арабтар да тұрақтап қала алмады. Орта Азияда басталған наразылық оларды да кейін шегінуге мәжбүр етті.

Алайда түргештердің екі бөлікке бөлініп өзара қарсы тұрулары 766-779 жылдар аралығында Дулуларды осында қоныстанған қарлықтарға тәуелді етті. 940 жылы Жетісудағы билік Қарахан әулетінің қолына көшті. Саяси биліктің ауысуы Дулулар өміріне айтарлықтай өзгерістер енгізе алған жоқ. Қарлық мемлекетін нығайтуға атсалысқан Дулу рулары енді Қарахандар билігін нығайтуға үлес қосты. Дегенмен де рухани өмірде едәуір елеулі өзгерістің орын алғаны рас. 955 жылы Қарахан әулеті исламды қабылдады. Мұның өзі Дулу руларының да осы дінге кіруіне жол ашты. 1128 жылы Қарахан мемлекетінің шығыс жағын Қидандардың жаулап алуларына байланысты Дулулар жаңа биліктің қол астына қарай бастады. Енді олар Дулат атанды. Соңғы «т» харпі монғол тілінде «лар», «лер» көптік жалғауларын аңғартатынын ғалымдар дәлелдеп берген болатын. Сондықтан да Дулат атауын монғол тіліндегі сөз ретінде қабылдау негізсіз деп ойлаймыз. Кезінде Рашид аддиннің Доголан деген монғол тайпасы туралы айтқан мәліметтеріне сүйенген В.В.Бартольд Дулаттарды монғол тайпасы ретінде қабылдаған болатын. Бұл пікір ешқандай нақты дәлелге сүйенбей айтыла салған болатын. Өйткені В.В. Бартольд өзі де байқамай, былай деп жазады: «...слово дуглат в настоящее время не встречается в этом значении в Многолии; следовательно или все дуглаты полностью покинули Многолию в XIII в., или там остались лишь незначительные части этого племени, которые впоследствии смешались с другими племенами» [14]. Ия, В.В. Бартольд өзі де байқамай, тарихи шындықты айтып отыр. Дулаттар бұрын да, кейін де, және ешқашан да Монғолия аймағында болған емес. Өйткені түркітілдес тайпа болғандықтан олар Оңтүстік Алтайдан ары барған да емес. Дулаттар деп жүргеніміз шын мәнінде Жетісудағы «Он оқ елі» құрамында болған Дулулардың мұрагерлері. Қазақ шежіресі де Дулаттарды монғолға жатқызбайды. Ол бойынша Дулат Бәйдібек бабаның (Бай Баға Дағанның) үшінші әйелі Бибіаждардан(Домалақтан) туған Жарықшақтың баласы. Оның ұрпақтары Қараүйсіндер деп аталады [15]. Қазақ шежіресі бойынша Дулат қалмаққа қарсы соғыста аты шыққан әйгілі Өтеген батырдың 38-ші бабасы.

Бұлай болса Дулат қалай монғол тайпасы болмақ?

Дулат тайпасының рулық ұраны «Бақтияр». Шежіре деректері бойынша Бақтияр Үйсін Майқы бидің үлкен ұлы, одан Ойсыл мен Үйсіл туған. Үйсілден Ақсақал(Абақ), одан Қараша би, одан Бәйдібек, Байдуыл. Соңғысынан Шақшам атты сандары көп емес тайпа бөлініп шығады. Ойсылдар

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы. №3(34), 2012 ж. жаугершіліктен ыдырай бастағанда Бәйдібек бүкіл Үйсінге (Ойсылдан және Үйсілден тарағандарға) билік құрады. Оныңмұндай беделге ие болуына бәйбішесі Зереп те (Сары бәйбіше) үлкен үлес қосса керек. Өйткені ол ескі Үйсін елінен болатын [16]. Осы айтылғандарға талдау жасасак, әңгіме Шыңғысхан тұсындағы Майқы би туралы емес, ежелгі Үйсіндерді билеген алғашқы Майқы би туралы болып отырғанын аңғарғандай боламыз. Ал Бақтиарға келер болсақ, ол әрине өмірде болған адам. Өйткені Бәйдібектен тараған Ұлы жүздің жеті тайпасын айтпағанда, Алаш қауымдастығының үлкені болып есептелетін Жалайыр тайпасының өзі де Бақтиарды өзінің жауынгерлік ұранына айналдырғанын білеміз. Ұлы жүз тайпалары кезінде бәрі де жауға шапқанда «Бақтиарлап» ұрандайтын. Бұл ұран Түргештер дәуірінде Үйсіндерге ұран болған «Алаштың» орнына келді. Қалмаққа қарсы соғыстың екінші кезеңінен соң ғана, әр тайпа өздерінің мақтаньш етерліктей батырларын шығарған соң ғана, «Бақтиардың» орнына «Қарасай», «Жауатар», «Тоғанас», «Байтоқ», «Рысбек», «Төле», «Сәмен», «Райымбек», «Байсуан», «Қойкелді», «Бөрібай», «Айрылмас» тәрізді ұрандар келді.

VIII ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап күшейіп Жетісуда билікке келген Қарлықтар, онансоң 940 жылы билікті осы Қарлықтардан тартып алған Қарахан әулеті, ақырында 1128 жылы осы аймаққа басып кірген Қидандар (Қарақытайлар) мұнда негізінен алғанда Тохси, Чигіл, Яғма тәрізді тайпалардың ролін көтерді. Мұндағы басты мақсат – Батыс Түрік қағанаты тұсынан бері «Он оқ елінде» аса ықпалды болып келген бұрынғы Дулулар бірлестігін ыдырату және өздерінің алдында ғана Қарахандар тұсында билікте болған тайпаларды өздеріне қарату еді. Жүйелі түрде жүргізілген бұл саясат біршама жемісін берді. Бұрынғы Дулулар жоғарыда атап кеткеніміздей, Қидандар тұсында «Дулат» аталып, жаңа рулық түзілістер құрады. Жетісудағы халықтың едәуір көпшілігін құрай тұрса да Дулаттар осылайша биліктен аулақтатылды. Бұл билік үшін тартыстарда тайпалар арасында бола беретін әдеттегі жағдай болатын. Мысалы, билікке Сатұқ Боғра хан бастаған Қарахан әулетінің келуіне байланысты бұрынғы билеуші тайпа Қарлықтар да ығысып, Жетісудың солтүстік аймақтарына жылжыды. Дегенмен де жергілікті халықтар негізінен бұрынғы Қара түргештер одағындағы тайпалардан құралатындықтан билікке келгендер де халықпен тіл табысу үшін өздерін жергілікті халықтың Қаралықтар (Қарлықтар), Қарахандар, Қарақытайлар деп атауларына мойын сұнуға мәжбүр болды. Бұрынырақ Монғолия аймағын жаулағанда қидандар аталған халық енді Қарақидандар немесе Қарақытайлар атанды. Мұның өзі бұрын Қаратүргештер одағында болған, және жаңа тайпалар биліктері ауысқанда да қалың бұқараны құрап қалған бұрынғы Дулу бірлестігіне кірген рулардың Жетісу аймағында шешуші саяси күш болып сақталып қалғанын аңғартатын еді. Дулулардың Жетісу жеріне монғолдардан қашып келген бауырлас Наймандарды қолдаулары 1212-1218 жылдар аралықтарында Жетісу жерінде Найман ханзадасы Күшліктің саяси билікте болуына мүмкіндік берді. Алайда монғол жаулауы көп кешікпей-ақ оның да түбіне жетті.

Басқаларды жат санамауға әртүрлі қағанаттар билікке кезек-кезек келгенде әдеттеніп алған Дулаттар Шыңғысханды да бейбіт қабылдады. Сондықтан да Жетісудағы Тараз, Баласағұн тәрізді көптеген ірілі-ұсақты қалалар монғолдарға қарсылықсыз бас иді. Мұның өзі жаңа билеушілерді жергілікті тайпалардың көпшілігін құрайтын Дулаттарға құрметпен қарауға итермеледі. Тегінде 1219 жылы жазды Ертіс бойында өткізген соң қазақ даласында Шыңғыстауда, Хан тауында осындағы ру-тайпалардың қолдауымен тағы да хан сайланған деген пікірде тарихи шындық бар деп ойлаймыз. Өйткені аталмыш таудың алғаш Наймантау, онан соң барып Шыңғыстау аталғаны деректерден белгілі. Оның үстіне Шыңғысханның оңтүстіктегі жауы Хорезмшахқа керейт, қоңырат, жалайыр, меркіт, найман, қарлық, ұйғыр, арғын, дулат тәрізді кейіннен қазақ деген елді құраған әскерлерді пайдаланғанын Рашид ад-дин атап көрсетеді [17]. Мұнша тайпаның батырлары мен билеріне өзінді мойындату үшін алғаш өзінді олардың ханы ретінде мойындатуың керек болатын.

Дулаттар мекендейтін аймақ Шыңғысханның екінші ұлы Шағатайдың билігіне берілгенде ол дулат әмірі Өртөбеге ерекше жағыдай жасап, оған қашғар аймағын, яғни Маңлай Сүбені сыйға тарты. Содан бері XVI ғасыр басына дейін Маңлай Сүбе мен Жетісуда Дулат тайпасының көсемі Өртөбенің үрім-бұтақтары ұлысбегі болған» [18]. Осылайша монғолдар билеген алғашқы қырық жылда Дулаттар тыныш мамыражай өмір кешті. Алайда ұлы хан билігі Хұбылайға көшкен соң жағдай өзгеріп сала берді. Билік үшін қантөгістер мен қырғындар басталды. Мұның өзі Дулаттардың саяси белсенділігін арттырып, оларды Жетісу, Қашғар аймағындағы билікті қолға алуға мәжбүрледі.

Мұның өзі олар мекендейтін аймақта XIV ғасырдың 40-шы жылдарының соңына қарай Моғолстан деп аталатын дербес мемлекеттің құрылуына алып келді. Егер бұрын Шағатай тұсында Дулат Өртөбеден өрбіген Әмір Тулақ, Әмір Болатшы, Әмір Шамседдин, Әмір Қамар ад-дин, Әмір Шейх Дулат тәрізді кісілер Дулаттарды басқарған болса, осылардың арасында Әмір Болатшы мен Әмір

Қамар ад-диннің орны бөлек еді. Бұлардың алғашқысы Моғолстан жерінің мұсылман дінін қабылдауын ұйымдастырса, және ұлы тарихшы Мұхаммед Хайдардың алтыншы атасы болып табылатын болса, ал екіншісі Жетісу аймағын әйгілі Әмір Темірден қорғау ісіне үлкен үлес қосты [19]. Айта кеткен жөн, Қамар ад-дин бастаған Дулаттардың қарсылығын жоюға Әмір Темір көп уақыт және көп күш жұмсады. Сандаған жорықтардан кейін ғана және Қамар ад-дин Дулат қайтыс болған соң ғана Әмір Темір жеңіске жете алды. Соның өзінде де Дулаттар басқаратын Моғолстан аймағы Әмір Темірдің өзіне де, оның ұрпақтарына да тәуелсіз аймақ болып қала берді.

Дулат әмірлері Шыңғысхан заманында-ақ, жеті түрлі артықшылықтарға ие болды. Кейінірек Тоғлық Темірханның тұсында бұл артықшылықтар алғаш, тоғызға, онансоң он екіге жеткізілді. Олардың кейбіріне назар аударар болсақ, хан кеңесіне қарумен кіруге дулат әмірлері ғана құқықты болды. Дулат әмірлері ханның жанына отырғанда басқалардан «бір жебе» бойы жоғары отырды. Дулат әмірлері әскерлерді басқаратын мыңбасыларды ханның рұқсатынсыз-ақ ауыстыра алды. Ханға жақын Дулат Болатшының ұрпақтары тоғыз қылмыс жасағанға дейін жазаға тартылмады. Өзімен бірге төрт-ақ мың әскер алып келген Шағатайдың дулат билеушілеріне сүйенуден басқа жолы да болған жоқ. Оның ұрпақтары Дулат әмірлерімен құдандалы-жекжат болып араласып кетті [20].

Қазақ хандығының алғашқы қазығы да осы Дулаттар мекендейтін аймақта құрылғанын айтпай жүрміз. Көшпелі өзбектер ұлысын билеген Әбілқайырдан Жәнібек пен Керей қашып келіп «қашақтар (қазақтар атанған)» кезде де, олар, өздеріне бауырлас Дулат тайпасының атамекендері Шу мен Талас өзендерінің аралығына орналасты. Моғолстанның сол тұстағы ханы Есенбұға шын мәнінде Дулат әмірлері қолындағы қуыршақ хан болатын. Дегенменде осы Қазақ хандығының тұсында да біраз уақыт Моғолстан мемлекеті құрамында қалып қойған Дулаттар Алты Алаш қауымдастығына кейінірек қосылды. «Алты Алаш» тайпалары қатарында олардың атының атала бермейтіні де сондықтан. Өртүрлі тарихи зобалаңдарға қарамастан Дулат Ұлы жүздегі өсіп-өнген тайпа. Бір жағынан бұл оның ежелгі Дулулар бірлестігінен бастау алуына да байланысты. 1867 жылғы мәлімет бойынша олардың сандары 40 мың түтінге жуықтады [21].

Сонымен, қорытып айтар болсақ, Дулулар тарихы байырғы Алаш және кейінгі Қазақ тарихының құрамдас бөлігі болып табылады. Оны тереңдете зерттеу, Қазақ тарихының кейбір күрделі тұстарын айқындай түсуге қызмет етеді.

1. Қайыркен Т.З. *Көне түркі ескерткіштеріндегі қытай жазбалары (VII-XIV ғғ.)*. – Өскемен. – 70 б.
2. *Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап.* – Алматы, 2006. – 109 б.
3. *Ма Мэнли. Үйсіндердің Көгартқа аууы жайлы таластар. // Ежелгі Үйсін елі. – Үрімжі, 2005. – 148 б.*
4. *Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. Ч.1.*, – *Алма-Ата, 1959. – 34 б.*
5. *Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей.* – М., 1982. – с. 48.
6. *Успенский Ф. История Византийской империи.* – СПб., 1889. - Т. – 768 б.
7. *Кюннер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока, 1961. – 191 б.*
8. *Аристов Н.А. Усуны и кыргызы или кара-кыргызы.* – Бишкек, 2001. – 280 б.
9. *Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап.* – Алматы, 2006. – 241 б.
10. *Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап.* – Алматы, 2006. – 143 б.
11. *Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины.* – Алматы, 1941. – 28 б.
12. *История Киргизии. Т.1.* – 103 б.
13. *Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері (б.з. 275-840 жылдары). Екінші кітап.* – Алматы, 2006. – 195-196 б.
14. *Бартольд В.В. Дулат. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов.* – М., 2002. – 533 б.
15. *Шапырашты Қазбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік.* – Алматы, 2008. – 940 б.
16. *Сәдібеков Зайыр. Қазақ шежіресі.* – Ташкент: Өзбекстан, 1994. – 68 б.
17. *Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.1.кн. 2.* – 274-275 бб.
18. *Дулати М.Х. Тарих-Рашиди.* – Алматы, 2003. – 45 б.
19. *Дулати М.Х. Тарих-Рашиди.* – Алматы, 2003. – 189 б.
20. *Дулати М.Х. Тарих-Рашиди.* – Алматы, 2003. – 92 б.
21. *Аристов Н. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности.* – 398 б.

Резюме

Статья посвящена истории происхождения племени «Дулу». Автором сделан сравнительный анализ древних и средневековых письменных источников. Также автор подробно анализирует труды китайских и казахских ученых по данной проблеме.

По мнению автора, история Дулу составная часть древней истории Алаш и современной казахской истории.

Summary

The article describes the history of the origin of the tribe "Dulu". The author made a comparative analysis of ancient and medieval written sources. The author also analyzes in detail the works of Chinese and Kazakh scientists on this issue.

According to the author, the story Dulu part of ancient history Alash and modern Kazakh stories.

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

С. Смагулова – Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты директорының орынбасары, т.ғ.д.

XX ғасырдың басында қазақ жерінде болған аштық халқымызды әлеуметтік және экономикалық жағынан туралап тастады. Столыпин реформасын жүргізу барысы, Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістер мен 1917 жылы Ақпан буржуазиялық-демократиялық және Қазан социалистік революциялары, 1918-1920 жылдардағы Азамат соғысы тұсындағы күйреген шаруашылық нәтижесінде туындаған аштықтың ауыртпалығы қазақ халқына оңай тиген жоқ. Жалпы XX ғасырдың басында көз салып қарасақ, 1903-1904, 1907-1908, 1910-1911, 1916-1917, 1921-1922, 1931-1933 жылдары болған жұттар мен ашаршылықтың туындауы екі себеп сәйкес келеді. Оның бірі, табиғи апаттан (қуаңшылықтан шөптің күйіп кетуі, қыс кезінде жаңбырдың жауылуы, астықтың шықпай қалуы және т.б.) туындаған жұттан малдың қырылуы ел арасында аштықтың өршуіне алып келсе, екіншісі, сол жылдардағы үкіметтің солақай саясатының нәтижесі (қазақ жердің мемлекет меншігіне айналып, тартылып алынуы, отырықшылыққа көшу барысы және т.б.).

1903-1904, 1907-1908, 1910-1911 жылдардағы қазақ жеріндегі аштық орын алуы жөнінде жазбаша деректерді жоқ десек те болады. Дегенмен, осы жылдары болған жұттан мал басының қырылуынан ашаршылық нышанының байқалғандығын жайында облыстық шолулардан (обзор) білуге болады. Мәселен, Жетісу облысында 1903 жылы болған жұттың нәтижесінде 6197291 мал басының 1249024 басы қырылып қалса, ал 1907 жылы 326162 бас, 1908 жылы 1050970 мал басы қырылған [1, 49-50-бб.]. Бұл егіншілік, бау-бақшалықпен айналыспайтын, тек малмен күнелтіп отырған қазақтарды күн көрінісін қиындатып жіберді. Орыс шенеуніктері өз есептері мен баспасөз бетіне жариялаған мақалаларында қазақтардың күн көрінісінің қиындауын көшпенді өмірмен ұштастырды.

Көшпенділіктен отырықшылыққа көшудің маңыздылығын XX ғасыр басындағы көпшілік ұлт зиялылары да қоштады. 1911-1915 жылдар аралығында шыққан қазақтың тұңғыш журналы «Айқап» пен 1913-1918 жж. шыққан «Қазақ» газеті мен тағы басқа басылымдары отырықшылыққа көшкендердің артықшылықтарын көрсеткен мақалалар жариялай бастады. Осы екі басылым төңірегінде бірі көшпенділікті, екіншісі отырықшылықты қолдаған екі топ қалыптасып, бұны арты үлкен айтыс-тартысқа да ұласты.

Отырықшылықты насихаттаған топтың көздегені Қоныстандыру Басқармасының мемлекеттік меншікке деп қазақтардан көзсіз тартып алып жатқан жерлерін отырықшылыққа көшу арқылы қазақтың өзіне қалдыру еді. Бұл жайында олар «Айқапқа» жариялаған мақалаларында айқын түрде келтірді. «Түркістан уалаятында қазақ ішінде орнығып жаңадан қала салып тұрған қара шекпендер көбейді. Жақсы жерлер қара шекпенге кетті, қазаққа шөл, қыр дала қалды. Ойлап тұрсақ қазаққа обал болды. Амал жоқ, қазақтың жеріне тиме дегенменен жердің алынғаны алынған. Ұлықтар ойлайтын шығар, жерсіз жүрген қара шекпенді орналастыралық, патшалыққа пайда келтірелік хәм қазақ халқын егінші қылалық деп. Бұдан не шығады, бұл кімнің пайдасы, кімнің зарары? Ойлап тұрсам қазаққа да жәбір хәм патшалыққа да жақсы болып шығатын көрінбейді.

Қазақ байғұс жері кеткен соң қалайша күн көріп тамақ асырауға хәм бұлайғы елдің қалыспай ретке кірмекке керек. Жерімізге тимегенменен, патшалық пайдасына алынады, деп тыңдамады. Бұл бір сөз. Жер жер таралған соң қазақтың шаруасы келмейді. Бұл екінші сөз», – деген тақырыптағы әрбір қазаққа ой саларлық мақалалардың қатары көбейе бастады [2, 7-8 бб.].

XX ғасыр басындағы жұттан туған ашаршылық қазақтың барлық облысын бірден қамтымаса да белгілі бір территорияда адам өліміне әкелген фактілер тіркелген. Ашығып тамақ таппай, иістенген малдың етін талғау еткендердің белгісіз бір ауруларға ұшырап, өлгендер немесе тамақ іздеп басқа облыстарға немесе көршілес елдерге шұбыра көшкендер жайында жоғары орындарға мәліметтер түсе бастаған. 1907 жылдың қыркүйегінде Жетісу облысындағы Атбалық жерінде көшіп жүрген қазақтардың арасында өлім-жітімнің болғандығы анықталған. Тіпті Шаштөбе болысында белгісіз бір аурумен толықтай отбасының қырылып қалды [1, 92-93 бб.]. Қазақ даласында түрлі жұқпалы аурулардың кең етек жаюы, оны ауыздықтауға дәрмен бермеді.

1916 жылы қазақтар арасында тағы да ашаршылық нышаны сезіле бастаған. Патшаның маусымдағы бұйрығына қатысты ер азаматтардың қара жұмысқа алуға қатысты қазақтардың жерін, еккен егінін, баққан малын тастап, көрші облыстар мен елдерге қарай босуы, азық тапшылығы ашығуға алып келді. Бұл астыққа деген нарықты көтеріп жіберді. «Қазақ» газетінде Торғай облысында астықтың бағасы өскендігі турасында хабарлама басылды [3].

Аштық 1917 жылғы қос төңкерістен кейін қазақ халқының арасында қатты біліне бастады. Ашаршылықтың аса қатты белең алған жері Түркістан өлкесі болды. Осы жылдың ортасында астықтың зәрулігі анық байқалып, қазақ-қырғыздардың жағдайының өте нашарлығынан ашыққандардың саны күннен күнге көбейе түсті. Өлкедегі аштықтың күннен-күнге зорайып бара жатқандығын өз көзімен көрген ұлт зиялысы Хайретдин Болғанбаев «Бірлік туы» газетіне: «Түркістан қазақ-қырғыздың арасына ашаршылық бәлесі кіріп, қырылып жатқан үстіне, Русиядағы большевик кесапаты тағы қоса беткей болып, жығылғанның үстіне жұдырық болды. Күздің ана басынан бері қарай ашаршылықтан шұбырып қала-қалаға жиналған сорлы алаш балаларының есебі жоқ. Олардың нағыз ажалсыз болып бір-бір себептен аман қалғандары болмаса, көбі-ақ шыбын есебінде қырылып жатыр. Осы күні Түркістан аймағының қай шаһарында болса да көше-көшені толтырып, қайыр сұрап жүрген сорлы алаш балаларынан адам аяқ алып жүре алар емес», – деп, бұл аштықпен күресерге дәрмен болмай отырғандығын келтіре кетсе [4], ал «Қазаққа» Сырдария облысында аштық белгісі біліне бастағандығын, астық сұрап келіп жатқан, ағылып жатқан адамдардың саны күннен күнге көбейіп отырғандығы жөнінде хабарлама басып, онда: «...айына беріп тұрған 60 вагон астық 240 мың халыққа жұмасына 2 қадақтан келмейді. Жұртқа қиын болып тұр. Аталары балаларына нан тауып бере алмай зар еңіреуде, халық ашаршылықтан жанжал шығаратын түрі бар» деп келтірілді [5].

Түркістан өлкесіндегі ашаршылықтың орын алуының бірден-бір себебі астық өсіріліп келген суғармалы жерлердің басым бөлігіне мақта егіліп кетіп, халық Ресейден әкелінген астықпен қоректеніп келген болатын. Ресейдегі төңкеріс, ішкі соғыс барысы бұл өлкеге астықты тасмалдауға кедергі келтірді.

1917 жылғы Түркістан өңіріндегі аштықты ауыздықтау үшін арнайы «Орталық Комиссия» құрылып, оның төрағалығын Т.Рысқұлов атқарды. Түркістан Орталық Атқару Комитетінде жасаған баяндамасында Т.Рысқұлов аштық пен аурудан өлгендердің қатары әр аудандарда 25-тен 50 процентке дейін жеткендігі, әсіресе Әулиеата уезінде адам өлімінің аса көптігі, тіпті аштықтан тұтас қырылған ауылдардың да барлығын, тұрғылықты халықтың азайғандығы сонша, кейбір жерлерде 2-3 тіпті 4 болыстан тек бір болысты әзер құруға болатындығын, бұл уезде жүздеген мың мал басының құрылғандығын, аштықпен күресті бастамаса, адам шығыны бұдан да зор өсетіндігін айта келе, тез арада ашыққандарға арнап арнайы тамақтандыру пункттерін, панасыз қалған балаларға пункттер мен колониялар мен жұқпалы ауруды ауыздықтауға дәргерлік бөлімдер ашу, сонымен қатар ашыққан аудандарда экономикалық зерттеулер жүргізу мәселесін ұсынды. Сөйтіп ол аштықпен күресте көптеген іс-шараларды қолға алды [6, 67-68 бб.]. Оның басшылығының нәтижесінде аштарды тамақтандыратын арнайы пункттер, асханалар ашылып, ашыққандарға азық-түлік таратыла бастады. Дегенмен бұл аштықтың арты жұқпалы ауруларға ұласып, 1918 жылы да Әулиеата уезіндегі қазақтар әлі де аштық зардабын тартып жатты. Оның үстіне Азамат соғысының басталуы халықтың шаруашылығын одан әрі күйзелтіп жіберді. Бұл халықты қырғынға әкелген 1921-1922 жылғы аштықпен ұласты. Негізінде ашаршылық белгісі 1920 жылдың аяғында Кеңес өкіметі жаңа экономикалық саясатты әзірлеуге кіріскен кезде біліне бастаған еді. Сол кездің өзінде ашаршылықтың шығуын «Қызыл Қазақстан» журналы «біріншіден, халық шаруасының күйзелуі, екіншіден, егін-шөптің шықпай қалуынан» деп анықтап берген болатын [7, 16 б.].

1921-1922 жылдары қатты аштық Қазақстанның Орынбор, Ақтөбе, Орал, Қостанай, Бөкей губерниялары мен Адай уезінде шарпыды. Аталған губерниялардың ішінде аштыққа Орынбордың 8

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. ауданы, Оралдың 5 уезі, Қостанайдың 8 уезі, Ақтөбенің 8 уезі, Бөкейдің 7 ауданы, Адай уезінің 5 ауданы, барлығы 20 аудан мен 21 уезі ұшыраған [8].

Ашыққандар тамақ іздеп шет жаққа қарай босты. Қазақстанмен шекаралас Қытайға қарай өткен қазақтар одан әрі ішкерілей Моңғолия, Түркия, Ауған елдеріне шұбырды. Қазақтар өзі аштық тырнағына ілігіп, облыс-облысты кезіп кеткен кезде Волга бойындағы ашыққан шаруалар керісінше Орынбор мен Түркістанға қарай жосыды.

Аштықтықтан жүре алмай қалғандар жол бойында сұлап жатты. Әлсіздердің арасына сүзек, оба, тырысқақ, қыркұлак, безгек сияқты жұқпалы аурулар тез тарап, өлім көбейді.

Ашыққандарға көмек бірден берілмеді. 1921 жылдың басында Батыс өңірде аштық белең бере бастаған кезде ашыққандардың бары жөнінде билік басындағылар ләм деп жақ ашпады. Керісінше, салғырт бойынша азық-түлік нормасын орындауға жанталасып, күйі келмеген шаруаларды жазалауға тырысты. Салғыртқа қарсы Атбасар, Орал, Қарқаралы және тағы басқа Қазақстанның уездерінде шаруалардың толқулары белең ала бастады. Тіпті Орал, Қостанай, Семей, Шымкент және тағы басқа уездерде азық-түлікті күштеп алу, салғырт төлей алмағандарға қатаң жаза қолдану сияқты үкіметтің «ұр да жық» саясаты шаруалардың бас көтеруіне де алып келді. Осындай ел арасында шаруалар наразылығы күшейіп келе жатқан кезде Қазақ өлкелік Орталық Атқару Комитеті 1921 ж. 15 наурызында өткен РК(б)П-ның X съезінің салғыртты салықпен алмастыру жөніндегі қарарын негізе ала отырып, осы жылдың 11-18 маусымында өткен конференция барысында азық-түлік салғыртты салықпен алмастыруды бірауыздан мақұлдады [9, 177, 179-180 бб.].

Үкіметтің салғыртты салықпен алмастыры шаруалардың жағдайын жақсартпады. Керісінше, қатты қыстан жем-шөпсіз қалып, қолда бар малдары қырылып қалған шаруалардың жағдай одан әрі ауырлай түскен еді. Оның үстіне көктем кезінде салынған егіске өнімнің шықпауы да диканшылықпен айналысқандарды әбден күйзелтіп, сергелдеңге салды. Орынбор, Бөкей, Ақтөбе, Орал және Қостанай губернияларындағы 1130000 десятина егістік жердің 700000 десятинасына егін шықпаған, яғни 60%-тен жоғары алқап жаңбырдың болмауынан күйіп кеткен [10]. Сөйтіп аталған губерниялар астықсыз қалды. Осы губерниялардың ішінде Ақтөбе губерниясының жағдайы нашарлап, аштардың қатары күннен-күнге көбейе түсті [11].

1921 жылдағы ашаршылықтан Торғай уезі халқы қатты күйзеліске ұшырап, халықтың қолындағы бірлі-жарымды малдарының өзіне ұрылар тыныштық бермей, салған егіндері шықпай талғауға астық таба алмай әбден киналған [12].

1921 ж. 15 шілдесінде Қазақ Орталық Атқару Комитеті ашыққандарға арнайы төтенше көмек көрсету комитетін (Компомгол) құрып, оны басқару С.Мендешевке жүктелді. Комитет 17 шілдеде аштыққа байланысты арнаулы үндеу жариялап, ашаршылықтың себептері айқындады, республика орын алып отырған нәубетті ауыздықтауға шақырды. Аз уақыт аралығында республиканың ашыққан губерниялары мен уездеріндегі атқару комитеттері жанынан ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету комиссиялары іске кірісіп, көптеген іс-шараларды жүзеге асырды. Негізінен аштықпен күресу үшін құрылған комиссияларға төтенше органдардың құқықтары беріліп, азық-түлік бөлу барысында және тағы басқа іс-шаралар мәселесінде туындаған қиыншылықтарды, келенсіздіктерді шешуге қолға алды.

Аштықпен күресте губерниялардың уездік атқару комитеттері тарапынан құрылған комиссия ашыққандардың нақты санын анықтауға байланысты ауыл-ауылдарға шығып, оларға қанша мөлшерде азық-түлік және киім-кешектің керектігін нақтылады. Әсіресе жұқпалы аурулар жайылған уездерге медициналық көмек көрсту, дәрігерлік бөлімшелер ашу және оған қажетті дәрі-дәрмек жеткізу мәселесін қолға алды. Дегенмен санитарлық жәрдем беру, эпидемиямен күресуде әлі де болса мardyмсыз болды.

Үкімет ашыққан аймақ ретінде Батыс губернияларға аса көңіл бөліп, ашыққандар жоқ деп есептеген Семей губерниясында жұқпалы аурудың қалай тарап кеткенін байқамай қалды. Батыс өңір мен көршілес Ресейден ашығып Семейге қарай шұбырғандар өздерімен бірге жұқпалы ауруларды ала келді. 1921 жылдың соңына қарай бұл губернияда жұқпалы сүзек, тырысқақ, безгек сияқты аурумен ауырғандардың қатары көбейе түсті. Сүзек ауруының етек алуы мен өлімнің көбеюі шұғыл түрде төтенше шараларды қолданудың қажеттігін көрсетті. Семей губерниялық комитеті ашығып, жұқпалы ауруға ұшырғандарға көмек көрсетіп, санитарлық жәрдем беріп, арнайы көшпелі дәрігерлік бөлімшелер ашты.

1922 ж. 19-27 ақпанда болған Қазақстан облыстық екінші конференция шешіміне орай ашыққан-

дарға көмектесу комиссиясының аппараты таңдаулы қызметкерлерімен толықтырылып, ашыққандарға жіберілген барлық көмек түрлерінің басқа мақсаттарға қолданылып кетпеуі қатаң бақылауға алында. Ақтөбе губерниясындағы ашыққандардың саны өзге губернияларға қарағанда күрт өсуіне байланысты қыркүйек айында Ашыққандарға Көмек көрсету комитеті құрылды. Алайда бұл комитеттің өлкедегі ашыққандарға толықтай көмек көрсетуге, әсіресе балалар үйін тамақпен күнделікті қамтамасыз етуге шамасы жетпеді. Өйткені губерниялық азық-түлік комитетіне жеткілікті мөлшерде қажетті азық-түлік уақытылы түспеді. Сондықтан губерниялық комитеттің шешімімен жергілікті азық-түлік салығы енгізілді [13, 51 б.].

Қазақ Республикасының басына келген аштықты тек астықпен құтқара алмайтындығы айдан анық еді. Өйткені қазақтардың барлығы дерлік егіншілікпен ғана айналыспай, көпшілігі тек мал өнімімен ғана өмір сүріп жатқан болатын. Дегенмен, 1917 жылғы қос төңкерістен кейін жерлердің мемлекет меншігіне айналуы мал үшін қажетті өрісті азайтып, бар малынан айырылған кедей шаруаларды отырықшы өмірге көшуге мәжбүр етті. Қуаңшылықтан астықтың шықпауына байланысты азық-түлік салығын төлеуге кедей шаруалардың шамалары келмеді. Сондықтан РКФСР БОАК-нің 1921 жылғы 18 тамызындағы жарлығына орай Орынбор, Орал, Ақтөбе, Бөкей және Қостанай губернияларының шаруалары азық-түлік салығынан босатылып, тек дәулетті адамдардан салық жиналды. Ашыққандарды ыстық аспен тамақтандыратын тегін асханалар ұйымдастырып, азық-түлік үлестіру, босып жүргендерді баспанамен қамтамасыз ету сияқты істерді қолға алды. Алайда олардың қызметінде де кемшіліктер кетіп жатты. Кейбір ауылдарға бөлінген азық-түлік жол-жөнекей талан-таражға түсіп, қолды болды.

Ел ішіндегі қиыншылыққа қарамастан ашаршылықтан құтқару әрі шаруашылықты қалпына келтіру үшін губернияларда босқандарды кері қайтару жұмысы да пәрменді жүргізіле бастады. Үкімет өз мекендеріне қайтадан оралған босқындардың барлығын салық түрінен босату және жеңілдіктер жасауға, ауылшаруашылығына жәрдемдесуге уәде беріп, оны жүзеге асыруда комитет құрды. Ашаршылық жайлаған аудандарға өзге елдерден медициналық көмектер көрсетілді, ашыққандарға азық пен киім кешектер, тұрмысқа қажетті заттар үлестірілді. Алайда бұл көмек тиісті жетпеді. Ашыққандар үшін ашылған тамақтандыру пункттері азық-түліктің жетпеуінен тез арада жабылып жатты [14].

Қазақстанда өршіген аштық тек 1923 жылдың басында ғана бәсеңдеді. Үкімет аштықпен күресте қыруар жұмыстар жүргізді. Дегенмен осы аштық жылдарында халқымыз қырылды, жартысы басқа шет аймаққа босып кетті.

XX ғасырдың 20-30-жж. ашаршылықтың қоғамдық өмірде көрініс тапқандығын зерттеуді қажет ететін мәселелер қатарына жататыны даусыз. Биылғы жылы бұл қасіретке 90 жыл толыпты. Осыған орай Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты «1921-1922 және 1931-1933 жж. Қазақстандағы ашаршылық: тарихи-құжаттық зерттеу» атты іргелі тақырып аясында зерттеу жүргізіліп, қазақ халқына үлкен қасірет әкелген ашаршылық нәубетінің себебі мен салдарын ашуды қолға алды.

1. *Обзор Семиреченской области за 1907 г. – Верный, 1908. – С. 49-50; Обзор Семиреченской области за 1908 г. – Верный, 1908.*

2. *Бекимов. Қазақ халқы жайынан // Айқап. – 1912. – №1.*

3. *Астыққа қойылған нық бағалар // Қазақ. – 1916. – №194. – 25 август.*

4. *Бірлік туы. 1918. 27 наурыз.*

5. *Аштық белгісі // Қазақ. – 1917. – №248. – 3 ноябрь.*

6. *Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы. Т.2. – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2007.*

7. *Асылбек Ф. Қазақ Республикасындағы аштықтың ауданы // Қызыл Қазақстан. – 1922. – №4.*

8. *ҚР ОММ. 320-қ., 1-т., 29-іс. 9-п.*

9. *Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. – 432 б.*

10. *ҚР ОММ. 196-қ., 1-т., 38-іс. 228-229-пп.*

11. *ҚР ОММ. 81-қ., 1-т., 21-іс. 3-п.*

12. *Ауыл. Торғай уезінің халі // Ақ жол. – 1923. – 30 октябрь. – №363.*

13. *Смағұлова С. 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың қазақ мерзімді баспасөзінде көтерілуі // Отан тарихы. – 2006. – №3. – 48-55 бб.*

14. *ҚР ОММ. 196-қ., 1-т., 9-іс. 25 арт-п.*

Резюме

В статье рассматриваются проблемы распространения голода в Казахстане в 1921-1922 гг., его причины, экономический кризис во многих регионах Казахстана. Основываясь на данные архивных материалов, периодическую печать и научные исследования, автор всесторонне освещает социально-экономическую и общественно-политическую обстановку 20-х гг. XX века.

Summary

In this article the author considers the problems of famine spreading happened in Kazakhstan in 1921-1922, its reasons, and the economic crisis in many regions of Kazakhstan. Basing on archive materials, periodicals and scientific researches, the author reports comprehensively about social-economic and social-political situation in 20-s of the XX century.

**КОНЦЕПЦИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ В КОНТЕКСТЕ ЭВОЛЮЦИИ
ГУМАНИТАРНОГО ЗНАНИЯ**

М.В. Соколова – к.пед.н., доцент кафедры социального управления и кафедры методики преподавания истории и обществоведческих дисциплин Ярославского государственного педагогического университета им. К.Д. Ушинского

Понятие «историческая память» получило в последние годы не только громкое звучание в различных гуманитарных дисциплинах, но и определенное идеологическое содержание. На его основе историками и социологами, как на Западе, так и в России разрабатывается концепт «историческая политика», под которой понимается государственная политика в сфере истории, регулирующая дискурс о прошлом, определяющая статус тех или иных памятных дат. Цель этой политики заключается в утверждении и укреплении национальных и иных идентичностей на основе выработки официальной, «правильной» версии исторического прошлого. Примерами исторической политики в России последнего времени являлась вызвавшая немалые споры деятельность Комиссии по противодействию фальсификациям в области истории в ущерб интересам России, или празднование в 2012 г. года Российской истории. В современной отечественной историографии имеется немало научных и публицистических публикаций о сущности «исторической политики» и ее проявлениях на материалах советской и российской истории. Ограничимся здесь указанием на работы петербургского историка Н.Е. Копосова [1].

В этой статье задача проанализировать содержание понятия «историческая политика» не ставится. Мы ставим более узкую задачу – проследить становление и эволюцию концепции исторической памяти в контексте социальных и историко-гуманитарных исследований. В обыденном сознании, да и в представлениях части историков историческая память иногда выступает как некий синоним истории, что не отражает действительного соотношения между этими понятиями. Действительно, связь между ними существовала испокон веку: еще в древности в качестве главной функции истории понималась функция «незабвения», т.е. сохранения памяти о произошедших событиях. Тема памяти обсуждалась философами древности, в том числе Сократом и Платоном, и считается, что Аристотель ввел в обсуждение этой темы категорию времени, сформулировав свою позицию так: «Память сопряжена с прошлым» [2]. В письменных культурах в задачи историка входила фиксация произошедших событий, а также выведение из них нравственного и политического урока. Тексты, однако, сохраняли лишь маленькую толику сведений о том, что происходило с народами, и как правило, представляли особую, ангажированную версию. Вероятно, первым мыслителем, обратившимся к преданиям как части исторической памяти, был итальянский просветитель первой половины XVIII в. Дж. Вико, полагавший: устная традиция, воплощенная в мифах, содержит в себе память об истинных событиях, и она ценнее, чем вычисления ученых, движимых тщеславием. Так, он писал: «Тщеславие – дочь Невежества и Самолюбия, которое нас как бы раздувает: ведь в нас существует много слишком укоренившихся идей о нас самих и о близких нам вещах, и посредством их мы, как глупцы, смотрим на непонятные нам вещи» [3]. Например, Вико считал: главным доказательством Всемирного Потопа служат мифы, а не суждения ученых, филологов или астрологов. Тем не менее, идеи Вико оставались исключением в философии истории; и просветители, и историки XIX в., особенно те из них, кто стал на позиции позитивизма и рассматривал историю как науку, были твердо убеждены в монополии историографии на историческое знание и с недоверием относились к устной традиции как носителю-

нице исторической информации. Недаром для историков-позитивистов текст был фактически единственным источником, заслуживающим доверия.

Предпосылки для разрыва с такого рода традицией возникли в релятивистской неокантианской философии рубежа XIX-XX вв., однако более всего осущитим вклад Ф.Ницше в подрыв позитивистской парадигмы. В работе «О пользе и вреде истории для жизни» он, пожалуй, впервые поставил вопрос о социальной функции забвения; для него главный вопрос сводится к определению той границы, за пределами которой память становится угрозой для настоящего. Как отдельные люди подчас нуждаются в том, чтобы забыть для того, чтобы излечиться, такую же потребность испытывают народы и культуры. Ницше утверждал, что невозможно *жить* без возможности забвения вообще: «Существует такая степень бессонницы, постоянного пережевывания жвачки, такая степень развития исторического чувства, которая влечет за собой громадный ущерб для всего живого и, в конце концов, приводит его к гибели, будет ли то отдельный человек, или народ, или культура» [4]. УНицше отсутствует позитивистское представление о научной истории как «вместилище» исторической памяти. Он выделял три вида истории: монументальную, антикварную и критическую. Монументальная история – это школа политического воспитания на примерах и образцах; она – рассказ о тех, кто, презрев мелкое и низкое, ведет человечество вперед. Она никак не может служить сохранению памяти, т.к. «вводит в заблуждения сомнительными параллелями», а если «западает в головы способных эгоистов и мечтательных злодеев, то в результате подвергаются разрушению царства, убиваются властители, возникают войны и революции» [5]. Антикварная история, по Ницше, принадлежит тем, для кого «мелкое, подгнившее и устарелое приобретает свою особую независимую ценность и право на неприкосновенность», в конечном счете, такая история превращается в «отвратительное зрелище слепой страсти к собиранию фактов»; всегда преуменьшая значение нового, она не порождает, а парализует жизнь. Функция критической истории в том, чтобы разрушать прошлое и выносить его на суд истории. Однако она не является реализацией функции забвения, т.к. потребность к критическому осмыслению проявляется, когда «необходимо пролить свет на то, сколько несправедливости заключается в существовании какой-то вещи, например, известной привилегии, известной касты, известной династии». В то же время суд над историей – это операция опасная для самой жизни: «Так как мы являемся в то же время продуктами прежних поколений, то мы являемся в то же время продуктами их заблуждений, страстей и ошибок и даже преступлений, и невозможно совершенно оторваться от этой цепи. Даже если мы осуждаем эти заблуждения и считаем себя от них свободными, то тем самым не устраняется факт, что мы связаны с ними нашим происхождением» [6].

Действительным основателем теории исторической памяти считается французский социолог Морис Хальбвакс. Завершение его судьбы трагично: арестованный немцами за помощь сыну-участнику Сопротивления, он скончался в концентрационном лагере Бухенвальд в марте 1945 г. Как ученый Хальбвакс опередил свое время: его научные взгляды были в полной мере оценены только спустя несколько десятилетий после его смерти. Посмертно, в 1950 г., был издан его труд «Коллективная память». Сущность гипотезы Хальбвакса в том, что история и историческая память противоположны во многих отношениях. По его словам, «история обычно начинается в тот момент, когда заканчивается традиция, когда затухает или распадается социальная память. Пока воспоминание продолжает существовать, нет необходимости фиксировать его письменно, да и вообще как-то фиксировать. Поэтому потребность написать историю того или иного периода, общества и даже человека возникает только тогда, когда они уже ушли так далеко в прошлое, что у нас мало шансов найти вокруг себя много свидетелей, сохраняющих о них какое-либо воспоминание» [7]. Коллективная историческая память отличается от истории, по Хальбваксу, двумя главными чертами. Во-первых, в ней нет строгих делений (на периоды или схемы), присущих исторической науке. Память – это непрерывный ход мыслей, и она сохраняется только в сознании той группы, которая ее поддерживает. Забвение событий и фигур вызвано не антипатией, отвращением или безразличием, а исчезновением тех групп, которые хранили память о них. Другими словами, историческая память «конечна», она «умирает» с естественным уходом тех групп, которые являлись ее непосредственными или ближайшими носителями. Во-вторых, если история как наука стремится к универсальности, и при всех делениях на национальные истории или истории по периодам, есть только одна история, то одновременно существуют несколько вариантов коллективной памяти. Это определяется одновременным существованием многих групп, и в жизни человек оказывается связанным не с одной, а

многими из них. «У каждой из этих групп, – пишет Хальбвакс, – своя история. В ней можно различить фигуры и события. Но поражает нас то, что в памяти, тем не менее, на передний план выступают сходства. Рассматривая свое прошлое, группа чувствует, что она осталась той же, и осознает свою самотождественность во временном измерении... Но группа, живущая прежде всего для самой себя, стремится увековечить те чувства и образы, которые составляют материю ее мысли» [8]. Следовательно, именно Хальбвакс высказал действительно глубокую идею об исторической памяти как важнейшем факторе самоидентификации социальной или любой другой группы. Наиболее спорным положением теории Хальбвакса является противопоставление истории и памяти. Ряд видных отечественных и зарубежных авторов (Й.Рюзен, П.Берк, Л.П. Репина и др.) считают, что история как продукт профессионального историописания можно считать частью или видом исторической памяти, поскольку и сами историки причастны к «новому мифостроительству», будучи вовлеченными в современную им культуру. Наоборот, известный французский автор Пьер Нора заявил, развивая взгляды Хальбвакса, что «история убивает память».

Задумавшись над функционированием исторической памяти, Хальбвакс подчеркивал значение мест памяти (мнемонических мест). Современный американский автор П.Хаттон так объясняет эту идею: «Сами по себе образы памяти всегда фрагментарны и условны. Они не обладают целостным или связанным значением, пока мы не проецируем их в конкретные обстоятельства. Эти обстоятельства даются нам вместе с мнемоническими местами... Защитники традиции должны, вероятно, поддерживать ее мнемонические места посредством актов коммеморации. Коммеморация, доказывает Хальбвакс, является их целенаправленной попыткой остановить, или, по меньшей мере, скрыть процесс медленного изменения традиции. Коммеморативные мнемонические места укрепляют стереотипы нашего сознания, пробуждая специфические воспоминания о прошлом. Поэтому коммеморация столь значима политически. Этот вид деятельности увеличивает мощь мнемонических мест, предоставляя возможность укрепить стирающиеся со временем стереотипы сознания и сделать их специфическую образность более доступной» [9]. Создание Хальбваксом концепции «мест памяти» (позднее Нора назвал их территорией памяти) важно не только в контексте развития современной историографии, но и в педагогическом плане. Посещение мнемонических мест и связанные с этим ритуалы – один из самых действенных способов развития исторической памяти.

Интерес к теме исторической памяти возрос после Второй мировой войны под влиянием этого самого трагического события в истории XX века. Историческая память в контексте вопроса об ответственности за войну и преступления гитлеровского режима была рассмотрена одним из самых видных социологов прошедшего столетия Т.Адорно, лидером, так называемой Франкфуртской школы. Он покинул Германию после установления фашистского режима, работал в Колумбийском университете в США и возвратился из эмиграции только в 1949 г. После войны под влиянием трагедии Холокоста Адорно и М.Хоркхаймер обратились к исследованию исторических корней антисемитизма и разработали теорию, по которой политическое поведение масс детерминировано социопсихологическими факторами. В условиях острых дискуссий в ФРГ о том, можно ли возлагать ответственность за деяния фашистской диктатуры на немецкий народ, Адорно был тем ведущим интеллектуалом, чьи взгляды повлияли на молодое поколение «немецких» шестидесятников, взбунтовавшихся против «нацистских» отцов и требовавших строить новую немецкую государственность на полном отрицании национал-социализма и покаянии за его грехи. Именно в контексте этой общественной дискуссии Адорно и обратился к концепции исторической памяти. Он отмечал, что в воспоминаниях о травматических событиях, таких, как массовые убийства или депортации, присутствует стремление использовать смягченные выражения, эвфемизмы или вообще умолчания. «Ослабленная память» сопротивляется принятию рациональной аргументации, направленной на критику фашистской диктатуры. Хотя Адорно отмечает свойственное части немецкого общества 50-60-х гг. XX в. стремление к «вытеснению» памяти о нацизме, он все же оптимист в том смысле, что видит позитивные тенденции, направленные не на забвение, а на осмысление и осуждение такого прошлого, полный разрыв с которым возможен, когда будут преодолены причины событий прошлого.

Другим, интеллектуальным фактором, повлиявшим на усиление интереса к концепции исторической памяти, было появление такого течения в философии, как постмодернизм. Один из его создателей Мишель Фуко, в частности, отвергал традиционный взгляд на науку как на движущую силу прогресса и критиковал саму концепцию научной революции, якобы положившей начало современному рациональному представлению о человеке. Для Фуко наука – одна из дисциплинарных техноло-

гий, лежащих в основе современного общества. Как школа, больница и фабрика, наука служит разделению людей на ранги и контролю над каждым членом общества. Главная стратегия ранжирования в науке – «привилегия языка», знанием которого обладают только «избранные». По отношению к истории Фуко применил понятие «контрпамять», подразумевая, что историки не стремятся к объективному знанию, а обслуживают власть, «конструируя» историю в рамках современных им дискурсов.

Влиянием постмодернизма отмечены труды наиболее известного французского историка, работающего в направлении исторической памяти, П.Нора. На протяжении ряда лет он руководил подготовкой многотомного издания «Места памяти», в котором участвовали 45 видных французских историков. (Название труда также переводят как «Территория памяти» или «Пространства памяти»). Он представил собой нечто вроде описи формальных проявлений национальной памяти – коммеморативных монументов и святынь, национальных исторических хроник, гражданских справочников и учебников по истории, публичных архивов и музеев – созданных во имя идентичности Франции. «Места памяти» не являются местами в узком, географическом смысле, они определяются как своеобразные точки пересечения, на которых складывается и концентрируется память общества. Их главная функция – сохранение коллективной памяти: «местами памяти» могут стать люди, события, предметы, здания, традиции, легенды, географические точки, которые окружены особой символической аурой. Нора с иронией характеризует всем известную историю Франции как «героический эпос со своими вершинами и спадами, временами величия и испытаний, неисчерпаемым набором персонажей, сцен, изречений, интриг, дат, добрых и злых сил – захватывающий семейный роман, начинающийся с Верцингеторикса и битвы при Алезии и заканчивающийся победой республики и Декларацией прав человека, пройдя через крестовые походы, Людовика XIV, Просвещение, Революцию, наполеоновскую эпопею, колониальные завоевания, испытания пойки 1914 года, – и наследником этой истории оказывался де Голль» [10]. Однако вера в величие и предназначение Франции оказалась подорванной в результате мировых войн и алжирской войны. Мощное движение внутренней деколонизации и эмансипации групповых идентичностей вело к тому, что каждое меньшинство на пути к национальной интеграции стремилось к собственной истории, к «своей памяти», к тому, чтобы снова «вступить во владение» ею и потребовать от нации ее признания.

Еще одна интеллектуальная предпосылка изучения исторической памяти носит историографический характер и состоит в том, что в последние десятилетия произошел поворот к изучению ментальности как системы коллективных представлений, существовавших в прошлом. Такой поворот был связан с влиянием знаменитой французской исторической школы Анналов, историки которой, заявив о синтетической истории, сделали изучение ментальностей одним из приоритетов своих исследований. Начиная с 1980-х гг., представители новой культурной истории и микроистории, возникших в США, также посвятили свои работы ментальности. Другая линия культурно-исторических исследований, имеющих отношение к теме исторической памяти, воплощена в книге английского ученого Ф.Йейтс «Искусство памяти» (1966) [11]. Оно возникло в древности как часть риторики и сохранялось в европейской традиции, по крайней мере, до времени Возрождения. В древнегреческой традиции основателем искусства памяти считался поэт Симонид Кеосский, а главный принцип искусства памяти, заключался в том, что для развития способности памяти надо «отобрать места и сформировать мысленные образы тех вещей, которые хотят запомнить, а затем расположить эти образы на местах так, что порядок мест будет хранить порядок вещей». Другая важная книга, на которую обратили внимание специалисты, работающие в этой области, – «Культурная память» (1992) немецкого ученого-египтолога Я.Ассмана. Этот труд, безусловно, имеет теоретическое значение, хотя базируется на конкретном исследовании древних культур, прежде всего культуры Древнего Египта. Ассман говорит о двух видах памяти – коммуникативной и культурной: к первой в той или иной степени приобщены все члены группы, знание приобретает вместе с языком и повседневной коммуникацией; вторая же всегда имеет своих носителей (шаманов, жрецов, ученых, писателей, бардов и т.д.). Культурная память в противоположность коммуникативной не распространяется сама собой, а нуждается в специальной заботе, следовательно, подвергается контролю.

Наконец, следует указать на связь между концепцией исторической памяти и таким современным и динамично развивающимся направлением в историографии, как устная история. В устной истории важнейшим способом «взаимодействия» с прошлым является собирание воспоминаний, их хранение и интерпретация. Нетрудно видеть: сами методы устной истории предполагают тесное междисциплинарное сотрудничество, в том числе с психологией, педагогикой и социологией. Важным фактором

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.

развития устной истории явился отход от прежнего взгляда на историю как преимущественно на историю «высокой» политики и усилившийся интерес к повседневности, понимание, что история – это не только сильные мира сего, но и те, о ком было принято говорить как о «молчаливом большинстве». Это большинство оставило после себя мало письменных источников, но обращение к их воспоминаниям (по меньшей мере о событиях не столь отдаленных во времени) открыло в историографии совершенно новую перспективу. П. Томпсон так пишет об одном из преимуществ устной истории: «История приобретает новое измерение, как только в качестве «сырья» начинает использоваться жизненный опыт самых разных людей. Устная история дает нам источники, весьма напоминающие опубликованные автобиографии, но в гораздо более широком масштабе» [12].

Итак, в современном гуманитарном знании историческая память является не просто отдельно взятой концепцией, но приобрела черты особой научной дисциплины, возникшей на основе междисциплинарности. Теория исторической памяти динамично развивается. Ее прикладной характер находит выражение в ряде существующих практик социального воспитания в ходе обучения истории. Принимая во внимание тезис о необходимости развития внешкольной дидактики, мы видим в концепции исторической памяти основу для разработки музейной педагогики, педагогики мнемонических мест, устной истории, проектной технологии и других способов педагогической деятельности, остро востребованных сегодня в процессе обучения истории.

1. Копосов Н.Е. *Память строгого режима. История и политика в России*. – М. 2011. *Его же. Мемориальный закон и историческая политика в современной России // Ab Imperio*. 2010. №2.
2. См.: Соколова М.В. *Теоретические основы изучения исторической памяти*. – Ярославль. 2008. – С. 11-13.
3. Вико Дж. *Основание новой науки об общей природе наций*. – М.-Киев. 1994. – С. 73.
4. Ницше Ф. *Соч. в 2 т. Т. 1*. – М. 1990. – С. 161.
5. Там же. – С. 172.
6. Там же. – С. 178.
7. Хальбвакс М. *Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас*. 2005. №2-3. – С. 22.
8. Там же. – С. 26.
9. Хаттон П. *История как искусство памяти*. – СПб., 2003. – С. 203-204.
10. Нора П. *Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас*. 2005. №2-3. – С. 206-207.
11. Йейтс Ф. *Искусство памяти*. – СПб., 1997.
12. Томпсон П. *Голос прошлого. Устная история*. – М., 2003. – С. 17-18. *О педагогических аспектах устной истории см.: Соколова М.В. Теоретические и педагогические основания устной истории*. – Ярославль. 2011.

Түйін

Категория исторической памяти является одной из наиболее востребованных в современном гуманитарном знании. Она носит междисциплинарный характер и способствует пониманию особенностей широких общественных представлений о прошлом, с одной стороны, и профессиональной историографии, с другой. В статье рассмотрено становление и эволюция концепции исторической памяти в контексте социальных и историко-гуманитарных исследований.

Summary

The category “historical memory” is one of the most needed in the contemporary humanitarian studies. It is interdisciplinary in its character, and it helps to understand the peculiar features of the of the broad popular images of the past, on the one hand, and professional historiography, on the other. The paper considers the formation and evolution of the concept of memory in the context of social, historical and humanities research.

С.А. Урашев – профессор КазНПУ им. Абая

Семиреченская область испокон веков была безлесной территорией. Та незначительная лесная площадь, клочками наблюдавшаяся на этой местности, никак не могла удовлетворить быстро прибывающее извне население – строительным материалом, топливом и пр. 10 декабря 1885 года горный инженер И.Игнатьев пишет Степному генерал – губернатору Г.А. Колпаковскому: «В виду отсутствия лесов в Семиреченской области разыскать минеральное топливо для отопления города Верного, множества казачьих станиц, крестьянских и таранчинских селений, находящихся в Верненском уезде является неотложной необходимостью» [1]. Илья Васильевич Игнатьев один из известнейших горных инженеров не только в Семиречье, но и далеко за его пределами, родился в 1857 году, в семье писаря Инспекторского департамента Морского министерства. В 1880 году окончил Горный институт в городе Санкт-Петербурге «По горному разряду с званием горного инженера и с правом на чин коллежского секретаря». С 1883 года – чиновник особых поручений по горной части при военном губернаторе Семиреченской области, с 1887 года – при Степном генерал – губернаторе, с 1888 года – окружной инженер Семипалатинско-Семиреченского, затем 5-го Верхнетурского горных округов. Игнатьев в 1885 году возглавлял экспедицию по изучению последствий и причин Беловодского землетрясения 22 июля 1885 года, в 1886 году – экспедицию, организованную Императорским Русским географическим обществом в составе ботаника А.Н. Краснова, художника Хлудова, топографа Александрова в целях исследования горного узла Хан-Тенгри и прилегающих районов Центрального Тянь-Шаня. В 1887 году И.В. Игнатьев участвовал в экспедиции профессора И.В. Мушкетова по обследованию последствий Верненского землетрясения 28 мая 1887 года [2].

Именно Игнатьев и геолог Горошков в 1884 году, а ранее приложив немалые усилия для изыскания каменного угля в Семиречье, великие геологи того, да и нынешнего времени – И.В. Мушкетов, Г.Д. Романовский, определили, что наиболее ближайшее месторождение расположенное к городу Верному, является на правом берегу Или у горы Калакан.

Чем Игнатьев мотивировал наличие каменного угля у горы Калакан? Вот его предположение: «Бурый уголь этого месторождения относится к одной и той же (юрской) системе с известным Кульджинским каменным углем и, вероятно, одновременного с ним образования. Обнажающийся близ горы Калакан пласт, сам по себе, практического значения иметь не может (он толщиной не более $\frac{3}{4}$ аршина), но то обстоятельство, что он залегает вместе с породами Кульджинского района, заставляет предполагать, что на глубине под песчаниками, он должен сопровождаться более толстыми пластами, что видно во всех Кульджинских работах» [1, л. 1]. Кроме того, он убеждает руководство края о важности и необходимости проведения разведки угля именно здесь тем, что рядом река Или, и близки свинцовые и железные месторождения, что способствовало бы: во-первых, развитию металлургической, горно-химической и других отраслей промышленности; во-вторых, близость громадного Средне-Азиатского региона, который в немалом количестве потреблял бы эту продукцию. В заключении он просит Степного генерал – губернатора, с разрешения министра Государственных имуществ, направить его для продолжения разведки угля, вместо покойного Горошкова [1, л. 1 об.].

Надо отдать должное, Колпаковский, не откладывая важное дело в долгий ящик, обращается к К.М. Островскому – один из руководителей министерства Государственных имуществ России, – с предложением направить И.Игнатьева, «Для руководства разведками месторождений каменного угля в вышеозначенном месте Семиреченской области» [1, л. 4-5]. Просьба генерал-губернатора была удовлетворена, и И.Игнатьев был направлен к месту изыскания.

После проведенных активных разработок на предполагаемом месте нахождения каменного угля, 12 сентября 1885 года Игнатьев пишет Степному генерал-губернатору: «Разведочной шахтой в предгорьях Малай Сары пройден $26\frac{1}{2}$ сажень и получены отрицательные результаты. Каменного угля не найдено». Несмотря на отрицательные результаты поиска угля, Игнатьев вносит довольно дельное предложение: если продолжить разведку каменного угля шахтным способом, то работы эти будут обходиться очень дорого, особенно при устройстве водоотлива. С увеличением глубины цена шахты значительно увеличится. Чем глубже шахта, тем цена каждой сажени будет более и более увеличиваться, чуть ли не в геометрической прогрессии. Поэтому он утверждает, что за границей, в

России, да и Туркестанском крае, используется для разведки каменного угля – бурение, что дешевле и быстрее последнего способа [1, л. 9]. Тем более, на известной глубине появляется в обилии подземная вода, следовательно, работать шахтой с водоотливом на Калкане будет стоить очень дорого. Бурение, напротив, ведется легче, потому что жидкая буровая грязь легче выносится на поверхность желонкой. Тем более буровой станок может служить несколько лет, его легче переносить с одного места на другое, рабочие очень легко могут научиться им управлять. Стоимость буровой вместе с перевозкой долот и сверл диаметром 2 фута в город Верный, – по мнению Игнатьева, – обойдется около 7.500 руб. и диаметром в 1 фут около 3.500 руб. [1, л. 9 об.]. Он питает большую надежду на то, что в управлении Степного края найдется такая скромная сумма на приобретение этого полезного инструмента. Если да, то уже весной 1886 года он планировал приступить к буровым работам вначале на Калкане, а затем, месяца через четыре, сделает попытку пробурить скважины на 50 сажень на СВ от города Верного, чтобы закрыть вопрос, есть ли каменный уголь поблизости этого города или нет [1, л. 10].

В скорейшем обнаружении и разработки каменного угля было заинтересовано и местное Семиреченское руководство, поскольку уголь был не только необходим как средство отопления жилых и административных помещений, как предмет торговли на внутреннем, и на внешнем рынке, для пополнения казны, но и, конечно, для военных целей. И, потому, губернатор Семиреченской области Фриде, 31 октября 1885 года, доносит Колпаковскому о том, что Игнатьев просит: *«Приобрести буровой инструмент для производства разведки каменного угля...Я полагаю бы выписать этот инструмент диаметром в один фут, с отнесением потребного на это расхода до 3.500 руб. на земский кредит сметы будущего 1886 года»* [1, л. 8]. Но желание одно, а наличие денежных средств в казне, совершенно другое, и Фриде вынужден был 18 февраля 1886 года телеграфировать Колпаковскому в Санкт – Петербург, утверждая, что в *«Земском кредите остатков ныне ожидать нельзя, при всей желательности каменноугольные исследования приходится отложить до увеличения земских сборов»* [1, л. 21].

Но Игнатьев человек дела и уверенный в том, что недалеко от Верного все-таки есть большие запасы угля, который так необходим для безлесного края, продолжает искать усовершенствованные орудия производства. 16 апреля 1886 года он докладывает Колпаковскому о том, что в конторе «Ф. Иохим и К^о» он обнаружил буровой инструмент для скважины, диаметром 6 и глубиной до 50 сажень. Без доставки это оборудование из Санкт-Петербурга до города Верного обойдется около 3.500 руб. Доставку же брало на себя Русское общество сухопутного и морского транспортирования кладей по 3 руб. 75 коп. с пуда в город Верный. Отдельные же части бурового инструмента привоз брал на себя горный инженер, коллежский секретарь Иван Шостковский, на которого, по мнению И.Игнатьева, впоследствии, и будет возложено производство бурения, при ассигновании сумм, на это предприятие, из министерства Государственных имуществ [1, л. 24-24 об.].

Г.А. Колпаковский, который также питал большую надежду на скорое завершение разведки и начала добычи угля, необходимого не только для области, но для всего края, принял предложение Игнатьева и 28 апреля 1886 года уведомляет из Петербурга и.д. Степного генерал-губернатора о том, чтобы к разведочной партии Шостковского присоединили одного саперного унтер-офицера, чтобы со стороны местных властей было беспрекословное содействие к переправе разведочной партии через реку Или, против Калкана, чтобы выдали инженеру Шостковскому в городе Омске топографическую карту Семиреченской области в 10-ти верстном масштабе, а из артиллерийского склада в обязательном порядке был выдан один револьвер системы Смитта и Вессона и 200 патронов к нему [1, л. 26-26 об.]. Просьба начальника края в целом была выполнена, кроме рекомендуемой 10-ти верстной специальной карты Семиреченской области, которая в отделе не нашлась. Во-первых, прежняя карта была подготовлена не полностью и, во-вторых, значительно устарела. Правда, была предпринята попытка составления новой карты области. Но литографюра старой неполной карты была уничтожена ещё в то время, когда Семиреченская область, находилась в составе Туркестанского военного округа [1, л. 56].

25 апреля 1886 года министерство Государственных имуществ сообщает в канцелярию Степного генерал-губернатора: *«...Командированному в Семиреченскую область, для производства разведок месторождений каменного угля в этой области, горному инженеру коллежскому секретарю Шостковскому назначены следующие выдачи по командировке: 1) 358 руб. 66 коп. содержание по чину, за время с 20-го апреля с.г. по 1-е января 1887 года, 2) 750 руб. суточных за тот же срок, по 3 рубля в день, 3) 56 руб. 25 коп. квартирных за это же время, по 22½ коп. в день, 4) 120 руб. на*

подъем. 5) 228 руб. 40 коп. прогонов на две лошади от Санкт-Петербурга до Верного и 6) 600 руб. на разъезды безотчетно. Из числа помянутых денег выдано Шостковскому в Петербурге: суточных за 4 месяца – 360 руб., квартирных то же за 4 месяца – 27 руб., на подъем – 120 руб., прогонов – 228 руб. 40 коп. и на разъезды безотчетно 400 руб. Остальные же деньги в сумме 952 руб. 19 коп., за удержанием из содержания Шостковского надлежащих вычетов в эмеритуру горных инженеров, на пенсии и инвалидный капитал, переведены на Верненское уездное казначейство для выдачи помянутому инженеру в установленные для сего сроки» [1, л. 38-38 об.]. Мы умышленно привели подробное начисление командировочных денег инженеру И. Шостковскому, ибо в последующем мы увидим, как он нерационально использовал эти государственные средства.

Еще не прибыв к месту назначения Шостковский письмом от 29 мая 1886 г. требует (не просит, а требует) от Степного генерал-губернатора выдать ему, по приезду в город Верный, аванс 1.500 руб., якобы «На приобретение нужных для работ горных инструментов, материалов, припасов, найма рабочих и пр. и пр.» [1, л. 44], а 4 июня 1886 года Иван Шостковский извещает Степного генерал-губернатора о том, что он нашел человека: «Обладающего всеми познаниями, которые требуются от штейгера и, кроме того, некоторую практикою». Человек этот согласен ехать в Семиреченскую область с зарплатой 40 руб. в месяц. Им оказался прусский подданный Федор Фрезен. Шостковский просит Степного генерал-губернатора выдать штейгеру. «Прогонные и суточные из города Омска в город Верный, считая прогон на 1 лошадь» [1, л. 49]. Требование горного инженера было удовлетворено: 6 июня 1886 года Г.А. Колпаковский, находясь в Санкт-Петербурге, телеграфирует в Омск о выдаче аванса Шостковскому 1.500 руб., «Предложив расходовать согласно смете, разрешить штейгеру выдать прогоны командировочного кредита» [1, л. 53].

Прибыв к месту предполагаемой разработки каменного угля, Шостковский обратился к военному губернатору Семиреченской области с претензией на то, что «До места разведочных работ, находящегося на правом берегу р. Или в 3-х верстах от горы Б. Калкан, ведет крайне трудная и транспортирования тяжестей положительно невозможная дорога. Если и удалось возить по ней тяжести на колесах (вьюки не пригодны для перевозки строительных материалов), то, во-первых, нельзя определить стоимость перевозки, т.к. трудно будет найти возчиков, а, во-вторых, невозможно устроить правильную подвозку материалов и припасов, что вредно будет влиять на быстроту и успех горных работ» [1, л. 70].

В связи с этим он предложил для транспортирования любого груза с места разработок не на колесах, а пароходом, а для этого необходимо было договориться с Паклевским-Козелло и Норманом, – владельцами парохода на реке Или, находящийся в то время в бездействии. Норман согласился с мнением Шостковского – транспортировать груз по реке на пароходе от Калкана до выселка Илийского, но прежде его надо было спустить на воду, а это обошлось бы в 650 руб. и оплата ежемесячных по 300 руб. затрат, на ходовые расходы. «При помощи пароходного сообщения получается возможность устроить правильный и непрерывный подвоз материалов и припасов, что, конечно, отзовется благоприятно на успехах горных работ» – писал И.Шостковский [1, л. 70-70 об.]. С вышеизложенным, инженер просит военного губернатора, не отказать в разрешении и помощи необходимыми доставками и материала, и провианта пароходным сообщением между Илийском и местом производства горных работ.

Что же послужило поводом к просьбе инженера Шостковского использовать реку Или для транспортировки груза? 4 июля 1883 года Степной генерал-губернатор пишет министру иностранных дел России Николаю Карловичу Гирсу о том, что река Или и озеро Балхаш, водные пути Семиреченской области, могут иметь важное экономическое значение для края в случае организации пароходства. Действительно в 50-х годах XIX века было образовано общество Илийско-Балхашского пароходства. Но в связи с отсутствием средств, это общество прекратило свое существование так и не открыв пароходство ни по Балхашу, ни по Или. Дело лишь ограничилось тем, что местное купечество стремилось продолжить исследование возможного плавания по реке Или. Но они поручали это важное начинание совершенно незнакомым с делом лицам, и потому оно всегда завершалось безуспешно. «Но неудачи первоначальных предприятий не остановили, однако же, дальнейших попыток к исследованию» – не без гордости писал генерал Колпаковский. И неслучайно. За организацию пароходства по Или активно взялись Верненский 1-й гильдии купец уйгур – Вали-Ахун Юлдашев, и инженер поляк – Поклевский Козелло (другое написание Паклевский – С.У.).

Известный исследователь истории дореволюционного Казахстана П.Г. Галузо в своем произведе-

нии: «Уйгурское и дунганское крестьянство в дореволюционном Семиречье» дал весьма нелесную характеристику Вали-Ахун Юлдашеву. Он писал: Юлдашев во время переселения уйгур и дунган из Кульджи в Семиречье использовал различные уловки для личного обогащения, такие как: воспользовавшись продажностью русских чиновников, 20 подвод превращал в несколько сотен; «Пользуясь тяжёлым положением переселенцев, он покупал у них на правом берегу Или хлеб за бесценок и продавал его на левом берегу и в Семиречье по взвинченным ценам»; китайцы через посредство Вали-Ахун Юлдашева скупали в казну все дома уходящих дунган, что принесло им и ему немалый барыш. С переселением в 1882 году был основан г. Джаркент (ныне Жаркент), и здесь Юлдашев «Построил несколько десятков домов для правительственных учреждений и квартир чиновников, открыл колониальный магазин... Постепенно вся экономическая жизнь северной части уезда сосредоточилась в его руках... Он построил мечеть, которая вместе с его дворцом в 40 комнат составляла действительно достопримечательность Джаркента. Правда, злые языки говорят, что. Построив мечеть, он собрал с таранчей около 10.000 рублей и покрыл свои расходы» [3]. Но в данном контексте Вали-Ахун Юлдашев интересен нам тем, что сколотив определённый капитал, он решил использовать его на поиски подземных богатств, не только для своих собственных меркантильных интересов, но и для экономического обогащения края. 28 мая 1884 года он обращается к Степному генерал-губернатору с просьбой заняться в Семиреченской области поиском и разработкой золотосодержащих россыпей и пород, а также добычею других металлов и минералов [4], и, кроме того, способствовать развитию приграничной торговли с Китаем, для чего решено было организовать пароходство по самой многоводной реке в Средне-Азиатском регионе.

Каким же образом поляк Поклевский оказался в городе Верном, центре Семиреченского края?

В 1863 году в Польше прошло мощное антироссийское восстание, которое было жестоко подавлено русской администрацией. После подавления восстания часть польских революционеров оказалась в центре Семиреченского края – городе Верном. В частности, в начале 60-х гг. здесь находились офицеры 9-го Сибирского батальона прапорщик Вышемирский (к сожалению, без инициалов) ⁵, в январе 1863 года переведен в 9-й Сибирский линейный батальон, и Метелицын Ростислав Иванович, подпоручик Черниговского пехотного полка. ⁵, с. 109. В октябре 1870 года в Верный прибыл один из наиболее известных конспираторов, готовивших восстание 1863 года, член руководящего органа партии «красных» Бронислав Шварце (1834-1904). Просьбы родственников, ходатайство Французского правительства, решили вопрос о переводе Шварце в укрепление Верное, куда он был этапирован через Ташкент. Правда, пробыл он здесь недолго, и в середине 70-х годов был отправлен в Томск [5, с. 204-211].

Из политических ссыльных, находившихся в Семиреченском крае, наиболее крупной и значимой фигурой является, пожалуй, Ян Козелл-Поклевский. Козелл-Поклевский Ян (Иван Иванович) – прапорщик лейб-гвардии Гатчинского полка, родился в 1837 году (а не в 1839 году, как писал Н.П. Ивлев – С.У.), в семье католика. После окончания 1856 году школы гвардейских подпрапорщиков, он в 1857 году поступает учиться в инженерную Академию, которую заканчивает в 1859 г.

В революционную организацию, действовавшую в Академии генерального штаба с 1857 года, кроме З.Сераковского, Ян-Онуфрия Станевича, В.А. Обручева, В.М. Аничкова, входили Юзеф Галензовский и Ян Козелл-Поклевский [6]. Во время восстания 1863 года, Поклевский был один из руководителей повстанцев в Литве. После восстания, боясь расправы над ним и его семьей, эмигрировал во Францию ⁷.

Известный исследователь истории Семиречья и города Верного В.Н. Проскурин в небольшой статье: «Как французы в край семи рек ходили», пишет: «После поражения антицаристского движения он (Поклевский – С.У.) эмигрировал в Париж, где вошел во франко-польский комитет для раздачи пособий жертвам, их семьям, принимавшим участие в вооруженном мятеже. После Седанской битвы поступил на службу французскому правительству. Прошел путь от командира бригады до помощника начальника штаба 24-го корпуса. С окончанием франко-прусской войны он оседает в Париже, посещает эмигрантский кружок. Здесь его знают давно, еще с 1861 года, когда Ян Поклевский в ожидании революции имел встречи с руководителем польского восстания 1863 года З.Сераковским. Дым Отечества оказался слаще воздуха Елисейских полей, и он принимает трудное решение вернуться в Россию. На родине легендарного полковника повстанческих отрядов Скала и бывшего французского генерала разжаловали до рядового казака Семиреченского войска» [8].

На первое время проживания в Верном, материальное положение новоявленного казака, месячное жалование которого составляло 3-7 рублей, конечно же, было печальным. «Но деятельная натура

Удалено: [

Удалено:]

Удалено: [

Удалено:]

Удалено: [

Удалено:]

Поклевского ищет и находит выход: он принимает от купцов и мещан заказы на составление технических проектов зданий – благо город Верный стал застраиваться и заказчиков оказалось много» – пишет крупнейший исследователь Семиречья Н.П. Ивлев. Всё это дало возможность накопить определенные средства. Он, на эти сбережения, проявив кипучую энергию, организует в Верном каменотесную мастерскую с бригадой наемных рабочих. Мастерская оказалась прибыльной, и он открывает подобную в Каскеленском ущелье, тем самым освобождает семью от материальной нужды.

Военный губернатор привлекает Ивана Ивановича к разработке проекта оросительной системы городских улиц. Головной арык (ныне проходит по проспекту Абая), а от него распределительная система арыков вдоль северного направления созданы с участием Поклевского. Семиреченская администрация буквально эксплуатировала его обширные инженерные знания, используя личную готовность Поклевского выполнять любой инженерный труд – его финансовые затруднения и общественное положение полусусыльного.

Он строит в Верном гостиный двор (на месте нынешнего «Зеленого базара»), арыки и на них мосты из гранита, мосты на реках: Чу, Талгар, Аягуз, церкви и казенные здания в некоторых населенных пунктах Семиреченской области. Например, в Талгаре им было построено здание школы [7].

Но в данном случае нас более интересует Ян Поклевский, как один из первопроходцев по реке Или на собственном пароходе. Талантливый инженер Поклевский, тщательно изучив реку Или, пришел к выводу: на этой реке возможно судоходство. К этой идее он привлекает Верненского купца 1-й гильдии Вали-Ахун Юлдашева, который не только дает согласие, но и делает существенные денежные вливания. 21 июля 1881 года Поклевский и Юлдашев шлют телеграмму из Кульджи Туркестанскому генерал-губернатору, в которой сообщают, что они на свои средства выписали из Англии речной винтовой, железный пароход и думают в следующем, 1882 году, приблизительно в мае месяце, пройти по реке Или. Авторы проекта утверждали, что пароходство по Или-Балхашу сблизит с Иртышем, удешевит содержание войска, перевозки новобранцев, в случае войны окажет огромные услуги правительству, и, помимо того, они могут заняться перевозкой пассажиров, различных товаров: рыбы, угля, расширят торговлю на Или.

29 июля 1881 года генерал-лейтенант Г.А. Колпаковский, который тоже был заинтересован в установлении дипломатических, торговых отношений с Китаем, в ответе Поклевскому, по поводу устройства пароходного движения по Или, возражений по данной проблеме не имел, и даже находил полезным, но предупреждал: *«Китайцы могут наделать затруднений плаванию по принадлежности им части реки, предотвратить и устранить, которые я едва ли буду в состоянии»* [9].

Весной 1882 года пароход названный – «Колпаковский», – в честь первого военного губернатора Семиреченской области, был спущен на воду у Илийского выселка, и 21 апреля отплыл вверх для исследования верхнего и среднего течения реки Или. Пароходовладельцам было разрешено доставить и продать китайцам, закупленный хлеб в количестве 20.000 пудов. Сделано это неслучайно. Дело в том, что судно должно было пройти часть водного пути Или, которая принадлежала китайцам. Что было довольно рискованно. Но поскольку зерно предназначалось солдатам китайской армии, то местная русская администрация рассчитала, такой груз, весьма необходимый Китаю, не будет «торпедирован», и беспрепятственно пройдет по Или в китайских водных пределах. Действительно 4-го мая пароход без всяких осложнений, причалил к Суйдунской пристани, благополучно разгрузился и 20 мая 1882 г. вернулся в Илийский выселок [9].

Успешное завершение первого плавания выдвинула ряд предположений. Во-1-х, вполне может расширяться поток товаров транспортируемых из России в Семиречье, и в верхне-Илийскую часть области; во-2-х, эксплуатация водного пути может осуществляться без глобальных расходов со стороны казны, что *«Принесет пользу краю в торговом и промышленном отношениях»*; в-3-х, возрастет торговый оборот с пограничными провинциями Западного Китая; в 4-х, развитие пароходства по Балхаш-Илийскому водному пути, помимо того, будет иметь важное значение для края потому, что Илийская долина заселена весьма трудолюбивым народом – казаками, крестьянами, казаками, дунганями, уйгурами, который способен сделать из него цветущий и богатейший оазис.

Окрыленный этими планами Степной генерал-губернатор Г.А. Колпаковский, в том же письме от 4 июля 1883 года, не без восторга пишет министру иностранных дел Н.К. Гирсу: *«В какой мере, возможно, будет воспользоваться новым водным путем для административных целей, вопрос этот выяснится после окончания исследования о возможности плавания по нем пароходов с баржами. Намеченные мною предположения имеют цель доставить казне ежегодные весьма значительные сбережения»* [9 л. 21-22 об.].

Но радужные мечты губернатора Степного края не могли в то время быть осуществлены. 18 декабря 1883 года Поклевский шлет из Борохудзира в Омск телеграмму, в которой констатирует: Вали-Ахун и он растратили все средства – на устройство парохода, на исследование Или, на перевозку мастеровых, на закупку железа для увеличения парохода, на постройку паровой баржи и пр. Помимо того, китайцы, несмотря на требования Российского консула в Кульдже, не расплатились полностью за привезенный хлеб и другие продукты; Ташкентское интендантство признало у них долг, и потому не выдаёт кредита; со всех сторон теснят кредиторы и, погрязнув в долгах, вынуждены распустить артель, а сам он желает уехать из Семиречья, потеряв плоды долголетних трудов [9, л. 26-27].

Финал этой водной одиссеи таков. 12 ноября 1893 года управляющий канцелярией Степного генерал-губернатора Владимир Лосевский телеграммой делает запрос у Вали-Ахуна, который проживал в Джаркенте: *«Где находится пароход «Колтаковский», каком состоянии»,* на что Юлдашев телеграммой 1 декабря того же года ответил: часть пароходного имущества находится в мастерской города Семипалатинска, корпус с котлом пылится в Джаркенте, все в исправности. Если нужно, то можно привести все в действие [9, л. 28-29]. Но, как известно, река Или так и не стала водной артерией для транспортировки грузов.

По запросу Шостковского, об использовании водного пути по Или для транспортировки груза, исполняющий обязанности Степного генерал-губернатора И.Ф. Бобков, ратуя за рациональное использование казенных средств дал ему, через военного губернатора, весьма резкий, ответ: *«Притязания Шостковского не основательны. Он с местностью незнаком, благоволите разъяснить ему, что сухопутное сообщение через Тургурек затруднений не представляет, и будет гораздо дешевле. Об удобствах сообщения не может быть и речи – понятие слишком условное, растяжимое. Необходимо соблюдать экономию по долгу присяги, укажите ему и предупредите, как человека молодого неопытного, что он должен дать основательный отчет каждой копейке ввиду начета со стороны контроля»* [1, л. 68]. Для подтверждения того, что финансовые расходы горным инженером находятся под контролем областной администрации, 5 августа 1886 года Фриде А.Я. телеграфирует в Омск: *«Шостковским на разведочные работы израсходовано 9.704 коп. По составленной им смете, определен расход на три месяца 438.411 коп. Смета областным правлением была рассмотрена и отправлена в Омск»* [1, л. 74].

Не приступив ещё к разведке каменного угля на Калкане, Шостковский в рапорте от 16 октября 1886 года, через военного губернатора, просит начальника Степного края Г.А. Колпаковского: *«Для общего вывода результатов разведочных на уголь работ в Семиреченской области и для сравнения геологических условий залегания углей в этой области с таковыми же условиями Кульджинских углей, было бы крайне полезно осмотреть Кульджинские рудники и изучить геологические разрезы их шахт».* В связи с этим он просил дать ему командировку на 10 дней в Кульджу. А для этого снабдить его: прогонными от города Верного до Кульджи и обратно, суточными по норме Горного департамента, переводчиком китайского языка, китайским паспортом и бумагами, могущими облегчить доступ на рудники и пользование всеми материалами, выработанными практикою рудника [1, л. 108]. Помимо того, об этой командировке был информирован Кульджинский консул, который обещал оказать полное содействие в просимом.

Что же касается прогонных, суточных и прочих сумм, то Шостковскому было сказано – использовать их из тех средств, которые были выданы ему до 1 января 1887 года на обследование угольного разреза в Семиреченской области. Прогонные же он может использовать от Хоргоса до Кульджи и обратно. Но Шостковский отказался от этих условий, утверждая, что: *«Разъездные и суточные, выданные ему Горным департаментом, имеют строго определенное назначение – разведать некоторые означенные пункты Семиреченской области... Его постоянные разъезды по области совершенно исчерпали этот источник, и потому поездку в Кульджу, несмотря на его большой интерес, на его личные средства неосуществима».* Но Фриде, дабы не останавливать полезную поездку Шостковского в Кульджу, просил Г.А. Колпаковского, выдать ему на проезд из города Верного до Хоргоса и обратно, а также суточные на 10 дней по 3 рубля в сутки, на время пребывания его в Кульдже. В ноябре 1886 года просьба Шостковского была удовлетворена и он получает прогонные и суточные на 10 дней из кредита на геологические исследования по Семиреченской области, на проезд в Кульджу и обратно для осмотра им Кульджинских шахт [1, л. 108-110].

После посещения трех Кульджинских шахт, Шостковский 15 ноября 1886 года сделал отчет. При активном содействии российского консула, он осмотрел три каменноугольные шахты на Гонсуле (две

устроенные и одна – только что устраиваемая). Инженера заинтересовала последняя шахта, поскольку она позволила исследовать свежие породы, недавно добытые из шахты, а также породы, добывавшиеся в его присутствии. Помимо прочего, он внимательно осмотрел все старые отвалы, находящиеся при шахтах и пришел к выводу, что породы Гонсульских рудников аналогичны породам, полученным от разведочных шурфов и буровых скважин на Калкане. Затем Шостковский делает подробное описание шахтного устройства и небезынтересный вывод: *«Это устройство представляет идеал простоты, но и несовершенства»* [1, л. 125-126 об.]. В чем это прослеживается? Шахта служила только для подъема угля. Спуск и подъем рабочих производился при помощи шахтного штрека с довольно крутым уклоном. Добыча угля производилась без всякой системы и самым хищническим способом. Не соблюдалась даже элементарная техника безопасности в шахтах, вследствие чего несчастные случаи были довольно часты, поглощая много жертв. Для горнорабочих можно считать счастливым то обстоятельство, что на Гонсульских шахтах не было гремучего газа, вследствие чего, рудничные пожары случались в них весьма редко [1, л. 127].

Вот какие числовые данные Гонсульских шахт, представил в своем отчете Шостковский:

«Глубина рудников от 25-27 саж.

Пройдены три пласта каменного угля:

1-й толщиной около 2 аршин (на глубине около 22 сажен),

2-й – от 3-4 аршин и

3-й – рабочий пласт, толщиной около 15 аршин.

Есть ещё 4-й пласт весьма мощный, с углем прекрасного качества, но толщина его пока не определена.

Первые два пласта содержат уголь плохого качества и потому не разрабатываются.

В каждом руднике добывается около 4.000 пудов угля в сутки. Работают день и ночь в 2-е смены, по 100 чел. в каждую смену. Рабочий получает 1 рубль за каждую кубическую сажень добытого им угля.

Инструментами для добычи угля, служат лопата, и род кайлы с прямою лопастью [1, л. 127 об.-128].

Степной генерал-губернатор внимательно ознакомился с отчетом Шостковского о его поездке в Кульджу, для осмотра китайских каменноугольных копей. В нём утверждалось, что породы тамошних рудников аналогичны породами, полученными из разведочных шурфов и буровых скважин на Калкане. Залежи каменного угля в этих рудниках встречаются на большей глубине, чем глубина, до которой доведен Калканский разведочный шурф, так что при дальнейшем углублении, – по мнению инженера, – можно ожидать обнаружение залежей угля [1, л. 135 об.].

Но в подготовку разведочных работ на горе Калкан вмешался довольно значимый случай. Еще в 1884 году, горный инженер Горошков заложил в 30 верстах от местечка Бота-Бору, разведочную шахту, [1, л. 135] в которой, как оказалось, впоследствии, имелись большие запасы угля. Местные казахи, вместо традиционного кизяка, использовали его для варки пищи. В ноябре месяце 1886 года, военный губернатор Семиречья, доносит начальнику края Г.Колпаковскому, а тот, в свою очередь, 24 декабря того же года информирует министра Государственных имуществ В.И. Вишнякова о том, что в Верненском уезде на урочище Бота-Бору, казахи открыты залежи каменного угля. Генерал-майору А.Фриде было предложено возложить на горного инженера Шостковского проверку находке угля казахами, и доставить его образцы на экспертизу. Предварительное исследование этих залежей решено было произвести зимой, в виду того, что на Бота-Буру и его окрестностях казахи кочуют только в зимние месяцы, остальное же время года местность эта никем не заселена и проезд становится крайне затруднительным, так как ни почтовых, ни земских сообщений здесь не имелось [1, л. 214-214 об.]. От этой командировки Шостковский отказался, и потому генерал Фриде был вынужденным командировать на Бота-Бору штейгера Федора Фрезен. Штейгер Фрезен, после возвращения с урочища Бота-Буру, Верненского уезда, составил подробный отчет, в котором утвердительно заявил о наличии каменного угля в этом урочище. Основные запасы угля находятся у лога Сарыбастау на равнине в верстах 40 от Балхаша и в 30-35 верстах от низовья Бота-Бору. Около Сарыбастау нет ни ключей, ни колодцев, ни казахов. Фрезен брал туда юрту у казахов, стоящих на соленом озере «Кашкарбай туз» (около Бота-Бору) [1, л. 185 об.]. Канцелярия Степного генерал-губернатора, прекрасно понимая о значимости этого открытия утверждала, что *«При существовании на Или пароходства, пристань для которого можно будет устроить на озере Ала-Коль, не представит никаких затруднений»*, по доставке угля на территорию Семиречья, и в другие регионы, где он необходим [1, л. 157].

Отказ Шостковского исследовать угольные запасы Бота – Бору был неслучайным. Он решил вернуться в Петербург, о чем откровенно телеграфировал высшему начальству из Верного в Омск: «Прошу Ваше Высокопревосходительство о выдаче подорожной прогонов. Желая совсем возвратиться в Петербург». С боку на этой телеграмме, вероятно рукой Г.Колпаковского, 19.01.1887 был написан жесткий, не терпящий возражения отзыв: «До получения ответа от министра, не могу разрешить Шостковскому выдать прогонные в Санкт-Петербург. Сим ему телеграфировано» [1, л. 143]. Колпаковский, да и другие руководители края, не без сожаления расстались с неудачным инженером, так как, по их мнению, во-первых, Шостковский не смог установить доброжелательных отношений с местным административным чиновничеством, и, во-вторых, как горный инженер не справился с порученным ему заданием.

Крупнейший русский геолог, известный исследователь Верненского землетрясения 28 мая 1887 года И.В. Мушкетов, тоже дал весьма нелестную характеристику И.Шостковскому: «Считаю долгом сообщить, что разведки Шостковского на Калкане производились не рационально и ничего не выяснили... Я поражен был невежеством этого инженера, и крайне удивляюсь как он, имея на руках подробную инструкцию, составленную мною совместно с Романовским, мог так дурно произвести разведки. На Калкане необходимо продолжить разведки на уголь, чтобы выяснить, наконец, это месторождение» [1, л. 238, 240].

Поэтому министр Государственных имуществ предложил приискать другого инженера, «Который обладал бы достаточною опытностью для самостоятельного ведения буровых работ, в отдаленном крае, где при всякого рода затруднениях могущих возникнуть на практике, он поставлен в необходимость разрешить их собственными силами» [1, л. 206-206 об.]. Таким горным специалистом оказался инженер Брусницын, который уже 7 июня 1887 года телеграфировал начальнику Степного края о прибытии из Петербурга, для исследования каменного угля в Семиречье [1, 232-233].

Мушкетов знал Брусницына, как специалиста, который имел не только большой практический опыт, но и как умелого руководителя, исследователя, спроектировавшего новый план разведок, кстати, одобренный великим геологом. «Надеюсь, такой опытный инженер, как Брусницын, сделает рациональные разведки и выяснит Калканское месторождение», – писал И.В. Мушкетов [1, л. 240 об.].

штейгер – мастер, ведающий рудничными работами.

штрек – горизонтальная подземная горная выработка, не имеющая выхода на поверхность и расположенная по простиранию месторождения полезного ископаемого.

1. Центральный Государственный архив РК (далее ЦГА РК). Ф. 64. Д. 4150, л. 1.
2. И вздрогнула земля. Из истории землетрясений в Семиречье. 1885-1912 гг. Сборник документов и материалов. Министерство связи и информации РК, комитет информации и архивов, национальный центр археографии и источниковедения. Составитель Самигулин И.М. Ответственный редактор Жанаев Б.Т. – Алматы, 2011. – С. 629-630.
3. Галузо П.Г. Уйгурское и дунганское крестьянство в дореволюционном Семиречье. // Вопросы истории Казахстана XIX – начала XX века. – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. – С. 111-112. 203 с.
4. ЦГА РК. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4118, л. 1.
5. Сапаралиев Г.С., Дьяков В.А. Общественно-политическая деятельность ссыльных поляков в дореволюционном Казахстане. – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1971. – С. 170. 252 с.
6. Смирнов А.Ф. Зыгмунд Сераковский. В кн: За нашу и вашу свободу. Герои 1863 года. – М.: Издательство «Молодая Гвардия», 1964. – С. 30. 446 с.
7. Иелев Н.П. Находки краеведа. – Алма-Ата: Издательство «Казахстан», 1977. – С. 82. 151 с.
8. Интернет.
9. ЦГА РК. Ф. И-64. Оп. 1. Д. 4870, л. 20-20 об.

Түйін

Мақала мұрағат материалдары мен монографиялық құжаттарды негізге ала отырып, біріншіден, Жетісу аймағынан тас көмір іздестіру кезеңінің басталу уақытын анықтау, екіншіден, Іле өзенінде кемемен жүзуді ұйымдастыруға ұмтылыс мақсаттарының себептерін зерделеуге арналған.

Summary

On the basis of archival and monographic materials, attempts to highlight: the beginning of the search of coal in Semirech'e region, in - the first, and, - second, the desire to organize a steamer on the river or swimming.

МУСТАФА ЧОКАЙ О ТУРЦИИ 20-30-Х ГОДОВ ПРОШЛОГО ВЕКА

К.Есмагамбетов – доктор исторических наук, Главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК, профессор

Выдающийся борец за независимость Туркестана (1), незаурядный ученый Мустафа Чокай (1890-1941) являлся убежденным сторонником тесного экономического и культурного сотрудничества между всеми тюркоязычными народами, видя в этом важное условие их свободного развития. Как большой гуманист, он ненавидел колониализм, господство одного народа над другим, какими благими намерениями они ни прикрывались.

Начальный этап формирования идейно-политических взглядов М.Чокая связан с событиями первого десятилетия XX века: во-первых, с Младотурецкой революцией 1908 года и ее влиянием на тюрко-мусульманское население России; во-вторых, с тюркофобским движением, охватившим значительную часть славянских народов в годы реакции в России.

В советской историографии огульно утверждалось, что Младотурецкая революция происходила под влиянием Русской революции 1905-1907 годов (2). Подъем национально-освободительного движения в Туркестане якобы также имел место под влиянием последней.

М.Чокай в своем изыскании «Джадиды», которое является к стати одним из первых научных работ по данной теме, пишет, что Турецкая революция произвела огромное впечатление на Туркестан, как и на весь мусульманский Восток, а Русская революция 1905 года коснулась коренных туркестанцев лишь слегка, еле заметно.

Турецкая революция, посягнувшая на «священные прерогативы» султана-халифа, произвела, в свою очередь, революцию в сознании населения, даже в консервативного мусульманского духовенства, способствовала усилению сомнения в «законности» власти христианского монарха над туркестанцами.

Джадиды, среди которых был и сам Чокай, оказались наиболее восприимчивыми к новым революционным идеям, и «радикализм, окрашенный в революционный цвет, стал их политическим кредо». Иными словами, Русская революция 1905 года стала понятней для туркестанцев только после революции турецкой. И исследователи революционного движения в Туркестане (по крайней мере, большинство из них) справедливо утверждают, что политическое пробуждение туркестанцев имело своим, если не первоисточником, то уж во всяком случае, бесспорно сильнейшим возбудителем революцию турецкую. Именно на этот момент акцентирует М.Чокай, когда говорит о «внутренней духовной связи «политического джадидизма» с турецкой революцией» (3).

В то же время М.Чокай был хорошо осведомлен с той частью русской литературы, пронизанной открытым тюркофобством, призывавшим к овладению Стамбулом. Известный русский писатель Ф.М. Достоевский писал: «Православие и славянство. Константинополь как столица России немислим, а Константинополь как столица православия – должен. Православие и Россия как старший элемент его» (4).

Хотя эти строки были написаны в 1876 году, они звучали в устах славянофилов в период Балканской войны 1912 года.

М.Чокай, будучи студентом юридического факультета Петербургского университета, в тяжелые для Турции годы Балканской войны, совместно с молодежью Кавказа, Крыма, Поволжья, Приуралья и Туркестана, участвовал в уличных демонстрациях против славянофильской политики России.

Последняя считалась нейтральной страной и, несмотря на это, она открыто оказывала поддержку балканским славянам против Турции. И тогда азербайджанцы, татары и туркестанцы, собравшиеся тайно в квартире адвоката С. Лапина, проживавшего в то время в Петербурге, приняли резолюцию:

- студенты-турки обязаны, каждый в своем учебном заведении, принимать активное участие в антиправительственных сходах;
- участвовать в кампании против сборов пожертвований в пользу славян против турок;
- стараться тайным образом собирать деньги для отправки туркам.

В протестных кампаниях участвовали казах М.Дуйсенбиев, узбек Т.Нарбутабеков, туркменец К.Бердиев, азербайджанец М.Мехтиев и другие студенты.

Балканская война сильно взбудоражила тюрко-мусульманское студенчество Петербурга. В то же время на улицах города проходили демонстрации русских с требованием «водрузить крест над Аясофией».

Азербайджанские, татарские и туркестанские студенты, отделившись от русских, решают действовать самостоятельно.

М.Чокай об этих событиях вспоминает впоследствии так: «Но самое замечательное в нашем решении было создать группу из студентов, которая, в случае вступления России в войну против Турции, должна отправиться на Кавказский фронт для разрушения железных дорог, мостов, телеграфа. Постановление было тут же подтверждено клятвой» (5).

Вскоре М.Чокай уезжает в Туркестан для организации тайного сбора денег. Через некоторое время он, вместе со своим старшим другом Садыком Отегенулы, тайно посетили турецкое посольство в Петербурге. Их принимает посол Турхан-паша. Когда С.Отегенулы сказал ему, вспоминает М.Чокай, что они привезли из далекого Туркестана немного денег в пользу турецких раненых, в знак братского сочувствия от туркестанцев, «на глазах посла появились слезы» (6).

Будучи в Грузии, М.Чокай встречается с Энвер пашей, Джемал пашей и Нури пашей, в беседе с ними высказывает свое мнение об их позициях в отношении советской политики на Востоке (7).

Возвращаясь неоднократно к анализу взглядов этих трех крупных государственных деятелей Турции (8), М.Чокай указывает на ошибочность установления ими доверительных отношений с Советской Россией, которая рассматривала их просто в качестве орудия пропаганды политики большевиков, с одной стороны, и на то, с каким восторгом и надеждой встретили их туркестанцы, с другой (9).

М.Чокай был уверен в том, что большевики никогда, ни на одну минуту не верили ни Энверу, ни Джемалу; было ясно, они рано или поздно будут ликвидированы ими. И на самом деле оба они пали жертвой предательства Москвы. Энвер пал в битве с большевиками, героически защищая Туркестан – колыбель своих предков, Джемал же был убит от руки большевистских агентов (10).

В условиях, когда в прессе некоторых стран, публиковались клеветнические материалы о Турции, очень важно было довести до мировой общественности достоверные сведения о ней. И он, одним из первых в мировой прессе, в журнале «Вольный горец» (1920. 1 ноября) опубликовал статью «Среди анатолийских турок», в которой подробно рассказал о внутривнутриполитическом положении в Турции, ее общественном и государственном устройстве, представленных в парламенте партийных фракциях, идейно-программных установках последних, составе Большого Народного Собрания (Буюк миллят меджилиси), председателем которого являлся Мустафа Кемаль (в то же время он был и главой правительства).

Отмечает, что подавляющее большинство в Собрании занимают сторонники Мустафы Кемалья; что свою программу они называют «халыкчлик» («народничество») и выдвигают лозунг «хакимият миллия» («национальное правление» или «народоправство»). Решительно отвергая всякие измышления о Турции, М.Чокай пишет в другой статье: «Турки, как их там ни критикуй и какими мерками к ним ни подходи, все же народ, создавший свою государственность и закаленный в многовековой борьбе» (11).

Острые его полемики было направлено против тех, которые отождествляли кемализм в Турции с большевизмом в СССР и итальянским фашизмом на том основании, что во всех этих странах правила «однопартийная диктатура».

М.Чокай замечает, что внешнее сходство режима «однопартийной диктатуры» скрывает внутренние различия между большевизмом, фашизмом и кемализмом. Он разъясняет, что происхождение и цели этих трех «однопартийных диктатур» совершенно различны. Русский большевизм и итальянский фашизм, по его мнению, родились из борьбы на внутреннем «национальном фронте». Кемализм же родился из борьбы против иностранных врагов Турции за свое национальное существование. Большевизм московский ставил себе целью утверждение во всем мире диктатуры пролетариата и уничтожение национальных форм управления. Итальянский фашизм ставил себе целью расширение границ властвования Италии путем приобретения колоний и стремился к распространению преобладающего влияния Италии на европейском континенте.

Кемализм сосредоточивал свои мысли и силы только в национальных пределах Турции, стремится к укреплению себя внутри своей национальной территории, слишком обильно орошенной кровью миллионов своих сыновей. В то же время М.Чокай тепло встретил образование в Турции новой «Либеральной республиканской партии» (12).

М.Чокай посвятил специальную статью, в которой он проследил «отливы» и «приливы» в истории страны, отметив в качестве первых: Мудросское соглашение 1918 года и Севрский мирный договор 1920 года. Он указывает, что Мудросское перемирие положило начало разделу Турции между державами – победительницами, а Севрский договор «нанес последний удар Турции как независимому государству» и многим казалось, нет ей больше спасения (13).

Новая Турция предстает перед ним как Сфинкс, возродившийся из пепла, как «чудо», аналога которому нет в истории, восхищается Мустафой Кемалем, как спасителем страны. «В это время всеобщего смятения и духовного ослабления, – пишет он, – появляется человек, в котором воплощается героизм турецкого народа. Человек этот – Мустафа Кемаль».

Задача, которую поставил перед собой турецкий лидер, – спасти родину и восстановить ее, как независимое государство, всем вне Анатолии представляется недостижимой, ибо это значило начать снова войну против всей Европы в условиях неизмеримо тяжких для турок, чем раньше.

Мустафа Кемаль надеется на героизм своего народа, «непотухший и после стольких лет войны и ударов судьбы». При этом Мустафа Чокай особо выделяет историческую роль М.Кемалья, в котором счастливо сочетались гений гражданского организатора и талант военачальника, а также его сторонников, оказавшихся на высоте народной надежды. «И турецкий народ пошел за ними и совершил настоящее чудо, – подытоживает свою статью М.Чокай. – Мировая история знает весьма мало примеров, подобных национально-освободительной войне турок на полях Анатолии» (14).

Освобождение всей Анатолии в 1921-1922 годах от иностранных интервентов, объявление Турции республикой 29 октября 1933 года совпали со сложным периодом в жизни Мустафы Чокая – эмиграцией его сперва в Турцию, затем – Францию.

После захвата Грузии Красной Армией М.Чокай в конце февраля 1921 года эмигрировал в Стамбул, где он прожил около месяца. За это время он успевает встретиться с лидерами национально-освободительного движения тюрко-мусульманских народов Османом Ходжа, Мустафой Векили и другими, проживавшими в этой стране, а также с крупным ученым, государственным деятелем Юсуфом Акчуриным (1876-1935), с которым он был знаком до этого, будучи в Туркестане. И в начале апреля М.Чокай перебирается в Западную Европу, где окончательно обосновывается в Париже.

Несмотря на огромные материальные лишения (15), Мустафа Чокай осенью 1922 года находит средства для поездки на Лозаннскую конференцию (Лозанна, 22 ноября 1922 – 24 июля 1923), где должен был рассматриваться вопрос о пересмотре Севрского договора по результатам победы Турции в войне (1919-1922) против англо-греческих интервентов. Он с большим энтузиазмом воспринял подписание Лозаннского договора.

Однако русские эмигрантские круги типа газеты «Последние новости» (П.Н. Миллюков) в Париже встретили эту поездку М.Чокая в штыки. В статье «Ультиматум Керзона и французская немота», опубликованной в газете «Последние новости» (1922, 29 декабря), говорилось: «Мы не знаем, о чем совещался с Исетом в Лозанне А.Топчибашев и Мустафа Чокаев. Но план движения турок на Закавказье, в обход Грузии и с захватом Армении – план не новый».

Опровергая домыслы П.Н. Миллюкова и его информаторов, М.Чокай писал: «Сообщение же о таинственном моем совещании с Исетом... является лишь нездоровым проявлением подозрительного отношения ко мне, отношения, основанного лишь на моем турецком происхождении» (16).

М.Чокаю на этой конференции не удалось встретиться с турецкой делегацией, но, несмотря на это, П.Н. Миллюков и его сообщники не могли не удержаться от проявления глубоко засевшего в своем сознании тюркофобства и заодно предстать неким «защитником» армян.

М.Чокай никогда не скрывал того, что единство тюркских народов в культурной и экономической областях является естественным явлением, с особым уважением относился к Турции, турецкому народу, его вождю Мустафа Кемалю – Ататурку. О нем М.Чокай писал: «Ататурк безгранично любил свой народ. Но любить народ – это не значит любить его недостатки, это не значит, что нельзя не коснуться и не разбить сковывавшие его цепи некоторых уже давно отживших век свой традиций, затруднявших его свободу на пути к прогрессу».

Ататурк круго повернул течение истории Турции и все его реформы, одна другую дополняя, служат интересам и обеспечивают успех этого направления» (17).

Эта статья его («О реформах Ататурка») была опубликована в «Яш Туркестане» в январе 1939 года, а за два месяца до этого в этом же журнале он отозвался на смерть Ататурка (13 марта 1881 – 10 ноября 1938), «одного из величайших сынов турецкого мира, гениального полководца, великого

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.
государственного деятеля – реформатора, которому в истории будет отведено первое место среди величайших реформаторов всего мира».

Описывая снова эпопею Анатолийской освободительной войны, эпопею, слившуюся с личностью и деятельностью Ататурка, М.Чокай говорит: «Трудно сказать, в чем больше проявляется гений этого человека: гениальной стратегией, из пораженной в прах Турции превратившей ее в Турцию-победительницу или в великих реформах, выдвинувших Турцию – «большого человека» – в первые ряды молодых и наиболее здоровых наций – государств современности. Ни одна страна не знает таких глубочайших перемен, какие выпали на долю Турции Ататурка в течение последних 15 лет. Изменился не только внешний облик, но по новому пошла мысль народа» (18).

Уже к 1933 году Турецкая Республика предстала перед всем миром как здоровый, мощный национальный организм.

Становление Турции как независимого государства тесно связано с проблемой о проливах, под которыми подразумеваются Стамбульский (Босфорский) пролив между Черным и Мраморными морями, Дарданелльский пролив между Белым (Средиземноморским) и Мраморными морями.

Давнее стремление России стать хозяином Стамбула и проливов не раз обостряло международные отношения и этот вопрос вызывал жаркие споры даже среди русских эмигрантов. Так, 11 и 18 декабря 1926 года в Париже Русская академическая группа под председательством П.Н. Милокова устроила собрание, на котором слушался доклад на тему «О Константинополе и проливах». В связи с этим М.Чокай отмечает: «Для русской аудитории это вечная тема. Порою кажется, что Константинополь и проливы беспокоят русских эмигрантов не меньше, чем потерянная родина. Среди русских эмигрантов еще не мало людей и групп, для которых обладание Стамбулом и проливами имеет такое же почти значение, как возвращение на родину. Ни уроки прошлого, ни нынешняя жестокая судьба, постигшая этих эмигрантов, ничему их не научили. Все осталось по-прежнему: Святая Русь, как наследница Византии и ее столицы, должна держать в своих руках и Стамбул, и проливы» (19).

В одном из своих международных обзоров, опубликованном в журнале «Яш Туркестан» (1936, №80-81), М.Чокай делает исторический экскурс в проблему проливов, останавливаясь на важнейших моментах международных договоров по этой теме. Говоря о возвращении Турцией контроля над Босфорским и Дарданелльским проливами по результатам международной конференции, состоявшейся в июне 1936 года в швейцарском городе Монтро, он указывает: «Мы радуемся этой победе Турции и вместе с тем желаем, чтобы ее власть над проливами была незыблемой в будущем».

М.Чокай приветствовал каждый успешный шаг Турции как внутри страны, так и на международной арене. «На новом этапе Турецкой Республики мы – далекие расстоянием, но близкие сердцем – туркестанские турки пожелаем нашим братьям счастья и успехов» (20), – пишет он.

Занимаясь изучением истории освободительной войны турецкого народа, М.Чокай не мог не коснуться причин существования «греческого вопроса», отравлявшего всю политическую атмосферу Европы. Для европейских держав турецко-греческие споры служили лишь поводом для ущемления интересов Турции, для всяческих давлений на ее политику и вмешательства в ее внутренние дела.

«Греческий вопрос» послужил отличным орудием для политических интриг России, которая оказывала поддержку авантюрным планам отдельных лидеров Греции о создании великой страны со столицей в Константинополе.

М.Чокай указывает на всю иллюзорность подобной мечты, которую руководители греческого правительства хотели осуществить, полагаясь на Россию и другие христианские государства. С заключением турецко-греческого соглашения, которое состоялось 10 июня 1930 года в Анкаре, – говорит он, – прекращается длившаяся столетие турецко-греческая вражда и начинается новая страница в истории двух соседних народов.

О пагубности политики ориентации на «великие государства», игнорируя при этом геополитический фактор, М.Чокай говорит и в других трудах (22); более подробно анализирует на примере Армении, которая не раз использована Россией в своих внешнеполитических амбициях. В докладе, прочитанном им 26 марта 1936 года на собрании «Прометей» (Париж), приводятся конкретные факты как обошлась Россия с «покровительствуемой» Арменией накануне Первой мировой войны. В 1913 году великие европейские державы вынуждают Турцию подписать обязательства о проведении некоторых реформ в так называемых «армянских вилайетах», где, по утверждению русского правительства и с ним вместе европейских правительств, армянское население составляло большинство. И вот русская армия впоследствии занимает эти самые «армянские вилайеты». Вся политическая

структура меняется. Между министром иностранных дел, министром земледелия и заместителем на Кавказе Великим князем Николаем Николаевичем рождается оживленная переписка, в которой говорится, что «отныне никакого «армянского вопроса» нет и быть не должно, что армяне «в так называемых армянских вилайетах никогда не составляли большинства» (это подлинное выражение официальных документов), что никаких особенных прав и преимуществ армяне в этих вилайетах иметь не могут и что, наконец, районы так называемой «турецкой Армении» весьма подходящи для русского переселения» (23).

К этому сюжету М.Чокай возвращается и в других работах. В статье «Армянская политика России», помещенной за подписью «Теймураз» в №2-3 журнала «Горцы Кавказа» (февраль 1929 г.), на основании опубликованных советским правительством секретных документов бывшего российского министерства иностранных дел он приходит к выводу о том, что Россия была главнейшей вдохновительницей антитурецкой политики. Несмотря на то, что после занятия русскими войсками Эрзерумского и некоторых других вилайетов русский министр земледелия Кривошеин спешно готовил план заселения т.н. «турецкой Армении» русскими переселенцами (24), армянские деятели продолжали свою политику «ставки на посторонние силы» во время подписания Севрского договора и во время Лозаннской конференции. Армянские деятели, в лице лидера их Агарониана, не остановились даже перед выдумкой о том, что будто «представители мусульман Индии, Кавказа и Туркестана выступают защитниками прав армян по Севрскому договору» (25).

М.Чокай по этому поводу указывает: «Я не знаю, насколько прав г-н Агарониан в отношении индийских мусульман, но мы – кавказцы, эдиль-уральцы, крымчаки и я от Туркестана подали к 22 марта того же 1922 года меморандум о необходимости отмены Севрского договора и текст этого меморандума в Министерство иностранных дел в Париже лично отвезли Аяз Исхаки бей и я» (26).

Лозаннская конференция, как известно, завершилась, не дав удовлетворения домогательствам армян.

Анализ темы М.Чокай продолжает в статье «К вопросу об армяно-мусульманских отношениях», опубликованной в парижском журнале «Orient et Occident» (27).

Поводом к написанию данной статьи стало обращение к М.Чокаю еще в Тифлисе близко знавшего его по Туркестану и Петербургу армянского публициста (имя его не называется) в январе 1920 года с просьбой способствовать установлению связи между кемалистами и группой армянских политических деятелей, желающих-де, путем непосредственных переговоров, создать нормальные отношения между двумя соседними народами.

Придавая исключительное значение появлению подобного течения в среде армянских деятелей, М.Чокай весьма охотно выразил свою готовность служить всем, чем только может, делу мирного сожительства турок и армян. Живейший интерес, проявленный им к предстоящим переговорам, был обусловлен еще и тем, что эта группа заранее исключала из темы бесед вопрос о так называемой «Великой Армении». Участники предстоящих переговоров понимали, что создание ее потребовало бы от армян непосильных затрат материальных сил, что при «Великой Армении» армяне всегда находились бы в полной зависимости от какой-либо державы – покровительницы и что, сверх того, это послужило бы источником вечной турецко-армянской вражды.

«И мой собеседник-армянин, – сообщает М.Чокай, – передал мне о царившем в некоторых кругах армянского общества опасении по поводу политической линии армянских деятелей, забывающих в далекой (хотя и покровительствующей) Европе о географической близости компактной массы турецкого (хотя и недружественного) народа» (28).

Подготовительная встреча, состоявшаяся в Баку, не приносит никаких результатов. Тем не менее М.Чокай отмечает: «Весь этот эпизод крайне характерен. В нем, как солнце в капле воды, раскрывается все проклятие армяно-турецких взаимоотношений. Характерен этот эпизод и для определения настроений армянских политических кругов, делавших ставку на почти полное исчезновение Турции с политической карты если не мира, то Европы, по крайней мере» (29).

Неумение правящих кругов Армении жить в нормальных, добрососедских отношениях с Азербайджаном и Турцией, установка на создание «Великой Армении» с помощью держав Антанты и к чему все это может приводить? М.Чокай отвечает на этот вопрос однозначно: дальнейший ход истории воочию доказал, что это «жестокая ошибка».

В числе подписавших Севрский договор стран-победительниц значилась и Армения и ответом на этот кабальный договор явился поход на Армению Кара-Бекира Киазим-паши в середине сентября того же 1920 года.

Одновременно с движением турецких войск советское правительство предъявило ультиматум Армении с требованием об отказе от Севрского договора и разрыва отношений с союзными державами.

Армения оказывается между двух огней. В выпавшем на ее долю новом несчастье она не находит друзей – авторов Севрского договора, оказавшихся слишком далеко.

22 ноября 1920 года в Вашингтоне президент В.Вильсон начертил точные границы Армении. 2 декабря 1920 года был подписан делегатами Армении, с одной стороны, и Турецкого Национального Собрания в Ангоре, с другой, Александропольский мирный договор. «В этой последовательной смене событий... невольно усматриваешь фатальный приговор над фатальными заблуждениями армянских правящих кругов. Они искали друзей и покровителей за морями и океанами, одновременно обостряя или, по крайней мере, не употребляя достаточных усилий к улучшению своих отношений к соседям-мусульманам, будь то побежденные тогда турки или возрождавшие, как и сама Армения, к новой национальной жизни азербайджанцы» (30).

Эти пророческие слова М.Чокая актуальны и сегодня.

Предметом постоянного интереса М.Чокая явилось состояние турецко-советских взаимоотношений (31), которые определялись договором О дружбе и братстве от 16 марта 1921 года и договором О дружбе и нейтралитете от 17 декабря 1925 года.

Сближение с Советской Россией, как известно, имело место в сложной для Турции политической обстановке. О причинах подобного шага Турции говорил сам Мустафа Кемаль в своем выступлении на заседании Большого Народного Собрания 27 сентября 1920 года. Из него Мустафа Чокай приводит следующую выдержку: «Я не знаю русского большевизма, недостаточно себе уясняю его внутреннюю сущность. Да и нужно ли знать, что из себя представляет большевизм как социально-политическая доктрина? Нашей разоренной стране, окруженной со всех сторон врагами, нет надобности ломать голову над вопросом о внутренних убеждениях врагов наших врагов. Нам необходимо доступными средствами воссоздать свое государство и на этом пути, поскольку видим реальную помощь, мы можем и должны пойти рука об руку с самыми крайними интернационалистами» (32).

М.Чокай с самого начала, хотя и с пониманием, отнесся к турецко-советским отношениям весьма настороженно, квалифицировав их как союз, не имеющий будущего, поскольку идейно-политическая установка большевизма противоречила национальной государственности, к чему стремилась Турция.

М.Чокай подвергает острой критике внешнеполитические акции большевиков в отношении восточных стран, используя для этого как документальные источники, так и газетные публикации. «Имеющиеся в нашем распоряжении материалы: Обращение Исполкома Коминтерна «К поработенным народным массам Персии, Армении и Турции» и статьи «Революционный Восток и очередные задачи Коммунистического Интернационала», – пишет М.Чокай, – вполне ясно открывают перед нами истинные планы большевиков на Востоке» (33).

Ссылаясь на материалы, опубликованные в газете «Шефек» (Тифлис), М.Чокай отмечает, что Россия к тому же не всегда соблюдает условия договоров, заключенных с Турцией и другими восточными странами, и не сообщает им о своих планах во внешней политике.

«Шефек» находит, что это поведение российских коммунистов является необходимым логическим следствием характера всей их восточной политики, которая преследует не национально-освободительные цели народов Востока, а должна служить исключительно интересам большевиков.

М.Чокай приводит массу других примеров, свидетельствующих о двойных стандартах в подходе Советским Союзом к толкованию и выполнению договоров с европейскими и азиатскими странами. Когда турки подписали Лозаннский договор, говорит он, советские газеты обвинили правительство Мустафы Кемаля в предательстве интересов своего народа... За подписание Турцией договора дружбы с Италией московские политики обвинили кемалистов в «тайных сношениях с фашистами в целях антисоветской борьбы».

В целом большевики имели претензию на то, что все дружественные с ними государства, а в особенности государства восточные, защищали свои национальные интересы не в меру своего понимания, а по рецепту московского Кремля (34).

О разном понимании смысла турецко-советского договора М.Чокай пишет и в других своих трудах (35), в которых он развивает мысль о том, что по представлению большевиков турецко-советский договор о дружбе должен работать только в интересах Советского Союза.

Большевики полагают, что все – от членов правительства до журналистов Турции – должны придерживаться по всем вопросам единого с большевиками мнения. В ином случае в советской

прессе начинается клеветническая кампания в отношении тех, которые оказывались «виновны» перед ними в своем подходе к тому или иному международному вопросу, как это случилось, например, с Юне Нади, главным редактором газеты «Джумхуриет», министром иностранных дел Турции Тевфиком Рушди беём (36).

Возвращение Турцией права контроля над Босфорским и Дарданелльскими проливами также было встречено Россией весьма прохладно. Но подобная реакция большевиков, указывает М.Чокай, вполне объяснима. Москва поддерживала Турцию тогда, когда она проводила политику, соответствующую ее интересам.

Привыкшему долгое время всемерно использовать турецко-советскую дружбу в своих интересах, советскому правительству не понравилось стремление Турции проводить самостоятельную внешнюю политику. В свете этого охлаждение отношений между этими государствами явилось закономерным.

Россия даже пытается вмешиваться во внутренние дела Турции. Несмотря на трудное экономическое положение страны, турецкое правительство в начале 30-х годов строит порты в городах Трабзон, Самсун, Адана и Мерсин, а также железную дорогу за Анатолией. Турецкое правительство осуществляет подобное мероприятие впервые в истории страны в целях избавления от внешнего экономического давления. Однако подобные шаги Анкарского правительства не пришлись по душе большевикам. Так, в газете «Правда Востока» (1931. 2 сентября) появилась статья «Распродажа Турции», в которой утверждалось, что «кемалисты раздают концессии иностранным капиталистам». И тем самым газета стремилась показать кемалистов врагами турецкого народа.

Антитурецкая политика большевиков преследовала и другую цель: привить тюркоязычным народам Советского Союза иммунитет против идей кемализма и тюркизма. Приводя несколько конкретных примеров антикемалистской пропаганды в СССР, М.Чокай резюмирует: «действительное отношение Советов к кемалистской Турции существенно разнится от тех чувств «искренней дружбы», которыми бывают так насыщены дипломатические ноты и телеграммы московского наркоминдела» (37).

На вступление Турции в Лигу Наций Москва ответила большой статьей в «Туркменской искре» (1932. 6 августа), где говорилось о том, что Турция пошла на поводу у французского империализма.

В связи с появлением в европейской печати материалов о достижении соглашения о принятии Турции постоянным членом в эту международную организацию и, считая этот шаг важным событием, М.Чокай опубликовал в «Яш Туркестане» специальную статью, где указывал, что требование Турции, как одного из важнейших государств на Востоке, предоставить ей постоянное место в Лиге Наций является само-собой объяснимым (38).

Советский Союз делает все, чтобы в его тюркоязычных республиках не высказывалось ничего доброго о кемализме. Сталин дает указание о выдворении турецких учителей из Туркестана и уничтожении всех учебников, в которых встречаются достоверные сведения об этой стране. В общем, борьба против тюркизма и кемализма становится особо близкой темой для идеологов большевистского социального переворота. Говорить хотя бы о каких-то малейших связях Туркестана с Турцией, писать о завоевании Турцией своей независимости в борьбе и т.п. являются непростительным грехом.

Антитурецкая пропаганда в Советском Союзе доходит до того, что в книге «Программные документы коммунистических партий Востока», изданной в Москве, прямо указывалось: «Кемалистская Турция – полунезависимое государство» (39).

М.Чокай уверен в том, что успехом своим турецкий кемализм обязан не советской поддержке, а тому и исключительно тому, что в основе его лежало здоровое национальное начало, героизму турецкого народа и гению его вождя (40).

Критика доммыслов о Турции, распространяемых как в СССР, так и в других странах, составляла важное направление деятельности М. Чокая. Тюркизм и исламизм – проявление «турецкой болезни русских политиков, которая особенно усиливается во время подъема национально-освободительного движения туркестанцев. Вся причина такого положения в том, что русские политики не хотят национального и культурного единства тюрков (41). Таков вывод М.Чокая. Для него защита правды о Турции – прежде всего, защита единства тюркских народов. Он предупреждает своих коллег – идейных борцов о том, что тюркистское движение может быть успешным только в том случае, если оно получит государственную поддержку со стороны Турции (42).

«Для нас, яштуркестанцев, все члены великой турецкой семьи одинаково дороги и близки, – пишет М.Чокай. – Оставаясь на данном этапе истории политически туркестанцами, мы вместе со всеми нашими братьями-турками считаем тюркизм единственным и вечным источником нашего национально-культурного бытия (43).

Подобная позиция М.Чокая вызывали яростные атаки на него не только со стороны советских идеологов, но и армянских и русских эмигрантских кругов. В журнале А.Керенского «Дни» (Париж) была опубликована статья, в которой его и других представителей тюркоязычных народов (Э.Расулзаде, А.Исхаки) называли «платными агентами турецкого правительства» из-за того, что они не выступали на страницах печати со статьями в защиту курдов против Турции. Остатки старой России, в виде русской эмиграции, активно использовали также т.н. «армянский вопрос» против ненавистного им «тюркизма». Об этом свидетельствовали провокационная и лживая книжка армянина Зареванда «Россия и пантуранизм» (Париж, 1930) и поддержка, оказанная ей русской эмигрантской прессой. М.Чокай в своем письме в редакцию «Последних дней» (1930, 26 января) полностью разоблачил антинаучные приемы автора этой книги.

М.Чокай интересовался развитием отношений Турции с другими государствами, в особенности, Францией и Великобританией. Проанализировав материалы газеты «Je suis partout» (Париж) в начале 30-х годов, М.Чокай отметил, что не всегда парижская пресса бывает справедлива в оценке политического поведения Турецкой Республики. Но впоследствии, в 1938 году, приветствовал улучшение отношений между этими двумя странами, повышение международного авторитета Турции.

По его мнению, францужско-турецкое соглашение о дружбе выдвинуло средиземноморский вопрос, который занимает важное место в европейской политике, на передний план. Если добавить к этому англо-турецкое соглашение о предоставлении Турции 17 млн. фунтов стерлингов, то вырисовывается значение места ее в международной политике. М.Чокай считал, что пакт «Балканской Антанты» (9 февраля 1934 г.) ставит Турцию во главе государств, группирующихся в этом объединении, а Саадабадский пакт (8 июля 1937 г.) делает из Турции руководящую силу во главе проснувшейся к новой жизни мусульманской Азии (44).

Несколько иную плоскость занимает, видимо, вопрос об отношении руководства Турции к тюркским эмигрантским группам и их лидерам, в том числе М.Чокаю. В 20-х и начале 30-х годов турецкое правительство оказывало определенную поддержку тюркским эмигрантам (45). Одним из примеров благожелательного отношения к деятельности М.Чокая явилось письмо из турецкого посольства, приглашавшего 27 января 1932 года главного редактора журнала «Яш Туркестан» встретиться с представителем посольства.

Последний на встрече сказал: «Борьба, которую ведет ваша страна за свое освобождение в течение нескольких лет, встречает самую горячую симпатию и удивление у нас всех. К сожалению, положение нашей страны таково, что мы не всегда можем открыто высказывать или выражать в чем-либо конкретном наши симпатии. Мы – не Франция, страна богатая, сильная, могучая, при случае может продиктовать свою волю другим. Наше положение крайне тяжелое. Политически мы вынуждены искать дружбы тех, с которыми внутренне и идеологически мы находимся на диаметрально противоположной позиции. Экономически наша страна разрушена и заново еще не устроена. Вот почему приходится иногда даже в отношении ваших дел принимать меры, законно вызывающие горечь у Вас и у ваших друзей» (46).

Одновременно усиливается давление внешнеполитического ведомства СССР на Турцию, усматривавшего в деятельности М.Чокая серьезную угрозу на свой престиж в восточных странах, в особенности, в Турции.

За всем этим стечением обстоятельств последовало запрещение доступа «Яш Туркестана» в Турцию (47).

М.Чокай, хотя и был опечален этим решением, был уверен в том, что оно не выражает истинное отношение Турции к журналу. «Признаемся, – писал он, – мы без радости смотрим на дружбу братской Турции с угнетателями нашей страны. Но никогда, ни одной минуты мы не сомневаемся относительно истинного отношения Турции к коммунизму и к красному режиму» (48).

Случай с «Яш Туркестаном» никоим образом не отразился на взглядах М.Чокая, который воспринял его как вынужденный шаг, продиктованный интересами внешней политики Турции. В 1933 году он говорил: «Для нас, вне Туркестана находящихся тюркских народов, Турецкая Республика имеет особое значение. В ней мы видим пример и образец возведения национального начала в основу всего государственного строительства» (49). Само независимое существование Турции он считал «большой моральной поддержкой» для других тюркских стран и народов. Это свое убеждение М.Чокай сохранил до конца своей жизни.

Идеи Мустафы Чокая о роли Турции и тюркском единстве особенно актуальны в условиях глобализации, угрожающей малым народам денационализацией и разрушением их государственности.

1. Под Туркестаном М.Чокай подразумевает нынешние Казахстан, Узбекистан, Кыргызстан, Туркменистан и Таджикистан.
2. См.: Младотурецкая революция 1908 года // Советский Энциклопедический Словарь. Издание четвертое. – М., 1988. – С. 816.
3. Université de la Sorbonne – Nouvelle Paris III. Bibliothèque de l'Institut national des langues et civilisations orientales. L'Archives de Moustapha Chokay Bey. (Далее L'Archives de Moustapha Chokay Bey). Carton 6. Dossier 5. – PP. 18-33.
4. Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений в тридцати томах. Том XXIV. – Ленинград, 1982. – С. 216.
5. Российский Государственный военный архив (далее: РГВА). Ф. 461к. Оп. 1. Д. 418. Л. 204.
6. Там же. Л. 205.
7. См.: Встреча с Нури нашей // Вольный горец. – Тифлис. 1920. 27 октября; Enver Pacha dans la Russie des Soviets et l'Asie centrale // Orient et Occident. – Paris. Tome cinquième. 1923. – PP. 161-173.
8. См.: Энвериада // Слово. – Париж. 1922. 7 августа; Enver Paşa'nın şahadeti // Yaş Türkiistan. – Berlin, 1931. N16. – S. 28-38; Enver Paşa (ölimünün 16 yıl toluv munasebetiyle) // Yaş Türkiistan. – Berlin, 1938. N104-105. – S. 2-5.
9. Энвер, съезд народов Востока и туркестанский вопрос // Вольный горец. 1920. 20 сентября; Чокаев М. The Basmaji movement in Turkestan // The Asiatic Review. – London, 1928. April. Vol. XXIV. – PP. 273-278.
10. К уби́тству Джемал паши // РГВА. Ф. 461к. Оп.1. Д.416. Л. 133-136; Çokay Oglu M. Merhum Enver paşa hakkında hatıra parçaları // Yaş Türkiistan. 1932. N33. – S. 5-12.
11. Даут [Мустафа Чокай]. Решительный момент в судьбах восточной политики большевиков // Вольный горец. 1920. 20 декабря.
12. L'Archives de Moustapha Chokay Bey. Carton 6. Dossier 5. – PP. 97-98.
13. Yaş Türkiistan. – Berlin, 1933. N47; РГВА. Ф. 461к. Оп.1. Д.418. ЛЛ. 199.
14. РГВА. Ф. 461к. Оп.1. Д.418. Л.200.
15. Российский Государственный архив социально-политической истории. Ф.17. Оп.85. Д.77. Л.97.
16. Последние новости. – Париж. 1923. 7 января.
17. L'Archives de Moustapha Chokay Bey. Carton 6. Dossier 26. – PP. 100-103.
18. Ibid. – P. 89.
19. Ibid. Carton 5. Dossier 3. – P. 56.
20. Ibid. Carton 6. Dossier 5. – P. 98.
21. Ibid. – PP. 99-102.
22. Moustapha Chokay oglu. Républiques du Caucase: La Turquie et les républiques du Caucase // Orient et Occident. – Paris, 1922. Avril. N4. – PP. 549-552.
23. РГВА. Ф. 461к. Оп.1. Д.417. Л.123.
24. Там же. Д.418. Л.56.
25. Le Temps. – Paris. 1922. 22 mars.
26. РГВА. Ф.461к. Оп.1. Д.418. Л.77.
27. Çokay oglu M. Entre Armenians et musulmans // Orient et Occident. 1923. N13. – PP. 62-71.
28. L'Archives de Moustapha Chokay Bey. Carton 7. Dossier 3d. – P. 55.
29. Ibid. – P. 59.
30. Ibid. – P. 64.
31. См.: Акбер [Мустафа Чокай]. Большевики и анатолийское движение // Вольный горец. 1920. 12 июля; Даут [Мустафа Чокай]. Нерешительность коммунистов в восточно-турецкой политике // Там же. 1920. 18 октября; Али [Мустафа Чокай]. Кемалисты и большевики // Там же. 1920. 25 октября; Большевики и кемалисты // Там же. 1920. 8 ноября; Ch. M. [Çokay M.]. Les Bolcheviks contre le kemalisme // Prométhée. Paris. Juillet 1931. N57. – PP. 15-18.
32. Вольный горец. 1920. №60ю 1 ноября.
33. Чокай М. Большевики и восточный вопрос // Шефек. – Тифлис. 1921. Январь. (№5). При этом автор ссылается на журнал: «Коммунистический Интернационал». 1920. №2.
34. L'Archives de Moustapha Chokay Bey. Carton 5. Dossier 2. – PP. 60-62.
35. Çokay M. L'amitié turco-soviétique // Prométhée. 1933. N85. – P. 24-25; «Gumhuriyet» tilşisi Nadir Nadi Bekren sühbat. Curgisden Said Bek kim? // Yaş Türkiistan. 1933. N38. – S. 7-13; Турецко-советская дружба // РГВА. Ф. 461к. Оп.1. Д.431. ЛЛ. 9-13.
36. См.: Известия. 1937. 31 сентября; Правда. 1937. 27 августа, 2 сентября.
37. L'Archives de Moustapha Chokay Bey. Carton 6. Dossier 5. – PP. 18-33.
38. Çokay M. Türkiye be Millatlar Uyiminda // Yaş Türkiistan. 1931. N17. – S. 26-27.

39. Cokay M. *Moscova be türk communist firkaesi // Yaş Türkistan. 1934. N58. – S. 30-33.*
40. РГВА. Ф.461к. Он.1. Д.431. ЛЛ. 54-56.
41. Там же. Д.418. ЛЛ. 3-6.
42. *Yaş Türkistan. 1939. N 114.*
43. *L'Archives de Moustapha Chokay Bey. Carton 6. Dossier 2a. – PP. 19-24.*
44. *Ibid. Dossier 2b. – P. 89.*
45. *Ibid. Dossier 1. – P.44; РГВА. Ф.461к. Он.2. Д.138. Л.4.*
46. *L'Archives de Moustapha Chokay Bey. Carton 6. Dossier 2. – PP. 33-36.*
47. *Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. – Arşiv N; 080. – Dolap N: 19. – Göz N: 01. – Klasör N: 02. – Dosya N: 48. – Fihrist N: 66. – Sayfa N:11.*
48. РГВА. Ф.461к. Он.1. Д.431. Л.92.
49. Там же. Д.418. Л.200.

Түйін

Мақала Түркістан тәуелсіздігі үшін күрескен, түркі тілдес халықтардың тығыз экономикалық, мәдени ынтымақтастығын қолдаған және оны олардың еркін дамуының негізгі шарты ретінде есептеген ұлы ғалым Мұстафа Шоқайұлына арналған.

Отаршылдық, бір халықтардың екінші бір халықтарға үстемдік жүргізуіне үзілді-кесілді қарсы болған М.Шоқайұлы үлкен гуманист ретінде ашылады.

Автордың ойынша, бүгінгі жаһандану жағдайында аз санды халықтар мен олардың мемлекеттіктерінің жойылу қаупі М.Шоқайдың Түркияның ролі, түрік біртұтастығы туралы идеяларының ерекше өзекті болып табылатындығын көрсетеді.

Summary

The article is devoted to an outstanding fighter for the independence of Turkestan, an outstanding scientist Mustafa Chokai (1890-1941), who was a staunch supporter of closer economic and cultural cooperation between all of the Turkic peoples, seeing it as an important condition for their free development. As a great humanist, he hated colonialism, the domination of one people over another, what good intentions they are covered. According to the author, the idea of the role of Mustafa Chokaya Turkey and Turkic unity is particularly relevant in the context of globalization, threatening small nations denationalization and the destruction of their state.

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗВИТИИ МНОГОСТОРОННЕГО СОТРУДНИЧЕСТВА С ТЮРКСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ

Р.З. Гусейнова – *Гянджинский государственный университет (Азербайджан)*

В период своего президентства в 1993-2003 гг. Гейдар Алиев приложил большие усилия для развития многостороннего сотрудничества между тюркскими народами и государствами. Он, в первую очередь, уделял особое внимание развитию культурных связей между тюркскими государствами на основе всестороннего строя. Гейдар Алиев придавал большое значение ТЮРКСОЙ (Международная организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства), куда входили Азербайджан, Кыргызстан, Турция, Казахстан, Туркменистан и Узбекистан. Через некоторое время, после прихода к власти Гейдара Алиева, 12 июля 1993 года в столице Казахстана городе Алматы страны-члены ТЮРКСОЙ подписали договор «О принципах деятельности и формирования ТЮРКСОЙ». После этого ряды организации еще больше расширились. Башкортостан, Татарстан, Турецкая Республика Северного Кипра, Тыва и Хакасия в качестве наблюдателя стали участвовать в работе организации. 21-23 марта 1994 года организация ТЮРКСОЙ совместно с ТИКА (Турецкое агентство по сотрудничеству и развитию) в широком масштабе отметили в Турции Новруз байрамы. На Международном симпозиуме, состоявшемся 29-30 июня 1995 года в честь 1000-летнего юбилея эпоса «Манас», участвовала и азербайджанская делегация.

Через ТЮРКСОЙ Гейдар Алиев придавал особое значение пропаганде азербайджанских литературных и культурных классиков. 6-8 ноября 1996 года в Баку состоялось VIII собрание ТЮРКСОЙ, которое было посвящено 500-летию юбилею азербайджанского поэта Мухаммеда Физули (1). В своей речи на собрании об особой значимости культурных связей между странами, Гейдар Алиев отметил: «С чувством огромного удовлетворения отмечаю, что за прошедший период ТЮРКСОЙ прошел

большой путь, достиг хороших успехов, продемонстрировал тюркоязычным государствам, а также всему миру свою значимость и большое будущее... Создание ТЮРКСОЙ и ее обширная деятельность, действительно, являются одним из событий, очень радующих наши народы, страны» (2, с. 13-18).

Гейдар Алиев оставляет во внимании продуктивную деятельность ТЮРКСОЙ, дает по этому поводу свои рекомендации. 28 сентября 1997 года в столице Казахстана городе Алматы на IX собрании ТЮРКСОЙ состоялось торжественное празднование 100-летнего юбилея известного мастера слова тюркского мира, видного казахского мыслителя А.Ауэзова (3).

Президент Азербайджана встречал делегатов стран, прибывших по линии ТЮРКСОЙ, и отмечал важность продолжения сотрудничества. Отправив поздравительное письмо участникам XV собрания ТЮРКСОЙ, состоявшегося в Баку 16 января 2001 года, Гейдар Алиев положительно оценил деятельность организации, давая высокую оценку ТЮРКСОЙ, отметил, что, Азербайджан всегда прилагал свои усилия для развития этой организации. Мы – гославы тюркоязычных государств – при встрече стараемся устремить эту организацию к культуре и экономике, политизировать ее (4, с. 9).

В мае 2001 года отмечался 150-летний юбилей великого турецкого ученого, мыслителя и журналиста Исмаил бека Гаспиралы. В январе 2002 года в городе Алматы состоялось XVII собрание ТЮРКСОЙ (5, с. 11).

Исследование роли Гейдара Алиева в развитии сотрудничества между Азербайджаном и тюркскими государствами на всесторонней основе в рамках ТЮРКСОЙ показывает, что его позиция в обширном построении и развитии культурных связей с тюркскими государствами имела большую значимость. Исходя из международных норм, эти связи способствовали дружбе, братству и взаимному пониманию. Всесторонние культурные связи между тюркскими государствами и народами не означают пантюркизм или туранизм. Культурное сотрудничество между тюркскими народами, владеющими своим родом, языком, религией, культурой и образом мышления, не было направлено против культуры других народов. Гейдар Алиев был сторонником постоянного расширения культурного сотрудничества между тюркскими государствами, повышения его рациональности, сближения тюркских народов и прилагал для этого большие усилия.

Гейдар Алиев уделял особое внимание проведению съездов дружбы, братства и сотрудничества тюркских народов. Эти съезды, будучи массовыми, охватывали не только независимые тюркские государства, но и одновременно тюркские народы и объединения. II съезд дружбы, братства и сотрудничества тюркских народов, состоявшийся в Измире 19-23 октября 1994 года, стал одним из важных факторов всесторонних культурных связей. В его поздравительном письме участникам съезда раскрывались общественно-политическое состояние в стране, а также сущность безуспешно завершённых попыток государственного переворота некоторых сил. Отмечалось, что тюркские государства должны совместно действовать для мирного завершения войны в Нагорном Карабахе, защиты территориальной целостности, независимости Азербайджана, стараться осуществить конкретные постановления ООН, осудить насильственную политику Армении (6, с. 416). Поздравительное письмо главы Азербайджана придавало особое значение мероприятию.

В своем письме участникам III съезда дружбы, братства и сотрудничества тюркских народов, состоявшегося 30 сентября 1995 года, Президент Азербайджана отметил задачи, стоящие перед тюркским миром, оккупацию азербайджанских земель со стороны вооруженных сил Армении и жалкое состояние беженцев (7, с. 311). Съезд сыграл значимую роль в культурных и гуманитарных связях между тюркскими народами.

IV съезд дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и общин 24 марта 1996 года сыграл основательную роль в научных и культурных связях между тюркскими народами. Президент Азербайджана придавал особое значение съезду (8, с. 18).

В поздравительном письме Гейдара Алиева в адрес V съезда дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и сообществ, проводимого 7 апреля 1997 года, показывались значимость культурных связей между тюркскими народами и пути разрешения проблем (9, с. 147-148).

В августе 1998 года в Измире состоялся VI съезд тюркских и государств и народов. Поздравляющий участников съезда, Гейдар Алиев в своем письме отмечал, что придает особое значение данному событию. Гейдар Алиев также поздравил VII съезд дружбы, братства и сотрудничества тюркских государств и народов, проводимый 2-4 июля 1999 года в Турции в городе Памуккале.

Гейдар Алиев уделял главное внимание встрече глав тюркоязычных государств и придавал ей особое значение. 18 октября 1994 года Президент Азербайджана принял участие на проводимой в

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.
Стамбуле второй встрече глав тюркских государств. Уделяя особое внимание развитию отношений между тюркскими государствами, он рассказал о его значимости и перспективах. Была подписана Стамбульская Декларация из 24 пунктов. В документе отмечались пути развития экономических, научно-технических, культурных, гуманитарных и др. связей между тюркскими странами (10).

На третьем собрании тюркских государственных глав 28 августа 1995 года в столице Кыргызстана Бишкеке были обсуждены вопросы по развитию культурного и гуманитарного сотрудничества между этими государствами. Участвовавший на собрании Гейдар Алиев выступил с широкой речью. В Бишкекской декларации, принятой в итоге встречи глав, государственные главы особо отметили значимость ТЮРКСОЙ, большую роль данной организации в развитии и распространении общих культурных ценностей (11, с. 199-201).

На IV саммите тюркских государственных глав, проходившем в октябре 1996 года в Ташкенте с участием Гейдара Алиева, была высоко оценена деятельность ТЮРКСОЙ. На встрече глав участвовали Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев, Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев, Президент Кыргызстана Аскер Агаев, Президент Турции Сулейман Дамирал, Президент Туркменистана Сапармурад Ниязов, Президент Узбекистана Ислам Керимов. Гейдар Алиев, выступивший с широкой речью на собрании, заявил, что необходимо углубить сотрудничество между странами в области науки, образования, культуры и т.д. По мнению Гейдара Алиева, проведение встречи глав государств тюркских стран было выгодным и значимым. Государственные главы считали важным развитие торгово-экономических связей тюркских стран, упрощение для этого пошлинных и транзитных порядков, устранение помех, препятствующих банковским и финансовым операциям, перспективы совместной разработки естественных ресурсов.

Гейдар Алиев считал, что встреча, проходящая в Ташкенте, предусматривая общность пути исторического развития тюркских народов, помогал повысить их на новый уровень сотрудничества в новый период. Декларация, принятая в конце встречи глав, определяла конкретные направления сотрудничества между странами, придавал ему новое качество (12).

Гейдар Алиев считал, что регулярное проведение встреч, основа которых была заложена в 1992 году в столице Турции городе Анкара, а далее продолжившиеся в Стамбуле, Бишкеке, Ташкенте и Астане, став красивой традицией, способствуют укреплению и развитию основывающихся на общую историю, язык и культуру особых связей между братскими народами, координированию работ, проводимых на пути вложения своего вклада в вопросы мира, безопасности, стабильности и развития в Евразии.

По приказу Президента Азербайджана шестая встреча глав тюркоязычных государств было проведено в Баку 8 апреля (14, с. 17-18). По Гейдару Алиеву, встречи глав тюркских государств имеют большое значение в политической, общественной и культурной жизни народов.

Выступивший с широкой речью, Гейдар Алиев назвал проведение в Азербайджане встреч глав тюркских государств памятным событием в жизни народа и государства, указал на то, что они принесли большую пользу в восстановлении многостороннего сотрудничества, совместной культуры, обычаев и традиций, национально-духовных ценностей (4, с. 5).

Участие Гейдара Алиева на VII встрече глав заняло особое место в развитии отношений с тюркскими странами. 26 апреля 2001 года в Стамбуле состоялась VII встреча глав тюркских государств. Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев выступил на встрече. Он заявил, что встреча глав сыграет важную роль в развитии многостороннего сотрудничества тюркских стран, еще большем укреплении мира и стабильности, безопасности и доверия в регионах (15, с. 36-37).

1. *Bakıda Türk dünyası yazıcılarının III Qurultayı // «Ədəbiyyat qəzeti», 1996, 8 noyabr, №43 (3015).*
2. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. VIII kitab. Noyabr 1996 – May 1997, – Bakı: Azərənəşr, 1998.*
3. *Türksoyun IX toplantısı // «Ədəbiyyat qəzeti», 1997, 3 oktyabr, №39 (3060).*
4. *Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на VI саммите глав тюркоязычных государств // “Возрождение – XXI век”, – Баку, 2000, №4, – с. 9.*
5. *Vəliyev Ə. Bir ilin uğurları və ya incəsənətimiz 2002-ci ildə. «Mədəni-maarif» jurnalı, 2003, №1 (143), – s. 11 (s. 8-14).*
6. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II kitab. May 1994 – dekabr 1994, – Bakı: Azərənəşr, 1997.*
7. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab. İyun 1995 – Noyabr 1995, – Bakı: Azərənəşr, 1997.*
8. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. VI kitab. Mart 1996 – İyun 1996, – Bakı: Azərənəşr, 1998.*
9. *Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IX kitab. Mart 1997 – May 1997, – Bakı: Azərənəşr, 2000.*
10. *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin Türkiyəyə səfəri // “Azərbaycan” qəzeti, 1994, 24 oktyabr, №205 (969).*

11. *Azərbaycan beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin 1995-1996-cı illərdə xarici ölkələrlə səfərlərinə dair materiallar). II cild. – Bakı: Götürk, 1997.*

12. *Türkdillli dövlətlərin dostluğu və əməkdaşlığı möhkəmlənir. “Azərbaycan” qəzeti, 1996, 24 oktyabr, №204 (1473).*

13. *Türkdillli dövlətlərin V zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin Türkiyə Prezidenti S.Dəmirəl ilə görüşü // “Azərbaycan” qəzeti, 1998, 12 iyun, №133 (1942).*

14. *Türkdillli dövlətlərin VI zirvə görüşünün Bakı şəhərində keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı // “Dirçəliş-XXI əsr”. – Bakı, 2000, №2, – s. 17-18.*

15. *Türkdillli ölkələrin dövlət başçılarının VII zirvə görüşü haqqında məlumat. - “Dirçəliş-XXI əsr”. – Bakı, 2001, №4, – s. 36-37.*

Түйін

Түркітілдес мемлекеттермен жүргізген ынтымақтастық Гейдар Алиев қызметінде маңызды орын алды. Көпқырлы ынтымақтастық ТҮРКСОЙ арқылы жүзеге асып отырды. Гейдар Алиев түркітілдес мемлекеттер басшыларының әр кездесуінде баяндама жасап, ынтымақтастықтың одан әрі дамуына өз кепілдігін беріп отырған.

Summary

Development of multilateral collaboration among Turkic states had taken the significant place in the activities of Heydar Aliyev. Multilateral collaboration realized within the framework of TURKSOY, summit meetings of heads of Turkic states, *Congress of Turkish States* and Communities. Heydar Aliyev had taken part in the summit meetings of heads of Turkic states, given speech, advices to extend collaboration.

«ЖАСТАРҒА ЖАҢА ЖОЛ» СЫЙЛАҒАН СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСҰЛЫ

Б.Сайлан – *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің “Қазақстан тарихы” кафедрасының профессоры м.а., т.ғ.д.*

Смағұл Сәдуақасұлы 1900 жылы қазіргі Солтүстік Қазақстан облысының Ақжар ауданына қарасты Ұялы селолық округінің Жарқын ауылында дүниеге келген. 10 жасына дейін Уфадағы “Медресе Ғалияны” тамамдаған әкесі қазірет Сәдуақасан тәлім-тәрбие алады. Жастайынан мұсылманша оқып, хат таныған Смағұл көршілес Сарыкөл қаласында (қазіргі Омбы облысы Полтовка ауданының орталығы) екі кластық училищеді оқыған. Білімге құштар ол 1915 жылы Омбыдағы ауыл шаруашылығы мектебіне түседі. Осында Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Қошмұхамед Кеменгеров және т.б. мүдделестерімен тізе қосып, қазақ жастарының тұңғыш ұйымы “Бірлік”, кейіннен “Жас азамат” деп аталған жастардың жасырын ұйымына белсене қатысады [1].

С.Сәдуақасұлы 1918 жылы 14 желтоқсанда Орта Сібір бірлестігі (Омбы қаласы) басқармасының саудадан басқа істермен шұғылданатын (неторговый) бөліміне “шет ұлттар арасында кооперация жұмысын жүргізуші стажер-нұсқаушы” есебінде қызметке алынады. Сөйтіп, кооперацияның әліпбиін үйренген жігіт енді алған білімін іс-тәжірибе жүзінде шыңдайды. Бұл қызметте жүріп С.Сәдуақасұлы қазақ арасындағы ұйым дүкендерін жандануына себепші болып, мал баққан қандастарына мал өнімін құнттау мен еңбегінің есеп-қисабын қалай білуді үйреткені де тарихи шындық. С.Сәдуақасұлы “Орта Сібір” бірлестігінде 1920 жылдың 6 мамырына дейін қызмет жасап, “қазақ еліндегі кооперация құру мәселесіндегі көзқараста басқарма әкімшілігімен ымыраға келе алмайтындығын айтып және бұл істі әрі қарай жалғастыруды ұлтының келешегі үшін негізсіз деп тауып” өз еркімен жұмыстан босайды. С.Сәдуақасұлы коммунистік партияға осы Омбы қаласында өткен болу керек. Бұған С.Сәдуақасұлының “Кедей сөзі” газетіне 1.V. 1920 жылы №11 санына шыққан “В.Ленин” атты мақала жазуы себеп деуімізге болады. С.Сәдуақасов Мәскеу қаласында 1920 жылы 12-18 қыркүйек аралығында өткен Күншығыс ұлттары жастарының 9 кісіден тұратын кіндік бюросына мүше болып сайланды [2]. Барша Сібірмен Кеңес өкметіне қараған күллі Күншығыстың жаңа саяси қайраткерлері таныған Смағұл Қазақстанның үкімет басшылары назарынан да тыс қалмады. 1920 жылы Қазақстан өз алдына дербес автономиялы республика болып құрылғаннан кейін Смағұл Сәдуақасов Орынборға келіп комсомол ұйымдарын құруға белсене атсалысты. Оларға арналған оқу курстарын ашып, дәріс оқыды. 1921 жылы “Жастарға – жаңа жол” деген кітабы жарық көрді. Смағұл Сәдуақасов бұл кітабында қазақ жастарына бостандық пен теңдік өзінен-өзі келмейтінін түсіндіріп жазды. Көп кешікпей ол РЖКО Орталық Комитеті Қазақ облыстық комитетінің хатшысы, “Еңбекші жастар” атты комсомол газетінің редакторы болды [3].

21 жасар Смағұл Сәдуақасұлы Түркістан Республикасы басшысы Т.Рысқұлұловтың Германияға шәкірттер жіберіп, оқытып жатқанынан хабардар болып, сол кезде өзімен пікірлес Ә.Байділдәұлы және Е.Андоңғарұлымен бірігіп, 1922 жылы 19 тамызда Қырғыз (қазақ) республикасы Орталық атқару комитетімен Халық ағарту Комиссары атына Германияға оқуға жіберілуін өтініп, мәлімдеме-хат жазады [4]. Қазақстан астанасы Орынбордан Қызылордаға көшірілгеннен кейін Смағұл Сәдуақасұлы Халық ағарту комиссары болып тағайындалып, партия конференциясында өлкелік партия комитетінің бюро мүшелігіне сайланады [5]. Осы кезден бастап республиканың мәдениеттік дамыту, оқу-ағарту жұмысын жандандыру, жергілікті кадрларды оқыту, тәрбиелеу, мекемелерді қазақыландыру тағы басқа толып жатқан күрделі мәселердің дұрыс шешілуіне өзіндік үлес қосты.

Саяси-қоғамдық көзқарасы үшін сталиндік-голошекиндік зобалаңдар кезінде қуғынға түскен Смағұл Сәдуақасұлы 1928 жылы қыркүйек айында Москвадағы транспорт инженерлерін даярлайтын оқуға түсіп жан сақтады [6, 52 б.]. Кейін Москва-Донбасс теміржол құрылысында басшы инженерлік қызмет атқарады. Сонда жүргенде де саптаяқтың сабынан қарауыл қарайтындар түп ізіне түсіп, ақыры орталыққа шақыртып алып, аяқ астынан “ауыртып”, ауруханадан шығармай, 1933 жылдың күзінде құпия жағдайда көзін құртты. Дегенмен, оны атаусыз қалдыруға дәті бармады ма екен, қазіргі халықаралық басылым, Ресейдің басты газеті “Известияда” ол туралы азанама жариялады. Бұл сол кездегі Кеңес одағының басты газеттерінің бірінде қазақ азаматы жайында жарияланған тұңғыш азанама еді. Оған Т.Рысқұлов, Н.Нұрмақов, Ғ.Токжанов, М.Мырзағалиев, В.Шагов, А.Авдеев сияқты берісі республикаға, әрісі бүкіл одаққа танымал Қазақстан қайраткерлері қол қойды. Азанаманың мазмұнында: “Смағұл Сәдуақасов жолдас дүние салды. Қазан төңкерісінің ту басынан бастап Сәдуақасов жолдас Кеңес өкіметіне жақ революциялық қазақ жастарының қатарынан табылып, 1920 жылы партияға өтіп, Қазақстанда Кеңес өкіметін орнату жолында белсене күрес жүргізді. Ол қазақ комсомол газеті – “Еңбекші жастардың” алғашқы редакторы болды. 1920 жылы Сәдуақасов жолдас Орынборда комсомолдың қазақ өлкелік бюросының хатшысы болып істеп, Кеңестердің бүкіл қазақтық бірінші съезіне қатысады. Онда Қазақ Орталық атқару комитетінің хатшысы боп сайланады. Сәдуақасов жолдас Бүкілодақтық Орталық атқару комитетінің мүшесі болған еді. 1923 жылы ол республика жолдаспарлау комитетінің төрағасы, ал 1920-26 жылдары Қазақ АКСР ағарту халық комиссары, Қазақ өлкелік “Еңбекші қазақ” газетінің жауапты редакторы БК(б)П өлкелік комитетінің бюро мүшесі, Қазақ Орталық атқару комитеті төралқасының мүшесі болды. Кейінгі кезде ол Мәскеудің теміржол инженерлері институтын бітіріп, Мәскеу-Донбасс теміржол желісінің құрылысында құрылысшы инженер болып жұмыс істеді. Сәдуақасов жолдасының өткенде ұлт мәселесі аясында кейбір қателіктері болатын еді. Соңғы жылдары ол өз бағдарын түзеп, іс тәжірибесінде партияның басты бағытын жүзеге асыру жолында күресті”, – делінген [7, 75 б.].

С.Сәдуақасұлы халыққа теңдік әпереміз деп жалған ұран көтеріп, отарлау саясатын жүргізген кеңес өкіметінің құйтырқы әрекеттерін сол кездің өзінде-ақ сынға алған. 1921 жылы қаңтар айында “Коммунар” газетіне жазған мақаласында отарлаудың еңбекші қазақ жастар саясатына тигізіп отырған зиянды тұстары туралы айта келіп: “Шынында да, қазақ халқы тұтас алғанда патша өкіметінің қанауынан құтылды. Алайда өз арасында әлі төңкеріс жасай қойған жоқ. Қазақ кедейлері күні бүгінге дейін байлардың езгісінде қалып отыр. Ал азық-түлік салғырты жан басына түседі. Кеңестер мен болыстық атқару комитеттерінде көбіне кулактар отыр. Мыңдап саналатын қазақ жұмысшылары әлі де қараңғы. Олардың арасында мәдени-ағарту жұмыстары мардымсыз. Көпшілігі кәсіпшілік одақтарға ұйыспаған. Екінші жағынан еңбекші қазақ халқын азаттыққа толық жеткізудің жолына орыс отаршылдары кесе көлденең тұр. Олар ескі есірігінен әлі де арылмай, қазақтың еңбекші жастарын езіп-жаншуын жалғастырып келеді. Еңбекші қазақ халқы екі жақты қанауды – жаттың және өзінің езгісін бастан кешірді. Миллионнан астам қазақтар революция кезінде опат болды. Буржуазиямен кескілескен айқас жағдайында опат болса бір сәрі ғой, көбі аштықтан өлді. Қазақтардың миллиондаған малы Қызыл Армия мен Орталық Ресейдің жұмысшыларын тамақтандыруға жұмсалып отыр. Бұл еңбекші қазақ халқының пролетар революциясының құрбандығына шалған ең үлкен байлығы. Біздің орыс жолдастарымыз осыны мойындап, ұдайы еске алып отырғаны игі”, – деп большевиктік топ басқарған жаңа өкіметтің өктемдігін сынға алады [7, 77 б.].

С.Сәдуақасов кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында қазақ жастарының білім алу жолындағы ынталылығы туралы 1923 жылы қыркүйек айында “Степная правда” газетіне жазған мақаласында: “Бұл күндері менің келесі бір көріністің кездейсоқ куәсі болуыма тура келді. Ағарту халық комиссариаты ғимаратының алдындағы көше қара-құрым халық. Балконда бірнеше адам тұр. Олардың

арасынан ағарту халық комиссарының орынбасары Тоқтабаев жолдасты көзім шалды. Бұл арада бәз бір митинг өтіп жатқандай көрінді. Алайда, Орынборға осыншама қаптаған қазақ қайдан келген деп ойға баттым. Бақсам, бұл қалың нөпірдің бәрі кеңбайтақ өлкенің тұс-тұсынан жиналған қазақ жастары екен. Олардың бәрі оқуға келіпті. Балкондағы қабылдау комиссиясы көрінеді. Төменде абыржыған топ көзін сағып жоғарыға қарайды. Одан ара-тұра “қабылдансын”, “қабылданбасын” – деген дауыстар шығады. Барлығының тағдыры осы қысқа қайырым екі ауыз сөзбен шешіліп жатыр. Орынборға оқушы қазақ жастарының ағылып келуі, сөз жоқ, барынша назар аударарлық, әрі көз қуантарлық, оқиға. Мұның өзі күллі қырды кең қамтыған өзіндік албаты өрлеудің дәлелі мен дерегі емес пе”, – деп, еңбекші қазақ жастарының жана өмір құруға белсене қатысқысы келетінін, оны олар оқып білім алудан бастап, мейлінше дұрыс жасап отырғанын дәлелдейді [8, 73 б.].

Ол өлкелік партия комитетінің жұмысына көңілі толмай, өз ойын ашық айтып, принципті мәселелерде Голощекинмен келіспейтін кездері жиі болды. Баспасөз бетінде жарық көрген “Қазіргі дәуір – іс дәуірі”, “Оқу ісінің кемшіліктері, оларға қарсы шаралар”, “Ойланатын уақыт жетті” және тағы басқа еңбектерінде ел ішінде орын алып отырған олқылықтар мен асыра сілтеушіліктерді ашық сынға алды. Шын мәнінде С.Садуақасов күні бүгінге дейін маңызды болып отырған саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу жолдарын ұсынып, коммунистік партияның өңін өзгерткен отарлық саясатына қарсы тұрды. Тәуелсіздік, экономикалық, еркіндік идеясын ұсынды. Қалыптасып келе жатқан әкімшіл-әміршіл жүйеге қарсы демократиялық ой-пікірлерін батыл баяндады [9].

Аруақты ер арманда кетті. Артында жығылған сайын жұдырыққа төпеленген қалың елімен әке тәлімін толық сіңіру бұйырмаған 7 жасар жәдігер тұяғы Ескендір, ерте солған гүлдей жары зар еңіреп қалды. Ең өкініштісі – саясаттан шеттетілген жылдары жиған тергенін, тоқығанын іс-жүзіне асыруға ғұмыры кемдік етті. Халық үшін шыбын жанын шүберекке түйіп, қандай қиындықтан да қаймықпай, ойын ашық айтқан айбынды да айдынды қайраткерден кейінгі ұрпақ алар тағылым аз емес.

1. Сансызбайұлы Н., Әуелбек Ә. Тұманды жылғы тұлғалар // Түркістан. – 1999. – 26 мамыр – 1 маусым.
2. Қамзабекұлы Д. Қазақтың ұлы – Смағұл // Солтүстік Қазақстан. – 2003. – 24 желтоқсан.
3. Қожакеев Т. Қызыл Қазақстан // Ақиқат. – 1996. – №7. – 77 б.
4. ҚРОММ. 81-қ., 1-т., 468-іс, 18-19 тт.
5. Қуандық Е. Ұлты үшін туған ұлы тұлға // Жалын. – 2006. – №11. – 79-85 бб.
6. Махат Д. Ташкентте “сәдуақасовиылдықты” құдалау // Абай. – 2001. – №1. – 51-56 бб.
7. Ақтаев С. Қыршын кеткен қайраткер // Ақиқат. – 2003. – №11. – 74-77 бб.
8. Сайлан Б.С. Кеңестік биліктегі Қазақстанның жастар саясаты: тарихы мен тағылымы (1917-1991 жж). – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2011. – 433 б.
9. Махат Д. Тайталас немесе Қазақстандағы “сәдуақасовиылдықты” құдалау. Егемен Қазақстан. – 2002. – 7 маусым.

Резюме

В данной статье излагается биография и социальная деятельность общественного деятеля Смагула Садвакасова. Показано его активная деятельность в сообществах «Бирлик» и «Жас азамат», созданные казахской молодежью в первые годы советской власти. В том числе, повествуется его труды и наставления посвященные молодежи.

Summary

Given summary narrates about biography and activity of the statesman Smagul Saduakasuly. Moreover it tells about his activity contribution into the association «Birlik» and «Jas azamat», created by Kazakh youth at the beginning of Soviet powers. Also, recounted his works and sayings were ordained for teenagers.

СЕРАЛИ ЛАПИН: ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Э.Азретбергенова – доцент кафедры Истории Казахстана КазНПУ им. Абая, к.и.н.

Серали Мунайтбасович Лапин, письменный переводчик при военном губернаторе Самаркандской области, родился в марте 1869 года вероисповедования магометанского, имел серебряные медали: в память царствования императора Александра коронования их величеств 14 мая 1896 года и тёмно бронзовую медаль за труды по первой всеобщей переписи Российской империи. Бухарские ордена Золотой звезды 3-й степени и Серебряной 1-й степени. Содержания получал в год жалования 500 рублей, столовых 500 рублей. Всего 1000 рублей. Происходил из казахов Перовского уезда Сырдарьинской области. Воспитывался Серали в Перовском городском училище, затем в Туркестанской учительской семинарии. В Туркестанской учительской семинарии в 1889-1892 гг. состоял репетитором местных языков. Тогда же Серали Лапин выдержал полное испытание в Педагогическом совете Ташкентской мужской гимназии на звание домашнего учителя по предмету русского языка.

Его служебная карьера раскручивалась по нарастающей. 1 февраля 1892 года он утверждается в должности переводчика Самаркандского областного суда. Ровно через год, день в день, Лапин приказом по Самаркандской области назначен переводчиком при военном губернаторе Самаркандской области. 27 января 1894 года российский император Александр III дал высочайшее соизволение Серали Лапину принять и носить Бухарский орден Восходящей серебряной звезды I-й степени. 14 мая 1896 года Лапину пожалована Серебряная медаль в связи с коронованием Николая II. Приказом по Самаркандской области от 28 августа 1896 года переводчик командировается в распоряжение главного начальника края для сопровождения командующего войсками Туркестанского военного округа генерал-губернатора барона А.Б. Вревского в Керки и в Бухару. Император Николай II в 3-й день февраля 1897 года высочайше соизволил повелеть ему принять и носить Бухарский орден золотой звезды 3-й степени. Военным губернатором Самаркандской области с 21 июня по 23 июля 1897 года он командирован в Искандеровскую волость Самаркандского уезда для изучения ягнубского языка. Им же с 26 мая по 8 июня 1898 года Лапин командирован в Ферганскую и Сырдарьинскую области для сопровождения в качестве переводчика министра путей сообщения России.

По личному распоряжению председателя высочайше утверждённой комиссии о мерах предупреждения и борьбы с чумной заразой его высочества принца Ольденбургского Лапин командирован в Искандеровскую волость Самаркандского уезда с известными его высочеству поручениями с 3 по 30 ноября 1898 года. В августе-сентябре 1899 года он командирован для сопровождения его высокопревосходительства С.М. Духовского в качестве его персонального переводчика при поездке по Закаспийской и Ферганской областям и Бухарским владениям.

Не следует забывать, что Серали Лапин выпускник Туркестанской учительской семинарии, открытой в Ташкенте в августе 1879 года, по инициативе генерал-губернатора К.П. фон Кауфмана, провозгласившего, что «Только народное образование способно завоевать народ духовно: ни оружие, ни законодательство не могут сделать этого, а школа, и только школа может» [1]. В 1877 году администрацией Туркестанского генерал-губернаторства в Ташкент был приглашён Н.П. Остроумов, для организации системы народного образования в крае. В первую очередь для организации Туркестанской учительской семинарии. Именно здесь должна была формироваться лояльная империи национальная интеллектуальная и политическая элита.

19 ноября 1894 года действительный член Самаркандского Областного статистического комитета С.М. Лапин в «Вместо предисловия к первому изданию» к составленному им Карманному Русско-Узбекскому словарю писал: «Настоящий труд является попыткой – ответить на давно назревшую потребность у местного русского населения в «общедоступном» словаре узбекского языка» [2].

Примечательно, что к Словарю прилагалась «Грамматика узбекского языка». Ранее и много позднее вообще речь не шла об узбекских словарях, узбекской грамматике, применялись понятия сартовский словарь, сартовская грамматика и т.д. Например, В.П. Наливкин и его знаменитый «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь. – Ташкент, 1912». Такой подход, был отнюдь не случаен, он выливался в большую дискуссию, которую Лапин будет вести и с Н.П. Остроумовым [3], и с В.В. Бартольдом.

В 1900 г. летом была организована экскурсия туркестанской молодёжи в Москву и Петербург; ездили 19 молодых людей почти из тех же городов Туркестанского края; 13 участников экскурсии

были посланы за счёт государства и 6 – на средства родителей. По национальности это были 2 казаха, 2 каракалпака, узбеки и таджики. Из 19 человек 10 – ученики русско-туземных школ разных городов, а 7 – окончившие эти школы. В эту экскурсию ездили подростки и молодёжь в возрасте от 13 до 22 лет. Руководителем поездки молодых людей был переводчик при военном губернаторе Самаркандской области Лапин. Эту группу экскурсантов также представляли царю и членам его семьи. Военный министр принял их и дал 400 руб. для пребывания в Петербурге «сверх маршрута». Это дало возможность экскурсантам прожить в Петербурге на неделю дольше и посетить окрестные города и сёла Петербурга. В Казани на обратном пути экскурсанты осматривали университет и его научно-исследовательские учреждения [4].

Экскурсии учащейся молодёжи Туркестана в Россию проводились ежегодно в 1899-1902 гг. Основное ядро их участников составляли учащиеся русско-туземных школ.

Среди них были узбеки, таджики, казахи и киргизы. Значительная часть экскурсантов происходила из трудящихся слоёв населения, не имевших своих средств для того, чтобы оплатить сравнительно большие по тем временам расходы на поездку. Средства на их поездку выделялись Туркестанским учебным округом, или, что, было чаще собирались по подписным листам в тех местах, где проживали экскурсанты [5].

Маршрут экскурсии пролегал через следующие пункты: Самарканд-Красноводск-Баку-Москва-Петербург-Москва-Нижегород-Казань-Ташкент. Длительность экскурсий доходила до двух месяцев. Руководили экскурсиями преподаватели туркестанских «русско-туземных школ».

Во время пребывания в Петербурге участники экскурсии осматривали дворцы и здания, посещали Петергоф и Петропавловский собор, Зимний дворец, а также Казанский и Исаакиевский соборы, знакомились с сокровищами Эрмитажа и Русского музея, посещали оперные и драматические театры.

Участники экскурсии 1901 года в Петербурге осматривали крейсер «Варяг», в то время готовившийся к отплытию в Тихий океан. В Москве экскурсанты побывали в Кремле, осмотрели Большой Кремлёвский дворец, Оружейную палату, Царь-колокол и Царь-пушку. Побывали они также в Политехническом русском музее и Третьяковской галерее, где знакомились с бессмертными творениями русского изобразительного искусства.

Наиболее важным и ценным элементом во всех экскурсиях было ознакомление их участников с русской промышленностью, с условиями труда русских рабочих.

Посещение промышленных предприятий, по мнению руководителей экскурсий, давало самый положительный результат, так как экскурсанты общались с простыми классами русского общества. Колониальные власти стремились свести цель экскурсий лишь к внушению учащейся молодёжи местного коренного населения Туркестанского края представления «о мощи русского государства». Впрочем Туркестанский генерал-губернатор генерал от кавалерии Н.Н. Тевяшев заявил, что не видит «никакой пользы в подобных экскурсиях» [6].

Спустя четыре года после своего выхода в отставку Серали Лапин сдаёт экзамены за юридический факультет Санкт-Петербургского университета начинает карьеру присяжного поверенного и с головой окунается в политическую деятельность. К февралю 1917 года Лапин вполне сформировавшийся политик. В обстановке нарастающей напряженности в Ташкенте с 16 по 21 апреля 1917 г. проходил I Всетуркестанский съезд мусульман, созданный по инициативе «Шурои Исламия». Серали Лапин был избран в президиум съезда. В повестку дня были включены наряду с другими вопросы, связанные с отношением к Временному правительству, формой правления в России, подготовкой к созыву Учредительного собрания [7].

Различное понимание конечных целей национально-освободительного движения лидерами либерально-демократического (джадидского), кадимистского (возглавляемого «Шурои Уламо») и только еще нарождающегося радикал-социалистического направления осложняло консолидационный процесс, порождая в нем центробежные и центростремительные тенденции [8].

Лидер «Шурой Уламо», Серали Лапин неоднократно выступавший на съезде, настаивал на признании приоритетности и верховенства в общественном устройстве края законов шариата и проводящих их органов. Съезд поддержал позицию Серали Лапина, и ему удалось провести свой список кандидатов [9]. 18 октября газета «Улуг Туркистон», анализируя итоги работы съезда, с горечью констатировала, что, по представлению его участников, будущая власть в Туркестане может быть только властью «Уламо» [10].

15 ноября 1917 года в Ташкенте открылся III краевой съезд советов рабочих и солдатских депутатов [11].

На съезде прозвучали два диаметрально противоположных выступления представителей коренного населения, выразивших разные направления национально-освободительного движения народов края: лидера «Шуро-и-Уламо» Серали Лапина и делегата от Ходжентского совета мусульманских рабочих депутатов Абдуллы Рахимбаева. Первый не был делегатом III Краевого съезда советов, присутствовал на нем по поручению краевого совещания мусульман и выступил от его имени.

Серали Лапин 18 ноября 1917 г. огласил на съезде резолюцию совещания мусульман об организации краевой власти. Затем он заявил, что мусульманам должно быть предоставлено в ее органах 3/4 мест. «Основываясь на принципе самоопределения... мусульманство могло бы потребовать себе и всей власти, – сказал Серали Лапин, – но оно делает уступку пришлым элементам, допуская их представителей к власти... Путь мусульман самостоятельный... поэтому они не могут примкнуть ни к одной из русских политических партий, но будут поддерживать ту власть, которая, опираясь на все народные организации, приведет к Учредительному собранию...» [12].

Не получив понимания и поддержки, Серали Лапин покинул съезд.

Решения съезда окончательно развеяли иллюзии у тех, кто до него еще надеялся на создание коалиционного правительства.

Эти настроения сказались на работе IV Чрезвычайного краевого мусульманского съезда. Он начал работу 26 ноября 1917 г. в Коканде. При формировании рабочих органов съезда делегаты высказались за включение в их состав представителей всех народов, проживающих в крае. В центре внимания съезда встал вопрос о форме управления Туркестаном. Всеми поддерживалась идея объявления автономии и независимости. За три дня работы участники съезда окончательно определили свое видение будущего политического устройства Туркестанского края. В принятой 27 ноября 1917 г. в 12 часов ночи резолюции указывалось, что съезд, «выражая волю населяющих Туркестан национальностей к самоопределению на началах, возвешенных великой Российской революцией, объявляет Туркестан территориально автономным в единении с Федеративной Российской республикой, предоставляя установление форм автономии Туркестанскому Учредительному собранию». Фактически в основу предлагавшейся схемы государственного устройства предполагалось положить принцип пропорционального представительства крупнейших этнических групп.

В состав Национального собрания, избранного съездом, первоначально был включен и лидер «Шуро-и-Уламо» Серали Лапин, но он отклонил свою кандидатуру [13]. Прибывшими из Ташкента войсками Туркестанская автономия было объявлено вне закона, начались повальные аресты. Некоторых арестованных расстреливали без суда и следствия [14].

После разгрома Кокандской автономии Серали Лапин с помощью немецкого генерального консула принял турецкое гражданство и выехал в Петербург, а оттуда через Псков отправился в Германию и 20 сентября 1918 года прибыл в Берлин [15].

Дальнейшее развитие Туркестана Серали Лапин связывал с Германией, с её интересами на всём Среднем Востоке.

Однако приступ психического расстройства, происшедший с Серали Лапиным 17 декабря 1918 г., вследствие которого он был госпитализирован в институт Эдель, окончательно подорвал к нему доверие.

Он умер в 1919 году в Самарканде и похоронен на кладбище Шах-и Зинда [16].

1. К истории народного образования в Туркестанском крае. Константин Петрович фон Кауфман. Устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н.Остроумова (1877-1881 гг.). – Ташкент: Типо-Литография т.д. Ф. и Г. Бр. Каменские, 1899. – С. 54-55.

2. См., например, Карманный русско-узбекский словарь. 4000 слов для обыденного разговора с оседлыми туземцами Туркестанского края. С приложением краткой грамматики узбекского языка. Издание Самаркандского Областного Статистического Комитета. Составил Действительный член Статистического Комитета. С.А. Лапин. – Самарканд: Типография газеты «Русская Окраина», 1907. – 63 с.

3. Остроумов Н.П. Русские не выдумывали слово «сарт» (По поводу заметки «Происхождение слова «сарт»)// Туркестанские ведомости. 1912. №241.

4. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). – М.: Издательство Академии педагогических наук РСФСР, 1960. – 512 с. С. 219.

5. Центральный Государственный архив Республики Узбекистан (далее ЦГА РУ), ф. Р-2866 (Личный фонд Г.Л. Дмитрива), оп. 1, д. 35, л.11.

6. ЦГА РУ, ф. Р-2866, оп. 1, д. 35, л.10-14.

7. *Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авт.: Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С.С., Алимов И.А. и др. – Ташкент: «Шарк», 2000. – С. 30.*
8. *Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авт.: Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С.С., Алимов И.А. и др. – Ташкент: «Шарк», 2000. – С. 57.*
9. *Улуг Туркистон, 1917, 18 октября.*
10. *Улуг Туркистон, 1917, 18 октября.*
11. *Наша газета, 1917, 18 ноября.*
12. *Архив Аппарата Президента Республики Узбекистан (ААП РУ), ф. 60, оп. 1, д. 1, лл. 1-2.*
13. *Улуг Туркистон, 1917, 13 декабря.*
14. *Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости // Коллектив авт.: Абдуллаев Р.М., Агзамходжаев С.С., Алимов И.А. и др. – Т.: «Шарк», 2000. – 672 с.*
15. *Воробьев П.П. Экономические и политические интересы Германии в Средней Азии (начало XX в. – 40-е гг. XX в.). – Машинопись историка Петра Петровича Воробьева (1964-1994). – 121 л. Личный архив историка В.А. Германова.*
16. *Кахрамон Раджабов, Муродилла Хайдаров. Лапин Шерали (Серали) Мунайтпасович (1868, Окмачит - 1919, Самарканд). Узбекистон миллий энциклопедияси. Т.5. Конимех - Мирзокуш. – Тошкент: «Узбекистон миллий энциклопедияси». Давлат илмий наشريёти, 2003. – Б. 227.*

Түйін

Бұл мақалада Сералы Лапиннің өмірі мен қоғамдық қызметі баяндалған.

С.Лапиннің Ташкенттегі білім алған кезеңінен бастап, Түркістан генерал-губернаторлығындағы және «Шуро-и-Уломедегі» қызметі зерделенген.

Summary

This article has been written about the life and social activities Seraly Lapin.

Also reflects periods of teaching S. Lapin in Tashkent Pedagogical Seminary and its work in Turkestan province and in Party organizations "Shuro-i-Ulome."

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ

NEUERE FORSCHUNGEN ZUR SPÄTANTIKE UND ZUM FRÜHMITTELALTER

Prof. Dr. M.Meier – *Direktor des Instituts für Alte Geschichte, Universität Tübingen (Deutschland)*

Der Übergang vom *Imperium Romanum* der Spätantike zum frühmittelalterlichen Europa ist in seinen verschiedenen Facetten im vergangenen Jahrzehnt intensiv und kontrovers diskutiert worden. Neuere Arbeiten behandeln neben der ‚Völkerwanderung‘ im engeren Sinne die Heermeister und die Militärorganisation, religiöse und kulturelle Wandlungsprozesse, Probleme spätrömischer Staatlichkeit, die Transformation der antiken Stadt(kultur), die theologischen Debatten und weitere grundlegende Fragen - und zwar sowohl für den lateinischen Westen wie auch für den griechischen Osten, für den entsprechende Transformationsprozesse spätestens seit einem wegweisenden Aufsatz von Günther WEISS eingehend untersucht werden.

In der einschlägigen Forschung lassen sich aktuell drei große Diskussionskreise erkennen:

(1) Die ältere Literatur hatte den raschen kulturellen und politischen Niedergang sowie Auflösungsprozesse und Zäsuren betont; diese Sicht klingt noch in dem – letztlich eine spezifisch deutsche Sichtweise spiegelnden - Begriff ‚Spätantike‘ nach, der um 1900 aus einer kunst historischen Perspektive von Alois RIEGL geprägt worden war. Dagegen hat sich seit den 1990er Jahren zunächst das Paradigma einer zwar regional differenzierten, in vielen Bereichen aber auch friedlichen, ‚Transformation der römischen Welt‘ durchgesetzt. Der Blick war dabei einerseits auf das Fortwirken römischer Traditionen, andererseits auf Kulturkontakte und Prozesse der Akkulturation zwischen Römern und ‚Barbaren‘ gerichtet; sogar für die Herausbildung der Barbarenreiche auf ehemals römischem Territorium wurden Kontinuitäten hervorgehoben. In dieser Diskussion haben insbesondere die Forschungen von Walter POHL und seiner Wiener Arbeitsgruppe eine wichtige Rolle gespielt: Sie haben nachgezeichnet, wie sich in den politischen Einheiten der Spätantike und des Frühmittelalters langfristig Identitäten wandelten und Ethnizität ausbildete.

Gegen dieses Paradigma einer allmählichen Transformation haben vor kurzem Peter HEATHER und Bryan WARD-PERKINS wieder auf existenzielle Zäsuren im 5. und 6. Jahrhundert aufmerksam gemacht; sie haben dabei die ‚Völkerwanderung‘ als harschen Einschnitt neu zu fassen versucht und insbesondere die Bedeutung extremer Gewalt im Kontext dieses Umbruchs hervorgehoben. Ihre Thesen haben die Diskussion über die Bewertung der Spätantike und des Frühmittelalters neu belebt. Bereits zuvor hatte Bernhard JUSSEN speziell für Gallien auf kurzfristige, aber tiefgreifende Verschiebungen in der kulturellen Semantik und auf dramatische Veränderungen in der aristokratischen Repräsentation hingewiesen, die sich im 6. Jahrhundert vollzogen haben. Seine Ergebnisse lassen sich auch für andere Regionen bestätigen. Selbst für den nordeuropäisch-skandinavischen Raum sind die tiefgreifenden Veränderungen im Umfeld des *Imperium Romanum* mittlerweile in archäologischen Reflexen fassbar. Angesichts der aktuellen Entwicklungen innerhalb der Geschichtswissenschaft und der Archäologie nimmt es nicht wunder, dass die Frage der Epochengrenze zwischen Antike und Mittelalter bereits neu gestellt worden ist. Ein Ende der kontroversen Debatte ist aber noch nicht absehbar.

(2) Parallel dazu hat sich in der deutschen Mediävistik - nicht zuletzt unter dem Eindruck der politischen Entwicklungen der Gegenwart - eine neue eistererzählung etabliert. In der älteren Literatur wurde Europa im Wesentlichen mit dem hristlich-katholischen Abendland gleichgesetzt, das aus einer Synthese aus Römertum, Germanentum und Christentum hervorgegangen sei. Dagegen rückt derzeit die Prägekräft der drei monotheistischen Religionen Christentum, Judentum und Islam in den Blickpunkt. Mittlerweile werden die ‚Integration und Desintegration der Kulturen‘ erforscht und Transferprozesse zwischen dem Islam, dem Christentum und dem Judentum, aber auch zwischen Byzanz und dem lateinischen Westen untersucht. Im Zuge dessen ist auch der Spaltung des Christentums in eine östlich-orthodoxe und eine westlich-katholische Kirche mit je eigenem Anspruch auf Universalität (die sich bereits im so genannten Akakianischen Schisma 484-519 angedeutet hatte) neue Bedeutung für die Konzeptionalisierung des Mittelalters zugewachsen.

(3) In der Byzantinistik schließlich ist auf die fundamentalen Differenzen zwischen dem mittelalterlichen ‚Byzantinischen‘ und dem spätantiken ‚Römischen‘ Reich hingewiesen worden - so etwa mit Blick auf die neu entwickelte Stadtkultur, auf religiöse Praktiken und mentalitätengeschichtlich relevante Prozesse oder auf die Institutionen der Reichsadministration, die ab dem späteren 6. Jahrhundert eine folgenreiche Evolution durchliefen. Überdies wurde für Ostrom/Byzanz der Blick verstärkt auf Aspekte kultureller Vielfalt gerichtet, wobei insbesondere syrische und arabische Quellen ein stärkeres Gewicht erhalten haben. All dies hat dazu beigetragen, die byzantinischen ‚Dark Ages‘ aufzuhellen.

Ein neues Forschungsprojekt an der Universität Tübingen (Prof. Dr. Steffen Patzold, Prof. Dr. Mischa Meier) greift diese drei Grundsatzdebatten über den Charakter des Übergangs von der Spätantike zum Frühmittelalter, über das ‚Europa der drei Kulturen‘ und über die byzantinischen ‚Dark Ages‘ auf; es nähert sich dem Problem aber aus einer neuen Perspektive und mit einer innovativen Fragestellung. Das Projekt zielt darauf ab, das Auseinanderdriften des östlichen und des westlichen Teils des *Imperium Romanum* zu untersuchen. Spätestens seit 395 war das Reich administrativ geteilt, allerdings blieben die Differenzen zwischen den beiden Hälften zunächst noch überschaubar und überbrückbar. Dies änderte sich - so lautet unsere Arbeitshypothese - um die Wende zum 6. Jahrhundert: Nun riss das ehemalige *Imperium Romanum* kulturell auseinander.

Einige wenige Beispiele mögen diese Arbeitshypothese einer kulturellen Dislokation in den Jahren um 500 näher illustrieren. So berichtet der Bischof und Historiograph Gregor von Tours im späten 6. Jahrhundert über eine Begebenheit aus dem Jahr 508, die der Forschung Rätsel aufgegeben hat: „Damals erhielt er [sc. Chlodwig I.] vom Kaiser Anastasius ein Patent als Konsul und legte in der Kirche des heiligen Martinus den Purpurrock und Mantel an und schmückte sein Haupt mit einem Diadem. Dann bestieg er ein Pferd und streute unter das anwesende Volk mit eigener Hand Gold und Silber auf dem ganzen Wege von der Pforte der Vorhalle bis zu der Bischofskirche der Stadt mit der größten Freigebigkeit aus; und von diesem Tage an wurde er Konsul oder Augustus genannt. Von Tours ging Chlodwig nach Paris und machte dies zum Sitz seiner Herrschaft“ (Greg. Tur. *Hist.* 2,38 [Übersetzung: W. GIESEBRECHT/R. BUCHNER]). Die Forschung hat darüber debattiert, was das „Patent“ des Anastasius beinhaltet hat, wie Chlodwigs Inszenierung tatsächlich gestaltet war und was der Franke mit ihr intendierte. Ganz unabhängig davon verweist die Szene aber auf zweierlei: Einerseits bestanden offensichtlich um 500 durchaus Kontakte zwischen dem Oströmischen Reich und Akteuren in Gallien; andererseits werden eklatante Brüche erkennbar. Anastasius dürfte Chlodwig kaum dazu aufgefordert haben, sich offen als Augustus zu gerieren (und bei dieser Information kann es sich nicht nur um ein Missverständnis Gregors handeln). Chlodwig wiederum dürfte in der politischen Situation des Jahres 508 um ein gutes Verhältnis gegenüber Ostrom bemüht gewesen sein, um den gemeinsamen Gegner Theoderich d.Gr. in Schach zu halten; er wird deshalb kaum gezielt die Provokation gesucht haben. Auch wenn man alle Unklarheiten und die späte Abfassung der Quelle in Rechnung stellt, dürfte das Beispiel doch zumindest eines deutlich zeigen: 508 hatte niemand den anderen recht verstanden.

Vergleichbare und sogar noch eklatantere Missverständnisse zwischen dem „Osten“ und dem „Westen“ häufen sich in den Jahren um 500. So lässt sich etwa für die so genannte Zweigewaltenlehre des Papstes Gelasius I. (494) aufzeigen, dass ihr Adressat, der oströmische Kaiser Anastasius, sie in ihrer Tragweite und Motivation überhaupt nicht erfassen konnte, weil sie auf einem ekklesiologisch determinierten Grundverständnis von Herrschaft beruhte, das im griechischen „Osten“ schlichtweg unbekannt war. Darüber hinaus kam es zu sehr konkreten Miss- und Fehlverständnissen: So offenbart die Korrespondenz des Bischofs Avitus von Vienne eine Unkenntnis nicht nur der theologischen Grundsatzfragen, die zu seiner Zeit im „Osten“ debattiert wurden, sondern auch der entsprechenden kirchenpolitischen Vorgänge: Avitus verwechselt die beiden großen Antipoden des christologischen Streits im 5. Jahrhundert, Nestorios und Eutyches, weiß nichts von einer päpstlichen Verurteilung des konstantinopolitanischen Patriarchen Akakios -immerhin Auslöser des 484-519 währenden Akakianischen Schismas zwischen Rom und dem Osten! -, sah den als miaphysitisch stigmatisierten theopaschitischen Zusatz zum Tr/sag/on-Hymnos fälschlich als orthodox an und besaß über den so genannten ersten Sfaurot/e/s-Aufstand gegen Anastasius in Konstantinopel 510/11 nur unzureichende Informationen. Ähnlich gravierende Missverständnisse und Wissenslücken prägen später den Brief des Trierer Bischofs Nicetius an Kaiser Justinian - und dies bei einer Person, die wie Avitus von Vienne überregional vernetzt war und über Kontakte in den Osten verfügte. Einige Missverständnisse betrafen sogar elementare Aspekte des christlichen Glaubens: So lassen sich etwa für den „Osten“ verbreitete Endzeiterwartungen in den Jahren um 500 nachweisen, die den „Westen“ in dieser Dichte nicht erfasst haben; stattdessen brachen dort eschatologische Naherwartungen offenbar um 600 hervor, als sich im „Osten“ die Lage schon wieder einigermaßen beruhigt hatte.

Schon diese wenigen Beispiele verweisen auf einen folgenreichen historischen Prozess: Seit den Jahren um 500 verstanden sich Akteure aus dem „Osten“ und dem „Westen“ gegenseitig immer weniger und redeten immer mehr aneinander vorbei; zugleich wuchs in auffälliger Weise die Unkenntnis von Ereignissen, Strukturen und Denkhorizonten auf der jeweils anderen Seite. Im Rahmen des Tübinger Forschungsprojekts soll dieses Phänomen einer kulturellen Dislokation an der Wende zum 6. Jahrhundert systematisch untersucht werden. Das Projekt zielt darauf ab, die geographischen Räume „Osten“ und „Westen“ genauer zu umreißen, die Träger des Kontakts und des Austauschs über weite Räume zu profilieren, wesentliche Themenfelder gegenseitigen Missverstehens zu orten und exakter zu beschreiben, den Prozess des Auseinanderdriften in seinem Verlauf

zeitlich genauer zu konturieren sowie Ursachen und Konsequenzen dieses Prozesses zu erhellen. Insgesamt soll das Vorhaben damit einen neuen Beitrag zu der großen Forschungsdiskussion über den Übergang von der Spätantike in das frühe Mittelalter liefern: Die kulturelle Verschiebung zwischen Teilräumen des *Imperium Romanum* wird als ein Faktor des epochalen Umbruchs in den Blick genommen. Die bisherigen Erklärungsansätze für einen der komplexesten Transformationsprozesse der Weltgeschichte werden damit um einen neuen Zugriff ergänzt, der Erklärungspotenzial für Phänomene besitzt, welche die bisherige Forschung noch nicht hinreichend erhellt hat.

1. BORGOLTE M., *Christen, Juden, Muselmanen. Die Erben der Antike und der Aufstieg des Abendlandes 300 bis 1400 n. Chr.*, – München, 2006.

2. BORGOLTE M., SCHIEL J., SCHNEIDMÜLLER B., SEITZA. (Hgg.), *Mittelalter im Labor. Die Mediävistik testet Wege zu einer transkulturellen Europawissenschaft*, – Berlin, 2008.

3. BRATHER S., *Archäologie der westlichen Slawen. Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh- und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, – Berlin/New York² 2008.

4. BRATHER S. (Hg.), *Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen*, – Berlin/New York, 2008.

5. GILLET A. (Hg.), *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, – Turnhout, 2002.

6. GOFFART W., *Barbarian Tides. The Migration Age and the Later Roman Empire*, – Philadelphia, 2006.

7. HAARER F.K., *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World*, – Cambridge, 2006.

8. HALDON J.F., *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*. – Cambridge u.a. 1990.

9. HEATHER P. *The Fall of the Roman Empire*, – London 2005 (dt. Stuttgart³ 2008) JUSSEN B. *Über: Bischofsherrschaften' und die Prozeduren politisch-sozialer Umordnung in Gallien zwischen. Antike' und. Mittelalter'*, in: HZ 260 (1995), – 673-718.

10. DERS., *Um 567 - Wie die poströmischen Könige sich in Selbstdarstellung übten*, in: JUSSEN B. (Hg.), *Die Macht des Königs. Herrschaft in Europa vom Frühmittelalter bis in die Neuzeit*, – München, 2005, – 14-26.

11. KÖLZER Th., SCHIEFFER R. (Hgg.), *Von der Spätantike zum frühen Mittelalter: Kontinuitäten und Brüche, Konzeptionen und Befunde (Vorträge und Forschungen 70)*, – Ostfildern, 2009.

12. MEIER M., *Eschatologie und Kommunikation im 6. Jahrhundert n. Chr. - oder: Wie Osten und Westen beständig aneinander vorbei redeten*, in: BRANDES W. / SCHMIEDER F. (Hgg.), *Endzeiten. Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, – Berlin/New York, 2008, – 41-73 (= MEIER 2008C).

13. DERS., *Anastasius I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches*, – Stuttgart, 2009.

14. NÄSMAN U., *The Scandinavian's View of Europe in the Migration Period*, in: LARSSON L. / STJERNQUIST B. (Hgg.), *The World-View of Prehistoric Man*, – Stockholm, 1998, – 103-121.

15. PITZ E., *Die griechisch-römische Ökumene und die drei Kulturen des Mittelalters. Geschichte des mediterranen Weltteils zwischen Atlantik und indischem Ozean 270-812*, – Berlin, 2001.

16. POHL W., *Die Germanen*, – München, 2000.

17. DERS., *Die Völkerwanderung*, – Stuttgart u.a.² 2005.

18. POHL W. / DIESENBERGER M. (Hgg.), *Integration und Herrschaft. Ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*, – Wien, 2002.

19. RIEGL A., *Stilfragen. Grundlegung einer Geschichte der Ornamentik*, – Wien, 1893.

20. WARD-PERKINS B., *The Fall of Rome and the End of Civilization*, – Oxford, 2005 (dt. Darmstadt 2007).

21. WEISS G., *Antike und Byzanz. Die Kontinuität der Gesellschaftsstruktur*, in: HZ 224 (1977), – 529-560.

22. WICKHAM CHR., *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400-800*, – Oxford, 2006.

23. WOLFRAM H., *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*, – München⁵ 2009 (erstmalig 1979).

Түйін

Мақала антикалық заманнан ерте ортағасырларға дейінгі өтпелі кезеңдегі мәдени шоғырланудың феноменін жүйелі түрде зерттеуге бағытталған Тюбинген ғылыми-зерттеу жобасының аясында жүзеге асырылып жатқан іс-шараларға талдау жасайды. Рим империясының суб-аумақтары арасындағы мәдени өзгерістер зерделенеді.

Резюме

В статье анализируются мероприятия, которые проводятся в рамках научно-исследовательского проекта Тюбингена. По мнению автора, проект должен обеспечить новый вклад в основные обсуждения исследования о переходе от поздней античности до раннего средневековья: культурный сдвиг между суб-регионов Римской империи воспринимается как фактор эпохальных изменений.

Р.Мамедова – к.и.н., *Институт рукописей НАН Азербайджана*

Впервые в истории страны Надир шаху (пр. 1736-1747) удалось вооружить армию современным пороховым оружием (как кавалерию, так и пехоту) и создать мощный артиллерийский парк в 350 пушек и осадных мортир. Тщательное планирование Надир шахом каждой военной кампании, боеготовность и компетентность офицеров, прошедших успешные кампании в Ираке, Индии и Центральной Азии, позволили поднять армию с материально и морально низкого уровня, на котором она находилась в конце сефевидского правления. Армия Надир шаха – дисциплинированная, регулярно оплачиваемая и накормленная, хорошо снабжаемая тылом в 1743 г. насчитывала 375 тыс. человек (16, III, с. 887-88). Надир шаху удалось создать самую могущественную армию того времени не только в Азии, но и, возможно, во всем мире (1, xv). Постоянные военные походы и боевые действия ставили армию в привилегированное положение в государстве, и по справедливому определению Дж. Перри «национальная экономика была поставлена на службу победоносной армии и была безжалостно подчинена ее нуждам» (8).

До нас дошли многочисленные сообщения современных персоязычных источников, которые позволяют не только создать представление о существующих в XVIII в. податях и повинностях, но и уточнить их терминологию. Все подати делились на постоянные, фиксированные в податных дафтах, и непостоянные (16, III, с. 1051). На содержание войска шла большая часть податей и повинностей в Афшаридском государстве.

Говоря о налоговом бремени, взимаемом в пользу армии, в первую очередь, необходимо упомянуть о повинности «черик», которая являлась как постоянной, так и непостоянной, и заключалась в снабжении годными к воинской службе мужчинами для вспомогательного участия в военных операциях. Эта подать взывалась как с кочевого, так и с оседлого населения страны. Некоторые общины освобождались от воинской службы, но привлекались к финансовому обеспечению военных операций, платя «зар-и черик». С появлением в XVI в. «туфангчи» (стрелковый призыв), который был синонимичен «(пийаде) черик», «зар-и черик» стал называться «зар-и туфангчи». Эта подать собиралась как с мусульман, так и немусульман (4, с. 200).

«Черик» являлся не только повинностью, которая оплачивалась наличными, так называлось также феодальное ополчение, в которое каждая провинция поставляла мужчин, годных к военной службе (11, с. 291). В документе 1128/1700 г. даются сведения об организации армии при шахе Султан Хусейне (1105/1694-1135/1722), а именно о племенах, поставлявших в «черик» непостоянных призывников (конных и пеших), повинности, известной как «илджари». Согласно документу, призывники войск «черик», относящиеся к «лашкар-и илджари» (нерегулярной армии), должны были иметь свое собственное оружие и еду, а после прибытия армейских поставщиков «суратчийан» переходили на государственное довольствие и обеспечивались провиантом (4, с. 200). Согласно Петрушевскому, Азербайджан и Грузия в 1742-43 г. поставляли 60 тыс. призывников, тогда как общее количество «черика» страны доходило до 360 тыс. человек (11, с. 291-92). Такая многочисленность войска, скорее всего, объясняется тем, что оплата наличными за повинность «черик» в то время осуществлялась в меньшей степени, и призыв поставлялся натурой, т.е. годными к воинской службе мужчинами. Как ошибочно считают Арунова и Ашрафян, «черик» стал оплачиваться наличными только в 30-40 г. (10, с. 83), однако, как известно, эта повинность имела это свойство уже в XV в.

Часто встречается и термин «черик ва йасаг(ха)», также относившийся к призывникам. «Йасаг», монгольский термин, означающий «право, приказ или подать», предполагал как оплату наличными, так и набор рекрутов (9, с. 34, 76). Другой термин «йасагчийан» относился к непостоянным призывникам (18, с. 125; 15, с. 75, 78, 132, 217). Синонимичные термины «мардом джари ва черик» или «черик ва илджари», означавшие «призыв на военную службу», относились как к племенным, так и сельским призывникам (4, с. 200). В этом же значении использовался термин «джар ва йасаг» (12, с. 12). Другой встречающийся термин «мутардуд-и черик ва йасаг» (3, с. 112), скорее всего, относился к подати, взимаемой для поддержания проходящих мимо наемных войск.

Как можно заметить, в Зендский период население облагалось теми же податями и повинностями, которые шли на содержание армии, что и при Сефевидах: «комак ва илджари», «лашкари ва черик» (15, с. 65, 78, 132, 150), что дает возможность предположить, что эти же подати и повинности

существовали и при Афшаридах. Часто встречающиеся подати «комак ва эмдад», «комак ва э'анат» и «мадад ва комак», имеющие значение «помощь», скорее всего, относились к военной помощи. Это предположение подтверждается как указом 1723 г., в котором упоминается подать «комак ва азуге» (помощь и провиант), так и более поздними источниками – «азуге, сорб ва барут» (провиант, свинец и порох) (15, с. 69, 159, 162, 217). Согласно источникам, непостоянная повинность «хашар» относилась к обработке барщины и представляла собой обязательное выполнение черных работ, таких как рытье окопов и строительство баррикад (4, с. 199-200).

У Мухаммеда Казима встречается сообщение о налоге «'улуфе», упоминающемся еще в источниках XV в. Под этим термином обозначались то фураж для животных войска (16, III, с. 942), то продовольственные пайки для солдат (11, с. 274). Можно заметить, что синонимичные термины «'алафе» и «'улуфе» использовались как самостоятельно, так и в сочетании с термином «ва ехраджат» (и расходы) и «ва улуфе-е сепях» (фураж для войск). Однако, в XVIII в. термины «'алафе» и «'улуфе» были заменены термином «сийурсат», который начал применяться с XVII в. (4, с. 194). Можно встретить сообщения, что после дагестанского похода, эти подати оплачивались деньгами (10, с. 79).

Подать «сиурсат» или «сурсат», постоянно взимаемая в Афшаридский период, означала обязательное снабжение рай'ятами продовольствием и фуражом шаха, чиновников и армии во время марша как на поле битвы, так и во время размещения в определенной местности (16, I, с. 195, 277; 15, с. 42, 74; 17, с. 11, 27, 31). «Сийурсат» собирался чиновниками «сийурсатчийан» (16, I, с. 195, 277, 288), которые также назывались «тахвилдариан-е сийурсат» (3, с. 111) и «тахсилдар» (7, с. 440). Здесь надо заметить, что, так как чрезвычайные подати, в основном, собирались силой, к сбору налогов были привлечены и солдаты (17, с. 20-22). Встречаются сведения о том, что сборщики налогов за собранные запасы давали квитанции «габз», чтобы эта оплата была учтена при подсчете общего налогового бремени (16, III, с. 174) Чтобы иметь возможность вести длительные военные действия, от сбора «сийурсат» освобождались провинции, испытывавшие дефицит в продовольствии, а сбор осуществлялся с другой провинции. Так, например, сийурсат Йезда должен был собираться с провинции Фарса (18, с. 62, 122, 127, 132, 133, 327; 17, с. 27-8, 31).

В фармане 1146/1733 г. на имя правителя Азербайджана последовал приказ собрать, согласно реестрам, задолженности с Тебриза и обеспечить оплату армии Азербайджана за 6 месяцев. Правителю следовало сполна собрать налоги, для чего он должен был назначить сборщиков в города Азербайджана и представить отчет обо всем, что было израсходовано на армию и ее зарплату (7, с. 130).

Кроме описанных податей и повинностей, население облагалось обременительными чрезвычайными сборами продовольствия, обмундирования и вооружения для войска. Надир шах нередко испытывал нужду в деньгах, чтобы расплачиваться со своими солдатами, поэтому население подвергалось дополнительным поборам, причем, вымогательств не удавалось избежать и иностранным торговым компаниям. Кроме денег и сиурсат, армии постоянно требовались различные вспомогательные работы, поэтому нередко поступали приказы различным ремесленникам с требованием о прибытии в военный лагерь и места проведения военных операций.

Во время осады Багдада феврале 1733 г. Надир шаху потребовалось 400 плотников и 500 кузнецов (14, с. 13). Во время военных действий в Ширване в 1735 г. Надир, потерявший большее количество своих лошадей в Гяндже и вьючных животных, крайне нуждался в деньгах. Он послал за порохом, снарядами и двумя литейщиками, которые должны были отливать тяжелые снаряды для пушек весом в 16 шахских манов. Для этого требовалось собрать 36 тыс. туманов налога, из которых на долю населения Исфахана и его окрестностей падало 9 тыс. туманов (5, с. 42).

В 1736 г. от жителей Кермана потребовали послать для армии 2 тыс. ковров, 3 тыс. мундиров, 3 тыс. фуражек, 4 тыс. одеял, сапог и брюк (5, с. 85-6). В апреле 1736 г. в Кермане был получен новый приказ на поставку 5 тыс. ботинок для кавалерии (5, с. 184). По сообщениям Фасаи, в 1152/1738 г. Надиром во все концы империи был разослан указ о сборе одежды и лошадей для военнослужащих (13, с. 187).

1 ноября 1739 г. в Керман прибыл чапар с требованием поставить 30 тыс. шерстяных поясов, 5 тыс. накидок, 20 тыс. шинелей из грубых шалей, 5 тыс. шапок из ткани, 10 тыс. рубашек и брюк, 5 тыс. шерстяных шапок. В декабре 1739 г. для армии снова потребовалось 20 тыс. шалей, использовавшихся как шинели, и 5 тыс. шерстяных шапок, что повлекло повышение цен на шерсть. 5 января 1740 г. из Кабула от Надир шаха поступил приказ собрать всю шерсть за прошлый год и сделать из нее 30 тыс. шапок (5, с. 191).

В 1744 г. в Нахчиване, согласно сообщениям католического епископа, были угнаны все пахотные животные, а зерно отобрано в пользу армии (2, 630, 649-51, 653-4). По сообщениям Ханвея, положение в Мазандаране, Астарбаде, Лахиджане и Табризе и в других местах было таким же тяжелым (6, с. 208-9, 314, 327, 336).

Опираясь на данные из современных источников, можно заключить, что при Надир шахе сохранились налоги и подати, существовавшие еще при его предшественниках, изменились лишь их размеры и пропорции деления. Налоговое бремя, идущее на содержание армии в XVIII в., включало в себя множество обременительных податей и повинностей, а также дополнительные поборы в пользу армии, которые привели страну в нищенское состояние.

1. Axworthy Michael, *The Sword of Persia Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*, I.B. Tauris, – London-New York, 2006.

2. *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries. vol. I.* Eyre & Spottiwoode, – London, 1939.

3. “Dastur al-Muluk. A Safavid State Manual by Mohammad Rafi’ al-Din Ansari (mostofi al-mamalik)”, tr. from Persian by W. Floor and Mohammad H. Faghfoory with commentary W. Floor, Mazda Publishers, Costa Mesa, – California, 2007.

4. Floor Willem, “A Fiscal History of Iran in the Safavid and Qajar Periods 1500-1925”, *Bibliotheca Persica Press*, – New York, 1999.

5. Floor Willem, *The Rise and Fall of Nader Shah: Dutch East India Company Reports, 1730-1747*, Mage Publishers, 2009.

6. Hanway Jonas. *An Historical Account of the British Trade over the Caspian Sea; with the Revolutions of Persia*, vol. I, – London, 1753.

7. Lambton Ann K.S., *Landlord and Peasant in Persia. A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, Oxford University Press, – London, 1991.

8. Perry J., *Army IV – Afshar and Zand Peirods*, *Encyclopaedia Iranica*, www.iranica.online.

9. *The Tadhkirat al-Muluk: A Manual of the Safavid Administration*, tr. V. Minorsky, – London, 1943.

10. Арунова М.Р., Ашрафян К.З. *Государство Надир-шаха Афшара. Очерки общественных отношений в Иране 30-40 годов XVIII века. Изд-во восточной лит-ры*, – М., 1958.

11. Петрушевский И.П., *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX в.*, – Ленинград, 1949.

12. Путуридзе В.С. *Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии, т. 1*, – Тбилиси, 1961.

13. ۱۳۸۲، نارەت، ۱، ج. ییاسف راگتسر رصنم مامتهه ب، یرصان ممانسراف. نسح ازریم جاح، ییاسف ینیسح.

14. ۱۳۶۶، نارەت، یهانش ردان نثیدج. اضر، شعبانی.

15. خیرات نودب، نارەت، یوضر سردم مامتهه ب، خیراوتلا لمجم. نیم دمحم نب نسح لوبا، هانتسلگ.

16. ۱۳۵۸، نارەت، دلجم مس، یحایر نی مدمحم رتکدح یحصت ب، یردان یارأ ملع. یورم مظاک دمحم.

17. ۱۳۲۵، نارەت، لابقا سابع مامتهه ب، سراف رتنلک دمحم ازریم ممانزور، دمحم ازریم.

18. ۱۳۶۳، نارەت، ییسیفن دیس مامتهه ب، هیدنز خیرات رد اشگ یتیگ خیرات. قداص دمحم ازریم، ینافصا یمان.

Түйін

Бұл мақалада Надир Шах билеген тұстағы мемлекеттегі армия пайдасына алынатын алым-салық пен айып-ақылар туралы мәселелер зерделенген. Белгілі болғандай тарихта бірінші рет Надир Шах өз армиясын оқ-дәрі салынған қару-жарақпен қаруландырған, қуатты артиллериялық армия құрған.

Summary

In this article based on reports from contemporary sources there are given information about taxes-and-duties levied for the army of Nadir Shah. The taxes existed under his predecessor remained the same during his reign only having been changed in size and in proportion of division. The tax burden levied for the maintenance of the army in the 18th century included a set of burdensome taxes as well as additional fees and requirements that led the country into a miserable state.

**ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ 20 ЖЫЛДЫҒЫ:
ТАРИХЫ МЕН КЕЛЕШЕГІ**

Р.О. Садықова – *ал-Фараби ат. ҚазҰУ-нің тарих, археология және этнология факультеті дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының доценті, т.ғ.к.*

2012 жылдың 23 тамызында Қырғыстанда өткен Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастық кеңесінің екінші саммитінде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев мүше-мемлекеттер арасында ортақ уағдаластықтағы экономикалық, мәдени байланыстармен қатар, ең алдымен, түркі мемлекеттерінің жастары арасында «Түркі әлемі» деген маңызды түсінікті қалыптастыру бағытында жұмыс істеу қажеттілігін атап өтті [1]. Мемлекет басшысының бұл идеясы ел ертеңі болатын жастар үшін аса маңызды. «Түркі әлемі» түсінігі арқылы елбасы көрегенділікпен түркі мемлекетінің жастарын бірлікте әрекет етуге үндейді. Бұл идея Қазақстанның негізгі стратегиялық әріптесіне айналған Түркиямен достық байланыстарымыздың 20 жылдығын тойлаған тұста айрықша өзекті болып отыр.

Кеңес Одағы құлаған кезеңде Қазақстан Республикасы басшылығы алдында елдің кейінгі даму мәселесі күн тәртібінде тұрды. Осындай қысылтаяң сәтте Түркия Республикасының алғашқы болып тәуелсіздігімізді мойындауы елімізге деген бауырлас мемлекеттің қолдауын айқын байқатты. Бұл Қазақстан басшылығының да Түркиямен келешектегі сан саладағы байланыстарды дамытуына мүмкіндік берді.

Қазіргі уақытта Қазақстанның сыртқы саяси бағытында Түркияның рөлі зор. Екі мемлекеттің арасындағы сауда-экономикалық саладағы көрсеткіштердің өзі 2011 жылы 3,3 млрд. долларды құрап, 2010 жылмен салыстырғанда 73%-ға артқан. Сонымен қатар, 2012 жылдың мамырындағы екі мемлекет басшылығының кездесуінде «жана синэргия» аталған экономикалық бағдарламаның ұсынылуы Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстардың жоғарғы деңгейге жеткендігін көрсетті. Еліміздің Түркиямен Еуразиялық одақ шеңберінде ынтымақтастықты дамыту мәселесі де сарапшылар арасында кеңінен талқылануда. Бұл Қазақстан мен Түркия ынтымақтастығының ауқымы әлі де кеңейетіндігін айқындай түседі.

Іс жүзінде Қазақстан мен Түркияның арасындағы стратегиялық әріптестік байланыстар бір жылдық жұмыстың нәтижесі емес. Екі мемлекеттің арасындағы ынтымақтастық тәуелсіздігіміздің мерейтойымен тұспа-тұс 20 жылдың бойында қалыптасып, екіжақты және аймақтық деңгейде қарқынды түрде дамыды.

Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастар түрік басшылығының 1991 жылы 16 желтоқсанда еліміздің тәуелсіздігін мойындауынан басталды. Екі мемлекеттің арасындағы дипломатиялық қарым-қатынастардың негізі 1992 жылдың 2 наурызында хаттамаға қол қойылу арқылы қаланды. Осы жылдың 18 сәуірінде Алматы қаласында Түркия Республикасының Елшілігі ашылды. Қазақстанның Түркия Республикасындағы алғашқы Төтенше және өкілетті елшісі Қанат Саудабаев 1992 жылдың 20 мамырында өз қызметіне кірісті. Осы уақыттан бастап Қазақстан мен Түркияның саяси басшылығының ынтымақтастыққа деген ұмтылысы бірнеше іс-сапарларға ұласты. Мемлекеттік деңгейдегі алғашқы 1993 ж. Түркия президенті Т.Озалдың және 1994 ж. Н.Назарбаевтың іс-сапарлары екі мемлекеттің өзара байланыстарды нығайтуға ниеттестігін байқатты.

1993 жылы 9-11 сәуір аралығында Қазақстанға Түркия Президенті Түрғұт Озал арнайы сапармен келді. Осы кездесуде екі президент те екіжақты қарым-қатынастарда қол жеткен жетістіктерге ризашылдығын білдіре отырып, әлі де байланысты күшейту үшін бірнеше Келісімдерге қол қойды. Екі мемлекеттің басшылары алаңдатып отырған екіжақты байланыс мәселелер және халықаралық аренадағы өзгерістерге қатысты проблемалар бойынша пікір алмасты. Екіжақты байланыстарды дамытуға кедергі келтіретін жағдайларды бірлесе қарастырып, тиімді шешімдер қабылдау қажеттілігіне мән берілді. Босния мен Таулы Қарабақ және Таяу Шығыстағы кикілжің мәселелер туралы көзқарастары бір жерден шығып, бұл мәселені халықаралық ұйымдар ықпалымен шешу жөніндегі пікірлер айқындалды. Түркия Президенті Қазақстан мемлекетінің басшысының Азиядағы Өзара Ықпалдастық және Сенім шаралары туралы идеясын қолдайтындығын білдірді. Осы іс-сапардың барысында екі мемлекеттің білім саласындағы ынтымақтастығы жаңа серпінге ие болды. Түркия Президентінің түркі тектес мемлекеттерге деген ерекше ықыласы, ниеті оның Түркістандағы Ахмет Яссауи кешеніне тағзым етуге арнайы уақыт бөлінуінен көрінеді. Екі Президент Қожа Ахмет Яссауи атындағы Түркістан университетінде болып, университеттің құрметті профессорлары деген атаққа ие болды. Университеттің ресми ашылу салтанаты да осы іс-сапарға орайластырылды.

Екі елдің арасындағы достық және бауырластыққа негізделген шынайы байланыстардың тағы да үлкен нәтижеге жеткен кезі 1994 жылы 16-18 қазан аралығында Қазақстан Президенті Н.Назарбаевтың Түркияға бірінші ресми сапары болды. Бұл кездесуде қол жеткізген негізгі табыс – «Достық пен өзара ынтымақтастық туралы Келісімнің» қабылдануы. 214 баптан тұратын аталған құжат екі елдің арасындағы қарым-қатынасты реттеуде Негізгі құжат болып саналады [2].

1994 жылғы президент Н.Назарбаевтың Түркиядағы кездесуі барысында екі мемлекеттің үкімет басшылары және сыртқы істер министрлері арасында да маңызды кездесулер өтті. Жүргізілген келіссөздердің нәтижесі, саяси, экономикалық және мәдени-гуманитарлық салалар бойынша қаралған мәселелердің ауқымы, маңыздылығы, сонымен қатар, қол жеткен келісімдер Түркия мемлекетімен байланысты одан әрі нығайта берудің қажеттілігін көрсетті.

Тәуелсіздік алған жылдардан бастап Түркия мен Қазақстан арасында орнатылған байланыстардың мазмұны көптеген кездесулер мен келіссөздердің ауқымында жалғасын тапты. ХХІ ғасырда екі мемлекеттің ынтымақтастығы жоғарғы деңгейге жетіп, стратегиялық әріптестікпен сипатталды.

ҚР Президенті Н.Назарбаевтың 2009 жылғы 21-23 қазанда Түркияға жасаған ресми сапары екіжақты қатынастардың дамуына айтарлықтай серпін берді. Сапар барысында қабылданған ең маңызды құжат – Қазақстан мен Түркия арасындағы стратегиялық әріптестік туралы келісім. Осы құжаттың қабылдануы екі мемлекеттің экономикалық, саяси және мәдени саладағы екіжақты ынтымақтастықтың жоғарғы деңгейін ғана айқындап қоймады. Оның барысында Қазақстан мен Түркия аймақтық және халықаралық мәселелер бойынша ортақ саясатты ұстануға ниеттестігін байқатты. Түркия басшылығының жауапты сапары стратегиялық әріптестікті нығайта түсті. 2010 жылдың мамыр айында Түрік Республикасының Президенті Абдулла Гүл Қазақстанға ресми сапармен келді. Ол Қожа Ахмет Яссауи атындағы қазақ-түрік университетінде болып, елбасыға деген құрметін білдірді. Осы сапарлар барысында екі мемлекеттің байланыстары қазіргі уақытта жан-жақты дамуда.

Ең алдымен, Қазақстан мен Түркияның негізгі ынтымақтастық бағыты бұл – сауда-экономикалық салада дамуда. Тәуелсіздік алғаннан бергі өткен уақыт ішінде басқа мемлекеттерге қарағанда Қазақстан мен Түркия мемлекеттерінің арасындағы экономикалық байланыстар кең ауқымды, жан-жақты, көп сала бойынша нәтижелі дамып келе жатқандығын күнделікті өмірдің өзі дәлелден отыр. Бұл саладағы екі елдің арасындағы өзара тиімді ынтымақтастық пен нәтижелі байланысты дамытуды көздеген негізгі құжаттар: 1991 жылы 15 наурызда қол қойылған сауда-экономикалық ынтымақтастық Хаттамасы, 1991 ж. 25 қыркүйегінде қабылданған сауда, экономикалық және ғылыми-техникалық ынтымақтастық туралы Келісім.

Бұл құжаттарда тараптар емін-еркін сауда қатынастарын жолға қоюға, шикізат өндіру, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру, өндіріс ісінде біріккен кәсіпорындар құру, ғылым ментехнология ісінде байланыстарды нығайтуға көмектесуге, табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау ісіндегі байланысты жандандыруға келісті. Қазақ-түрік экономикалық байланыстарын тез арада жолға қойып, жандандыруда жасаған ірі қадам 1991 жылы желтоқсан айында Қазақ-Түрік Іскерлік Кеңесінің құрылуы туралы Хаттамаға қол қойылуы болды. Осы Кеңестің мәжілістері кейінгі жылдары екі ел қалаларында өтті.

Қазіргі уақытта Қазақстан мен Түркияның арасындағы екіжақты сауда көлемі 2011 жылдың қорытындылары бойынша 3,303 млрд. АҚШ долл. (экспорт – 2,574 млрд. долл, импорт – 729 млн. долл.) құрады [3]. Түркия мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық байланыстар әр тараптан, артуын жалғастыруда. Қазақстан – Түркияның аймақтағы ең сенімді сауда-экономикалық әріптесі. Түрік компанияларының Қазақстандағы жалпы капиталы 2 миллиард доллар шамасында. Түркия, энергетика саласын қоспағанда, Қазақстанға инвестиция салу жағынан төртінші орынды иеленеді. Түркиялық құрылыс компаниялары алған жобалардың жалпы құны 15 миллиард доллардан асты. Екі елдің мемлекет басшылары, әсіресе сауда-экономикалық, инвестиция салаларында ынтымақтастықты әртараптандыру мақсатын алға қойып отыр. Осының аясында соңғы уақыттарда қорғаныс өнеркәсібі саласында елеулі табыстарға қол жеткізілді. Түркия мен Қазақстан арасында туризм саласында да ынтымақтастық қарқынды түрде дамып келеді. 2011 жылы Түркияға келген Қазақстан азаматтарының саны 2010 жылмен салыстырғанда 28 пайызға өсіп, 316 мыңға жеткен. Қазақстан мен Түркия арасындағы экономикалық саладағы ынтымақтастықты кеңейтуде Режеп Тайып Ердоғанның ресми сапары маңызды рөл атқарды. 2010 жылдың маусымындағы V Астана экономикалық форумына, сондай-ақ, қазақ-түрік іскерлері форумына Түркияның премьер-министрі Р.Ердоган келді. Түрік премьер-министрінің ресми сапары екіжақты сауда-экономикалық байланыс-

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. тың тереңдеуіне, қол жеткізілген уағдаластықтарды тиімді жүзеге асыруға жаңа серпін берді. Сапардың барысындағы маңызды қабылданған шара бұл – Жоғары деңгейдегі стратегиялық ынтымақтастық құру және «Жаңа синергия» бірлескен экономикалық бағдарламаға қол қоюы. Мұндай жаңа жобалар екі мемлекеттің келешекте сауда көлемін көбейтуге ықпал етеді.

Қазақстан мен Түркияның қарым-қатынастары экономикалықпен қатар, саяси және мәдени, білім мен ғылым саласында қарқынды түрде дамуда. Саяси саладағы байланыстары парламентаралық байланыстармен алмасу деңгейінде жүзеге асты. 1992 жылы 23-сәуірде сол уақыттағы Республикамыздың жоғарғы Кеңесінің төрағасы С.Әбділдин бастаған Қазақстан делегациясы Түркияның Ұлы Ұлттық Мәжілісінің құрылғанына 72 жыл толуына байланысты салтанатқа қатысып, екіжақты парламентаралық байланыстың орнап, дамуына негіз қалаған еді. Екі елдің парламент басшылары кездесіп, екіжақты байланысты барлық салаларда одан әрі дамыту жөнінде пікірлесуі, қазақ-түрік қатынастарының дамуына үкімет тарапынан кеңірек қолдау жасалу керектігіне негізделді. 1994 жылы қыркүйек айында Түркияның Ұлы Ұлттық Мәжілісінің төрағасы Хусаметдин Жиндорук мырзаның Қазақстанға сапары осы парламентаралық байланысты нығайту, өзара тәжірибе алмасу, бір-біріне көмектесу мақсатын көздеген іс болды.

Қазақстан мен Түркия арасындағы байланыстардың тағы бір қамтып отырған саласы – әскери саладағы ынтымақтастық. Қазақстан Республикасы өз ұлттық әскери күшін құрысымен шетел мемлекеттердің ішінде бірінші болып, Түрік Республикасымен әскери саладағы ынтымақтастықты жандандырып отыр. Бұл саладағы байланыс, ең алдымен, әскери білім алмасу саласында тиянақталды. 1993 жылы 23 ақпанда Алматыда Қазақстан мен Түркияның арасындағы әскери білім беру саласындағы ынтымақтастық туралы Келісімге қол қойылды. Келісім бойынша оқуға жіберілетін курсанттар арнайы тексеруден өткізіліп, таңдалынып алынатындығы, әскери қызметкерлер мен олардың отбасылары сол қабылдаған мемлекеттің заңдарына бағынуға тиісті, егер жазалау керек болса, келген мемлекеттің тәртібі бойынша жазалатындығы туралы, курсанттардың тәртібі, әскери формасы, оларды оқыту қаржыларының орны, медициналық жәрдем тәртібі, демалысқа шығу жағдайы және тағы басқа тұжырымдалды. Қазақстан жағы мемлекеттің жаңадан құрылған әскери күштерінің дайындығын сапалы деңгейге көтеру үшін офицер кадрларының білімін көтеруде іс-тәжірибемен алмасуды көздеген еді.

Қазақстан мен Түркия ынтымақтастығының келесі маңызды бағыты – бұл білім мен ғылым саласы. Білім және мәдениет саласындағы ынтымақтастығымыз қарым-қатынасымыздың маңызды өлшемдерінің бірін құрайды. 1992 жылдан бері өткен мерзім ішінде көптеген қазақстандық студент Түркияда жоғары білім алды. Осы күнге дейін Түркияда білім нәрін алған қазақстандықтардың саны 3000-ға жеткен. Осы орайда, Президентіміздің 2010 жылдың мамырында Қазақстанға жасаған сапары кезінде Астана қаласында Юнус Эмре атындағы мәдениет орталығын ашуы өте орынды болды деп санаймыз. Қазақстан мен Түркия ЖОО-ның оқытушылық-профессорлық құрамының арасында да қарқынды түрде байланыстар дамуда.

Қазақстан мен Түркияның қарым-қатынастарының сәтті дамуына ең алдымен, екі мемлекеттің басшылығын бір-біріне деген құрметі мен ықыласы ерекше рөл атқарады. ҚР Президенті Н. Назарбаев: «Тағдыр бізді әлемнің әр түкпіріне қоныстандырғанымен, біз түбі бір туғанымызды, бір ананың бауырынан өрбігенімізді ұмытпаймыз» деген болатын бір сөзінде. Елбасының қазақ-түрік ынтымақтастығына және түркі әлемінің біріктірудегі ерен еңбегін түрік басшылығы да мойындады. Мұның айқын дәлелі – Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Түркияның мемлекеттік орденімен марапатталуы, түрік астанасы Анкарада оның ескерткіші ашылып, Невшехир қаласында Президент атындағы көшенің ашылуы [4]. Мұндай мемлекет басшылығына көрсетілген құрмет Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастардың жоғарғы стратегиялық әріптестік деңгейінде дамып жатқандығын айғақтайды. Бұл өз кезегінде екі мемлекеттің ынтымақтастығы келешекте күшейе бермек деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

1. Есали А. Назарбаев Н. *Жастарымыздың арамызда түркі әлемі түсінігін қалыптастыру керек.* – Егемен Қазақстан. 24 тамыз, 2012.

2. Токаев К.К. *Под стягом независимости: Очерки о внешней политике Казахстана.* – Алматы: Білім, 1997. – С. 510-511.

3. *Қазақстан Республикасы мен Түрік Республикасы арасындағы қарым-қатынастар* // www.mfa.kz

4. Түймебаев Ж. *Достығымыз жарасқан елміз.* – Айқын, 14 маусым 2012. – Б. 5.

Резюме

В данной статье рассматриваются взаимоотношения Казахстана и Турции на уровне стратегического партнерства начиная с 90-х годов XX века. Автором рассматриваются основные документы, установившие дипломатические отношения между двумя странами. Также анализируются основные направления сотрудничества, приводятся необходимые статистические данные.

Summary

This article is devoted to the relations between Kazakhstan and Turkey on the level of strategic partnership from the beginning of 90's years of XX century. The author considered the main documents which formed the diplomatic relations between two countries. Also the main directions of cooperation were analyzed and there were given the necessary statistic information.

СЕФЕВИДСКО-РОССИЙСКИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ В XVI ВЕКЕ

Н.М. Сулейманов – доцент кафедры «История Азербайджана», Азербайджанский Государственный Экономический Университет, доктор философии по истории

В XVI – начале XVII века Россия занимала значительное место во внешних экономическо-торговых связях Сефевидского государства. Торговля Сефевидов с Россией осуществлялась посредством Волжско-Каспийского торгового пути. Расположенные на этом пути города Казань и Астрахань играли роль основных пунктов выхода Сефевидского государства в Россию и Европу. С присоединением Казанского и Астраханского ханств к России в 50-х годах XVI века большая часть Волжско-Каспийского торгового пути перешла к России [1], с основанием в 1586 году города Самары, в 1589 году – города Царицына, а в 1590 году города Саратова значение Волжского торгового пути ещё более возросло, при этом Астрахань продолжал оставаться основным пунктом на этом пути. В то время как длительность плавания кораблей от Москвы до Астрахани составляла 42 дня, обратный путь осуществлялся за 53-59 дней [2]. Русские купцы и путешественники, выйдя из Астрахани, морским путём прибывали в важнейший порт Азербайджана на каспийском побережье – Дербент, или в порт Ниязабада. От Дербента и Ниязабада существовал караванный путь через город Шабран в Шемаху. Из Шемахи торговые караваны, пройдя Джавадскую и Муганскую степи, достигали Ардебиля, откуда двигаясь на запад, прибывали в Тебриз, а, двигаясь на юго-восток по дороге Казвин-Кашан-Исфахан доходили до порта Ормуз на побережье Персидского залива. Купцы и путешественники дорогу от Москвы до Ормуза могли преодолеть как минимум за 4 месяца, а от Астрахани до Ормуза – за 2 с половиной месяца [3]. В источниках вплоть до середины XVII века отсутствуют данные об обмене посольствами и наличии широких торговых связей между Сефевидским государством и Россией. По сведениям Насруллаха Фалсафи, политические связи между Россией и Сефевидами были установлены в период правления шаха Тахмасиба [4]. В XVI веке отдельные русские купцы осуществляли торговую деятельность в Шемахе, Ардебиле, Тебризе, Казвине, Дербенте и других городах страны Сефевидов. В редких случаях русские купцы со своими товарами прибывали в Ормуз [5]. Хотя представитель английской торговой компании «Москва» Энтони Дженкинсон уделял особое внимание роли Астрахани в российско-восточной торговле, осуществляемой посредством Волжско-Каспийского торгового пути, он отмечал, что в середине XVI века уровень российско-сефевидской торговли был невысок и имел ограниченный характер. Э.Дженкинсон писал: «Здесь (в Астрахани) существует и торговля. Однако в столь ограниченном и мизерном объёме, что не стоит её отмечать. Во всяком случае, из разных мест прибывают купцы. Основные товары, привозимые сюда русскими, это сёдла, удила, ножи, украшения, свинина, зерно (хлеб) и другие продукты. Татары привозят сюда различную продукцию, изготовленную из хлопка, шёлка и шерсти. Из Ирана (страны Сефевидов – Н.С.), а точнее из Шемахи, привозится шёлковая пряжа, краски, используемые в России, разноцветный шёлк для ремней, мечи, иногда зерно и орехи. Однако всё это в мизерном количестве; местная торговля столь незначительна и бедна, что отмечать и устанавливать торговые связи не стоит» [6]. Интересно, что Э.Дженкинсон слабость торговли в городе Астрахани объясняет тем, что, наряду с малым количеством судов в Каспийском море, ограниченном количестве портов и бедностью населения, сефевидские товары доставлялись в Европу не этим путём, а по Средиземному морю через Сирию (т.е. Османскую империю) [7].

С установлением господства Португалии над морскими путями, ведущими в страны Востока, и Османской империи над торговыми путями в Средиземноморье, значительно возросло экономическое значение Волжско-Каспийского водного пути. Проявлявший особый интерес к этому пути представитель английской «Московской тоговой компании» Э.Дженкинсон старался полнее изучить экономические возможности Астрахани, Казани, а также других городов и портов.

По А.Шпаковскому, отмечавшему важное с точки зрения торговли значение захвата Астрахани Московским государством, это событие приблизило страну к Каспийскому морю и Россия овладела ключом восточной торговли. По сведениям астраханского воеводы Черемисова, вскоре после захвата Астраханского ханства сюда прибыли послы из Шемахи и Дербента, которые согласовывали условия торговых связей [8]. Царь Фёдор Иванович, пришедший к власти после смерти Ивана IV Грозного, в 1584 году послал астраханскому воеводе такое распоряжение: соседние страны Азии, в том числе Сефевидское государство, уведомить о том, что их торговые люди могут прибывать в Астрахань, передвижение по Астрахани и торговля здесь свободны. По А.Шпаковскому, именно с этого периода, то есть с 80-х годов XVI века начался постоянный обмен посольствами между Россией и Сефевидским государством [9]. В конце XVI – начале XVII столетия обмен посольствами между Москвой и страной Сефевидов приобрёл постоянный характер [10].

Экономическо-торговые связи между Сефевидами и Россией развивались в правление шаха Аббаса I и в последующий период. Межгосударственные связи регулировались посылкой политических представительств [11]. Вплоть до конца правления шаха Аббаса I между двумя странами наличествовали нормальные политические и экономические взаимоотношения. Шах Аббас предоставил русским подданным также право свободной торговли [12]. Хотя основной политической темой российско-сефевидских взаимоотношений было обсуждение ведения совместной борьбы против османов, оба государства придавали большое значение развитию торгово-экономических взаимоотношений. Как пишет Рагимзаде Сефеви, каждый год по заказу русских купцов в страну Сефевидов ввозилось большое количество беличьего меха, водки и ловчих птиц, а отсюда вывозились разнообразные шёлковые ткани, шёлк-сырец, шерстяные ткани, дублёная кожа (шагрень, сафьян), сухофрукты и другие товары. Сефевидское государство через Россию экспортировало в Польшу шёлк-сырец, шагрень и сафьян [13].

В установлении торговых отношений на государственном уровне значительное место занимали, а точнее, выступали как одна из форм внешнеторгового оборота, подарки. Основной целью обмена дарами было удовлетворение правителями дворцовых нужд необходимыми товарами. По сведениям Н.Фалсафи, в 1589 году русскому царю Фёдору Ивановичу во второй раз было послано в качестве дара большое количество сёдел, бархата, золотошвейной шёлковой ткани, ковры, украшенный драгоценными камнями лук, крупные и небольшие шатры из атласа и шёлка. В письме, написанном русскому царю, шах Аббас просил прислать ему беличьи и соболиные меха, а также ловчих серых соколов [14].

В составе посылаемых друг другу Сефевидским и Российским государствами посольствах в обязательном порядке присутствовали представители торговых кругов. В составе русского посольства во главе с Григорием Васильчиковым, посланного в страну Сефевидов, были также московские купцы. В состав посланного шахом Аббасом I в декабре 1594 года в Москву посольства во главе с Хади беком, состоявшем из 23 человек, входили купец Али Хосров и другие купцы [15]. Как пишет Н.Фехнер, прибывший сюда с целью заключения договора против Османской империи Хади бек должен был также выполнить торговые указы шаха Аббаса I [16].

В 1592 году шах Аббас I послал в Россию своего посла по имени Гаджи Хосров с особой делегацией. Делегация, прибыв в месяце сафар в астраханский порт, тотчас же отправилась в Москву. В том же году представители делегации, с большим почётом принятые в царском дворце в Москве, передали царю письмо шаха Аббаса I, тётя (сестра отца) шаха Зейнаб бейим преподнесла дары царице и её дочерям. В письме шаха Аббаса I царю Фёдору Ивановичу сообщалось, что Гаджи Хосров послан с целью приобретения русских товаров, в частности боевых средств и оружия. Шах Аббас I поручил послам ведение переговоров с царём с целью освобождения задержанного чиновниками сефевидского корабля, посланного им из Астрахани в Москву. После окончания непродолжительных переговоров сефевидские послы возвратились обратно с подарками русского царя и царицы, посланными шаху и его тётя [17]. Как видно, дары на высоком уровне были одной из форм торговых взаимосвязей.

Шах Аббас I, с первых лет своего правления уделявший особое внимание развитию дипломатиче-

ских и экономических связей со своим северным соседом – Россией, намеревался открыть «торговые ворота» на Север. В середине 1593 года по фирману (указу) шаха Аббаса I Гаджи Искендер и Гаджи Мухаммед были отправлены в Россию. В шахском фирмане содержалась просьба русскому царю о предоставлении в обмен на посланные ему дары ценных товаров и оказании содействия сефевидским купцам [18]. Шах Аббас в письме русскому царю Фёдору Ивановичу просил его послать соболиные меха и серых кречетов (ловчих птиц) [19]. Однако во время поездки 1593 года купец Гаджи Искендер из-за установления царскими чиновниками несправедливой цены на товары был вынужден вернуть обратно привезённые в Москву подарки.

Царь, опасавшийся отрицательного воздействия этого события на экономические взаимосвязи, в 1593 году отправил своего посла Андрея Дмитриевича Звенигородского во дворец шаха Аббаса I. Посол предоставил шаху Аббасу I подарки и письма царя Фёдора Ивановича. В одном из царских писем отмечалось что, так как Гаджи Искендер и его друзья вследствие невежества и неопытности не смогли обменять привезённый товар по справедливым ценам на русские товары, мы отослали их обратно. В письме содержалась просьба более не присылать в Россию таких неподходящих для посольства людей [20].

Интересно, что стороны, осуществлявшие торговые операции в форме обмена подарками, отдавали предпочтение оптовому обмену своих товаров, стремясь таким путём получить более высокую прибыль. Например, когда посланный шахом Аббасом I в Москву вместе с гонцом Хади беком купец Али Хосров предоставил присланные царю подарки, ему было заявлено, что самые лучшие товары будут отобраны для казны, а остальные товары он может продать купцам. Так как сефевидскому купцу было намного выгоднее отдать все товары в царскую казну и получить взамен дары идентичной стоимости, он, категорически отвергнув данное предложение, сказал: «Его величество шах послал меня сюда не с целью торговли. Он повелел передать все товары в царскую казну. Правитель соизволил, чтобы взамен его подарков из царской казны ему были посланы дары. Шах дал мне строгое задание: Помимо царской казны ни с кем не торгуй, если не заберут всё, оставшееся верни обратно, не продавай. Торговать нельзя» [21]. Это факт указывает на то, что сефевидские купцы при обмене дарами стремились точно следовать указаниям своего повелителя.

С целью развития и урегулирования российско-сефевидских торговых связей в 1595 году во дворец шаха Аббаса I прибыл князь Василий Васильевич Тюфякин [22]. Приводящий о нём интересные сведения Искендер бек Туркман писал, что 10 числа месяца раджаб 1003 года хиджры (22 марта 1595 года) послы русского падишаха прибыли во дворец шаха Аббаса в Казвине. Они также привезли шаху множество даров. Один из послов был известной в России личностью. Он представил шаху дружественное письмо русского царя... Почтительно принявший послов шах вместе с ними отправил в Россию своего посла Имамгулу бека Пакиза [23]. В труде Искендер бека Туркмана имеются сведения о том, что взамен привезённых русскими послами даров он послал царю множество подарков [24].

Царь Борис Годунов, правивший в России в 1598–1605 годах, старался расширять экономические связи с Сефевидским государством. Он, сразу же по восшествии на трон, в 1598 году отправил своего посла Александра Засекина во дворец шаха Аббаса, который уведомил шаха о том, что смена власти в России не должна оказать отрицательного воздействия на межгосударственные отношения [25].

1. Фехнер М.В. *Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке.* – М., 1956, – с. 19; Шпаковский А.А. *Торговля Московской Руси с Персией в XVI-XVII вв.* – Сб. статей. Вып. VII, – Киев, 1915, – с. 9-10.

2. *Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией.* Изданы под ред. Веселовского Н.И. Т. I, – СПб., 1890, – с. 209, 287-292; т. III, – СПб., 1898, – с. 396.

3. См.: Фехнер М.В. *Указ. соч.*, – с. 24-28; Рахмани А.А. *Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы).* – Баку, 1981, – с. 183.

4. Фалсафи Н. *Зендеганйе-Шах Аббас-аввал (на перс. яз.).* Т. V, – Тегеран, 1364, – с. 1828; Абдуррза Хушенг Мехдеви. *Тарихе-реабете-хариджийе-Иран.*

5. Фехнер М.В. *Указ. соч.*, – с. 27-28.

6. *Путешественники об Азербайджане. Т.1. Составитель Ямпольский З.И. Под ред. Шахмалиева Э.М.* – Баку, 1961, – с. 192; *Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке. Перевод с английского Готье Ю.В.* – Л., 1937, – с. 170.

7. *Английские путешественники в Московском государстве...*, – с. 171, 188.

8. Шпаковский А.А. *Указ. соч.*, с. 11; Фехнер М.В. *Указ. соч.*, – с. 44.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.

9. Шпаковский А.А. Указ. соч., – с. 16.
10. Об этом см.: Памятники дипломатических и торговых сношений..., т. 1, – СПб., 1890, – с. 1, 112-153, 176-183, 221-326; т. 2, – СПб., 1892, – с. 1, 144-150, 151-312, 313, 336.
11. Рагимзаде С. Иран эгтисади (на перс. яз.). Т. IV, – Тегеран, 1359, – с. 65.
12. Абдуррза Хушенг Мехдеви. Тарихе-ревабете-хариджйие-Иран (на перс. яз.). – Тегеран, 1364, – с. 97.
13. Рагимзаде Сефевиди. Указ. соч., – с. 65.
14. Фалсафи Н. Указ. соч., – с. 1833, 1835.
15. Памятники дипломатических и торговых сношений..., т. 1, – с. 2, 287.
16. Фехнер М.В. Указ. соч., – с. 11.
17. Фалсафи Н. Указ. соч., – с. 1837, 1838.
18. Бушев П.П. Иранский купчина Казим-бек в России в 1706-1709 гг. – Иран. Сб. ст. – М., 1973, – с. 167; Абдуррза Хушенг Мехдеви. Указ. соч., – с. 66.
19. Памятники дипломатических и торговых сношений..., т. 1, – с. 129.
20. Фалсафи Н. Указ. соч., – с. 1839-1840.
21. Шпаковский А.А. Указ. соч., – с. 35; Бушев П.П. Иранский купчина Казим-бек в России..., – с. 168.
22. Памятники дипломатических и торговых сношений..., т. 1, – с. 334-340.
23. Искендер бек Мюниши Туркман. Тарихе-алем арайи-Аббаси. Джелд-эввел ве деввам (на перс. яз.). – Тегеран, 1350, – с. 504, 506.
24. Там же, – с. 506, 507.
25. Абдуррза Хушенг Мехдеви. Указ. соч., – с. 66-68.

Түйін

Қолда бар негізгі материалдарға және әдебиеттерге сүйене отырып, автор бұл мақалада XVI ғасырдағы Ресей мен Сефевид мемлекеттері арасындағы экономикалық байланыстардың дамуы мен ерекшеліктері туралы баяндайды.

Summary

The establishment, development and characteristics of mutual economic relations between the Safavid and Russian had been investigated on the basis of scientific literature and sources, in XVI century (1501 - 1598) in this article.

САЯСИ ТАРИХ ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ

МӨРТЕБЕЛІ СЕНАТ

М.Бактиярұлы – ҚР Парламент Сенатының депутаты, с.ғ.д., профессор

Тәуелсіз еліміздің әлеуметтік-экономикалық және ішкі-сыртқы саясатта бүгінгідей табыстарға жетуіне, сонымен бірге біздің демократиялық, құқықтық мемлекет болып қалыптасуымызға 1995 жылы 30 тамызда Қазақстан Республикасы Конституциясының қабылдануымен еліміз тарихында алғаш рет қос палаталы Парламенттің өмірге келуінің зор ықпалы болды.

Сол бір тұстың жылнамасын еске алар болсақ, 1995 жылдың желтоқсан айында Сенат депутаттарының сайлауы болып өтті де, 1996 жылдың 30 қаңтарында Алматыда Үкіметтер үйінде қос палаталы заң шығарушы орган – Қазақстан Парламенті өз жұмысын бастаған-ды. Енді ел тарихында «Парламент», «Мәжіліс», «Сенат» деген саяси мәні бар заң шығарушы биліктің жаңа символындай болып, жаңа сипаттағы мемлекеттік биліктің тәуелсіз тармағы қалыптасып, ол халық жүрегіне жол таба білген дәрежеге көтеріле алды.

Қазір Парламенттің еліміздегі заң шығару қызметін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді орган екенін, оның қос палатадан тұратындығын әркім жақсы білетін болды. Алайда, қоғамда біздің Парламент неліктен сол қос палатадан тұрады, бір палаталы Парламент те жеткілікті емес пе деген пікірлер ішінара болса да, айтылып жататындығы бар. Шындығында, Қазақстанның Парламенті неліктен қос палаталы, мұның қажеттілігі бар ма? Қоғам мен ел үшін тиімділігі қандай?

Міне, осы мәселеге талдау жасамас бұрын, алдымен Сенаттың тарихына үңіліп көрейік. «Сенат» сөзі латынның «Senatus» («қария», «ақсақал») деген мағынаны білдіреді. Ежелгі Римдегі жоғары мемлекеттік кеңес қызметін де әуелде Сенат атқарған. Сол ежелгі Рим Сенаты сайлау заңдары мен оның нәтижесін бекітті, магистраттар қызметін бақылады, оларға кеңес берді, сыртқы саясатпен айналысты, қаржылық және діни рәсімдердің орындалуын қадағалады. Яғни, іс жүзінде мемлекетті Сенат биледі. Сондықтан да Сенат басында ең көрнекті деген, мемлекетке еңбегі сіңген, халыққа әбден танымал және беделділер тұрды. Кейін, Рим империясы тұсында Сенаттың маңызы мен саяси ықпалы төмендеп кетті де, ол жай ғана бір дәулетті әулеттер өкілдерінің жиналысына айналды.

Қазіргі уақытта Сенат көптеген елдерде Парламенттің жоғары палатасының қызметін атқарады. Парламент палаталарының құрамы, өкілеттілігі мен қалыптасу тәртібі және өзге де құрылымдарымен ерекшеленеді. Палаталардың жоғары және төменгі болып бөлінуі заңдардың алдымен төменгі палатада қабылданып, одан кейін жоғары палатаның қолдауына жіберілетіндігін білдіреді. Алайда, көптеген елдердің жоғары палатасы заңға өзгеріс енгізе алмайды. Міндеті – заңды мақұлдау немесе оның қабылдануына келіспеумен шектеледі. Бұл төменгі палатаның саяси маңызға көбірек ие екендігін көрсетеді. Өйткені, заң жобасы негізінен төменгі палатада талқыланып барып, өткізіледі. Ел үкіметі де төменгі палата алдында есеп береді және жауапты болады. Президент немесе үкімет басшысы Парламентті тарату құқығына ие болса, ол құқық тек төменгі палатаға ғана қатысты болып келеді.

Қазақстан Республикасында бұл құқықтың өзгешелігі де бар. Яғни, бізде Республика Президенті Парламент палаталары төрағаларымен және Премьер-Министрмен кеңесіп барып, Парламентті немесе Парламент Мәжілісін тарата алады.

Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының өкілеттілігінің де басқа елдерге қарағанда өз артықшылықтары да бар. Мысалы, біздің Парламент Сенаты депутаттарының жалпы санының көпшілік даусымен қабылданған заң жобасы нақтылы Заңға айналады және ол он күннің ішінде Президенттің қол қоюына жіберіледі. Ал Сенатта депутаттардың көпшілік даусымен қабылданбаған заң жобасы Мәжіліске кері қайтарылады. Бұл жайында Ата Заңымыздың 61-бабы, 5-тармағында «Сенат депутаттары жалпы санының көпшілік даусымен заң жобасына енгізілген өзгертулер мен толықтырулар Мәжіліске жіберіледі. Егер Мәжіліс депутаттардың жалпы санының көпшілік даусымен ұсынылған өзгертулермен және толықтырулармен келіссе, заң қабылданды деп есептеледі. Егер Мәжіліс нақ сондай көпшілік дауспен Сенат енгізген өзгертулер мен толықтыруларға қарсы болса, Палаталар арасындағы келіспеушілік келісу рәсімі арқылы шешіледі», – деп нақтылы айтылған. Конституциялық заң жобасы да осындай тәртіппен шешіледі. Бірақ конституциялық заң жобасында Сенатта да, Мәжілісте де депутаттардың кемінде үштен екісі жақтап немесе кері дауыс берулері керек. Қазақстан

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.
Республикасы Конституциясындағы Сенатқа қатысты конституциялық нормалар Қазақстан Парламенті Сенатының да Мәжіліске пара-пар өкілеттігінің бар екендігін көрсетеді.

Әлемнің 60-тан астам елінде қос палаталы Парламент бар. Бұл негізінен федеративтік мемлекеттер үшін қажет және тиімді болып келеді. Парламенттің қос палаталық құрылымы федеративтік мемлекеттер үшін міндетті элементтердің бірі. Бұл тетік федеративтік мемлекеттің әрбір субъектісінің мүддесін қорғау үшін ойлап табылған. Өйткені, жоғары палатаға жер көлемі мен тұрғындарының санына қарамастан, әрбір субъектіден бір мөлшерде депутаттар сайланады. Жоғары палата депутаттарын сайлау төменгі палатаға қарағанда демократиялы емес. Атап айтқанда жоғары палата депутаттарын сайлауда көпшілік елдерде жанама сайлау түрі қолданылады және жоғары палата депутаттығына сайлануға төменгі палатаға қарағанда жоғарылау жас шегі қойылады.

Қазақстан Парламенті Сенатының қажеттілігі мен саяси маңызын түсіндіру үшін АҚШ Сенатының тарихына үңілгеніміз де жөн сияқты. АҚШ-та өкілдер палатасына 25, ал Сенатқа 30 жасқа толғандар ғана сайлана алады. Біздің елімізде де жас шегі белгіленген. АҚШ сенаторларын халық тікелей сайлайды. Ал, сонымен бірге әлемнің кейбір елдерінде және Қазақстанда жоғары палата депутаттарының бір бөлігін президент немесе сондай құқық берілген жоғары лауазымды тұлға тағайындайды. Жоғары палатаға сайланған немесе тағайындалған депутаттар үкіметке жақындау позиция ұстанады, төменгі палатаның үкіметке қарсы түбірлі әрекеттер жасауын шектеуге мүмкіндік береді.

Көптеген елдердің Парламенті жоғары палатасының тарихында Сенат депутаттары ел өмірінде маңызды рөл атқарады және олар жоғары беделге ие болып келеді. Мысалы, қос палатадан тұратын АҚШ Конгресінде жоғары палата – Сенат елдің мемлекеттік билік тармағында және саяси өмірінде маңызды орын алады. Тоғыз жылдан кем емес азаматтығы бар және жасы 30-ға толған әрбір АҚШ азаматы сенатор болуы үшін өзі сайлауға түсетін сол штаттың тұрақты тұрғыны болуы шарт.

Сенат төменгі палатамен бірге (өкілдер палатасы) заңдар қабылдаумен қатар, министрлерді, Жоғары Соттың судьяларын, федералдық судьяларды тағайындауға қатысады және импичмент мәселесінде қорытынды шешім қабылдайды. Лауазымы бойынша елдің вице-президенті Сенат төрағасы болып табылады. Вице-президенттің іс жүзінде басқа жұмыстардан қолы босамайтындықтан Сенатта Уақытша төраға (president pro tempore Senato) басшылық жасайды. Ал, сол уақытша төрағалыққа көпшілік дауыс алған партиядан ең жасы үлкен сенаторы сайланады.

АҚШ Сенатының өзінің саяси маңыздылығы жағынан жоғары тұратындығын Сенатты ресми түрде «АҚШ Конгресінің Сенаты» демейтіндігінен, «АҚШ Сенаты» деп саяси мәнін арттыра атауынан-ақ аңғаруға болар еді. Сенатқа қарағанда Өкілдер палатасына сайлану әлдеқайда жеңілдеу, өйткені, олардың өкілеттігі 2 жылға ғана ұласады. Әрбір 2 жыл сайын өтіп тұратын сайлауда бұл палатаға 435 депутат сайланады. Өкілдер палатасының депутаты Конгрессмен, ал Сенат депутаты Сенатор деп аталады.

Конгрессмен лауазымы – сенаторлыққа және губернаторлыққа апаратын жол. Конгрессмен болмаған адамның сенаторлыққа немесе губернаторлыққа сайлануы да неғайбыл әрі ол өте қиынға соғады. АҚШ-тың көптеген сенаторлары мен губернаторларының біразы бұған дейін 8-10 жыл қатарымен конгрессмендік жолдан өтіп келгендер. Өзінің конгрестік қызметінде бедел жинаған және халыққа танымал болғандар ғана сенаторлыққа немесе губернаторлыққа ұмтыла алады. Бұл елдің тарихында 20 және одан көп жыл конгрессмен болғандар да аз кездеспейді.

Сенатор болудың конгрессмендерге қарағанда өзіндік қиыншылықтары мен өз ерекшеліктері де бар. Сенаторлыққа сайлану үшін әуелі жоғары қызметте істеуің және де бірнеше рет сайланған конгрессмен немесе ірі қаланың мэрі болуың шарт. Өз штатыңда және де тұтас ел бойынша беделің де, кеңінен танымалдылығың да болмайынша сенаторлыққа өту де мүмкін емес. Әрине, мол қаржының болуы да көп мәселені анықтайды. Өйткені, үгіт-насихат жұмыстарын қомақты қаржысыз белсенді жүргізу қиынға соғады. Әуелі сенаторлықтан үміткерді сол штаттың партия (республикалық немесе демократиялық) ұйымы ұсынуға тиісті. Ал, партияның атынан түспеген кандидаттың қай сайлауда болсын жеңіп шығуының өзі екіталай болып жатады.

АҚШ Сенатының сайлауы да өзінің тартысты, бәсекелі және көп қаржы жұмсау арқылы өтетіндігіне қарағанда президенттік сайлаудан ешбір кем түспей жатады. Сайлау бәсекесіне демократиялық және республикалық партиядан екі кандидат бақ сынасады. Олардың жеңісі немесе жеңілісі штат тағдыры мен беделін айқындауда тарихи рөл атқарады және тұтас ахуалға саяси рең береді. Сенатор болып сайланған адам бірден американдық «элиталы» топқа өтеді, сөйтіп, мәртебесі өседі, беделі артады. Енді оның нағыз саяси беделі басталады.

Өкілдер палатасы негізінен заң шығарушылықпен ғана айналысса, сенаторлар елдің саясатын белгілеуге де, кадрлық тағайындауларға, жоғары лауазымдық тергеуге, ішкі және сыртқы саясатқа да араласып, қатыса алады. Сөйтіп, әр сенатор өз лауазымына қарай елдегі ықпалды және белгілі тұлғаға айналады, АҚШ Президентімен және кез-келген жоғары лауазымды тұлғамен тікелей байланыс жасап, араласа алады, олардың қабылдауларында болады. Алты жыл мерзімге сенатор болып сайланған олардың әрқайсысы бар күш-жігерлерін өз қызметтері мен беделдерін арттыруға жұмсап, сол арқылы танымал болуға ұмтылады.

Сенаторлықтың алғашқы алты жылдық мерзімінде нәтижелі әрі жақсы қызметімен таныла алғандар екінші мерзімде өтетін сайлауда да жеңіске оңай ие бола алады. Мұндай екінші қайтара жеңіске жеткен сенатор енді сол өз штатының саяси жұлдызына, америкалық бүкіл саяси жүйенің танымал адамына айналып, онан кейін тағы да қайра сайлануға мүмкіндіктері болады. АҚШ тарихында танымал әрі үлкен бір беделге ие болғандарының 20-30 жыл бойы сенатор болып сайлануы қалыпты жағдай. Мысалы, Оңтүстік Каролина штатынан сайланған Стром Тэрмонд 48 жыл қатарынан сенаторлық қызметте болды. Ол 2002 жылы 100 жасқа келгенде ғана өзінің кандидатура-сын келесі мерзімге ұсынбады. 2003 жылы өзінің сенаторлық өкілеттігін тоқтатып, бірнеше айдан кейін 101 жасында мүниенен озды. Бұдан кейінгі орынды Эдвард Кеннеди (АҚШ Президенті Джон Кеннедидің інісі) алады. Сенаторлық қызметі 1962 жылдан басталған Кеннеди қатарымен 8 рет сайланады. 2006 жылы 8-ші рет қайта сайланып, 2009 жылы қайтыс болды. Стром Тэрмондтан кейінгі ең жасы ұзақ сенатор 1923 жылы туған Стивенс еді.

Сенаторлар, соның ішінде әсіресе, бірнеше мерзімге сайланғандары АҚШ саяси элитасының кадрлық негізін құрайды да, олар жоғары лауазымға лайықты кадрлық резервтер есебінде тұрады. Соңғы уақыттағы, яғни, XX ғасырдың орта тұсынан бері АҚШ Президенттерінің көпшілігі президенттікке сенаторлықтан немесе штат губернаторлығынан сайланып келгендер екендігі мәлім.

АҚШ Сенатының осындай мәртебесі мен беделі және саяси салмағы ел тарихында маңызды рөл атқарып отыр. Елдің оңтүстігі мен солтүстігі арасында болған 1861-1865 жылдардағы азамат соғысын есептемегеннің өзінде, Американың бүкіл тарихында бірде-бір рет мемлекеттік төңкеріс немесе билік тармақтары арасында үлкен жанжалға алып келген текетірес болып көрген емес. Осының бәрін АҚШ Конгресінің, оның ішінде Сенаттың арқасында қол жеткізілген жетістік деп айтсақ та қателеспейміз. Өйткені, Сенаттың мәртебесі мен өкілеттігі және ондағы танымал да көрнекті сенаторлардың арқасында биліктің өзара тежемелігі мен тепе-теңдігі қалыптастырылған. Сенат біршама демократия-лығы басымдау Өкілдер палатасын тежеп отырады.

АҚШ Сенатының тарихындағы осындай жарқын мысалдарды келтіре отырып, біз өз елімізде, яғни, унитарлы Қазақстанда қос палаталы Парламенттің қаншалықты қажет екендігін айту болатын. Ағылшынның саяси ойшылы Иеремия Бентам қос палаталы парламенттің кемшілігі мен артықшылы-ғын зерттей келіп, нәтижесінде пайдалы деген қорытынды жасайды. Ол өзінің «Заң шығарушы жиналыстардың тактикасы» атты еңбегінде қос палаталы құрылымның артықшылығы туралы: «Әртүрлі құрылған қос палата болған тұста оның біреуі екіншісінің табиғи ауыздығы (тежегіші) болып шығады. Оның үстіне, бұл демагогия қатерін азайтады, өйткені бірде-бір адам екі палатада бірдей ықпалға ие бола алмайды. Ақыр соңында таланттылық пен халық сеніміне ие болу жағынан жарыс туындайды. Тіпті палаталардың біреуінің қызғанышы бұл жағдайда екіншісінің заңсыз ұмтылыстарына қарсы қорғаныс болып шығады да, әртүрлі бағыттағы ынтызарлық күресінің салда-рынан конституцияның мұрты бұзылмай сақталып қала береді», – деп жазған болатын.

Қазақстанның да қос палаталы Парламенті өзінің құрылымы жағынан келгенде И.Бентам айтқан-дай АҚШ және басқа да елдердегі сияқты Республиканың жоғары заң шығарушы органы қызметінің пікір алшақтықтарын азайтып, өзара ынтымақтаса жұмыс істеуін мақсат етіп келеді. Сенат Мәжіліс-тің асығыс қабылданған шешімдері мен өзге де «қызуқандылықтарын» тежеп отырады, сабырға, мәмілеге келтіреді, қателіктерін түзейді, сүзгіден өткізеді, кемшіліктердің өтіп кетпеуін қадағалайды.

Әлем елдеріндегідей Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының депутаттары да елдің саяси элитасының негізі ретінде саяси биліктегі кадрлар құрамын қалыптастырады. Тәуелсіздік алғаннан бері егемен мемлекеттің негізін қалауда, оны нығайтуда, кәсіби парламентаризмнің қалыптасуында, Қазақстанды әлемдік қауымдастыққа танытуда Сенат депутаттарының атқарған қызметі мен жұмса-ған күш-жігерлері аз болған жоқ. Бұл орайда бүкіл республикаға кеңінен танымал әрі бедел мен абыройға ие болған және де ел мүддесін сөйлеген, сөйтіп, ықпалды қайраткерлік, беделді саясаткерлік халық сыйлайтын тұлғаға айналған Жабайхан Әбділдин, Оралбай Әбдікәрімов, Өмірбек Байгелді,

Светлана Жалмағамбетова, Әбіш Кекілбай, Оналбек Сәпиев, Қуаныш Сұлтанов, Қасым-Жомарт Тоқаев, Қуаныш Айтаханов, Евгений Аман, Ахан Бижанов және тағы басқалары көпшілікке осы сенаторлық қызметтерімен таныла білді десек, артық айтпағандығымыз да болар.

Республика Парламенті Сенатының 16 жылдық тарихында Рашит Сайранұлы Ахметов Батыс Қазақстан облысынан 1999, 2005, 2011, Өмірбек Байгелді Жамбыл облысынан 1995, 1999, 2005, Леонид Николаевич Бурлаков Маңғыстау облысынан 1995, 1997, 2002, Нүсіпжан Нұрманбетов Алматы облысынан 1995, 1999, 2005, Тасбай Қабашұлы Симамбаев Солтүстік Қазақстан облысынан 1995, 1999, 2005, Бексұлтан Серікбайұлы Тұтқышов Қостанай облысынан 1995, 1997, 2002, Иван Павлович Щеголихин Алматы қаласынан 1995, 1997, 1999 жылдары қатарымен үш рет сайланды. Ал, Павлодар облысынан 1995 жылдан бері қатарынан төрт рет сайланған сенатор Ермек Жианшаұлы Жұмабаев әлі де сенаторлық қызметін абыроймен атқарып келеді. Сондай-ақ, сенаторлыққа 25 адамның екі мерзімге сайланғандықтарын да айта кету керек. Дамыған өзге елдердегідей бізде де белгілі тұлғалардың сенаторлыққа бірнеше мерзімге қатарымен сайлануыларын қазақстандық Сенаттың кәсібилігін арттыра түскен басты факторлардың біріне айналды.

Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының қазақ тарихында атқарған және атқарып келе жатқан рөлі орасан зор. Елбасы Н.Назарбаев ел сенаторлары туралы 1999 жылы 1 желтоқсанда Парламент Сенаты отырысында сөйлеген сөзінде «Мен әрқашан сенаторларды тірек көрдім, алда да солай болады, өйткені, бүкіл әлемде сенаторлар – үлкен тәжірибелері бар, саликалы адамдар. Сенат – қоғамды тұрақтандырушы орган» деп айтқан болатын. Сенаттың қоғамдағы және саяси биліктегі айрықша рөлі мен маңыздылығын жақсы білетін Мемлекет Басшысы Парламент Сенатының депутаттарын өз өтініштері бойынша жиі қабылдап отырады. Мысалы, 1996-2006 жылдар аралығында Елбасының қабылдауында елуден астам Сенат депутаты болыпты.

Мемлекет Басшысының депутаттармен кездесіп отыруы Парламенттің мәртебесін арттырумен бірге, заң шығару қызметінің онан әрі жақсара түсуіне, депутаттардың өз қызметтерімен алаңсыз айналысуларына, кәсіби парламентаризмнің нығаюына, жақсы тәжірибелердің жинақталуына және заң шығарушы органның қызметін үнемі назарда ұстауға, оның тыныс-тіршілігінен хабардар болып отыруға үлкен мүмкіндіктер туғызады. Ал, депутаттар ел Президентімен кездесулері арқылы өз ой-пікірлерін білдірлеруі және заң шығарушылық үрдіске қатысты Елбасының ұстанымы мен көзқарасын ашық әңгіме барысында тани білулері арқылы мемлекеттік маңызды мәселелерді шешуге, заңдардың мемлекет саясатымен ұштасуына да көп септігін әрі көмегін тигізеді. Бұл туралы Елбасы «Біздің мемлекетіміздің игілігі үшін және заң үдерістерінде, күнделікті қызметте, мемлекет үшін Сенат пен Президент біздің өміріміздің күрделі мәселелерін шешуде бірлесіп жұмыс істеуде», – деген өз ойын айтқан да болатын. Елбасының ел Парламенті туралы мұнан да басқа айтқандары Парламент палаталарының елдің болашағын ойлап жұмыс істеу керектігін ескертетіп тұрғандай болып көрінеді. Осы арада Президентіміздің атап көрсеткеніндей, Парламентті Мәжіліс пен Сенатқа бөлу депутаттардың екі сорты пайда болды деген сөз емес, Сенаттың да, Мәжілістің де мәртебелері бірдей, өкілдік көлемдері тең. Қай палатаның мәртебесі жоғары, қайсынікі төмен екендігі туралы әңгімелерге мүлдем жол беруге болмайды. Әңгіме олардың заң шығармашылығы процесіндегі ерекшелендірілген рөлі туралы ғана болып отыр деген Елбасының тағы бір пікірі палаталар арасындағы лайықсыз бәсекелестіктің ықтимал көңіл-күйінен сақтандырады. Біздің түсінігімізде Парламент қабырғасында пікір-таластың орын алуы қалыпты жағдай, бірақ ол мемлекет пен қоғамды жікке бөлуге алып келетін жайларға ұрындырмауы керек. Елбасы Н.Назарбаев Парламент палаталары мен оның депутаттарының қоғамды одан әрі демократияландыру және сонымен қатар жаңарту үшін аса күрделі міндеттерді біртіндеп шешуге атсалысатындықтарына сенген болатын. Сол сенім ақталып та келе жатқандай.

Қос Палатаның ынтымақтаса отырып, ортақ бір мүддемен жұмыс істеуі және де әлдебір келіспеушіліктер туындап жатса, соларды еңсеруде Палата төрағаларына үлкен жауапкершіліктер жүктеледі де, бұл келіп, Парламент палаталары төрағаларын тандап, сайлау кезінде де қателесуге жол беруге болмайтындығын алға тартып келеді. Мысалы, Сенаттың алғашқы төрағасын тандау кезінде Елбасы дұрыс байлам жасай білді. Тұңғыш сайланған қос палаталы Парламент Сенатының алғашқы төрағасы қызметін атқаруда Өмірбек Байгелдіге сенім білдірілді. Бұған дейін Сенат және оны басқару тәжірибесі біздің елімізде болмағандығын ескерсек, алғашқы істі бастау қаншалықты қиын болса да, Өмірбек Байгелді бұл міндетті абыройлы атқара білді. Ақиқатын айтар болсақ, қазақстандық Сенатты қалыптастырудағы оның алғашқы спикері Өмірбек Байгелдінің еңбегі зор болды. Заң қабылдау

үрдісі, Сенат жұмысын жүргізу, басшылық ету, ұйымдастыру, Сенат Регламентінің сақталуын қамтамасыз ету, күн тәртібінің жобаларын әзірлеу, әрбір депутаттың көзқарасына, пікіріне сәйкес жауап қайтару, Сенаттың басқа да қауырт жұмыстарын үйлестіру әсте де оңай болмаса керек-ті. Парламент Мәжілісінен екішеленіп, талқыланып қабылдауға ұсынылған заңдарды жан-жақты сарапқа салып, көпшіліктің, елдің талап-тілегіне сай қабылдау дәйектілікті, парасаттылықты және үлкен жауапкершілікті талап етті. Білімдері мен іскерліктері және де жауапкершіліктері де жетіп тұрғандықтарымен депутаттардың Сенат жұмысында тәжірибелерінің болмауы да Сенат төрағасынан байсалдылық пен ұйымдастырушылық қарым-қабілетті де қажет етті.

Тұңғыш спикер Өмірбек Байгелдінің іскер ұйымдастырушылық қызметінің нәтижесінде қалыптасқан Қазақстан Республикасы Парламенті Сенатының қызметі қазір де өз елімізде ғана емес, басқа елдердің заң шығарушылық қызметіне де өнеге болып келеді. Ө.Байгелді екінші шақырылымда Парламент Сенатының депутаты және Сенат Төрағасының орынбасары, ал 2005 жылдың қараша айында үшінші мерзімге Сенат депутаты болып қайта сайланып, Сенат қызметінің сабақтастығына өз үлесі мен тәжірибесін қосты. Өмірбек Байгелді салып берген жолды бұдан кейінгі жылдары Оралбай Әбдікәрімов (1999 жылғы желтоқсан – 2004 жылғы наурыз), Нұртай Әбіқаев (2004 жылғы наурыз – 2007 жылғы қаңтар), Қасым-Жомарт Тоқаев (2007 жылғы қаңтар – 2011 жылғы сәуір), Қайрат Мәми (2011 жылғы сәуірден бері) жалғастырды және жалғастырып келе жатыр.

Он алты жылдық тарихы бар Парламент Сенатына осы жылдары 139 депутат сайланыпты. Солардың біреуі – 4, жетеуі – 3, жиырма бесі 2 қайра сайланғандықтарын да айтқан ләзім. Осы аралықтағы депутаттардың 13-і әйел, яғни әйел-сенаторлар барлық депутаттардың 9,35 пайызын құрайды. Депутаттық өкілеттіліктерін атқару кезеңінде республикадағы басшылық лауазымдарға тағайындалған Сенат депутаттары да аз емес. Олардың қатарында Оралбай Әбдікәрімовті ҚР Мемлекеттік хатшысы, Шәмша Беркімбаеваны ҚР Білім және ғылым министрі, Әділбек Жақсыбековты Астана қаласының әкімі, Анатолий Котовты ҚР Конституциялық кеңесінің мүшесі, Гүлжан Қарақұсованы ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрі, Мұхтар Құл-Мұхаммедті ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрі, Лилия Мусинаны ҚР Ауыл шаруашылығы вице-министрі, Елеусін Сағындықовты Ақтөбе облысының әкімі, Иоган Меркельді ҚР Бас Прокурорының бірінші орынбасары болып тағайындалғанын ел ұмыта қойған жоқ.

Депутаттық өкілеттіліктерін атқару кезеңінде еліміздің мемлекеттік наградаларымен марапатталған депутаттар саны алпыстан асады. Мысалы, 2004 жылы Әбіш Кекілбай «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев» орденімен, 2009 жылы «Қазақстанның Еңбек Ері» атағымен, 2001 жылы Нүсіпжан Нұрманбетов, «Парасат» орденімен (II дәрежелі «Барыс» орденімен (2008 ж.), Қуаныш Сұлтанов, «Парасат» орденімен (2001 ж.), «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағымен (2008 ж.), Оңалбек Сәпиев, «Құрмет» орденімен (2001 ж.), III дәрежелі «Барыс» орденімен (2008 ж.), Өмірбек Байгелді, «Отан» орденімен (1991 ж.), «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағымен (2009 ж.), Бақберген Досманбетов, «Құрмет» орденімен (2004 ж.), «Парасат» орденімен (2010 ж.), Леонид Бурлаков, «Парасат» орденімен (2000 ж.), «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» атағымен (2008 ж.), Ермек Жұмабаев, «Қазақстан Республикасының Құрмет грамотасымен» (2001 ж.), «Құрмет» орденімен (2006 ж.) және т.б. марапатталды.

Сонымен бірге 1996 жылғы 30 қаңтардан 2011 жылғы 30 қаңтарға дейінгі 15 жылдық тарихында Сенаттың 371, Сенат Бюросының 354 отырысының өткізілгендігін және осы аралықта Сенат депутаттарының 30-дан астам парламенттік тыңдауға қатысқанын айтып кетуге де болады. Депутаттық қызметте олардың депутаттық сауалдар мен сұрақтар қоюы да үлкен маңызға ие.

Депутаттық сауал Парламент Палаталарының бірлескен және бөлек отырысында Сенат депутатының мемлекеттік органдардың лауазымды адамдарына Парламент сессиясында сол органның немесе лауазымды адамның құзыретіне жататын мәселелер бойынша негізделген түсінік беруін немесе көзқарасын баяндауын ресми сұраған талабы болып табылады. Кез келген Сенат депутаты Қазақстан Республикасының Премьер-министрі мен Үкімет мүшелеріне, ҚР Ұлттық Банкінің төрағасына, ҚР Орталық сайлау комиссиясының төрағасы мен мүшелеріне, ҚР Бас прокурорына, ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасына, Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің төрағасы мен мүшелеріне сауал салуға құқылы.

Сенат депутаты дәл осы лауазымды тұлғаларға ауызша сұрақ та қоя алады. Жауап осы отырыста, ал жауап қайтаруға қосымша дайындалу қажет болған жағдайда – үш күн мерзімде жазбаша түрде қайтарылады. Сұрақтар бойынша жарыссөз өткізілмейді және түсініктеме берілмейді. Ал сауалға

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. қайтарылған жауап бойынша жарыссөз өткізілуі мүмкін. Сенатор сауалға қайтарылған жауапқа өзінің көзқарасын білдіруге құқылы. Сауалға қайтарылған жауап пен оны талқылау нәтижелері бойынша Парламенттің немесе Сенаттың қаулысы қабылданады. Егер Парламенттің немесе Сенаттың қаулысымен өзгеше шешім қабылданбаса, депутаттық сауал салған депутаттың өтініші бойынша сауал мен жауап бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануы да мүмкін. Сенат депутаты елдің немесе өңірдің өзекті мәселелері бойынша дәлелді сауалдар қойып өзінің беделі мен мәртебесін арттыра алады. Олар өздерінің өздерінің бұл құқықтарын да тиімді пайдалана білуде.

Бір атап көрсететін жай сол, жылдан жылға депутаттық сауалдар да көбейіп келеді. Сенаторлар бірінші сайланымда бар болғаны 5 депутаттық сауал ғана жолдаса, бұл екінші сайланымда 132, үшінші сайланымда 242, ал төртінші сайланымда 578-ге жеткен-ді.

Парламент Сенаты қызметінің сыртқа қатынастардағы ең маңызды бағыттарының бірі басқа мемлекеттердің парламенттерімен және парламентаралық ұйымдарымен ынтымақтастық орнатуы болып табылады. Бұл орайда өзге мемлекеттердің парламенттерімен (парламенттер палаталарымен) және халықаралық парламенттік ұйымдармен парламентаралық ынтымақтастық туралы келісімдер жасасуға, сондай-ақ ынтымақтастық жөнінде топтар құруға да құқы бар.

Сенат Төрағасы парламентаралық алмасу шеңберінде жүзеге асырылатын ресми және жұмыс сапарлары туралы, сондай-ақ Парламент Сенатының депутаттарын шет елге іс-сапарға жіберу туралы өкімдер шығарады. Ол өзге мемлекеттердің парламенттерімен (парламенттер палаталарымен) және халықаралық парламенттік ұйымдармен парламентаралық ынтымақтастық туралы келісімге қол қояды не бұл актіні жасауға Сенаттың өзге тұлғасына өкілеттік береді. Парламент Сенатының шет елге жіберілетін делегациясының құрамын, қажет болған кезде осы делегациялардың басшыларын, олардың орынбасарларын және олармен ілесе жүретін адамдарды бекітеді.

Қазіргі уақытта Сенатта шет мемлекеттердің парламенттерімен парламентаралық ынтымақтастықтың қырыққа жуық тобы құрылып, белсенді жұмыс жасауда. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының Парламенті бірқатар өңірлік және халықаралық парламенттік ұйымдардың да мүшесі болып табылады және 14 халықаралық парламенттік құрылымның жұмысына қатысады. Бұл мәліметтер Қазақстан Парламенті мен Сенатының халықаралық ынтымақтастықты орнықтыруда да маңызды рөл атқаратындығын және олардың сыртқы қатынастығы қауырт жұмыстарының бар екендігін көрсетеді. Сенаттың бұл бағыттағы қызметінің арқасында шет елдермен халықаралық байланыстар кеңейіп, Қазақстанның әлемдік қауымдастықтағы беделі артып келеді.

Міне, Қазақстан Республикасы Парламенті Сенаты қызметінің қысқаша бағыт-бағдары да, кейбір тарихи сәттері мен дерек-мәліметтері де, саяси қызметінің кейбір тұстары да осылай болып келеді де, бұл біздің еліміз үшін де қос палаталы Парламенттің қажеттілігіне тағы да айқын көз жеткізе түсер еді.

Елбасы Н.Назарбаев өзінің «Қазақстан жолы» кітабында: «Осы бір жылдары демократияландырудың аса маңызды институты – парламентаризмнің дамуына толық жағдай жасалды. Қос палаталы кәсіби Парламент уақыт сынынан сүрінбей өтті, онда сан салалы мүдделердің өкілеттілігі қамтамасыз етілген. Біз – осы жолмен Орталық Азияда батыл қадам жасаған бірінші елміз. Басқалар біздің ізімізбен жүріп, тәжірибемізді пайдаланды.

...Конституция қолданылған жылдардың ішінде бірде-бір саяси қайшылық дағдарысқа ұласқан жоқ. Барлық дау-дамай конституциялық рәсімдер шеңберінде шешілуде. Мемлекеттік институттар арасындағы өзара қатынастардың жүйесі қалыптасты», – деп баға берген болатын.

Міне, бұл жай біздің тәуелсіз елімізді тарихтың аса қысқа мерзімінде демократиялық және құқықтық жолмен дамыта отырып, әлем сүйсінерлік бүгінгі өркендеуге жеткізді.

Резюме

В статье рассматриваются основные направления деятельности Сената парламента Республики Казахстан. Анализируется сотрудничество Сената РК с парламентами зарубежных стран и международными парламентскими организациями.

По мнению автора, сохранение двухпалатного парламента в республике – отвечает сегодняшним реалиям политической модернизации страны.

Summary

The article considers the main activities of the Senate of the Republic of Kazakhstan. Analyzes the cooperation of the Senate of Kazakhstan with the parliaments of foreign countries and international parliamentary organizations.

According to the author, the preservation dvauhpalatnogo parliament in the country - a requirement of today's realities in the country

Azimbay Gali – *the Doctor of Historical Sciences, KazNPU after Abai*

Our proposal in resolution of interethnic relations is the kazakhization based on the state language, the national statehood freedom of religion for all of us (or for Kazakhs - hanafizm with Kazakh ideas - national religion of the Kazakhs, Non-kazakhs-freedom of religion). This ensures a broad base of national integration - a new universalism, a trait of the national ideology of the Kazakh.

A new identity, to broaden the base of universalization, equal competition of the national majority and ethnic minorities. Protection of the domestic market and the expansion of national products to foreign markets. Development and colonization of foreign markets. Resource nationalism respect the economic interests of the citizens Republic of Kazakhstan.

Integration and assimilation of ethnic minorities is a liberal tradition and the process is reciprocal and progressive. Acculturation and absorption of the ethnic minorities and spiritual integration and assimilation of ethnic minorities is a liberal tradition and the process is reciprocal and progressive nature, promotes inter-ethnic stability. The implementation of these conditions Kazakh nationalism as an ideology of the era of the colonial period loses its original meaning into a statist ideology. Modernization of national relations towards a renewed challenge of the Kazakh nation state policy of independent Kazakhstan. The history has shown that the communist ideology in Kazakhstan is not taken root and has no prospects. It has been replaced by nationalism and religion.

National idea will be approve and self-fulfilled by chore thinking nationally nomenclature, national intellectual and will be guaranteed by a rigid will of national officers.

The national idea will win because it is universal, it uses the momentum of the spirit, the mass movement of brains and win on the strength of money. Power of money will be provide by the national bourgeoisie, a movement of brains - Kazakh intellectuals, self-denying spirit - preachers 'glowing eyes'. Each idea is worth something or if it is unique. Universalism of the Kazakh national idea merges and combined also increased universalism of the Kazakh nationalism. Universalism of the Kazakh nationalism is in that it appeared thanks to the development of other nationalisms in the post-Soviet space. This is the phase universality. The Kazakh nationalism - is last super impulse. As each super impulse is transient it is necessary to make it work. If this work is not carried out, the nation withers and dies, perhaps irreversibly. As a rule, unhistorical nations die, who could not to pass tests of history. But unhistorical nations are often die on the stage of "take-off". It's like a heart attack. The illness develops long, and death is almost instantaneous. This happened to the Manchurs, who had been dominated long for a long time in China, but now they disappeared. This happened to the Western Mongolians-Dzhungars as a result of war on two fronts – with the Kazakhs and China. Universalism of the Kazakh national idea is in that it appeals to all sectors of the Kazakh society. First, it captures the most cultural layers, then the urban middle class. And only then it becomes the ideology of the Kazakh proletariat, the ideology of the lower classes.

In every man has something of the beast. In every man there is something of animals, birds and plants. Therefore, a person can be undemanding and patient, as the raven, as hardy as a wolf, as powerful and strong as a tiger, as cunning as a fox. Zoomorphic ideals of the Kazakh - a wolf, a tiger, a raven, an eagle. Its national type is often equated to the golden eagle and leopard, never - to the sheep. Therefore, the Kazakhs, in their self-evaluation, a equine nature (animal self-sufficient, able to protect themselves from a wolf.) Nation chooses its level and image, ethnic and economic role. Some become the nation of ranchers, others - choose "narrow" specialization: agriculture, trade, industry, commerce, banks and stock exchanges. This affects the mentality and historical destiny. There is no bad, but definitely beneficial, adversely nations. In dashing times the man is brave and desperate. It happens that the animal as a species disappears, reappears and disappears again. There are some examples of that in the human community and nations. The Huns, Ohrs, Hephthalites had been disappeared. The once mighty and Mongolians now - quiet and unassuming people, who are completely out of the Western and Inner Mongolia (now parts of China.). Nogai's Orda terrified the Russian lands. Now, Nogais – the most harmless ethnic of Dagestan, and the rest of Nogais are called Nogaiy, they are - the Kazakhs of the Western Kazakhstan. Some Nogais can be found among the Chechens, Bashkirs and Tatars. By the way, the Chechen wolf is depicted on their flag. The once mighty ruthless Tartars became intelligently restrained people-Tatar.

Every people worth something if they socialized. Sometimes the powerful and predatory animal becomes the timid animal and on the contrary. For example crushed rigid socialization colonialism became obedient Kazakhs. Tolerance Kazakhs rebelled against the empire policy in soviet time: 1979, 1986 and 1989. Colonialist policies systematically generated in the Kazakhs the sheep complexes, sacrifice and unrequited this animal as a national

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.

trait in the whole ethnic group. Kazakhs did not want such a fate for their children and often referred to as *wolfs, eagles and leopards*. They called the sons of no other than the Leopard, Lion, Eagle. The tragic fate and regenerate of the Jews - a classic example of mass self-sacrifice in the honour of the national idea. Scattered around the world by brutal colonizers, weakened national traitors, they again and again revived. There were sacrificial individual, local and national messiah, who solve the problem of the national idea. In the 19th – the early 20th century there was a last population “demographic explosion” in the Jews in Europe and America. The Jewish population has increased to several times.

The Kazakh historical vicissitudes of fate. The Kazakh genocide took place among the period of 1928-1934 where the Kazakhs lost about 1.7 million people. Similarly, the huge losses suffered in the Holocaust Jews. However, the grand famine did not break the Kazakhs and by 1936 we see the elite mobilization to solve the problems of the statehood. Kazakhstan becomes a union republic, thereby the public status increasing, we see a surge in the culture development. Repressions within 1936-1939 again have reduced the elite and the establishment. Then World War II broke out, again the loss of life, the dramatic decrease of the population, but these dramatic events do not undermine people's faith in the idea of preservation and development of the state. Under the pretext of the masses, plowing of Virgin Lands in Kazakhstan was made massive colonization of the Russian-speaking population. The share of Kazakhs dropped to unprecedented low to - 28%. Since the mid 1940's the a nuclear test had been accomplished. The practice of such kind of tests covered almost the whole Kazakhstan. There is a risk of genetic degradation. In this period starts the demographic mechanism of the nation self-preservation. The pace of the demographic population of Kazakhs reached unprecedented high levels. "Population boom" was short-lived, but it gave a huge leap growth in the number of Kazakhs. In these years, we have seen spontaneous gathering of Kazakhs on the territory of the republic. At the same time, simultaneously there is urbanization and socialization. Despite the limit the influx of Kazakhs in the city, this process is gaining momentum. The socialization process was about to stop. For the Kazakhs it was very difficult to settle in the city than the Europeans. Urbanization has started to give results. The Kazakhs quickly to show the features of industrial and later - post-industrial nations. The urban lifestyle objectively accelerated the process of politicization in the Kazakh ethnos. The people entered the stage of rapid politicization. The increase of the proportion of urban Kazakhs could not cause the politicization of ethnicity and pressure of ideological values. In turn, the colonial policy undergoes stages as tightening and liberalization, but the essence remains the same. The first pressure on the national idea of the Soviet period, Kazakhstan experienced the frustration trying to further territorial withdrawals, unpopular policies to prevent the Kazakhs to the top management posts, the attempt to separate the territory of Kazakhstan. Such events resulted in meeting in Tselinograd in 1979 (against the offered German's autonomy) and the commotions in 1986 (against the national policy of the Centre through G.Kolbin) in urban areas almost throughout Kazakhstan. Then around the national intelligence consolidated young workers and students. People started to the awareness of independent statehood, and it became self-sufficient.

Religious trends in Islam in Kazakhstan. In the early 20th century, there has been a revival of religious life in Kazakhstan. This was associated with a certain democratization of the political system in Tsarist Russia. Drastically reduced the administrative pressure on the public consciousness, shortly before tsarism refused the direct attempts to convert the Kazakhs into Christianity. The relative liberalization led to the creation of favorable conditions for the emergence of new and revival of traditional Islamic movements. In the modern West-Kazakhstan region the Muridist flow Sunnite originated in Islam. Muridism was once widespread in the North Caucasus. The Kazakh Nogai - heirs of so-called Nogais, once made up the ethnic basis of the Nogai tribe. In the 18-19 centuries Nogais were exterminated and scattered across the North Caucasus, the rest - fled to Kazakhstan to the tribesmen. Through the late migrants, the Nogais of Northern Caucasus, probably involved in the religious wars of liberation in the period of Shamil, so Muridism appeared in Kazakhstan. Religious Society Becket Ata preached Yassevizm among Adays, who became religious ideology in the Kazakh-Turkmen War for Mangistau peninsula. Religious communities in northern Kazakhstan Kazakhs conceptually feed from paradigm of Mashhur Zhusup Kopeev. The same situation with the religious society Mullah Ahmed - Sapa in Taldykorgan region and mullah Shakarim in Semipalatinsk region. Finally, in South Kazakhstan region, we see a direct impact Yassevizm and Naqshbandi, and among Kazakhs dominated - the first and among ethnic Uzbeks - the second. A surface analysis shows that we have not seen any serious dogmatic differences that go beyond the traditional Sufi Sunni Islam. All flows are pro-Kazakh character except societies Hizbut-tahrir direction. We expect further convergence of religious communities on non-formal basis of Islamic Kazakh religious interests.

Belgian pathology and Kazakh syndrome. We are talking about a syndrome of national relaxation. The kingdom Belgium - the state united by the general history and a ruling dynasty. Belgium was released from the

Netherlands kingdom after revolution in 1830. Then it was still unitary. After the constitutional reform Belgium becomes the federal state. The modern population totally is less than 10 million people, in the majority - Catholics. In the country practically there are no rural dwellers and rural areas. The ethnic majority are Flemings (speak on the Netherlands, the Dutch dialect), who are consist - 58% of vallonets (speak French), on different sources, from 32 to 41 %; absolutely small part of the population speaks German (less than 1%). Language distinctions don't coincide with moving by a religious principle, is frequent also those, and other Catholics. In Belgium, the main division occurs on a language sign, by the constitutional reform in 1970, was established that each government, irrespective of the political coloring, should include equal number of representatives of the communities who speak French and Flemish. However, it was the beginning of reforms. As a result of four reforms of the state system following one after another (1970-1971, 1980-1981, 1988 and 1993) Belgium became the federal state consisting of Communities and Regions [1]. These two subcultures resist each other, each of them is afraid of prevalence of another. People, representing a French-speaking community, show concern in connection with a superiority in strength of a Flemish community which, in turn, feels the French-speaking community restrained by a cultural superiority. The majority of the conflicts arises on border between two communities [2; 139-140]. And Netherlands, French and German are official languages of the state. So, there is the Belgian nation, but there is no Belgian language. the Kazakh variant of the Belgian pathology: the North and the North-East of Kazakhstan can be named as "Russian-speaking region" and giving no chance to develop Kazakh state language. The South - will fix Uzbek and Uigur to the detriment to the Kazakh language. Russia will assist for the development of the Russian language and will have rigid support in the North and the East, and Uzbekistan will play the Uzbek card for the South of Kazakhstan. Therefore, it is fraught to declare other ethnoses as the nations, because it will lead us to autonomism of the regions and country federalization. For this reason we need Kazakhisation of citizens and the Kazakh Linguistic centrism.

Homogeneity and heterogeneity at Kazakhs. The tendency of the reduction of interethnic marriages tells us about homogeneity strengthening at Kazakhs of Kazakhstan from 8% to 4% for the last 30 years. Probably, the growth of the national consciousness, the increase of specific weight and absolute number of Kazakhs among youth, "short circuit" – e.g. the reduction of marriages of Slavs with Kazakhs. There are existing interethnic marriages which are concluded more often half of part, with representatives of Turkic ethnosity. But we can see changes in marriages of Kazakhs in Russia and Uzbekistan. The proof of homogeneity of Kazakhs of Kazakhstan is the orientation of children to the Kazakh schools and the groups with Kazakh language education at universities, there is the growth of the circulation of the Kazakh newspapers, the television is broadcast on the state language becomes effective reality. Immigration oralmen (people who return to their motherland) becomes the source of population and increase of Kazakh homogeneity. The Afghan, Turkish and Iranian Kazakhs in places of a former residence had been in a condition of preliminary assimilation, but now they were incorporated in the Kazakh society. So, from Mongolia a half of Mongolian Kazakhs came back, but people who decided to stay in their country restored the former number thanks to ultra high birth rate and again consisted 120 thousand people. Practically the number of people doesn't decrease because of coming of Uzbek and Chinese Kazakhs to Kazakhstan. The Russian Kazakhs reduced the number for two reasons: cause of high assimilation by the Russian and Tatars and migration to Kazakhstan. Homogeneity results in conservatism and restoration of lost characteristics.

Kazakh immigrants are settled across all Kazakhstan, including to the North both the East of Kazakhstan, and this fact prevents the strengthening of regional features. In case, if there is no the Kazakh immigration, the Uzbek, Tajik and Kyrgyz flow which will be strengthen that will be resulted in developing Russian language and will prevent the Kazakh urbanization.

We do not need in the Central Asian colonization. So, while there is an increase of homogeneity the spiritual and material culture are strenuously reproduced. Heterogeneity at the Kazakhs gets another nature. Reunion of the Kazakhs of various diasporas leads to the enrichment of activity of the Kazakh experience. Strengthening of an urbanization leads to socialization of the Kazakhs and moving in Russian environment - the factor of additional socialization. It is a relaxation in the new social environment.

And the main object - the Russian Tatars. By this time, in Russia will need such challenge. In the cities of Russia the Central Asian-Tatar communities are formed which will be a good opportunity for non-Russian consciousness and non-Russian spirituality, to accumulate the segregated spirit. The same situation in Germany with the Turks.

For Russia it is the parallel existence of two worlds - Muslim and Russian. Harmless sermons of Muslim piety will influence destroying on the Empire. We had an experience of it. It is a relaxation and regeneration of the Kazakh spirit.

Cultural pluralism, particularism - separation of ethnic groups. The boss and the client relations on the Kazakh land. By researchers it is noticed that the cultural pluralism promotes a relative disappearance of horizontal contradictions between classes, thereby promoting preservation of a certain social stability. However, the cultural pluralism on the Kazakh land develops borders of an acceptable particularism and turns into the self-sufficient phenomenon which is developed qualitatively and have become self-sufficient, and it can demand an independent subjectivity.

In such situation it works for as a boomerang effect and provokes the phenomenon of the self-sufficient subjectivity fraught with separatism. In this case the aimed diversification of ethnic blocks with integration and the acculturation, called assimilation, round a national and civil core. Collision of interests of ethnos and ethnic blocks against an assimilating core can openly be shown, and sometimes entirely choke or neutralized with client's obligations or elite cooperation.

The Assembly of the people of Kazakhstan can be a splendid instrument for such activity. Thus, one of measures of overcoming of obstacles of cultural pluralism are efforts on mixture of ethnic groups. The boss and the client relations on the Kazakh land exist at Kazakhs and ethnic communities - the Uyghur, the Uzbeks and the Koreans. The Kazakhs have such boss and the client relations but they are expressed poorly, than at the Uzbeks, the Uyghur and the Koreans.

Modern *aksakalizm* (aksakal- old wise man) - expression of the modified old institute. Realization of the private property on the land, appearance of land market, development of local government, revival of institute of world judges in the form of court Kazakh *beys* will lead to some revival of institutes of steppe state law. The essence of these the boss and the client relations is reduced to effective influence on the relatives.

The most influential boss can be not the richest, not the most generous, but he should possess the best communications. In exchange for the influence he receives services from the tenant-farmer in the form of grateful and openly shown respect that strengthens its exclusive situation and promotes its further advance from positions of "high protection" on level to "the absolute power".

The Uzbek *mahalla* - the classical sample of local government also is the state in the state. The Korean corporationism more has a character of cash desk of mutual aid where the help can be given in the form of cooperation of clans, the Protestant communities which have replaced the Korean Orthodoxy, the solution of questions of personnel advances and positive assistance, including the corruption schemes.

The boss possesses socially primary positions: he plays the role of the main intermediate link, the person who is between the center and the periphery, being an important character of the majority of political processes, he possesses the right of expression of interests, establishments of communications, distributions of resources, giving opinions about law. Clientism - usually acts as a conservative factor as it induces maintained to the agreement with the exploiter and multiplies advantages of those who takes strong positions in the system [2; 125, 131].

The national idea. General line and strategic tasks. The national idea and national interest are not connected with any passing political form, the form of government, party, especially with the certain governor and the state. Only passing problems of national idea and national interest can be connected with the form of government, in lots, the certain governor and the state.

The national idea - a rational design, is based on common sense, and it is realized by often irrational and brave people. The main thought in national idea - the importance of renewal and a reproduction of spirit and own activity. The highest form - reproduction of the national state, language and spirit (ideology). In the tired conditions, in colonial existence, it is most difficult to keep itself, to organize at least weak, but persistent resistance to become isolated and rescue intrinsic, separate institutes, genotypes for revival when necessary.

The main plan - the plan of national destiny. The main front - heart and reason of the Kazakh. The ideology is not a science, it demands the belief. But it is born and is a derivative science. The ideology - it is rather a postphilosophy and a postscience, than prephilosophy and a prescience. The ideology is not a religion, in ideologies more secular science, than in religions, it goes further a secular science. The national benefit - the highest criterion of the form of government - monarchic, oligarchic and democratic. Only that policy which carries out the national benefit is legitimate. The modern national doctrine of the Kazakhs against radicalism, anti-semitism and communism [3].

1. Кадырбаева А. Представительные органы в Королевстве Бельгия. – Функционирование местных органов государственной власти: законодательной базы. Научно-методические рекомендации / Под редакцией доктора экономических наук А.С. Серикбаев – Астана: Академия государственного управления и государственной службы

2. Доган М., Пеласси. Сравнительная политическая социология. / Пер. с английского – М.: 1994.

3. See [www. zone.kz.net/articls/AzimbayGali](http://www.zone.kz.net/articls/AzimbayGali).

Түйін

Автордың пайымдауынша, жеке ұсақ ұлыстарға бөлінгенше бүгінгі таңда іріленген ұлттардың жаһандану үрдісіне қарсы тұралық шамасы болады. Қазақстанда ұсақ ұлттар мен ұлыстардың “құрақ көрпе” моделінен тұтас ұлт тұлғаға ұласқаны жөнірек болады. Батыс елдерде мультикультурализм концепциясы соңғы жылдары қатты сынға ұшырап келеді. Сондықтан Батыс елдері саясаткерлерінің өздері ұлттық үрдістердің ассимиляциялық бағытын демократиялық және либералдық модельге сәйкес деп табады.

Резюме

Автор предлагает на рассмотрение, вместо не оправдавшей себя концепции мультикультурализма, концепцию интеграции этносов в “большую казахскую нацию” на основе гражданского принципа идентификации нации: вместо нации по крови нацию на основе гражданских ценностей казахской нации и государственного языка. Это либеральная модель нациообразования становится популярной на Западе.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ХАНДЫҚ БИЛІКТІ ЖОЮДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ ЖҮРГІЗГЕН САЯСАТЫ ТУРАЛЫ

Б.Б. Кәрібаев – ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих, археология және этнология факультеті Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.*

Қазақ жеріндегі мемлекеттіліктің қалыптасуы мен дамуы бірнеше мыңжылдықтарға созылып, XV ғасыр ортасында ұлттық сипатқа ие болған Қазақ хандығын дүниеге әкелгенін бәріміз білеміз. Осы кезден бастап төл тарихымызда Қазақ хандығы өмір сүрген дәуірді тарихшыларымыз – хандық дәуір деп атайды. Керей мен Жәнібек хандар билік құрған кезден Тәуке хан қайтыс болған кезеңге дейінгі үш ғасырға жуық тарихи уақыт осы хандық дәуірдің алғашқы кезеңі немесе бір орталықтан басқарылатын хандық кезең болып саналады. Ал одан кейінгі кезеңнің саяси және мемлекеттік тұрғыдан алып қарағанда бытыраңқылық кезең екені белгілі. Жүздердегі хандық биліктер мен Ресейдің оларды өзіне бағындыра бастауы мен біржолата жойып жіберуі – XVIII ғасырдың 30-шы жылдарынан басталып, XIX ғасырдың 20-шы жылдары аралығында өтеді. Орта Жүзде (1822 ж.), кейіннен Кіші Жүзде (1824 ж.) хандық басқару жүйесін біржолата жойып, Ресей қазақ елінде империялық басқару жүйесін енгізе бастайды. Осылайша, Ресейдің бір ғасырға жуық қазақ жерінде жүргізген саясаты қазақ мемлекеттілігін құлатумен аяқталады.

Ал бұрынғы төл мемлекетіміз бір ғасырға жуық уақыт ішінде қалай құлады деген мәселеге Кіші Жүздегі хандық билікке қатысты материалдарды талдау арқылы жауап беруге болады. Орта Жүз аумағында да хандық билік дәл Кіші Жүздегідей жолмен жойылады.

Бір елдің екінші бір елді отарлауы ең алдымен сол елдегі мемлекеттілік жүйені әлсіретуден және оны біржолата жоюға бағытталған қадамдардан, мемлекеттегі басқарушы немесе билеуші топты өзіне бағындырудан, өзіне тәуелді етуден басталады. Ал оны жүзеге асырудың тарихта бірнеше ондаған әдіс-тәсілдері мен жолдары бар екені белгілі. Қазақ тарихында XVIII ғасырдың орта тұсынан бастап Ресей Кіші Жүз бен Орта Жүз аумақтарында осы әдіс-тәсілдерді өте шебер және жымсық түрде жүргізе бастайды. Патшалы Ресей мен Кеңестік кезеңдердегі орыс тарихшыларының зерттеулерінде Ресейдің Қазақстанда жүргізген саясаты мәселелері империялық тұрғыда қарастырылып, негізінен прогрессивті маңызы бар тарихи процес ретінде тұжырымдалса, қазіргі кезеңдегі еліміздің тарихшылары бұл тарихи жағдайларды ұлттық мүдде тұрғысынан қарастырып отыр. Міне, соған байланысты соңғы 20 жыл көлемінде жарық көрген тарихшыларымыз бен қоғамтанушы ғалымдарымыздың ғылыми жұмыстарында Ресейдің осы кезеңдегі Қазақстан аумағында жүргізген саясаты ашық түрде жаулап алуға, бағындыруға, отарлауға бағытталған саясат деп түсіндірілуде. Біз соңғы жылдары елімізде жарық көрген құжаттар жинағы мен зерттеу жұмыстарының материалдарына сүйене отыра, XVIII ғасырдың ортасынан бастап Ресейдің қазақ жерінде жүргізген саясатына, оның ішінде қазақ мемлекеттілігін жоюға және қазақ билеуші тобын өзіне бағындыруға, тәуелді етуге бағытталған саясаты мәселесін қарастырамыз.

Жалпы, Ресейдің Қазақстанды бағындыруға бағытталған саясаты мен осы мақсатта қолданған әдіс-тәсілдері бұған дейін оның басқа елдерді бағындыру барысында тәжірибеден өтіп, әбден сыналған болатын. XVI-XVII ғасырларда Қазан, Астрахан, Сібір хандықтарын, Ноғай ордаларын бағындыруда Ресейдің ең бір тиімді қолданған әдістерінің бірі – осы елдердегі билеуші топтардың ықпалын әлсірету, олардың өкілдерін әр түрлі жолдармен өз жағына тарту, олардың арасына іріткі салу, билеуші топ пен ру-тайпа көсемдері арасына от салу және тағы басқа осындай сипаттағы тәсілдер болатын. Бұл әдіс өз кезегінде сол елдердегі мемлекеттіліктің әлсіреп, ақырында күйреуіне

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. әкеп соқтыратын. Ал мемлекеттік жүйе жойылып, басқарушы топ тәуелді болғаннан кейін қарапайым халықты бағыныштылықта ұстау, олардың жерін тартып алу жаулап алушылар үшін онша көп қиын іс болмайтын. XVIII ғасырдың орта тұсынан бастап Ресей әкімшілігі Қазақстан дәл осындай әдістерді жүзеге асыруды қолға ала бастайды. Біз бұл жерде Ресейдің қазақ еліндегі отарлау саясатының бір ғана аспектісіне – қазақ мемлекеттілігін жоюға бағытталған саясаты мен сол бағыттағы қолданған әдіс-тәсілдеріне назар аударамыз.

XVIII ғасырдың 30-шы жылдарының басындағы Әбілқайыр хан бастаған Кіші Жүздің бір топ билеушілерінің Ресейге адалдығы жөнінде ант беруінен 1822-1824 жылдардағы хандық билікті жою туралы Жарғыға дейінгі 90 жылдық аралықта қазақ мемлекеттігін тарих көшінен тайдыру үшін патша өкіметі арнайы мақсаттағы саясатын жүргізеді. Оны саралап көрсету арқылы біз, тарихымыздағы сүрінген кездерді және ашы сабақтарды тек біліп қана қоймай, болашақта оны қайталамауға үйренеміз.

Ресейдің Қазақстандағы бір ғасырға жуық мемлекеттікті жоюға бағытталған саясатына көз жүгіртсек, оның кезең-кезеңмен жүргізілген мынадай қадамдарын байқаймыз. Бірінші қадам – билеуші топ өкілдерінен ант алу мен аманат алу, екінші қадам – халық өкілдері сайлаған ханды бекіту құқығын иелену, үшінші қадам – хан тағына үміткерді өзі таңдап, тағайындау, төртінші қадам – хандық билікті бөлшектеу және соңғы қадам – хандық билікті жою болды. Төменде осы қадамдардың қалай іске асырылғанына қысқаша болса да тоқталып өтейік.

Қазақ мемлекеттігін жою барысындағы Ресейдің алғашқы жасаған қадамына – билеуші топ өкілдерінен орыс патшасына адалдығы жөнінде ант алу мен олардың бір ұлын аманат ретінде ұстап отыру жатты. Бұл қадамды Кіші Жүзде Орынбор әкімшілігі өте шебер жүргізе алды.

Қазақ мемлекеті Тәуке ханнан кейін ішкі және сыртқы факторлардың ықпалымен үш жеке хандықтарға бөлініп кеткен еді. І Петр тұсында-ақ Қазақстанды бағындыруды алдына мақсат еткен Ресей үшін қазақ елінің саяси бытыраңқылығы өте қолайлы болып саналды. Сол тұстағы қазақ елінің ауыр жағдайын біліп отырған Ресей жағы Кіші Жүзді бағындыруды ант қабылдау мен аманатқа адам алудан бастайды. Кіші Жүз ханы Әбілқайырдан ант алу мен аманат алу Тевкелев жазбаларында жақсы баяндалғандықтан, біз оған терең тоқталмаймыз. Бұл қадамды Кіші Жүзде нәтижелі жүргізген Орынбор әкімшілігі Орта Жүзге келгенде жартылай ғана іске асыра алды. Сол тұстардағы Орта Жүз ханы Әбілмәмбет Ресейге ант берсе де, аманатқа өз ұлын беруден бас тартып отырады.

Кіші Жүз ханы Әбілқайырдың тұсында-ақ Орынбор әкімшілігінің алғашқы басшысы И.И. Неплюев империяның отарлау саясатын Қазақстанның солтүстік-батыс аймақтарында белсенді түрде жүргізуге кіріскен болатын. Тек 1740-1743 жылдардың өзінде осы өңірдегі әскери бекіністердің саны едәуір артады. Сонымен қатар осы аймақтағы қазақтардың ықпалын әлсірету мақсатында Орынбор әкімшілігі башқұрттар мен Еділ қалмақтарын жергілікті қазақтарға қарсы айдап салып, халықтар арасында бітпейтін жанжалдарды туғызып отырды. Соның бір дәлеліне оның 1744 жылдың сәуір айында қалмақ ханы Дондук-Дашеге қазақтарға қарсы жорық жасауды және олжаға түскен бар мал-мүлікті өздерінде қалдыруды тапсыруы жатады (1). Әбілқайыр ханның ықпалын әлсірету үшін осындай әдістермен қарақалпақтар мен башқұрттарды да Кіші Жүз қазақтарына айдап салады.

И.И. Неплюевтің Орынбор әкімшілігін басқарып отырған кезеңдегі жұмысының басты бағыты – Ресейдің Кіші Жүздегі билігін барынша күшейту болғандықтан, ол ең алдыменен Әбілқайыр ханның билігіне шек қойып, оның саяси беделін төмендетуді көздейді. Бұл кезде Әбілқайыр ханның тек Кіші Жүз тайпалары арасында ғана емес, бүкіл қазақ елі арасындағы беделі шынында да өте зор болатын. Өз кезегінде Әбілқайыр хан Орынбор басшысының мұндай саясатына барынша қарсылықтар жасап бағады. Мұндай жағдайдың Ресейдің Кіші Жүз аумағында отарлау саясатын ойдағыдай жүргізуіне мүмкіндік бермейтінін И.И. Неплюев өте жақсы түсінеді. Соның нәтижесінде екі басшы арасындағы қарым-қатынастарда салқындық пайда болады. И.И. Неплюевтің өмірі мен қызметі туралы еңбек жазған В.Н. Витебский «...Осы кезден бастап И.И. Неплюев пен Әбілқайыр хан арасында араздықтар басталады»-деп жазады (2). И.И. Неплюев Әбілқайырға қарсы тұра алатын саяси күшті қазақтың өз ішінен іздестіріп табады. Ол Әбілқайыр ханға қарсы оның саяси бақталасы Барақ сұлтанды қолданады. Төре тұқымдары арасындағы алауыздықты өршітіп, Кіші Жүз ханына қарсы Барақ сұлтанды айдап салады. Ақыры И.И. Неплюевтің жымысқы жоспары жүзеге асады да, 1748 жылы тамызда Әбілқайыр хан қаза табады. Әбілқайыр ханның өлімінен кейін Ресей Кіші Жүздегі отарлау саясатын аса қарқынды түрде жүргізуге мүмкіндіктер алады және қазақ мемлекеттігін жою барысында алғашқы қадамын аяқтап, келесі қадамды жүзеге асыруға кіріседі.

Алдыменен осы бағытта Ресей тарапы Кіші жүзде Әбілқайырдың орнына жаңа хан сайлау мәселесі бойынша негізгі мәселелердің бірі – сайланған жаңа ханды бекітуді өз қолына алады. Кіші Жүздің

белгілі ру-тайпа басшылары Әбілқайырдың үлкен ұлы Нұралы сұлтанды хан етіп сайласа да, Ресей жағы оны патшаның бекітуі қажет деп талап қояды. Соған байланысты И.И. Неплюевтың араласуымен Нұралы орыс патшасына өтініш білдіріп, өзін хан етіп бекітуді сұрайды. Осылайша Ресей Нұралыны хан етіп бекітуі арқылы өзінің саяси отарлауын бір қадам болса да алға жылжытады. Бұл – Ресейдің қазақ жерлерін саяси отарлау мен қазақ мемлекеттігін жоюдағы кезекті жеңістерінің бірі болып саналды.

Нұралы хан әкесінің тағына ие болғанымен оның билік ету кеңістігі әкесінің билігіндей бола алмады. Нұралымен бір мезгілде 1748 жылы 2 қазанда Арал маңы мен Сырдың төменгі ағысы бойындағы әлімнің шекті, шөмекей, төртқара тайпалары Батыр сұлтанды өздеріне хан етіп сайлап алады. Нұралы хан болса Кіші Жүздегі билігін нығайту мақсатымен әр түрлі қадамдар жасап бағады. Хиуа мен Бұхар хандарынан қолдау сұрағанымен олардан ешқандай көмек ала алмайды. Ал Ресей жағы болса оның жеке-дара билігінің күшеюін құптамады. Тіпті Кіші Жүз аумағындағы ру-тайпалар оның билігін толық мойындамай отырған болатын. Сол себепті де ол амалсыздан Ресейдің қолтығына терең енуге мәжбүр болады. Ресейдің алдын-ала дайындап отырған саясаты да осы болатын.

Нұралы ханның билігі тұсында (1749-1786) Ресейдің Кіші Жүздегі отаршыл саясаты барлық бағыттарда кең түрде жүргізіледі. Оның ішінде саяси жағынан отарлау, яғни хан билігін мейлінше әлсірете түсу мен хан ролін төмендетуге бағытталған саясат үздіксіз, әрі табанды және өте абай түрде жүргізіледі. Саяси отарлаудың түпкі мақсаты Кіші Жүз аумағында хандық билікті түпкілікті түрде жою болатын. Мемлекеттілік жүйе жойылғаннан кейін отарлау саясаты басқа бағыттарда еш қиындықсыз жүретінін Ресей бұған дейінгі отарлау тәжірибесінен жақсы білетін.

Кіші Жүздегі саяси отарлауды одан әрі тереңдетудегі Ресейдің келесі қадамына – халықтың хан сайлауын өзгертіп, оның орнына ханды патшаның өзі тағайындау принципін енгізуді қолға алу жатады. Ресейдің қазақ жеріндегі отарлау саясатын жүргізуде көзге түсіп, белсенділік танытқан генерал-майор А.Тевкелев пен мемлекеттік кеңесші П.И. Рычков өздерінің ұзақ жылдар бойы қазақ қоғамы, ондағы хандық билік, оның құрылымы мен ерекшеліктері жөніндегі тұжырымдарын түйіндей келе, 1759 жылы қаңтарда Сыртқы істер коллегиясына қазақтарда ханды халық сайламай патшаның жарлығымен тағайындаудың тиімді екендігін дәлелдеп ұсыныс білдірген болатын. Сондай-ақ олар Ресей қазақ халқындағы басқарудың саяси жүйесін бұза отырып, ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың хан сайлау дәстүріне әсер ете алмай отыр деп жазады (3). Ж.Қасымбаевтың пікірінше Ресей шенеуніктері бұл ұсыныстарға XVIII ғасырдың 60-ыншы жылдарының соңында ерекше назар аударып, көңіл қоя бастаған (4). Бірақ та 1773-75 жылдардағы Е.Пугачев бастаған шаруалар көтерілісіне байланысты Ресей бұл мәселені іске асыруды кейінге шегеруге мәжбүр болады. Ал одан кейінгі С.Датұлы бастаған Кіші Жүз қазақтары қозғалысының алғашқы жылдарынан бастап бұл іске шындап кіріседі. Бұл кезде Кіші Жүз аумағындағы саяси-әлеуметтік жағдай қатты өзгеріске түскен болатын. Хан мен оның туыстарының Ресейге тәуелділігі күшейіп, олар Орынбор әкімшілігінен әртүрлі формада сый-сияпаттар, қаржылар алып отырды. Өз кезегінде Ресей жағы Кіші Жүздің билеуші тобын толықтай өзіне қаратып алғаннан кейін жергілікті халықтың жерлерін күшпен тартып алуды қиындықсыз жүзеге асырып отырды. Осының салдарынан жергілікті халық пен хандық билік арасы алшақтайды да, биліктің міндетін дәстүрлі әлеуметтік институттың өкілдері – билер мен батырлар атқара бастайды. Міне, осындай жағдайда тарихтың мінберіне Кіші Жүздегі байбақты руының әрі биі, әрі батыры Сырым Датұлы көтеріледі. С.Датұлы бастаған Кіші Жүз халқының көтерілісі хан әулетінің озбырлығына, орыс-қазақтары мен Ресей әкімшілігінің отарлауына қарсы бағытталды. Бұған қатысты тарихнамада зерттеулер жеткілікті болғандықтан, біз бұл жерде оған тоқталып жатпаймыз (5). Орынбор әкімшілігі өз кезегінде Сырым батырдың Нұралы ханға наразылығын өз пайдасына пайдаланып қалуға тырысады. Тарихи құжаттарда жергілікті ру-тайпа басшыларының Әбілқайыр ханның ұрпақтарына, Нұралы ханның озбырлықтарына қарсы наразылықтары мен ханды биліктен шеттету туралы мәліметтер кездеседі (6). Өз кезегінде Орынбор губернаторы барон О.А. Игельстромның II Екатеринаға жазған хабарламаларынан Орынбор әкімшілігінің Кіші Жүзде болып жатқан оқиғаларды бақылап отырғанын, жергілікті халық пен Нұралы хан арасындағы қайшылықтардың себептерін біліп отырғандығын байқауға болады (7). Міне, осындай жағдайда Ресей жағы өзінің түпкі мақсаттарының бірі – хандық билікті түпкілікті жою үшін күрестің белгілі бір кезеңінде билер мен старшындарды, оның ішінде Сырым батырды қолдап, хан билігін одан әрі әлсірете түседі. Ақыры барон О.А. Игельстром 1785 жылы Кіші Жүз ақсақалдарының қолымен Нұралыны биліктен алу жөніндегі шешімге қол жеткізеді. Ал 1786 жылы 3 маусымда II Екатерина Нұралыны хан билігінен алу туралы жарлық шығарады. Сөйтіп Кіші Жүзде 40 жылдай хан болған Нұралы Орынборға

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. шақыртылады да, ол жақтан Уфаға жіберіледі. Ал Кіші Жүз аумағында жергілікті басқарудың жаңа түрлері – Шекаралық сот, расправа енгізіле бастайды.

Жалпы алғанда, Ресейдің Нұралы ханды биліктен алуын біріншіден, Ресейдің Қазақстанды саяси отарлау мен мемлекеттік жою бағытындағы кезекті жеңістердің бірі, яғни Ресейдің халық сайлаған ханды бекіту құқығынан, ханды орнынан алып тастауға дейінгі құқықты иеленгенін көрсетеді, екіншіден, қазақ халқының өз мемлекеттілігінен айырылуындағы кезекті бір жеңілісі деуге болады.

Дегенменде, Кіші Жүзде хандық биліктің жойылуы Ресей күткендегідей нәтиже бермеді. Ішкі саяси жағдай одан әрі ушыға түсті, жергілікті халықтың орыс-қазақтарымен қайшылықтары арта түсті, жаңадан құрыла бастаған шекаралық сот пен расправа жұмыс істеуге дәрменсіз болды, Кіші Жүзде хан сайлауды талап еткен күштер өсе түседі. Орта Жүздің сұлтандары, түркімендердің ханы Нұралының ұлы Пірәлі хан да осыны талап ете бастайды. Дәл осы жылдары Францияда басталған буржуазиялық революцияның монархиялық жүйеге бағытталғандығынан қорыққан Ресейлік шенеуніктер өзгерістердің бәрінен бас тарта бастайды. Осыған байланысты Кіші Жүзде хандық билікті жоюдың әлі де болса ерте екендігіне көз жеткізіледі. Сөйтіп жаңа ханның қажеттігін Ресей аңғарады.

Қазақ жерінде саяси отарлау мен мемлекеттікті жою бағытында Ресей жаңа қадамға аяқ басады, ол – билікке үміткерді өзі таңдауы болатын. Осындай мақсатпен 1791 жылы Нұралы ханның туған інісі – Ералы хан ешбір сайлаусыз-ақ хан болып тағайындалады. Осылайша, Әбілқайыр ұрпақтары арасынан кімнің хан болуы енді тікелей Ресейдің құзіретінде қалдырылады да, бұл құзіреттілік кейінгі жылдары одан әрі кеңейтіле түседі. Мысалы, 1794 жылы Ералы хан қайтыс болып, Нұралының тұңғыш ұлы Есім таққа отырғызылады. Ж.Қасымбаевтың пікірінше Есімнің таққа келуіне Орынбордың жаңа басшысы Вязьмитинов көп күш салады, өйткені Есім - Әбілқайыр ханның көп ұрпақтары арасындағы әлсіздеу, көзге түсеген, ешқандай айрықша белгілерімен байқала қоймаған тұлға болатын (8). Бұл жерде Ресей жағы жаңа ханды тағайындауда онша көп қиындықтарға тап бола қойған жоқ.

1797 жылы Сырым Датұлы көтерілісшілерінің Есім ханды өлтіруі – бүкіл даланы дүр сілкіндірген оқиғалардың бірі болды. Бұл әрекет, біріншіден, Ресейдің жоспарына кірмесе де, ханды қарапайым халық өкілдерінің өлтіруі Ресейдің түпкі мақсаттарына сай келетін. Екіншіден, бұл оқиға хандық биліктің өте әлсіз екендігін және хан беделінің қарапайым халық арасында өте төмен екендігін көрсетеді. Міне осындай оқиғалардан кейін Кіші Жүздің солтүстік-батыс аумағында жаңа хан тағайындау мәселесінде барлық құқықты Ресей жағы өз қолына алады. Жаңа хан сайлау мәселесінде Нұралы ханның ұлдары хан тағын өз әулеттерінде қалдыруға үміттеніп, өздерінің арасынан хан болуға лайықты адамын алға шығарады. Ол – Нұралы ханның Есім ханнан кейінгі екінші ұлы – Қаратай сұлтан болатын. Л.Мейердің жазуы бойынша қазақтардың басым бөлігі өздерінің билеушісі ретінде жігерлі де, қайратты Қаратай сұлтанды қалаған (9). Бірақта Қаратай сұлтанның кандидатурасы Орынбор әкімшілігіне ұнамайды. Өйткені оның жігерлілігі мен қайраттылығы, дербестігі мен еркіншілдігі Ресейдің ұзақ жылдар бойы Кіші Жүз аумағында жүргізген саясатын жоққа шығаратын. Сол себепті де Қаратай сұлтанның кандидатурасынан Орынбор әкімшілігі бас тарта отырып, себебін қазақ халқының хандық билікті мұралану жолымен байланыстырады. Олардың негіздеуі бойынша Қаратай сұлтан 1771 жылы қолға түскен қалмақ қызынан туған. Ресей жағының бұл негіздеуін Айшуақ сұлтан басқарып отырған Хан кеңесі амалсыздан мақұлдауға мәжбүр болады. Ал Орынбор әкімшілігі қазақтың салты бойынша билікке Әбілқайыр хан әулетіндегі ең жасы үлкен адамды ұсынады. Бір жағынан Айшуақтың кандидатурасы қазақтың хан таңдау дәстүріне сай келсе де, оның жасының келуі мен денсаулығының нашарлығы қазақтар арасынан оған қарсы топтың пайда болуына алып келді. Соған қарамастан Ресей өз талабын Хан кеңесіне мойындатқызып, аймақта толық қожайынның кім екендігін дәлелдеп береді. Ал Хан кеңесі болса амалсыздан бұны қабылдауға мәжбүр болады. Осылайша, 1797 жылы 78 жастағы Әбілқайыр ханның ұлы Айшуақ сұлтан таққа отырғызылады. Жас кезінде атақ-абыройы асқақтап, даңқы шар-тарапқа тараған Айшуақ сұлтан хан тағына отырған кезде «құлағы естімейтін, көзі өте нашар көретін, әбден қартайған» адам еді (10). Сөйтіп, Айшуақты хан тағына отырғызу арқылы Ресей Кіші Жүз тағына хан әулеті ішінен өзі таңдаған, өзі қалаған адамды отырғыза алатындығын тағы да дәлелдеп берді. Айшуақты хан тағына отырғызу салтанаты Орынборда өткізіліп, Орынбор әкімшілігі оған қатты дайындалады. Ж.Қасымбаевтың монографиясында бұл мәселе жан-жақты баяндалғандықтан біз оған тоқталып жатпаймыз (11). Біздің айтарымыз мынау ғана Орынборда болған салтанатты түрдегі хан тағына отырғызу рәсімдері ежелгі және орта ғасырлардағы Қытай императорларының көшпелі елдердің елшіліктерін қабылдау рәсімдерін амалсыздан еске түсірмеді. Оның бір ғана мақсаты болушы еді, ол – көшпелілерді өз байлығына қызықтыру және Қытайдың күш-қуатын көрсету болатын. Орынборға салтанатты жиынға жиналған Кіші Жүздің ең беделді ақсақалдары алдында Ресей жағы осындай мақсатты көздейді.

Айшуақ ханның билігі 8 жылға созылып, Кіші Жүздің Жетіру бірлестігінде 1805 жылға дейін созылады. Әбден жасы келіп, хандық міндетін атқаруға шамасы келмегеннен кейін ол патша үкіметінің келісімімен тақты үлкен ұлы Жантөреге береді. 1809 жылы Жантөре ханды саяси қарсыласы сұлтан Қаратай Нұралы ұлы өлтіргені белгілі. Ал Айшуақ болса 1810 жылы 91 жасында қайтыс болады.

Кіші Жүздегі мемлекеттікті жою бағытындағы соңғы қадамдардың бірі – оны бөлшектеу болды. Әлі де болса Ресейге бағына қоймаған Арал маңы мен Сыр бойындағы қазақ ру-тайпаларын есептемегенде Жетіру мен Байұлы бірлестіктері саяси жағынан алғанда бірнеше бөліктерге бөлініп кеткен еді. 1801 жылдан бастап Бөкей сұлтан өз қарамағындағылармен Ішкі Ордада, ешкімге бағынбаған Қаратай сұлтан далалы өңірлерде, Айшуақ ханның мұрагері, болашақ Кіші Жүздің соңғы ханы – Шерғазы Орынбор маңында болатын. 1812 жылы Ресей бөлшектеуді заңды түрде жүзеге асырады. Осы жылы І Александр патшаның жарлығымен Бөкей сұлтан – Ішкі Ордада, Шерғазы сұлтан – Жантөренің орнына хан болып бекітіледі. Шерғазы – Кіші Жүз ханы болып саналса да оның билігін Қаратай сұлтан да, Бөкей хан да, Сыр бойындағы Арынғазы хан да мойындамады. Дәл осындай жағдай осы жылдары Орта Жүзде де қалыптасады.

Енді Ресей үшін қазақ мемлекеттігін жою үшін соңғы қадамды жасау ғана қалады. Ол – арнайы заңмен хандық билікті басқа әкімшілік-басқару жүйесімен ауыстыру болатын. Орта Жүзде 1819-1821 жылдары Бөкей мен Уәли хандар қайтыс болғаннан кейін жаңа хандар сайланбай, хандық билік жойылса, Кіші Жүзде Шерғазы ханның өлуін күтпей-ақ, Ресей 1824 жылы оны хандық биліктен алып, басқа қызметке отырғызады да, мұндағы хандық билікті тоқтатады.

Сөйтіп, Ресейдің қазақ мемлекеттілігін жоюға бағытталған саясаты ұзақ мерзімге созылса да, ол үшін нәтижелі аяқталады. Қазақ мемлекеттігін толық жойғаннан кейін Ресей Қазақстанда отарлаудың басқа түрлерін еркін және жаппай жүргізуге мүмкіндік алады.

1. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. // Известия Оренбургского отделения ИРГО, вып. XV. – Оренбург, 1900, – С. 55.

2. Витебский В.Н. И.И. Неплюев и Оренбургский край в прежнем его составе до 1758 г., т.3. – Казань, 1891, – С. 681.

3. Касымбаев Ж. Государственные деятели Казахских ханств XVIII – первой половины XIX в. – Алматы: Жеті Жарғы, 2001. – С. 15.

4. Сонда, – с. 15-16.

5. Вяткин М.П. Батыр Срым. – М.-Л., 1947.; Вяткин М.П. Политический кризис и хозяйственный упадок в Малой Орде в конце XVIII – нач. XIX в. // Материалы по истории Казахской ССР. (1785-1828 гг.). т.IV. – М.-Л., 1940, – сс. 3-38.; Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: Атамұра, 2002. – 220-234 бб.

6. Материалы по истории Казахской ССР. (1785-1828 гг.). т.IV. – М.-Л., 1940, №4,6 құжаттар.

7. Материалы по истории Казахской ССР. (1785-1828 гг.). т.IV. – М.-Л., 1940, №4,9 құжаттар.

8. Касымбаев Ж. Государственные деятели Казахских ханств XVIII – первой половины XIX в. – Алматы: Жеті Жарғы, 2001. – С. 125.

9. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для герграфии и статистики России. – СПб., 1865. – С. 36.

10. Мейер Л. Киргизская степь Оренбургского ведомства // Материалы для герграфии и статистики России. – СПб., 1865. – С. 23.

11. Касымбаев Ж. Государственные деятели Казахских ханств XVIII – первой половины XIX в. – Алматы: Жеті Жарғы, 2001. – С. 131-145.

Резюме

В данной статье автор рассматривает процессы политики упразднения государственной власти в Казахстане, России, его периоды и основные методы во второй половине XVIII – первой четверти XIX вв. На основе точных источников анализируются процессы принятия клятв у ханов, права на утверждение ханской власти избранного народом, утверждение и избрание претендентов на ханскую власть, разделение власти, а также упразднение ханской власти.

Summary

In this article, the author examines the processes of policy abolition of state power in Kazakhstan, Russia, its periods and the basic methods in the second half of the XVIII-XIX centuries of the first quarter. Based on accurate sources analyzes the processes taking oaths Khans approval rights Khan's authority elected by the people, approval and selection of applicants for the Khan's power, separation of powers, as well as the abolition of the Khan's power.

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ**

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КЕҢЕСТІК САЯСИ РЕПРЕССИЯЛАР ТАРИХНАМАСЫ

А.С. Мұсағалиева – *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, т.ғ.д.*

КСРО-ның құлауы, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде тарихи аренаға шығуы саяси репрессиялар тақырыбының отан тарихында іргелі мәселе ретінде қойылуына игі әсер етті. Большевиктер қудалауынан зардап шеккен халықтар қатарында қазақтар да Алаш қозғалысы тарихы мен оның қайраткерлері, экономикалық саясаттың әсерінен болған қарсылықтардың құрбандарына, әр жылдардағы аштық зардаптарына тоқтала бастады. Кеңес тарихнамасында әртүрлі себептерден жүзеге аспаған тарихи үдерістер еліміз тәуелсіздік алған кезде анықталды.

Тоқсаныншы жылдардың басында тарихшылардың кеңестік билікке қарсы күрескен қазақ интеллигенциясы қоғамдық-саяси қызметін зерттеудегі ең үлкен жетістіктерінің бірі - Мұстафа Шоқайдың есімінің қайтарылуы. Большевиктерге қарсылығын шетелде жалғастырған қайраткер еңбектері коммунистік жүйе кезінде мүлдем дерлік зерттелінбеді. Оны ақтау ұлт алдындағы үлкен міндетке айналды. Мерзімді басылымдарда көптеген мақалалар жазылып, еңбектер жарық көрді [1]. Тарихшы Х.Әбжанов көптеген еңбектерін кеңестік саяси қудаланудың ең ауыр соққысын көрген қазақ интеллигенциясы тарихын зерттеп-зерделеуге арнады [2]. Сонымен қатар, Е.Бекмахановтың еңбектерін талдап ізденуші С.Мәжитов кандидаттық диссертация қорғады [3]. Ал 1940-1950 жылдардағы интеллигенцияның қудалануы туралы зерттемелік көзқарастарды Л.Гуревичтің еңбегінен көруге болады [4]. Мерзімді басылымдар аталған кезеңде саяси репрессиялар тақырыбын көтеріп, қоғамдық пікірді қалыптастырушы насихат көзі болып қала берді. Қазақстандық тарихшылар зерттеу еңбектеріне қатысты жазылған көзқарастарын мерзімді басылымда жаза бастады [5]. Сонымен қатар, осы кезде Түркістан легионында болған қазақтарды ақтайтын уақыт келгені айқындалды. Мерзімді басылым беттері олар туралы мақалаларға және естеліктерге толды [6].

1993 жылдың 14 сәуірінде Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» заңын жүзеге асыру барысында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғалымдары үлкен жұмыс істеді. «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының басшылығы және белсенділерімен бірге және республика Ұлттық қауіпсіздік комитеті басшылығы көмегімен ғылыми конференциялар мен семинарлар өткізілді, сталинизм кезеңіндегі жаппай саяси репрессиялар құрбандарының тізімі алынды. Жекелеген құжаттар, оның ішінде жаппай саяси репрессияны жүргізу үшін негіз болған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен бұрынғы Өлкелік Комитет және БКП (б) Орталық Комитеті қаулысы құпиясыздандырылды, жарық көрді. Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ұжымы 1994 жылы «Қазақстан в начале XX века: методология, историография, источниковедение» [8] мақалалар жинағын шығарды. Онда сол кездегі өзекті мәселелердің бірі саяси репрессиялар туралы да мақалалар бар. Атап өтсек, тарихшылар К.Нұрпейісов Әлімхан Ермековке байланысты құжаттарды жарияласа, С.Мәжитов Е.Бекмаханов еңбектерін талдады, Р.Нұрмағамбетова 1920-1930 жылдардағы алаш тарихнамасын көтерді. Онда саяси репрессия құрбандары туралы тың мәліметтер, жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізу жүзеге асырылды.

Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдері лагерінің тұтқындары және басқа да репрессияға ұшыраған партия – кеңес қызметкерлерінің отбасы мүшелері естеліктерін жинақтау арқылы жеке адамдар өміріндегі большевиктік террордың ізін журналистік ізденістер арқылы ашып берген А.Тасымбековтың кітабы бар [9]. Еңбекте тек қана жазаланушылар тағдыры емес, сонымен қатар ПХК жүйесінде жұмыс жасаған қызметкерлер туралы да ақпараттар бар. Кітаптың басты құндылығы – бұрынғы тұтқындардан соңғы естеліктер алынуында екені даусыз.

1940-1950 жылдардағы қазақ тарихының қудалануын, оның ішінде Е.Бекмахановтың тағдырын тарихшы Ә.Тәкенов [10] жан-жақты талдады. Оның мақалаларында осы кезеңдегі саяси репрессияның барлық қыр-сырлары ашылып, қазақ интеллигенциясы қасіреті анықталды. Сонымен қатар, Е.Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» кітабының 45 жылдан кейін, тарихшы Ә.Тәкеновтың редакциялығымен жарық көруі қайраткердің есімі жаңғыруының жарқын көрінісі болды.

Тоқсаныншы жылдардағы тарихшылар зерттеулері ішінде шоқтығы биік тұрған Алаш қозғалысы-

на байланысты сүбелі үлес қосқан еңбектер болып табылды. Қазақ мемлекеттілігін орнату жолында күрескен ұлттық-демократиялық интеллигенцияның қоғамдық-саяси қызметін жаңа тарихи дерек көздері арқылы анықтап, алаштықтарды дәріптеуде тарихшылар Д.Аманжолова, К.Нұрпейісов, М.Қойгелдиевтердің [11] монографиялары зор роль атқарды. Бұл зерттеу жұмыстарында 1917-1920 жылдардағы алаштықтардың большевиктерге қарсылықтары, азамат соғысы кезіндегі елдегі жағдайға қарым-қатынасы жан-жақты анықталды.

1995 жылы ақпанда «Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру және саяси репрессиялар» атты ғылыми-практикалық конференция өткізілді. 1996 жылы қазанда конференция материалдары мен саяси репрессия құрбандары естеліктері «Народ не безмолвствует» деген атпен жеке кітап болып басылып шықты. Бұл шаралардың ұйымдастырылуына «Әділет» қоғамы мен академик М.Қозыбаев басқарған Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ерекше үлес қосты. Олар репрессия құрбандарын жаппай жерлеген орындарды анықтады. 1996 жылы «Азалы кітаптың» бірінші томы шығарылды, оған Алматы қаласы және Алматы облысында атылған азаматтардың тізімі кірді. Лагерлер Бас Басқармасының Қазақстан территориясындағы қамау орындары туралы мақалалар да осы жылдарда жарық көре бастады. Толық қызметі талданбаса да, алғашқы жылдардағы ашылу жағдайы, барысы анықталды [12]. Кеңестік билікке қарсы күрескендерді ақтау өзекті мәселелер қатарында еді. Оның ішінде, әрине, басты орында М.Шоқайдың қайраткерлік болмысы тұрды. 1996 жылы 20 желтоқсанда Алматыда «Мұстафа Шоқай және шетелдегі қазақ зиялылары» атты конференция өтті. 1997 жылы қайраткердің мұралары мен әйелі М.Шоқайдың естеліктері жарық көрді [13]. Осы кезде қазақстандық баспасөз беттерінде қайраткердің ұлт-азаттық күресі жайлы жарияланымдар көп шығып жатты [14].

1996 жылы 30 желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «1997 жылды жалпыұлттық келісім және саяси репрессия құрбандарын есте сақтау жылы деп жариялауы туралы» жарлығы шықты. Жарлық қазақстандықтардың өмірінде үлкен роль атқарды деп айтуға болады. Саяси репрессия құрбандары мен ұрпақтары ақталу туралы құжаттарын көптеп ала бастады, 31 мамырда саяси репрессия құрбандарын еске алу күні ретінде жалпыхалықтық шараларды ұйымдастыру қолға алынды.

Бұл саяси репрессиялар тарихын зерттеуге үлкен қызығушылық тудырды. Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси репрессиялар құрбандарын ақтау туралы» заңы шыққаннан бастап республика прокуратурасы 7 693 қылмыстық істерді қарады, ол бойынша 10 938, оның ішінде 1997 жылы – 2 415 тұлға ақталды. 20 ірі ғылыми-теориялық конференция, 39 «дөңгелек үстел» мәжілістері, 12 бұрынғы репрессияланғандар мен олардың отбасы мүшелерімен әкімдерімен кездесулер өткізілді [15].

ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың жарлығынан кейін саяси репрессия тақырыбы әртүрлі қырларынан зерттелді.

Кеңестік саяси репрессияларды жан-жақты талдаған еңбектер пайда болды. М.Қозыбаев пен Қ.Алдажұмановтың «Тоталитарный социализм: реальность и последствия» [16], Қ.С. Алдажұманов, Е.Қ. Алдажұмановтың «Депортация народов – преступление тоталитарного режима» [17], С.Ділманов пен Е.Кузнецованың «Қарлаг» [18] атты кітаптары бар. М.Қозыбаев пен Қ.Алдажұманов кітабында Қазақстандағы большевиктер билік басына келгеннен бастап Сталин өлгенге дейінгі аралықтағы саяси репрессияның жүргізілуіне талдау жасалынған. Еңбекте ерекше назар Алаш қозғалысына, «үлкен террор» кезеңіне, Ұлы Отан соғысы кезіндегі, соғыстан кейінгі кеңестік қудалау саясатына бөлінеді. Алдажұмановтар негізінен халықтардың Қазақстанға жер аударылуының қыр-сырына тоқталуды мақсат тұтты. С.Ділманов пен Е.Кузнецованың «Қарлаг» атты брошюрасы да тақырыпты зерттеудегі бір қадам болып табылды. Авторлар кітабында Қарлаг жүйесі тарихына жалпылама сипаттамалар береді. Саяси репрессиялардың құқықтық негіздерін заңгер М. Баймахановтың еңбегінен көре аламыз [19]. Кітапта тоталитарлық жүйенің репрессивті механизмі, адам құқығының бұзылуы, жер аударылған халықтар туралы заңдық актілер талданды.

Ал қарағандылық тарихшы Д.А. Шаймұханов алғаш рет Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің тарихына қатысты деректерді жинақтап, «Қарлаг» деп аталатын кітабын [20] шығарды. Бұл кітапта Орталық Қазақстан өңіріндегі лагерлер тұтқындары тағдыры, ұсталу жағдайы, олардың ауылшаруашылығы мен өндіріс орындарында жұмысқа тартылуы баяндалды. Сонымен қатар, кітапта Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдерінің лагері, әскери тұтқындар лагерлері мен ерекше лагерлер қатарындағы Далалық лагерь тарихы анықталады. Сол кезең тұрғысынан қарағанда, еңбек деректік материалдарға толы, талдауларға негізделген болатын. Саяси репрессиялар тақырыбын зерттеуге

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. мерзімді басылымдар да үлес қосты. Орталық газет-журналдарда көптеген мақалалар шығып жатты [21]. Қарағандыда «Индустриальная Караганда» газеті беттерінде көптеген мақалалар жарық көре бастады. Бұрынғыдай емес, бұл кезде мақсат айқындалған, яғни саяси қудалау тек Қарлағ төңірегінде ғана емес, сонымен қатар басқа қырлары анықталды [22]. Қарағанды облыстық мұрағатында №1487 – өлкетанушы Ю.Поповтың қоры жасақталған. Қорда саяси репрессияларға байланысты мерзімді басылым беттерінде жарияланған әртүрлі тақырыптағы мақалаларды кездестіруге болады [23].

Осы жылдың аясында шығарылған кітаптардың қатарында тарихшы Т.Омарбековтың «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» [24] еңбегі бар. Монографияда автор осы жылдарда Қазақстандағы экономикалық саясат әсерінен болған саяси қудалауларды, халықтың жаппай бас көтерулері, яғни 1928-1931 жылдардағы көптеген шаруалар көтерілістерін мұрағат құжаттары арқылы дәйектеді. Аталған еңбек аграрлық реформалардың саяси қудалаушылық қырын ашып беруге көмектеседі.

Токсаныншы жылдардың соңында саяси репрессиялар тақырыбы ғылыми тұрғыда қаралып, кандидаттық диссертациялар жазыла бастады. Қарағандыда 1920-1950 жылдардағы саяси репрессияларды Г.Жұмасұлтанованың, Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдерінің лагері тарихына А.Кукушкинаның, Алматыда Қазақстандағы БСМБ қызметі туралы Г.Молдаханованың, 1937-1938 жылдардағы Қазақстандағы саяси репрессиялар жайлы Г.Орынбаеваның кандидаттық диссертациялары қорғалды [25]. Г.Жұмасұлтанова диссертациясында тоталитарлық жүйенің орнығуы, «үлкен террордың» жүргізілуі, Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдері лагері туралы сияқты көп мәселенің басын шалады. Айта кетуіміз керек, мәселе кең түрде айтылады, тақырыптың ауқымдылығынан автор көп жағдайда мақсат – міндеттеріне жеткізе аша алмайды. Диссертацияда негізінен жалпылама сипаттама басым. А.Кукушкина диссертациялық жұмысында алғашқылардың бірі болып Лагерлер Бас Басқармасының Ақмоладағы «Отанын сатқандар» әйелдері лагері тарихын жаңа деректерді ғылыми айналымға енгізе отырып, талдады. Кейін автор диссертациясын монография ретінде жариялады [26]. Онда аталған лагерьге байланысты көптеген мәселелер талданған, оның ішінде тұтқындардың ұсталу жағдайы және еңбекке пайдалану дәрежесі, балалары туралы мағлұматтар беріледі. Г.Молдаханова диссертациясында Біріккен мемлекеттік саяси басқарманың мекеме ретіндегі қызметін жан-жақты зерттейді. Қазақстандық қауіпсіздік органдары жүйесінің қалыптасуы, орнығуы, дамуы талданады. Бірақ автор аталған мекеменің репрессивті саясатын жүзеге асыратын орын болғанын кең түрде айқындауды мақсат етпеген. Г.Орынбаеваның зерттеуі 1937-1938 жылдардағы «үлкен террор» кезеңіне арналған. Автор аталған кезеңдегі тоталитарлық жүйенің бастау көздеріне, негізіне тоқтала келіп, кеңестік саяси репрессиялардың мәнін ашып беруге тырысады. Тақырыптың ақпараттық базасы мәселесіне де бір тарауын арнайды. Диссертант қазақ интеллигенциясының осы кезеңдегі қасіретін де ашады.

Кейбір тарихшылар нақты тақырыпты зерттеуді мақсат етіп қоймаса да, диссертациялық еңбектерінде саяси репрессияның қырларын қарастырып өтті. Диссертациялық жұмысын Жезқазған өнеркәсіптері тарихына арнаған тарихшы Т.Садықов «Жезқазған өнеркәсібі Ұлы Отан соғысы жылдарында» атты тараушасында және «Степлаг және Үлкен Жезқазған: тарихи шындық» деген тарауында аталған аймақтағы еңбекпен түзеу лагерлері тарихына тоқталады [27]. Оның ішінде, соғыс жылдарында жұмыс жасаған Жезқазған еңбекпен түзеу лагері мен соғыстан кейінгі республикадағы ерекше лагерлердің бірі Далалық лагер қызметін көрсетуде жергілікті мұрағат материалдарын қолданады.

Аталмыш кезеңде Қазақстанға күштеп жер аударылу тақырыбы белгілі ғалымдардың зерттеу объектісіне айналды. 1998 жылы «Депортированные в Казахстан: время и судьбы» еңбегі [28] жарық көрді. Онда тарихшылар М.Қозыбаев, Қ.Алдажұманов, Ж.Әбілқожин, Г.Қан, Е.Уәлиханов, В.Владимиров, заңгер М.Баймаханов және сол секілді ғалымдар жарияланымдары бар. «Үлкен террордың» басталу тарихына байланысты бірінші тараудан басқалары толығымен Қазақстанға жер аударылған халықтар тарихына арналған. Бірінші тараудағы Ж.Әбілқожиннің мақалаларында 1920-1930 жылдардағы аграрлық реформалар кезіндегі қарсылықтар, республика территориясында орналасқан еңбекпен түзеу лагерлері тарихы қарастырылған. Лагерлер экономикасын талдағанда, тарихшы Ресейде шыққан мерзімді басылымда жарық көрген деректік материалдарды пайдаланады. Автордың Қарағанды, Жезқазған секілді облыстық мемлекеттік мұрағаттар қорлары материалдарын ғылыми айналымға енгізбеуі осы территорияда орналасқан қазақстандық лагерлер тарихын толық анықтауға кедергі келтіреді. Кейінгі тараулар халықтардың күштеп жер аударылуына арналған. Жер аударудың теориялық қырларын зерттеген ғалымдар – Қ.Алдажұманов пен М.Баймаханов. Қ.Алдажұманов еңбек армиясында болғандардың құқығының заң жүзінде бекітілгенін жан-жақты дәйектеді. Көптеген статистикалық мәліметтер арқылы еңбек армиясында болған адамдардың республика экономикасына

қосқан үлесін анықтайды. Ал жер аударудың құқықтық негізін заңгер М.Баймаханов кәсіби түрде талдайды. Кеңестік басшылықтың үкімдері мен қаулылары, нұсқауларын қолдана отырып, саяси қуғындалудың барысын ашып береді. Авторлар көбінесе жеке ұлттар тағдырына тоқталған.

Ресейде де осы кезде Лагерлер бас басқармасының тарихы туралы сараптамалық талдаулар жасаған еңбектер шыға бастады. Соның бірі «ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои» [29] атты кітап. Онда кулактармен күрес, большевиктерге Лагерлер Бас Басқармасының қажеттілігі, шіркеудің қудалануы туралы мәселелер қарастырылып, репрессия құрбандарының естеліктері, ақтау туралы статистикалық мәліметтер берілген. Кітапта қазақстандық Далалық лагердегі 1954 жылы болған көтеріліс туралы пікірлер айтылып кетеді.

Арнайы қоныс аударушылар мен еңбек армиясында болғандарды Қазақстанның әртүрлі аймағы бойынша зерттеу де осы жылдарда қолға алынды. Батыс Қазақстан аймағы Ж.Қыдыралина [30], ал Орталық Қазақстан М.Сүлейменова диссертациясында [31] ашылды. Диссертанттар облыстық мұрағаттар материалдарын ғылыми айналымға енгізе отырып, арнайы қоныс аударушылар мен еңбек армиясында болғандардың еліміздің экономикасының дамуына, оның ішінде өнеркәсіп орындарын салуға қосқан үлесін анықтайды.

Айта кетуіміз керек, осы жылдардағы жер аудару мәселесін теориялық-методологиялық зерттеу, мәселенің республикадағы жүргізілуі барысына арналған ірі ғылыми зерттеу жұмысы немесе монографиялық еңбектер әлі жазылған жоқ. КСРО бойынша арнайы қоныс аудару объектісіне айналған Қазақстанда жарияланған деректер жинақтары да, ғылыми еңбектер де көбінесе жеке халықтар тарихына арналды.

Сонымен қатар, саяси репрессия құрбандарын ақтауда Ресей мен Қазақстан да бірігіп жұмыс істеуде. 2000 жылы мамырда Төменгі Тагилдік ҒЗО – «Тарихи информатика» лабораториясымен Форд қайырымдылық қоры және «Мемориал» халықаралық қоғамы қолдауымен «КСРО саяси репрессиялар құрбандары Біріккен электронды мәліметтер банкісін құру мәселесі» тақырыбындағы ғылыми-практикалық конференциясы өткізілген болатын. Бұл конференция «Қайтарылған есімдер» жобасын жасады және оның координациясы үшін жұмысшы тобын құрды. Жобаның координаторы жұмысы Төменгі Тагил мемлекеттік педагогикалық институтына тапсырылды [32]. Қазақстанда бұл мақсатта Ұлттық Ғылым Академиясы Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, «Әділет» қоғамы жұмыс істеді. Бүгінгі күні осы бастама негізінде Қазақстанда 14 «Азалы кітап» («Книга скорби») жасалынды. Қазақстан бойынша 146 400-ға жуық репрессияланғандар есімдері анықталды.

2000 жылдан бастап саяси репрессия тақырыбының зерттелуі барысы өзгерді. Бұрынғыдай емес, мәселе әртүрлі жағынан ашыла бастады.

Осы жылы академик М.Қозыбаев «Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски» деген іргелі еңбегін [33] шығарды. Еңбектің екінші кітабында ғалым Қазақстан тарихындағы кеңес кезеңіндегі саяси репрессияларына тоқталған. 1990-1998 жылдар аралығында жарық көрген мақалаларында аталған тақырыптың әртүрлі мәселелерін зерттеген болатын.

Аталған кезеңде тарихшылар С.Шаймұханов, Д.Шаймұхановалардың «Политические репрессии в Казахстане» деген көлемді еңбегі [34] жарық көрді. Еңбекте Қазақстандағы саяси репрессиялар 1920-1950 жылдар аралығында қарастырылады. Онда мемлекеттің жүргізген саясаты, интеллигенцияның қудалану барысы айтылады. Сонымен қатар, ерекше лагерлер мен «Отанын сатқандар» әйелдерінің лагерлері туралы да мәліметтер беріледі.

Кеңестік саяси репрессияның бір қыры «қызыл террор» тақырыбы болып табылады. Қазіргі қазақстандық тарихнамада «қызыл террор» мәселесі ақтаңдақ күйінде, «қызылдар» терроры «ақтар» басқыншылығының көлеңкесінде қалуда. Қазіргі қазақстандық тарихнамада большевиктердің өлкедегі жүргізген саяси репрессияларының бастау көзінде тұрған «қызыл террорды», әскери революциялық трибуналды жүзеге асыру, азамат соғысы жылдарындағы құрбандарды зерттеген еңбектер аз.

Қазақстандағы саяси репрессияларды зерттеуге белсенді араласып отырған Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағаты болып табылады. Мекеменің ұйымдастырып отырған дөңгелек үстелдер материалдарында [35] көптеген талдама мағлұматтар бар. 2003 жылы осы мекеме «Памяти жертв политических репрессий» деген тақырыпта ғылыми-практикалық конференция өткізді. Конференция материалдарында жарияланған Е.Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің ғалымдары мен аталған мұрағат қызметкерлері мақалаларында және саяси репрессия құрбандары естеліктерінде әр түрлі мәселелер қозғалды. Қарағанды облысындағы евангелистік христиан-баптистік қауымдар және евангелистік қоғамның жетпіс жылдығына арналған кітап та шығарылды [35]. Еңбек-

те неміс қоныс аударушыларының ХІХ ғасырдан бастап Қарағандыға келу тарихы кеңінен талданады. Діни тұрғыда жазылған кітапта Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінде болған евангелистер туралы ақпараттар беріледі, адамдар тағдырымен Қарлағ тарихы анықталады.

Қарағанды мерзімді басылымдары да саяси репрессиялар туралы жазып жатты. Көтерілген мәселелер әртүрлі тақырыпты қамтиды [37].

Лагерлер Бас Басқармасының Қазақстандағы бөлігі тарихының зерттелуіне диссертант С.Ділманов ерекше үлес қосқанын айта кетуіміз керек. Оның зерттеу жұмысында негізінен Ресей мұрағаттарының материалдары кеңінен енгізілген [38]. Ол Кеңестер Одағындағы Лагерлер Бас Басқармасының жалпы тарихы, қазақстандық еңбекпен түзеу лагерінің қалыптасуы, дамуы, ондағы тұтқындардың саны, ұсталу жағдайы, лагерлердегі көтерілістер және сол секілді мәселелерді анықтаған кешенді еңбек болып табылады. Дегенменен де, С.Ділмановтың еңбегінде Қазақстанның орталық және облыстық мұрағаттары қорларынан тек қана саяси бөлімдер қорлары алынып, басқа құжаттар назардан тыс қалған. Осының әсерінен еңбекпен түзеу лагерлеріне қатысты көптеген мәліметтер анықталмай қалған. Еңбекте қазақстандық әскери тұтқындар туралы мәліметтер де өте аз. Автор оны «біздің қолымыз жететін мұрағаттарда әскери тұтқындар үшін лагерлер материалдары жинақталмаған» деп түсіндіреді. Біздің зерттеуіміздің нәтижесінде Қарағанды, Жезқазған, Ақмола облыстық мұрағаттарында осы аймақта орналасқан әскери тұтқындар лагерлері қорлары бар екенін анықтадық.

2003 жылы «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының ұйымдастыруымен Қазақстан Республикасының «Жаппай саяси репрессия құрбандарын ақтау туралы» заңы қабылдануының 10 жылдығына арналған ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті. Конференцияда Қазақстанның белгілі ғалымдары, қоғам қайраткерлері қатысып, көптеген көкейкесті мәселелерді талдады.

XX ғасырдағы қазақ интеллигенциясы тағдыры мен большевиктік билікке қарсылығы Отан тарихында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Аталған тақырыпты зерттеген – белгілі тарихшы Х.Әбжанов. Ғалым еңбектерінде көрнекті қазақ зиялылары Ж.Аймауытов, С.Асфендияров, Т.Жүргенев, Қ.Сәтпаевтар жайлы мақалалар мен құжаттар бар. Х.Әбжановтың екінші кітабында да кеңес мәдениеті мен қазақ интеллигенциясы қызметі туралы көптеген талдамалық еңбектер жеткілікті. Автордың одан кейінгі еңбектерінде де бұл мәселенің қарастырылуы жүзеге асты. «Е.Бекмаханов және ұлт-азаттық қозғалыстарын зерттеу методологиясы» деп аталатын мақаласында сталиндік саяси репрессияның құрбаны, елуінші жылдарда қудаланған тарихшының еңбегі туралы талданады [39].

Далалық лагерь туралы жезқазғандық тарихшылар жұмыстар ұсынып жүр. Соның бірі – Т.Алланиязов, О.Наймушиналардың еңбегі [40]. Кітапта Кеңгір көтерілісінің барысы сипатталады. Т.Алланиязов пен О.Наймушина көбінесе Ресейде жарияланған деректерді анықтау үдерісін жүзеге асырды. Олардың еңбегінде құжаттарға талдаулар кең түрде жүргізілмеді. Және еңбекте берілген деректер базасы мәселені толық қамти алмайды. Оның себептері жоқ емес. Зерттеушілер Мәскеуде шыққан «ГУЛАГ. 1918-1956 гг.» (2001 ж.) құжаттық жинағының материалдарын жариялаған. Аталмыш еңбекте тақырып бойынша Ресей мемлекеттік мұрағатының құжаттарының толық енгізілмеген. Кеңгір көтерілісіне қатысты ресейлік мұрағаттардың толық деректер базасы «История сталинского ГУЛАГа» (2005 ж.) құжаттар жинағының алтыншы томында берілді.

Соңғы кездерде 1940-1950 жылдардағы қазақстандық саяси репрессиялар да зерттеле бастады. Мерейтойдың аясында Е.Бекмахановтың зайыбы Х.Бекмұхамедова-Бекмаханова естелік кітап шығарды. Мерейтойға орай жүргізілген шаралардың негізінде С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті қайраткердің жеті томдық шығармалар жинағын шығарды. Алтыншы томды тарихшының қудалануына байланысты пікір-талас материалдары құрайды, еңбек К.Нұрпейісовтың алғысөзімен басталады [41]. Аталған жылдардағы саяси репрессиялар тарихына байланысты зерттеу ретінде Н.Дүйсенованың кандидаттық диссертациясын айтуға болады [42]. Диссертацияда соғыстан кейінгі интеллигенцияға қарсы саяси науқан қарастырылады. Автор мұрағаттық құжаттар мен мерзімді басылым материалдарын пайдалана отырып, мәселені кең түрде ашып береді.

Сонымен қатар, кеңестік кезеңдегі шетелдік ғалымдардың еңбектері Ресейде де орыс тіліне аударылып шыға бастады. Соның бірі – белгілі ғалым Н.Вергтің «История Советского государства» кітабының [43] үшінші рет басылуы болатын. Онда большевиктер билігінің орнауынан бастап мемлекеттің бүкіл тарихы саяси репрессиялар арқылы жасалғаны айтылады, оның ішінде экономикалық саясат кезіндегі зорлық әрекеттер, саяси күрес түрлері, «үлкен террор» жылдары, Ұлы Отан соғысы кезіндегі, соғыстан кейінгі қудалау шаралары анықталады.

Саяси репрессияның 70-жылдығына қарай Қазақстанның орталық және облыстық мұрағаттары

тақырыпқа байланысты конференциялар өткізді. ҚР Президенті мұрағаты 2006 жылы «Современное осмысление уроков репрессий 1930-1950-х гг. в Казахстане и проблемы защиты прав человека» [44] деген атпен өткізілген конференция материалдарын жариялады. Мақалалар жинағында заңгерлер М.Баймаханов, С.Сабиеновтер мен тарихшылар Б.Қойшыбаев, А.Хегай, Е.Грибановалардың тақырыпқа байланысты зерттеулері шыққан. Жарияланымдар көпшілігі саяси репрессиялар құрбандары мен арнайы қоныс аударушылардың естеліктері болып табылады. Ал 2007 жылы саяси репрессиялар құрбандарының еске алу күнінің он жылдығына орай «Әділет» қоғамы мен ҚР Президенті мұрағатының қатысуларымен «Қасіретті 1937: сталиндік тоталитаризмнің құрбандарына тағзым» атты ғылыми-практикалық конференция [45] өткізді. Жинақта көптеген жылдар бойы саяси репрессия тақырыбын зерттеп келе жатқан белгілі тарихшылар К.Нұрпейісовтің, Қ.Алдажұмановтың мақалалары бар. Сонымен қатар, К.Бұрханов, С.Мәжитов, А.Қапаева, А.Гинзбург, Ю.Хегай және т.б. ғалымдар кеңестік мемлекеттік репрессивті саясаттың қыр-сырын ашады. Жинақтың бір бөлігі репрессия құрбандарының естеліктерінен тұрады.

Осы кезде Ақмола облыстық мемлекеттік мұрағаты аудандық мекемелермен бірігіп мақалалар мен жарияланымдар жинағын шығарды [46]. Жинақта көбінесе арнайы қоныс аударушылар туралы материалдар көп берілген. Көптеген статистикалық мәліметтер күштеп көшірілген халықтардың жағдайын жан-жақты ашады. Әсіресе атап өтетін тұс, аудандық мұрағаттарда да тұрақты сақталатын, тарихи маңызды деректердің барлығы бірден көрініп тұр. Бірақ, мақалалардың көпшілігінде сілтемелер дұрыс берілмеген, құжаттар ғылыми тұрғыда талданбаған.

Кеңестік билік тұсындағы мерзімді басылым беттеріндегі сталиншілдік үгіт-насихат жұмысын зерттеуші Д.Махат [47] қарастырды. Оның диссертация - сында баспасөз құралдарының сталиндік концепцияны уағыздау қызметі барысында жарық көрген мақалалар мен жарияланымдар берілген.

Осы жылы Қазақстанда толық анықталмай келе жатқан тақырыптардың бірі – әскери тұтқындар туралы зерттеулер жазылды. 1918-1955 жылдардағы әскери тұтқындар тарихына байланысты Г.Көкебаева докторлық диссертация қорғады [48]. Еңбектің деректік базасы өте кең, алғаш рет Германия және Қазақстанның мұрағат материалдары енгізіліп, талдаулар жүргізілген. Диссертацияның «Кеңес лагерлеріндегі неміс әскери тұтқындарының ұсталуы» деген тараушасында олардың ұсталуы мен еңбекке пайдалануы туралы мәліметтер береді. Зерттеу жұмысында мәселе теориялық жағынан кең ашылған, автордың өзіндік ойлары анық байқалады. Бірақ, Г.Көкебаева қазақстандық мұрағаттарды толық пайдаланбаған. Тек қана Ақмола облыстық мемлекеттік мұрағатындағы қор ғана үзік-үзік қарастырылған. Ал Қарағанды облыстық мемлекеттік мұрағатындағы аталған тақырыпқа байланысты қор ескерілмеген. Сонымен қатар, Жезқазған қалалық мемлекеттік мұрағатындағы екі қор туралы да мәлімет жоқ. Бұл еңбекте әскери тұтқындар лагерлер жүйесіне қатысты жергілікті мұрағаттар материалдарының ғылыми айналымға аз енуіне әкелді.

Қарағандыда да Орталық Қазақстандағы шетелдік әскери тұтқындар туралы Л.Михееваның кандидаттық диссертациясы [49] қорғалды. Оның зерттеу жұмысында еліміз территориясындағы ең ірі қарағандылық, жезқазғандық әскери тұтқындар лагерлері тарихына ресейлік орталық және осы өңірдің мұрағаттары материалдарын пайдалана отырып, талдаулар жасалған. Диссертацияда негізінен, лагерлердің орналасуы, тұтқындардың жайы, олардың арасындағы өлім көрсеткіші, облыс жеріндегі жерленген орындарды анықтау мәселесі, отанына қайтарылу үдерісі секілді барлық мәселелер жан-жақты ашылады.

Соңғы жылдарда Қазақстандағы еңбекпен түзеу лагерлері туралы зерттеу жұмыстарын шетелдік тарихшылары да жазуда. Оның ішінде, неміс тарихшыларының қызығушылық білдіргенін айта кетуіміз қажет. Олар Қазақстандағы Қарағанды еңбекпен түзеу лагеріне қатысты зерттеулер жасап жүр. Оның ішінде, Бонн университеті зерттеуші ғалымдары Владислав Хеделер мен Мейнхард Штаркты айтуға болады [50]. Алғашында Мейнхард Штарк Лагерлер бас басқармасының әйелдер лагерлері туралы еңбегінде қазақстандық тұтқындар туралы қысқа мәліметтер берсе, Владислав Хеделер 1929-1940 жылдар аралығындағы Қарағанды лагерінің әкімшілігі мен күзет қызметі туралы мақалалар шығарды. Кейінгі жылдарда ғалымдар біртіндеп терең зерттеулерге көшті. Тарихшылар Қарлағ мұрағатынан тұтқындардың 800 мың карточкасын, 60 мың жеке істерін, қызметкерлердің 20 мың жеке істерін қараған. Әсіресе, лагерь құрылымы, жұмыс істеу барысы, тұтқындардың азапталуына ерекше мән берілген. Сонымен қатар, АҚШ-тың Вирджиния штатында Фейрфакс қаласында орналасқан Дж. Мэсон университетінің тарих және өнертану тарихы кафедрасының қызметкері Стивен Барнес Қарлағ тақырыбына байланысты монография [51] шығаруды көздеп отыр.

Қарағанды еңбекпен түзеу лагері тақырыбының қырлары Қазақстанда да соңғы жылдарда зерттелуде. Қарағандыда С.Елеуханова [52] Қарлаг құрылымын, тұтқындар жағдайы туралы ізденіс жасады. Негізгі бағыты күзет, режим жүйесін анықтау болды.

Бүгінгі күні Қазақстан территориясында болған отандастары туралы басқа мемлекет елшіліктері қолдап, еңбектер даярлауда [53]. Мәселен, Қазақстандағы Беларусь Республикасы елшілігінің басшылығымен «Возвращенные из небытия» деп аталатын кітап шығарылды. Онда ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен ҚР Бас Прокуратурасынан сұраныс хат арқылы алынған 1931-1958 жылдар аралығындағы саяси репрессияға ұшыраған адамдар тізімі жасалған. Былтырғы жылы «Неизвестная трагедия итальянцев Крыма» деп аталатын кітаптың тұсаукесері «АЛЖИР» саяси репрессиялар және тоталитаризм құрбандарының музейлік-мемориалдық кешенінде болып өтті. Кітапта Қазақстанға арнайы қоныс аударылған және Қарлагта болған итальяндықтардың тағдырын баяндайтын тарау бар. Және де Қарлаг тұтқындарының естеліктерін де берген.

Ресейде Лагерлер бас басқармасы жайлы құзырлы органдардың мұрағаттық құжаттарын қолдана отырып, еңбектер жарияланып отыр [54]. Соның бірі – «ГУЛАГ: экономика принудительного труда» кітабы. Кітаптың авторлары Ресей, Ұлыбритания, Германия елдерінің тарихшылары болып табылады. Онда КСРО-дағы қамау орындарының тарихы, оның бөлімдері жайлы мақалалар берілген. Ресейде жарияланып жатқан бұндай монографиялық еңбектерде, өкінішке орай, Қазақстандағы еңбекпен түзеу лагерлері туралы мәліметтер аз.

Кенестік саяси репрессиялар тақырыбына байланысты мұрағат материалдарына шектеу қойылуы, жойылуы, зерттеушілерге берілмеуі сияқты көптеген мәселелерді анықтауды қолға алған Ресейдегі “Мемориал” қоғамы жанынан шығатын «30 октября» газеті болып табылады [55]. Газеттегі мақалаларда көтерілген ресейлік мұрағаттар мәселесі қазақстандық мекемелерге де қатысты. Оның себебі кенес кезінде орталықтандырылған, бір талаптармен жасалған жүйенің болуы деп ойлаймыз. Өкінішке орай, біздің елімізде саяси репрессиялар тақырыбын арнайы көтеріп отырған осындай мерзімді басылым орындары жоқтың қасы.

Қазіргі кезде қазақстандық тарихнамада саяси репрессия тақырыбы ұлттық интеллигенция қудалануы, большевиктерге қарсы азаттық идеясы уағыздалуының тұрғысынан қарастырылуда. Соңғы жылдарда Мұстафа Шоқайдың кенестік билікке қарсы күресін белгілі тарихшы К. Есмағамбетов зерттеді [56]. К.Есмағамбетов алғаш рет шоқайтанудың деректемелік негіздерін жасады, барлық шыққан еңбектер мен құжаттық материалдарға кең түрде деректік сын беріліп, теориялық талдаулар жүргізілді. М.Шоқайдың бүкіл өмірі мен эмиграцияда жүрген кезінде большевиктердің Түркістандағы отарлау саясатын әлемге әшкерелеу жолындағы сан-қырлы қызметін К.Есмағамбетов ашып берген. Еңбек тәуелсіздіктен кейінгі отандық тарихнамадағы шоқайтану бойынша іргелі зерттеу жұмысы болып табылады. Сонымен бірге, әдебиетші Т.Жұртбай «Ұраным – Алаш...» атты кітабын шығарды [57]. Т.Жұртбай Алаш зиялыларының саяси репрессияға ұшырауын ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің мұрағаты құжаттары арқылы анықтайды. Әдебиетші тарихи деректерді талдауды көбінесе жарияланымдық сипатта баяндайды.

Қорыта келгенде, Қазақстанда саяси репрессиялардың зерттелуі біршама дәрежеде жүзеге асуда. Дегенмен, тарихшылар көбінесе жекелеген тақырыптарды немесе тар ауқымдағы материалдарды енгізіп жүргенін айта кетуіміз керек. Әрине, мұрағат материалдарының толық анықталмауы оған әсер етуде. Тақырыптың зерттелуін талдауда көптеген еңбектер қарастырылып, олардың мәселенің ашудағы қосқан үлестері сараланды. Оның ішінде, кандидаттық және докторлық диссертациялар, ғылыми монографиялар, зерттеулер, естеліктер, мерзімді басылым материалдары толық қамтылды. Зерттелу деңгейі ішінара ресейлік еңбектермен салыстырылды, сонымен қатар шетелдердегі тарихшылардың Қазақстандағы саяси репрессияларға арналған еңбектерінің мәліметтері талданылды.

1. Әлімжанов Ә. Ұлы адамның әруағымен алыспайық // *Қазақ әдебиеті*. 1992. – 24 маусым; Мұстафа Шоқай. Түркістанның қилы тағдыры. – Алматы: Жалын, 1992. – 182 б.; 794 қылмыстық іс немесе М.Шоқайдың інісі Нұртазаның жазықсыз жапа шегуі туралы // *Сыр бойы*. – 1992. – 6 ақпан; Мұстафа Шоқай. *Туркестан под властью советов*. – Алматы, 1993. – 53 б.

2. Әбжанов Х.М., Әлпейісов Ә. *Қазақ интеллигенциясы мен мәдениеті туралы*. – Алматы, 1992. – 127 б.; Абжанов Х.М., Гуревич Л.Я. *Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. Научно-аналитический обзор*. – Алма-Ата, 1992.

3. Мәжитов С. *Жизнь, деятельность и исторические взгляды Е.Б. Бекмаханова: автореф... докт. ист.наук*. – Алматы, 2005. – 50 с.

4. Гурьевич Л.Я. Интеллигенция Казахстана и политика тоталитарного государства в сфере науки и высшего образования (1946-1985 гг.). автореф... докт. ист.наук. – Алма-Ата, 1993. – 30 с.
5. Расстрелянные списки жертв сталинских репрессий 30-50-х годов (по Алма-Ате) // Вечерняя Алма-Ата. – 1991. – 11 ноября; Маринина М. О новых фактах репрессий (Сообщение о науч.-практ. конф. в Алма-Ате «Политика репрессий в Казахстане после 1917 года») // Советы Казахстан. – 1991. – 3 декабря; Қозыбаев М., Хасанаев М. Өлі риза болмай, тірі байымайды: (Сталиндік қырғын құрбандарының сүйектерін қайта жерлеп мемориалдық кешен орнату жұмыстарының Талғар ауд. бастамасы туралы) // Егемен Қазақстан. – 1993. – 24 тамыз.
6. Байшуақов Ә. Түркістан легионы туралы шындық // Сыр бойы. – 1992. – 6 маусым; Абдуллин Х. Қыршынынан қиылған қырық тоғыз // Халық кеңесі. – 1993. – 15 сәуір.
7. Қозыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышление и поиски. – Алматы: Ғылым. 2000. – 388 с., сс. 28.
8. Казахстан в начале XX века: методология, историография и источниковедение. Сборник статей. – Алматы, 1993. – 57 с.
9. Тасымбеков А. Жан дауысы: АЛЖИР архипелагы. – Алматы, 1994.
10. Тәкенов Ә. Елуінші жылдардың басында қазақ тарихы қалай қыспаққа алынды? Қазақ тарихы. 1994. №1, 3.
11. Аманжолова Д. Партия Алаш: история и историография. – Семипалатинск: 1993.; Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. – М., 1994. – 216 с.; Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Ататек, 1995. – 368 б.
12. Самалдықов М., Бастемиев С. ГУЛАГ. Места заключения на территории Казахстана в 20-30-е годы // Мысль. – 1996. – №11. – С. 85-89.
13. Мұстафа Шоқай. Мария Шоқай. Естеліктер. – Istanbul: TURK DUNYASI ARASTIRMALARI VAKFI, 1997. – 271 б.
14. Жолдасбеков М. Мұстафа Шоқай жайында // Егемен Қазақстан. – 1995 – 13 сәуір; Нұрпейісұлы К. Мұстафа Шоқай Қазақстан мен Түркістанның 1917-27 жылдардағы қоғамдық-саяси өмірі туралы // Қазақ тарихы. – 1997. – №2; Тәкенов Ә. Мұстафа Шоқай өмірінің кейбір қырлары // Қазақ тарихы. – 1997. – №2; Қойгелдиев М. Түркістанның ұлы перзенті // Қазақ тарихы. – 1997. – №2; Омарбеков Т. Мұстафа Шоқайдың эмиграцияға кетуінің кейбір мәселелері // Қазақ тарихы. – 1997. – №2; Тәкенов Ә. Мұстафа Шоқай өмірінің соңғы кезеңі // Қазақ елі. – 1997. – 17 қаңтар;
15. Год общенационального согласия и памяти жертв политических репрессий // Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс» – «Қазақстан», 1998. – С. 412-414.
16. Қозыбаев М., Алдажуманов К. Тоталитарный социализм: реальность и последствия. – Алматы: Комплекс, 1997. – 28 с.
17. Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов-преступление тоталитарного режима. – Алматы: Фонд «XXI век», – 16 с.
18. Дилманов С., Кузнецова Е. Карлаг. – Караганда, 1997.
19. Баймаханов М.Т. Государственно-правовые проблемы общенационального согласия и реабилитации жертв политических репрессий. – Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – 20 с.
20. Шаймуханов Д.А. Карлаг. – Караганда: ГРК ПО «Полиграфия», 1997. – 175 с.
21. 1997-й – год памяти жертв политических репрессий: [В Казахстане] // Казахстанская правда. 1997. 8 января; Вечерняя Алматы. 1997. 13 января; Щербакова И. 1937-1938: ГУЛАГ и Освенцим // Знание – сила. 1997. №11; Қозыбаев М. Тарих сабақтарының тағылымы: (Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін тарихынан) // Қазақ әдебиеті. 1997. - 27 мамыр; Қозыбаев М. Тоталитарлық жүйе қылмысы // Заң газеті. 1997. - 28 мамыр; Омарбеков Т. Процесс: (1937 жылы Қазақстанда жүрген репрессия туралы) // Ақиқат. - 1997. №3.
22. Михеева Л. Спецпереселенцы // Индустриальная Караганда. 1998. - 21 января; Григорьева Т. «Баллада о черном солнце» // Индустриальная Караганда. 1998. - 29 января; Михеева Л. Немцы в Карагинской области // Индустриальная Караганда. 1998. - 3 марта; Чумакова З. Рожденные быть свободными // Индустриальная Караганда. 1998. - 19 марта; Жұмасұлтанов Ә. 30 жылдар қасіреті // Орталық Қазақстан. 1998. - 24 наурыз; Попов Ю. Караганда и Сарань в жизни Заболоцкого // Индустриальная Караганда. 1998. - 9 июля.
23. Қараганды облыстық мемлекеттік мұрағаты, 1487-қор, 1-тізімдеме, 389-іс.
24. Омарбеков Т. 20-30-жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекиі оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
25. Жұмасұлтанова Г. Политические репрессии в Казахстане в условиях тоталитарного режима (20-е годы начало 50-х годов.): автореф... канд. ист. наук – Караганда, 1999. – 25 б.; Қукушкина А. История создания Акмолинского лагеря жен изменников Родины: автореф... канд. ист. наук – Караганда, 1999. – 25 б.; Молдаханова Г. Деятельность ОГПУ в Казахстане (1922-1934 гг.): автореф... канд. ист. наук – Алматы, 1999. – 25 б.; Орынбаева Г. Политические репрессии в Казахстане (1937-1938 гг.): автореф... канд. ист. наук – Алматы, 1999. – 25 с.

26. Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников родины»: история и судьбы. – Караганда: Болашақ – баспа, 2002. – 184 с.
27. Садықов Т. Сарыарқаның мыс алыбы. – Қарағанды-Алматы, 1999. – 264 б.
28. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс» – «Қазақстан», 1998. – 428 с.
29. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. – Франкфурт-на-Майне-М.: Международное общество прав человека, 1999. – 456 с
30. Кыдыралина Ж.У. Спецпереселенцы и трудовармейцы в Западном Казахстане (1937-1957 гг.): автореф... докт. ист. наук – Алматы, 2000. – 30 с.; Кыдыралина Ж.У. Депортированные в Казахстан народы: история и современность (на материале Атырауской области). – Алматы: Ғылым, 1999 – 188 с.
31. Сулейменова М. Историческая роль депортированных народов и репрессированных социальных групп в развитии народного хозяйства Центрального Казахстана в 1930-1940-е годы: автореф... канд. ист. наук – Караганда, 2001. – 30 с.
32. Состояние работы над книгами памяти жертв политических репрессий в России, Казахстане и Украине. – Нижний Тагиль: НТГУ, 2002. – 180 с., 4-5 бб.
33. Козыбаев М.К. Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. – Алматы: Ғылым, 2000. – 388 с.
34. Шаймуханова С.Д. Политические репрессии в Казахстане (30-40-е начала 50 - х гг.). – Караганда: Изд-во Кар ГТУ, 2000. – 180 с.
35. Забвению не подлежит: Материалы «круглого стола», посвященного Дню памяти жертв политических репрессий. 30 мая 2002 года. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 127 с.
36. Я с вами во все дни до скончания века. Книга 1. Тяжелые времена гонений и репрессий 1931-1946 гг. – Караганда-Штайнхаген, 2001. – 185 с
37. Кровавая трагедия в Шетском районе // Индустриальная Караганда. 2001. - 30 мая; Григорьева Т. Тайны спецхрана // Индустриальная Караганда. 2001. - 15 сентября; Жуйкова К. «Наши век пройдет, откроются архивы...» // Индустриальная Караганда. 2003. - 21 августа; Кузнецова Е. Кто захоронен на Спасском кладбище // Индустриальная Караганда. 2004. - 20 января; Кузнецова Е. Мамина чашка // Индустриальная – Караганда. 2007. - 13 января.
38. Дильманов С.Д. Исправительно-трудовые лагеря на территории Казахстана (30-е - 50-е годы XX века): автореф... докт. ист. наук. - Алматы, 2002. - 45 с.
39. Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих пен тағдыр. - Алматы: «Кітап баспасы» ЖШС, 2003. – 296 б.; Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих, тұлға, теория. - Алматы: «Дәуір», 2004. – 344 б.; Әбжанов Х. Қазақстан: тарих, тіл, ұлт. - Астана: «Ана тіл - Ата тарих» баспа-зерттеу орталығы, 2007. - 272 б.
40. Алланиязов Т., Наймушина О. «...Неповиновение надо пресечь». К истории восстания заключенных 3-его отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая - 26 июня 1954 года). Документы. Факты. Суждения. - Алматы: Фонд XX век. - 2004. – 158 с
41. Бекмаханов Е. Жеті томдық шығармалар жинағы. 6 том. - Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 360 с.
42. Дүйсенова Н. Қазақстандағы ХХ ғасырдың 40-50 жылдарындағы «ұлтшылдық» пен «космополитшылдыққа» қарсы күрес науқаны. - Алматы, 2006. – 30 б.
43. Верт Н. История советского государства: Пер.с фр. – М.: Издательства “Весь мир”, 2006. - 560 с.
44. Современное осмысление уроков репрессий 1930-1950-х гг. в Казахстане и проблемы защиты прав человека. Материалы «круглого стола». - Алматы: OST - XXI век, 2006. – 176 с.
45. Саяси қуғын-сүргіндер және олардың зардаптары. Естеліктер мен мақалалар жинағы. - Алматы: АП РК, 2009. – 158 б.
46. Сборник статей и публикаций архивов Акмолинской области (за 2006-2007 гг.). - Кокшетау: Акмолинский областной государственный архив, 2007. - 184 с.
47. Махат Д. Қазақстанда әміршіл-әкімшіл социализм жүйесін қалыптастырудың сталиндік концепциясының мерзімді басылымда насихатталуы (1925-1956 жж.): тарих ғыл. докт... автореф. - Алматы, 2007. – 40 б.
48. Кокебаева Г.К. Официальная политика Германии и СССР по проблеме военнопленных (1918-1955 гг.): автореф... докт. ист. наук. - Алматы, 2007. – 350 с.
49. Михеева Л.В. Иностранцы военнопленные и интернированные в Центральном Казахстане (1941 - начало 50-х гг. XX века): автореф... канд. ист. наук. - Караганда, 2007. – 25 с.
50. Meinhard Stark. Frauen im Gulag. Alltag und Überleben. 1936 bis 1956. Hanser: Carl Hanser Verlag, 2003. – 552 s.; Wladislaw Hedeler. Das Beispiel KARLaq. Die Verwaltung eines Besserungsarbeitslager // Stalinscher Terror. 1934-1941. BasisDruck: Verlag GmbH, 2002. – 371 s.; Wladislaw Hedeler, Meinhard Stark. Das Grab in der Steppe. Leben im GULAG. Die Geschichte eines sowjetischen «Besserungsarbeitslagers» 1930-1959. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2007. –

- Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Исторические и социально-политические науки», №3 (34), 2012 г.*
463 s.; Wladislaw Hedeler (Hrsg.) KARLAG. Das Karaqandinsker Besserungsarbeitslager. 1930-1959. Dokumente zur Geschichte des Lagers, seiner Haftlinge und Bewacher. Paderborn: Ferdinand Schoningh Verlag 2007, - 363 s.
51. Steven A. Barnes. *Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society*, Princeton University Press, 2010.
52. Елеуханова С. *История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930-1956 гг.): автореф...* канд. ист. наук. - Караганда, 2009. - 24 с.
53. *Возвращенные из небытия / Сост. Л.В. Пакуш, В.М. Лившиц. Горки: УП «Конвент», 2004. - 166 с.; Виньёли Д., Джаккетти Бойко Ю. Неизвестная трагедия итальянцев Крыма. - Керч: ТОВ «Керченська міська друкарня», 2007. - 303 с.*
54. ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. - 320 с
55. *Рогинский А. Обелять Сталина бессмысленно // 30 октября. - 2008. №84; Хмельницкий Д. Их было десятки миллионов // 30 октября. - 2003. - №32; Рачинский Я. Прошлое под арестом // 30 октября. - 2003. - №32.*
56. *Есмагамбетов К. Әлем таныған тұлға (М.Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). - Алматы: Дайк - Пресс, 2008. - 504 б.*
57. *Жұртбай Т. Ұраным Алаш. - Алматы: «Ел - шежіре», 2008. - 472 б.*

Резюме

В статье рассматриваются историография истории советских политических репрессий в период независимости Республики Казахстан. Проводится анализ существовавших различных мнений и воззрений. В том числе сопоставляются различные точки зрения историков на многие аспекты данной темы.

Summary

The article discusses the historiography of Soviet political repression that was researched after the RK gained its Independence. The existing different opinions and viewpoints are analyzed. As well as the comparison of various views of historians on the many aspects of the topic.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОИЗВЕДЕНИЯ «АХЛАГИ-НАСИРИ» (НАСИРОВА ЭТИКА) ХАДЖИ НАСРЕДДИНА ТУСИ

Лейла Рагими – диссертант института рукописей НАНА

В творчестве одного из крупнейших ученых средневекового Востока Хаджи Насреддина Туси (1201-1274) произведение «Ахлаг-Насири» занимает особое место. Автор написал это произведение на фарси по желанию Насиреддина Абдуррагима ибн Али Мансура Мохтешема Гохестани и в его честь во время проживания в 633/1235 году в городе Гаин Гохестана.

Являющаяся первой и основной статьей книги «Тахзибул-ахлаг» на самом деле представляет собой вольный перевод с арабского языка книги Ибн Мискавеха Рази «Аттахаратул-араг». Автор при написании второй статьи «Благоразумие дома» вдохновлялся статьей Гезали «Кимьяи-саадет» (Химия счастья). Третья статья, то есть «Политика управления страной», представляет собой собрание теорий великих личностей. Произведение «Ахлаг-Насири» занимает особое место в ряду персоязычных книг, написанных простой прозой. Необходимо отметить, что такая манера письма по сравнению с другими стилями считается более сложной. Несмотря на то, что книга написана на фарси, тот факт, что в нем широко использованы слова и термины на арабском языке, длинные предложения, а также изложение велеречивым языком ряда вопросов об основах восточной философии, является наглядным доказательством того, что этот стиль письма труден и сложен одновременно.

Автор, говоря об основных темах книги, сначала дает об упоминаемой теме краткое и конкретное объяснение, а затем определяет его границы и предоставляет объясняющую информацию о «целях» темы.

Основной темой «Ахлаг-Насири» является «практическая мудрость». Автор раскрыл эту тему в 3 основных разделах, то есть под заголовком «Очищение морали», «Благоразумие домовитости» и «Управление страной». В целом, книга состоит из предисловия, 3 статей и итогов.

Книга состоит преимущественно из 3 статей:

1-Первая статья: «Очищение морали» состоит из 2 частей: Первая часть – «Основы» из 7, вторая часть – «Цели» 10 глав;

2-Вторая статья: «Благоразумие дома» состоит из 5 глав;

3-Третья статья: «Правила управления страной» состоит из 8 глав.

Раздел книги, связанный с моралью, написан в 7 главах. В первой главе книги автор сообщает, что у каждой науки есть тематика, самобытный стиль и основы. Согласно Туси, «человеческие желания» представляет собой тематику науки Тахзиб (очищение морали). Из чего состоит человеческое желание, предел её степени совершенства, мощь и сила, пути совершенствования и основные преграды на пути достижения совершенства – все подобные вопросы составляют тематику науки морали.

Во второй главе книги дается объяснение «человеческого желания» или же «речевого желания». Согласно Туси, суть человеческого желания заключается в самой сущности человека и обладает силой врожденного осознания, то есть чувствует сам себя, не нуждаясь в ином средстве. Произошедшее в организме изменение, все меры и деятельность возникают под воздействием и влиянием «речевого желания». Эта сущность не является телом и не может быть осознано ни одним телесным органом. Для более наглядного объяснения этого понятия автор старается доказать следующие 6 свойств: «Существование желания»; «Сущность»; «Несложность и простота»; «Тело и бестелесность»; «Умение познавать себя только самим собой»; «Будучи средством для всего, не познание ни одним из органов чувств».

Автор, в силу того, что «существование желания» наглядно, не видит необходимости в каком-либо доводе для его доказательства, так как каждый человек верит в существование, и не ищет никаких доводов для доказательства.

Доказывая «Сущность желания», автор пишет, что кроме Аллаха, все сущее или *cövħar* – джовхер (сущность), или же *araz* – араз (случайность). То есть если его существование зависит от другого независимого тела, такое сущее называют *araz*, нет, если сам независим и не зависит от другого самостоятельного, его называют *cövħar*. Затем приводит такой довод: так как в истине желания нет случайности свойства, то есть, обладая способностью сохранять в себе сознательные значения, она постоянно осознает новые значения, забывая остальные. Это изучение и забвение, будучи свойством случайности, дает нам такой результат, что если желание не может быть случайностью, следовательно, оно сущность.

При доказательстве несложности и простоте автор отмечает 2 основных понятия – «простой» и «сложный». Желание выражает исключительно значение единства. Знаем и то, абстрактные существа не делятся на единицы (раздробляются на части). Если бы желание делилось на части, то и единицы раздроблялись бы. А о не раздроблении единицы мы хорошо знаем. И этим доказывает примитивность желания.

Что касается не ощущения какими-либо органами желания, его он объясняет так: «Органы чувств в силах осознать только тела и телесные предметы. Так как желание, не является не телом ни телесным, ощутить его органами чувств будет невозможно».

Автор, перечисляя силы человеческого желания в третьей главе книги, отделив его от остальных сил, различает 3 вида:

- 1-Растительное желание;
- 2-Животное желание;
- 3-Человеческое желание.

Каждое из этих желаний по отдельности также обладает несколькими силами:

- 1-Сила *qazıyuu* (питания);
- 2-Сила *tәнтіуу* (развития и возвращивания);
- 3-Сила воспроизводства и увеличения потомства.

Сила питания растительного желания отображается посредством четырех сил:

- 1-Сила *cazıba* (притяжения) (прием пищи);
- 2-Сила *masekə* (удержания пищи);
- 3-Сила *ħazımə* (переваривание пищи);
- 4-Сила *dəfe təvadd* (выделение).

Сила *tәнтіуу* (развития и возвращивания) совершенствуется с помощью сил *qazıyuu* (питания) и *tiğəuyirə* (меняющей форму для получения пищи). Сила воспроизводства и увеличения потомства также проявляется в *qazıyuu* и в другом действии, т.н. *müsvvərə* (цветения или же оплодотворения)

- 1-Сила произвольного чувства;
- 2-Сила произвольного (волевого) поощрения;

Сила произвольного чувства состоит из 5 *zahirı* (внешних) и *batini* (внутренних) органов чувств, сила произвольного поощрения – из двух сил вожделения и гнева.

Единственную силу, отличающую человеческое желание от других животных желаний, Туси называет «силой речи». Эта сила без нужды в дополнительных средствах, чувствует осознаваемые предметы и может отличить их друг от друга.

В четвертой главе книги Туси показывает, что человек «*əzrafi-məxluqat*» (золото сущего), то есть самое славное из всего сущего. Затем отобразил выделение желание от тел и неживой природы и возвышение до самых высших человеческих категорий.

В пятой главе книге повествуется о совершенстве и недостатках желания, и отмечается самобытность, то есть наличие в каждом существе только ему присущих свойств. Согласно Хаджи Насреддину Туси и у человека есть специфичные особенности, наличием которых он отличается от иных существ. Эта особенность есть сила «речи человека». Человек с помощью силы речи различает прекрасное от уродливого, хорошее от плохого, и с помощью силы воли (позволения) движется к нему (прекрасному или уродливому, хорошему и плохому). Именно с помощью этой силы поступки человека делятся на добрые и дурные деяния и, наконец, эти (добрые и дурные) деяния направляют человека к вечному счастью (если доброе деяние) или же к несчастью (если деяние дурное). Да, человек присущей ему самому силой призывается либо к счастью, либо к несчастью. Пользуясь «человеческим желанием» в правильной и достойной форме, возвышает себя до уровня совершенства. Наоборот, любая ошибка и халатность в использовании этой силы становится причиной деградации «человеческого желания» и, наконец, несчастья человека. Согласно Туси, совершенствование или деградация человеческого желания зависит от его позволения и воли. Говоря иначе, отследив верный путь, оставив позади этажи эволюции, достигнуть его высоких вершин, или же упасть в яму унижения – все во власти человеческого желания.

В шестой главе книги Туси объясняет, в чем заключается совершенство человеческого желания. Он совершенство человеческого желания делит на основе составляющих речевое желание двух научных и практических сил, на совершенство научной и практической силы. Автор указывает, что темой теоретической мудрости является совершенство научной силы, а темой практической мудрости – совершенство практической силы.

По мнению Туси, совершенство научной силы заключается в том, чтобы осознав науку овладеть просвещением, достичь до степеней существ и узнать их действительную сущность, и, наконец, достигнув считающейся источником существования всех существ абсолютную сущность, осознать мгновение *tövhid* и единения. И этим его душа, успокоившись, освобождается от оков изумления и подозрений.

Совершенством практической силы же называют адаптирование человеком своих возможностей и деятельности для достижения степени «нравящейся морали». После достижения вершины совершенства нравственности, человек должен заняться оставшимися двумя делами, то есть вопросами «благо-разумия дома» и «управления страной». В итоге, если воля и возможности человека смогут осуществив на этой почве гармоничную деятельность, сохранить равновесие друг-друга, то он приобретет к вечному счастью.

В седьмой главе книги Туси повествует о «добре» и «счастье» в том ключе, что в действительности они оба (добро и зло) относятся к нужным условиям достижения совершенства. Согласно автору «добро» и «счастье» отличны друг от друга. Счастье есть само добро. Однако у каждого есть собственное счастье. Этого совершенства можно достичь только в результате сознательной деятельностью и воли. Из этого предложения понимаем, что так как счастье людей получается в результате индивидуального сознания и воли, то счастье одного человека еще не означает счастья другого человека.

Затем автор, основываясь на теориях древних философов, декларирует виды счастья. Они указывают, что «счастье» бывает четырех видов, а именно мудрости, доблести, беспорочности и справедливости. Это называют еще и «*əcnasi-fəzail*» (виды всех благ).

Туси считает подаренное Аллахом совершенному человеку счастье истинным счастьем. По его мнению, только используя все силы своеювременно, к месту и в надлежащей форме, можно достичь счастья. И наоборот, несвоевременное использование существующих сил человеческого желания создаст преграды для достижения счастья.

Во второй части первой статьи книги ведется речь о целях очищения морали и в десяти главах они объясняются. Первая глава о сущности характеров и о том, как меняется нравственность. Автор признает характер одним из привычек желания, так как он как качество привычки *bətiuz-zəval*. То есть скорость его исчезновения с уничтожением чрезвычайно мала. Согласно Хаджи, «характер» не

натура, может быть своего рода привычка. Натурой называются врожденные качества человека. Однако привычка впервые возникла с помощью сознания и воли (позволения), а затем в результате повторных тренировок (опытов) и постоянного контакта с ним, укрепившись, стабилизируется.

Во второй главе «очищение морали» читается самым почетным делом и для доказательства этого утверждения приводит такое довод: человек, будучи самым славным существом этого мира среди всего сущего, то и работа, завершающаяся эволюцией человека, будет самой почетной из всех работ в мире.

В третьей главе отмечаются виды *karamat* (уважение) и *fazilat* (достоинство) морали. Хаджи указывает на равенство количества «блага желания» с числом сил желания. То есть в результате воспитания и движущей силы «речевого желания» овладеет благами «науки» и «мудрости», в результате воспитания и движущей силы «необузданного желания» овладеет достоинствами «науки» и «доблести», в результате очищения «животного желания» и подчинения его «умственному желанию» овладеет благами «чистоты» и «щедрости».

Как уже отмечалось, человек обладает двумя силами – «теоретической» (или же научной) и «практической». В результате очищения теоретической (или научной) силы получается блага «мудрость», в результате воспитания силы гнева – блага «доблесть», а в итоге, в результате воспитания силы вожделия – достоинство «беспорочности». В результате очищения практической силы же приобретает блага «справедливость».

В четвертой главе автор декларирует виды «благ». «Разум», «скорость осознания (восприятия)», «ясность интеллекта», «легкое познание», «красота ума», «самосохранение» и «память (находчивость)» – все они относятся к «блага мудрости».

Туси видит «блага справедливости» состоящим из следующих 12 видов: «преданность», «беспорочность», «верность», «милосердие», «*sileyi-gəhm*» (связь с родней), «награда», «*hüsn-i-şirkət*» (соблюдение равенства), «*hüsn-i-qəza*» (не нарушение прав других при вынесении приговора какому-либо делу), «*təvəddüd*» (создание дружеских связей), «*təslim*», «упование» и «поклонение».

В пятой главе отмечает антагонизмы видов благ, то есть виды подлостей. Он декларирует невежество антагонизмом мудрости, трусость доблести, жадность, беспорочность, деспотизм справедливости. Согласно Хаджи у каждого достоинства есть свой предел, и если любое достоинство дойдет до крайней степени ниже или выше предела, превратится подлостью. Следовательно, достоинство находится в центре, а подлости в неограниченном количестве вокруг него. Линия достоинств подобна линии, нарисованной между двумя пределами, а линии подлостей – на бесчисленные кривые линии, нарисованные вокруг нее. В результате впадения в крайности в ту или иную сторону перед каждым достоинством возникает 2 подлости (одно из них образуется когда достоинства выше, другое – ниже необходимого предела). Следовательно, перед указанными нами выше четырьмя основными достоинствами (мудрость, доблесть, беспорочность и справедливость) существуют 8 подлостей.

Шестая глава о различии между достоинствами и внешне схожими с достоинствами. Туси, намекая на ведущих себя подобно мудрецам, но в действительности являющихся подражателями мудрости или же изображающих себя беспорочными, но вовсе не являющихся чистыми душой людьми, указывает, что мудрость является неотрицаемой частью чистоты, щедрости и доблести. Хаджи видит отличным от истинной справедливости проявления справедливости для достижения богатства.

Седьмая глава о преимуществах достоинств справедливости от других благ, его особенностях и видах. Хаджи называют создание в делах равенства и отношений справедливостью. По его мнению, справедлив тот, кто может придать соответствие и созвучность нестыкующимся вещам. Такое лицо должно быть совершенным судьей средним и равным мерам. Истинным творцом справедливости и равенства является считающаяся источником единства божественная совесть (человеческая совесть). Приобщаясь к благам справедливости человек приближается к мгновению божественной близости (близости к Всевышнему).

Восьмая глава посвящена овладению достоинствами и степеням счастья. Каждый человек может овладеть благами благодаря свои врожденному таланту, обучению и усердию.

Девятая глава о здоровом желании и о том, как сохранить достоинство. Как медицинская наука рекомендует человеку для сохранения здоровья организма пользоваться подходящими натуре, организму вещи, так и нравственные законы для сохранения здоровья желания требуют поддерживать отношения с людьми, имеющие общие свойства.

В последней главе «целей» Хаджи заводит речь о правилах лечения болезней желания, то есть гнусности. Как в лечении организма (медицинской науке) болезни лечатся своими противоположно-

стями, так и в лечении желаяния, подлости уничтожаются их противоположностями. На лечебной арене в начале определяется, в чем болезнь заключается, затем полностью выясняются его причины и, наконец, приступается к лечению.

Вторая статья под названием «Благоразумие дома» состоит из 5 глав. В первой главе раскрывается значение «науки домоводства». Туси верит в то, что «наука домоводства» является наукой, облегчающей обеспечение быта. Иногда «наука домоводства» называется мудростью обустройства семьи. Согласно Туси, общая основа «науки домоводства» подобна охране равновесия между составными частями человеческого организма. Если есть равновесие, защищает его, нет, если же оно нарушено, старается заново восстановить его.

Вторая глава посвящена управлению, накоплению товаров и продуктов. В этой главе Туси видит управление в 3 основных делах – «заработке», «сохранение богатства» и «трате денег» – а затем намекает на особенности приемлемой и понравившейся профессии (специальности). Автор отмечает как одну из особенностей приемлемого дела и следование справедливости, чистоте и великодушию, дистанцированность от корысти и непогрешимость.

В третьей главе повествует о политике создания семьи. Согласно автору, основной причиной женитбы является «сохранение товара» и «продолжение рода». Он расценивает набожную женщину (хорошую супругу) как компаньона богатству мужа, помощницу мужу в домоуправлении и заместительницей в делах управления в его отсутствие. Туси предлагает 3 основных пути для управления женщиной:

- 1 – Мужчина должен быть грозным и гордым по отношению к мужчине;
- 2 – Мужчина должен обращаться с женщиной с лаской;
- 3 – Мужина должен организовать для своей женщины в домашних условиях занятие.

Туси в четвертой главе второй статьи (науки домоводства), высказывая свои мысли о воспитании ребенка, пишет, что после появления ребенка на свете ему должно дать красивое имя. Автор в продолжении главы разъясняет в продолжении главы различные этапы воспитания ребенка.

Хаджи в последней части книги рассказывает в 7 главах о правилах «управления страной»

В первой главе объясняется потребность народа в культуре, то есть жизни в общественном строе, и сущность и достоинства культурной науки (науки управления страной).

Туси указывает, что так как человек в одиночку со всеми делами (изучив профессию, специальность) справиться не в силах, для продолжения своего рода нуждается в помощи сородича (других людей). Автор после этого предложения приходит к выводу, что человек «*māḍāniyyut-tābdir*». То есть он априори (по своей природе) обречен на жизнь в общественном строе. Следовательно, человек «будучи индивидуумом», только в рамках этого общества в пределах своего таланта и труда, может направлять развитие, в целом же общество, в котором он живет, к высшим целям. Хаджи называет это мероприятие «политикой». Если эти меры совпадут с «божественной мудростью», его называют «божественной политикой».

Во второй главе говорится о любви и его видах. Согласно Хаджи, одним из элементов (средств), необходимых для создания связей и общения между социумами, является создание «любви» между ними и призыв к единству. Человек, от рождения (по своей природе) будучи создан со склонностью к совершенству (развитию, эволюции), вынужден для достижения этой эволюции строить дружбу и отношения (объединяться) с другими особями своего вида. А для этого люди в силу природы ищут свою «любовь». Автор делит имеющуюся в людях любовь на 2 части:

- 1 – Естественная любовь (непроизвольная), например, как любовь материк ребенку;
- 2 – Волевая любовь (волевая любовь).

Волевая любовь и сама делится на 4 вида:

- 1 – Быстро возникает, и быстро улетучивается;
- 2 – Постепенно зарождается, постепенно исчезает;
- 3 – Постепенно зарождается, быстро пропадает;
- 4 – Постепенно появляется, постепенно уходит.

В третьей главе Хаджи заводит речь о видах общества и появления городов. Как «волевые дела» человека делятся на 2 части, то есть «добро» и «зло», так и общества делятся на эти же 2 части. То есть, созданное с целью добра общество и возникший с помощью зла социум. Созданный с целью добра строй называется «*māḍineye-fazilā*» (совершенная община), возникший с помощью зла строй же «*qeyri-fazilā*» (несовершенным) обществом.

Так истина и добро не состоят из множества (то есть истина одна), вид общества *fazilā* – совершенного общества будет один. *Qeyri-fazilā* общество – несовершенное общество делится на 3 вида:

- 1 – общественное устройство *sahilā* (невежд);
- 2 – общественное устройство *fasiqī* (зрешников);
- 3 – общественное устройство *zallā* (жестоких).

В четвертой главе говорится об управлении страной и особенностях шахов. Согласно Туси, управление страной может быть 2 видов:

1 – политика *fazilā* (совершенства) (ее называют еще *imamāt* – (руководство)). Его цель заключается в эволюционном развитии людей и, в результате, достижении вечного счастья.

2 – политика *naqis* (несовершенная) (ее называют еще насильственным, фальшивым и коварным). Цель такой политики заключается в том, что пожертвовав людьми ради своих целей, проволочить в несчастье.

В пятой главе Туси делится мыслями о значении дружбы и о поведении в отношении друзей. Автор совершенным и счастливым считает того человека, который прилагает все усилия для нахождения хороших друзей и выделяет из полученного достатка долю и друзьям.

Туси в шестой главе описал правила поведения с людьми из различных слоев народа. Автор верит, что слои общественного устройства бывают не более 3 видов:

- 1 – с точки зрения славы выше слоя;**
- 2 – с точки зрения славы ниже слоя;**
- 3 – с точки зрения славы равна слою.**

Если выше слоя, должен сохранить свою позицию, если ниже – должен довести себя до уровня этого слоя, а если равен со слоем, должен стараться повысить свои позицию.

Хаджи, посчитав особенности друзей и врагов, делит друзей на 2 группы: 1-истинные 2-ненастоящие друзья.

- الامين، المحسن، اعيان الشيعه، بيروت، دار التعارف للمطبوعات، سال: 1403 هـ. 1973 م. 11 الكتبي، محمد بن شاکر بن احمد بن عبد الرحمن، فوات الوفيات، به تحقيق دکتر احسان عباس، بيروت، دار الحيا، بی تا، ج 4 امينى نجفى، احمد، شرح جامع تجريد الاعتقاد، قم، نشر مرتضى، شهر يور 1369 شمسی، ج 6 آشنایى اقبال، عباس، تاريخ مغول، بی جا، امير کبير، بی تا، ج 2 در یک مجلد بهشتى اسراينى، محمد بن احمد، تفريد الاعتماد فى شرح تجريد الاعتقاد، به تصحيح و تحقيق، بر اتعلى حاتمى، كرج، دانشكده الهيات و معارف اسلامى، شهر يور 1375 هـ ش طوسى، محمد بن حسن، اخلاق ناصرى، تهران، انتشارات خورشيد، بی تا علوى مقدم، محمد – اشرفزاده، رضا، برگزیده اخلاق ناصرى، تهران، انتشارات توس، چاپ ششم، تابستان 1374 هـ مدرسى زنجانى، محمد، سرگذشت و عقايد فلسفى خواجه طوسى، تهران، انتشارات امير کبير، 1363 هـ مينوى، مجتبى – حيدرى، على رضا، تصحيح و توضيح اخلاق ناصرى، تهران، انتشارات خوارزمى، چاپ چهارم، شهر يور 1369 هـ ش مدرس رضوى، محمد تقى، احوال و آثار خواجه طوسى، بی جا، بنياد فرهنگ سابق ايران، چاپ اول، 1354 هـ. ش چاپ دوم: (اول اساطير)، 1370 هـ ش مصطفى صدر الدين، منتخب اخلاق ناصرى، بی جا، نشر هما، پایيز، 1373 هـ ش

Түйін

Шығыстың ортағасырлық ірі ғалымы Хаджи Насреддин Туси шығармашылығында «Ахлаги-Насири» шығармасы маңызды орын алады. Автор бұл шығармасын Гаин Гохестан қаласында тұрған кезінде Насиреддин Абдуррагим ибн Али Мансур Мохтешем Гохестанидің тілегі бойынша парсы тілінде жазды. Мақала «Ахлаги-Насири» шығармасының жалпы сипаттамасын арналған.

Summary

The article is devoted to the research of life and works by Nasiraddin Tusi, also “Aklaki-Nasiri”, products played a greater role in development of medieval literatures.

**СТАРЫЕ И НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ КРЕСТОВЫХ ПОХОДОВ**

Хаутала Роман – доктор истории (PhD), исследователь Исторического отделения
Гуманитарного Факультета Университета Оулу, Финляндия

В течение последних 20 лет период крестовых походов стал актуальнейшим объектом исследований западноевропейских медиевистов. Обширность современного объема публикаций по разнородным аспектам тематики значительно затрудняет любую попытку составления обобщающей классификации. Так, в недавнем анализе наиболее свежих западноевропейских работ по крестовым походам, М.Балар указывал на невозможность рассмотрения всех современных публикаций; хотя его синтетический обзор включал только французскую исследовательскую литературу и не принимал во внимание многочисленные работы, изданные на английском, немецком, испанском и итальянском языках [1, с. 45; 2, с. vi].

Актуализация изучения крестовых походов частично объясняется повышением популярного интереса по отношению к идеологическим конфликтам, характерным для общей политической ситуации Западного мира XX века. Чрезвычайно ожесточенный характер II Мировой войны и последующее столкновение капиталистического и коммунистического мира способствовали появлению множества исследований, рассматривавших исторические корни морального обоснования физического насилия [2, с. 4]. Однако резкий рост популярности изучения именно крестовых походов наблюдается только с окончанием Холодной войны и в связи с усилением идеологического противостояния между Западной и Исламской цивилизацией. Впоследствии, террористический акт 11 сентября 2001 г. вызвал потребность в углубленном изучении религиозной природы международных конфликтов. В последние годы западные историки подвергли скрупулезному анализу формирование концепции священной войны и ее средневековых эквивалентов, как в исламском, так и в христианском мире [3, с. 4,77-78; 4, с. 59-60; 5, с. 42; 6, с. viii,1-2,13,22,197; 7, с. 26,31; 8, с. xiii,3].

Стремление к пониманию религиозного характера военных конфликтов стимулировалось и относительно недавними высказываниями исламских экстремистов. Например, оправдания террористического акта 11 сентября, со стороны Рамзи бен аль-Шибха, были удостоены чести быть опубликованными на официальном сайте лондонской газеты *Sunday Times*; отчасти, благодаря удачному выбору псевдонима представителя радикального исламизма, назвавшегося "Саладином, победителем крестоносцев". Также Усама бен Ладен, нередко прибегал к использованию анахроничных метафор из тематики крестовых походов и, в 2006 г., сравнивал внешнюю политику администрации президента Буша II с крестовыми походами английского короля Ричарда I Львиное Сердце, германского императора Фридриха I Барбароссы и французского монарха Людовика IX Святого¹.

Однако политическая актуальность любой исторической тематики на Западе не является достаточным объяснением ее потенциальной популярности в академической среде исследователей Средневековья. Например, сравнения американской экспансии на Ближнем Востоке с монгольским завоеванием Багдада 1258 г., представленные Саддамом Хуссейном и Усамой бен Ладеном [9; 10], вызвали определенное любопытство по отношению к загадочной, с точки зрения ординарного американского читателя, фигуре хана Хулагу. С другой стороны, кратковременный интерес по отношению к периоду политического доминирования монгол на Ближнем Востоке не способствовал резкому росту исследований, сравнимому с популярностью изучения крестовых походов.

Западные исследователи, безусловно, уделяют внимание восприятию средневековых европейцев со стороны их религиозных оппонентов [11, с. 22]. С другой стороны, анализ деталей средневекового христианско-мусульманского конфликта не является центральным предметом изучения крестовых походов. Популярность тематики в научной среде историков, скорее, объясняется ее теоретическим потенциалом, предоставляющим возможность понимания внутренних социальных процессов католического мира Средневековья [8, с. 4].

Центральной теоретической основой современных исследователей является убеждение, что крестовые походы не были вызваны особой внешней угрозой со стороны мусульманского мира; в

¹ См. ссылки в: 3, с. 6,75-76. Было бы вполне уместно прибавить, что одно из подразделений террористической сети Усамы бен Ладена именовалось "Мировым исламским фронтом крестового похода против евреев и крестоносцев": 6, с. 6.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. отличие, например, от периода Османской экспансии XVI–XVII вв. [2, с. 19; 3, с. 1; 4, с. 65]. Военные экспедиции католиков на Ближнем Востоке воспринимаются продуктом социальных и идеологических изменений внутри самого Латинского мира. Изучение влияния крестовых походов на исламские страны относится, скорее, к области компетенции западных арабистов. Историки крестовых походов, в свою очередь, концентрируются на изучении общественных изменений внутри Европы, вызванных неожиданным успехом первой восточной экспедиции крестоносцев в конце XI века. Не меньшее внимание уделяется и социальным и идеологическим переменам внутри католического мира в ходе подготовки последующих военных кампаний на Ближнем Востоке [5, с. 43; 8, с. 4].

Настоящая статья представляет собой короткий очерк по современному положению западноевропейской историографии крестовых походов. Отдельное внимание в ней уделяется рассмотрению различных теоретических интерпретаций внутренних социальных изменений, стимулировавших организацию военных кампаний на Ближнем Востоке. Однако центральное место в статье занимает анализ методологии определения самого феномена крестовых походов, являющегося наиболее актуальным предметом современных научных дискуссий.

Проблемы, связанные с определением феномена крестовых походов

Несмотря на то, что крестовые походы являются несомненным историческим фактом, определение феномена вызывает существенные трудности в связи с отсутствием в средневековых источниках однозначного термина². Первый эквивалент современного термина "крестовых походов" (англ. *crusade*; фр. *croisade*; ит. *crociata*; нем. *Kreuzzug*) наблюдается только в источниках начала XIV века, то есть к моменту окончания интенсивных военных операций на Ближнем Востоке³. Булла *Nuper ad nostrum* папы Бонифация VIII, от 29 января 1300 г., впервые вводит в обиход термин *cruciata*, применяемый в данном случае в значении разрешения использования материальных пожертвований католиков, которое было предоставлено испанским священникам для выкупа христианских пленников из мавританского плена. В дальнейшем термин "cruciata" был преимущественно связан с материальным вспомоществованием ординарных христиан в борьбе Святого Престола, как с мусульманами, так и с папскими католическими оппонентами [15, с. 14-17, 25].

Также и сведения источников по более раннему периоду существования Латинского королевства Палестины (1099-1291) не выявляют ни юридического статуса, ни общепринятого названия крестовых походов. Папские официальные документы свидетельствуют отправление милитарных контингентов из Европы, и средневековые хроники описывают их участие в военных действиях на Ближнем Востоке. Однако термины из военной лексики (*agmen, bellum, praelium, expugnatio*) встречаются относительно редко [2, с. 7; 4, с. 57-59; 14, с. 2]. Военные экспедиции на Востоке именуются преимущественно путешествиями (*via, iter, itinerarium, expeditio, profectio, passagium*), и главная цель каждого отдельного милитарного предприятия представляется как некая разновидность паломничества (*peregrinatio*) в Святую Землю [1, с. 49; 2, с. 7; 6, с. 13; 11, с. 11-12; 14, с. 2; 16, с. 2; 17, с. 31; 18, с. 192; 19, с. 213].

В начале XIII в., в связи с попытками папства определить юридический статус участников крестовых походов, учащается использование схожего с современным лексического термина *crucisignatus* (отмеченный крестом), подчеркивавшего важность обета принятия креста перед отправлением крестоносцев на Восток. С другой стороны, описания ритуала принятия обета, частично отражающих популярное восприятие характера крестовых походов, продолжают подчеркивать паломнический характер военных экспедиций в Палестине. В описании военных предприятий на Ближнем Востоке, крест представляется не как некий гарант победы над мусульманами; а, скорее, символом духовного самопожертвования католических воинов, служащего параллельной эмблемой Божественной защиты в ходе длительного и опасного путешествия [2, с. 7-8; 4, с. 57; 6, с. 29; 11, с. 31; 14, с. 2-3, 43; 17, с. 31-32; 19, с. 213-214; 20, с. 148]. Следует отметить, что символика креста не обязательно связывается с кампаниями на Ближнем Востоке, и применяется в равной мере и по отношению к другим военным предприятиям, направленным не только против мусульман, но и против язычников Прибалтики или даже католических оппонентов Святого Престола внутри Европы [11, с. 11; 14, с. 2; 15, с. 24; 19, с. 213-214; 20, с. 148].

² См. подробный лексический анализ эволюции понятия крестовых походов в: 12, с. 37, 39, 45; 13, - с. 8, 63-66, 70-71, 86, 89, 349-350.

³ Во франкоязычных источниках первой половины XIII в. изредка встречается термин *croiserie*, но исключительно по отношению к крестовому походу против еретиков-катаров в юго-восточных регионах Франции: 6, с. 29; 8, с. 174; 11, с. 31; 14, с. 2.

Не меньшие проблемы в определении феномена крестовых походов представляет и очевидное игнорирование палестинских военных экспедиций со стороны теоретиков церковного права. С точки зрения средневековых канонистов, всякое социальное явление должно было быть подвергнуто незамедлительной категоризации в общей схеме Божественного порядка, гарантировавшего единство христианского мира. Тем не менее, канонисты XII в. настойчиво избегали теоретизирования специфического юридического статуса крестоносцев [2, с. 14-15, 24; 4, с. 56-58; 5, с. 43; 8, с. 7-8; 20, с. 28-29; 21, с. 38]. По всей видимости, консервативные теоретики церковного права испытывали некое неудобство в адаптации нового явления к раннесредневековым канонам священной войны, выработанным Св. Августином; и были склонны рассматривать вооруженные кампании на Ближнем Востоке как продолжение многовековой традиции католического паломничества в Святую Землю [4, с. 57; 8, с. 6; 14, с. 3]. К тому же, теоретизация крестовых походов содержала и потенциальную угрозу для спиритуальной гегемонии католической церкви; и дальнейшая адаптация нового явления в теоретических рамках католической догматики в течение XIII в. позволила ряду светских монархов использовать идеологию крестовых походов для отстаивания автономии национальных церковных институтов; в особенности, в ходе прямого конфликта между папой Бонифацием VIII и королем Франции Филипом IV Красивым, в начале XIV в. [2, с. 15-16; 22, с. 24-25; 23, с. 77].

Степень влияния церкви на развитие крестовых походов продолжает оставаться одним из важнейших аспектов современной историографии. С официальной точки зрения Святого Престола, крестоносцы рассматривались паломниками; от которых, однако, ожидалось участие в военных действиях, мотивированное не только достижением материальных выгод в виде военной добычи, но и получением духовных привилегий. По мнению ряда современных исследователей, спиритуальные награды были важнейшим элементом пропаганды крестовых походов, содействуя массовому вовлечению добровольцев в военные кампании на Востоке. С другой стороны, статус духовной мотивации католических воинов, связанный с понятием индульгенции, до сих пор является невыясненным.

В своей проповеди Первого крестового похода в Клермоне в 1095 г., папа Урбан II предоставлял всем добровольцам пленарное отпущение грехов. К сожалению, речь Урбана II не сохранилась в оригинале; и последующие хронисты не уточняли, имел ли папа в виду полное отпущение грехов после смерти, или же нормативную церковную процедуру наложения временного наказания на кающегося католика, вплоть до исполнения соответствующих мер (как, например, широко распространенного паломничества) по искуплению признанного им греха. Интерпретация проповеди Урбана II представляла существенные трудности не только для современных исследователей, но и для теоретиков церковного права Средневековья. Так, если некоторые канонисты считали папу в праве предоставлять пленарные индульгенции; то такие ведущие теоретики XII в., как Абельяр и Св. Бернард Клервоский, сходились в мнении, что только Всевышний имел эксклюзивную компетенцию в финальном прощении грехов. Проблема оставалась актуальной и в XIII в.; и Фома Аквинский не мог найти других обоснований права папы на распределение индульгенций, как в противоречивом, с точки зрения принципов риторики, утверждении непогрешимости Святого Престола [2, с. 25; 8, с. 53; 11, с. 13; 14, с. 3, 59-60; 19, с. 218; 24, с. 23-24, 30-31; 25, с. 249-251; 26, с. 62; 27, с. 133].

Рассмотрение роли церкви в предоставлении духовных привилегий имеет первостепенное значение для определения самого феномена крестовых походов. Современные исследователи прилагают немалые усилия для выяснения степени совпадения официальной точки зрения католической церкви, по отношению к цели военных экспедиций на Востоке, и восприятия их непосредственных участников. Центральное место в исследованиях занимает поиск ответа на вопросы, считали ли крестоносцы церковное благословление необходимым условием для получения Божественного отпущения грехов? Можно ли рассматривать крестоносцами вооруженных паломников в Палестину, не прибегавших к ритуалу принятия обета креста? И, в первую очередь, рассматривались ли военные кампании, санкционированные папами за пределами Палестины, равнозначными Первому крестовому походу? [2, с. 50; 8, с. 8-9; 12, с. 17; 14, с. 29; 23, с. 77]

Учащение использования военного потенциала крестоносцев внутри европейского континента обычно связывается с понтификатом Иннокентия III (1198-1216). Будучи юристом по образованию, Иннокентий III ввел устойчивое юридическое определение духовных индульгенций крестоносцев и, одновременно, разработал аргументированное обоснование внутренних крестовых походов; которое, однако, вызвало определенную критику не только в среде духовной элиты Латинского мира, но и со стороны светских сословий католической Европы. С другой стороны, источники XIII в. не обнаруживают резкого упадка энтузиазма по отношению к участию в крестовых походах. Поэтому одним из

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. важнейших пунктов, вызывающим жаркие дискуссии в среде современных исследователей, является вопрос: следует ли считать военные экспедиции, организованные папами за пределами Палестины, равноправными в сравнении с т.н. "традиционными" крестовыми походами против мусульман Ближнего Востока [2, с. 49; 6, с. 16,119-120; 8, с. 9, 11, 171, 179, 182; 12, с. 18; 14, с. 3,5; 20, с. 5; 21, с. 38; 28, с. 105]?

Следующее далее описание четырех основных методологических подходов к определению феномена крестовых походов основывается на общепринятой классификации Ж. Констебля [11], которую, однако, не следует воспринимать абсолютной. За исключением основных теоретиков каждого отдельного подхода, большинство историков предпочитают не определять своих эксклюзивных симпатий и нередко используют выводы всех четырех методов, в зависимости от затрагиваемых в исследованиях тематических аспектов [2, с. 2, 20; 8, с. 10; 28, с. 105].

Популяристский методологический подход

Предполагаемое несоответствие восприятия крестовых походов со стороны религиозных институтов средневековой Европы и светских участников военных экспедиций на Востоке представляет собой центральный объект современных научных дискуссий. Наиболее радикальную трактовку вопроса предлагают представители т.н. "популяристского" методологического подхода, впервые представленного французским историком П.Альфандери, выводы которого были опубликованы его учеником А.Дюпроном в 1959 г. [29]. Альфандери был склонен преуменьшать степень официального влияния католической церкви на формирование идеи крестовых походов, и считал, что военная экспансия Западной Европы на Востоке была следствием некоего религиозного импульса в среде народных масс Латинского мира. В дальнейшем методологический подход Альфандери стал интенсивно использоваться рядом западных историков благодаря возможности представления труднообъяснимого феномена крестовых походов в рамках общей религиозной атмосферы католического мира Средневековья и социального противостояния между элитными сословиями и широкими популярными массами Западной Европы [2, с. 5-6, 93; 8, с. 9; 11, с. 11,13; 13, с. 19-20; 29, с. 1, 9; 30, с. 2-4,13; 31, с. 94].

Сущность популяристского подхода заключается в отказе от рассмотрения крестовых походов как исключительного и неповторимого социального явления. Популяристы не углублялись в анализ формирования юридического статуса крестовых походов и уделяли основное внимание выяснению религиозных ожиданий участников военных экспедиций. По мнению Альфандери и приверженцев его подхода, спонтанные военные экспедиции на Востоке были следствием многовекового существования коллективного убеждения в близости Второго Пришествия Христа, которое должно было иметь место в Палестине. Популяристы подчеркивали "народный" характер подобных верований, резко отличавшихся от видения христианской истории со стороны католической церкви; и, тем самым, указывали на незначительность влияния официальных религиозных институтов на организацию Первого крестового похода. В подтверждение своих утверждений, популяристы делали упор на анализе библейских цитат в средневековых хрониках, описывавших первую военную экспедицию в Палестине и представлявших, в трактовке популяристов, военный контингент крестоносцев не как обычные феодальные подразделения, а как объединенную армию "Израильского народа". Как Альфандери, так и последующие сторонники его подхода, представляли Первый крестовый поход несомненным продолжением многовековой традиции паломничества в Святую Землю, содержавшим специфические черты апокалиптических ожиданий близости Конца Света, которые не имели ничего общего с политическими интересами религиозной и аристократической элиты Западной Европы [1, с. 50; 2, с. 25; 13, с. 19-20; 18, с. 11; 24, с. 11; 29, с. 37, 55, 275, 277; 32, с. 27; 33, с. 57-58; 34, с. 63-65; 35, с. 100-101].

Важнейшей отличительной чертой популяристского подхода являлось утверждение, что, с точки зрения ординарных участников военных экспедиций на Востоке, провозглашение начала Первого крестового похода было осуществлением воли самого Христа, а не главы католической церкви. По мнению популяристов, несмотря на относительную важность проповеди папы Урбана II, организация и последующее развитие первой военной кампании в Палестине оказались вне контроля Римской католической церкви. Главными вдохновителями ближневосточной экспедиции были народные проповедники, и Первый крестовый поход был идеальным воплощением коллективных религиозных ожиданий средневековых европейцев. Подчинение организации последующих военных кампаний в Палестине непосредственному контролю официальных религиозных институтов, по мнению популяристов, исказили первоначальную идею крестовых походов и вызвали резкое падение интереса к их осуществлению. Популяристы представляли негативное восприятие неудач последующих военных кампаний на Востоке как отображение критики несовершенного характера крестовых походов, подчиненных контролю коррумпированных религиозных деятелей. По их мнению, заключительным

этапом более или менее "народного" характера крестовых походов явилось отклонение армии крестоносцев от изначальной цели в 1204 г., закончившееся завоеванием Константинополя. Популяристы рассматривали все военные операции на Ближнем Востоке после Четвертого крестового похода как проявление экспансионистских интересов папства и концентрировались на анализе т.н. "народных" крестовых походов XIII в. (и, в первую очередь, т.н. "Детского" крестового похода 1212 г.) как проявлении социального протеста против коррумпированного использования изначальной идеи крестовых походов [1, с. 51; 2, с. 6, 11, 14, 44, 69, 93-94; 3, с. 17; 5, с. 65-66; 6, с. 65-66, 145-146; 11, с. 13-14; 14, с. 28; 16, с. 51; 24, с. 12; 29, с. 30, 36-40, 68, 100, 136, 144; 30, с. 2, 13, 16; 31, с. 58-59, 68, 101-102; 34, с. 62-63, 89, 94-95, 102-103; 36, с. 8; 37, с. 94; 38, с. 285].

Методология популяристов вызвала обоснованную критику со стороны приверженцев других подходов к определению феномена крестовых походов. Очевидным недостатком популяристского метода являлся ограниченный диапазон анализируемых исторических явлений. В частности, отказ от серьезного рассмотрения военных экспедиций XIII в. существенно ограничивал возможности формирования полноценной картины развития идеологии крестовых походов. К тому же, слабостью подхода популяристов было нежелание принимать во внимание роль военной аристократии Европы, имевшей центральное значение в развитии всех военных экспедиций в Средневековье. Практикуемая популяристами недооценка материальных аспектов организации крестовых походов и фокусирование на исключительно религиозной основе исторического явления приводило к опасности непонимания его комплексного характера [2, с. 6, 9, 12; 6, с. 125; 24, с. 12; 29, с. 190-191].

Также и избирательный характер интерпретации исторического материала популяристов был подвержен серьезной критике. Подробный анализ всех известных источников по Первому крестовому походу показал несостоятельность метода популяристов, основывавших свои исследования на тенденциозном отборе летописей наиболее эсхатологического характера и пренебрегавших немалым числом источников, не отображавших ожидания Конца Света со стороны крестоносцев. Недавние исследования показали полезность использования официальной документации, подтверждавшей передачу земельной собственности религиозным институтам на время участия в крестовых походах, которая выявляла прагматичное восприятие военных операций в Палестине со стороны их светских участников: крестоносцы, очевидно, планировали возвращение из Палестины и не выражали особых ожиданий близости Конца Света [2, с. 11-12, 34; 5, с. 55; 11, с. 14; 23, с. 77; 24, с. 11; 32, с. 27].

Не менее критикуемым звеном аргументации популяристов являлась их недооценка роли Римской католической церкви в оформлении изначальной идеи крестового похода. Изобилие источников по первой ближневосточной экспедиции предоставляло удобную возможность отбора наиболее значимого, с точки зрения аргументации популяристов, исторического материала. Выбор источников популяристов, однако, представляется недостаточно обоснованным; и основная часть средневековых летописей указывает на центральную роль папы Урбана II в организации Первого Крестового похода [14, с. 28; 35, с. 102].

Следует также отметить и положительный вклад популяристов в осознание феномена крестовых походов. Заслугой Альфандери и приверженцев его методологического подхода явилось выявление психологической мотивации светских участников военных экспедиций в Палестине. На данный момент редкий исследователь подвергает сомнению центральное значение религиозных аспектов военных кампаний на Востоке. Современные историки единогласно рассматривают крестовые походы как особую разновидность многовековой традиции католического паломничества в Святую Землю. Участники крестовых походов представляются, в первую очередь, кающимися пилигримами, предпринимавшими длительные и опасные путешествия в Святую Землю с целью духовного самосовершенствования [2, с. 16; 3, с. 32, 34; 4, с. 46; 6, с. 146; 11, с. 16; 13, с. 20; 14, с. 7, 61; 16, с. 2; 18, с. 7, 192-193; 24, с. 11, 14; 25, с. 237-238; 30, с. 16; 36, с. 8; 39, с. xxv; 40, с. 132; 41, с. 57; 42, с. 98]. С другой стороны, материальные факторы, мотивировавшие крестоносцев, также должны были иметь немаловажное значение. В первую очередь, экономические интересы военной аристократии Западной Европы стали центральным объектом исследований приверженцев альтернативного методологического подхода.

Генералистский методологический подход

Приверженцы т.н. "генералистского" подхода были склонны рассматривать крестовые походы как одно из проявлений общего процесса идеологического сближения военного сословия с религиозными институтами средневековой Европы. Впервые детальное теоретическое обоснование генералистского методологического подхода было представлено немецким историком К.Эрдманном в его книге *Возникновение идеи крестового похода* (Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens), опубликованной в

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. 1935 г. [43]. В своей работе Эрдманн прослеживал исторические корни крестовых походов и указывал на необходимость рассмотрения внутрениполитических изменений в Европе в период, предшествовавший началу ближневосточных кампаний. Эрдманн убедительно продемонстрировал центральную роль церкви в переосмыслении понятия священной войны и узаконенного насилия, имевшего непосредственное влияние на развитие идеологии крестовых походов. В частности, Эрдманн указывал на общую для всего XI в. тенденцию использования католическими прелатами вооруженных сил европейской аристократии в борьбе с оппонентами Римской церкви; и представлял последующие крестовые походы последовательным воплощением внешней политики Святого Престола, сформировавшейся за несколько десятилетий до завоевания Иерусалима. Доводы Эрдманна привлекли внимание значительного числа историков, детально разработавших впоследствии методологию его влиятельного исследования [2, с. 30-31; 8, с. 9; 21, с. 37; 44, с. 15; 45, с. 453].

По мнению генералистов, идеологические обоснования крестовых походов прослеживались уже в начале XI в.; т.е. в период общей государственной нестабильности, охарактеризованной учащением неконтролируемых феодальных конфликтов. Необходимость восстановления административного порядка вынудила религиозные институты прибегать к установлению ограниченных по времени периодов запрета на использование оружия. Постановления западноевропейских прелатов получили название *Божьего мира* (pax Dei) и осуществлялись при поддержке военной аристократии, которая получала узаконенное право на использование принудительных мер по отношению к нарушителям перемирий. Новая идеология узаконенного насилия имела значительное влияние на изменение ментальности феодальной аристократии, которая приобрела моральное обоснование своему основному роду деятельности, т.е. ведению военных действий. Католические прелаты, в свою очередь, вскоре осознали выгоды использования потенциала своих светских союзников и стали использовать поддержку военной аристократии в политической борьбе с императорами Священной Римской империи [2, с. 27-28; 4, с. 140-141; 6, с. 109-110; 8, с. 5, 35; 11, с. 14; 18, с. 6; 21, с. 37; 32, с. 10; 40, с. 123-124; 44, с. 17].

Эрдманн и приверженцы его подхода представляли дальнейшую европейскую экспансию на Ближнем Востоке следствием стремления Римской церкви найти применение потенциалу военной аристократии за пределами Латинского мира. Согласно теоретическим обоснованиям генералистов, крестовые походы были вызваны социальными проблемами внутри Европы. Наряду с довольно спорным утверждением о перенаселенности Европы к моменту Первого крестового похода, генералисты нередко представляли ближневосточные кампании прямым следствием недостатка земельных владений внутри католического мира. На основе анализа близкого родства аристократов Латинского королевства Палестины и северных регионов Франции, генералисты идентифицировали кадетов аристократических фамилий, лишенных наследственных земельных владений внутри Европы, как наиболее активных участников католической территориальной экспансии [2, с. 26; 8, с. 12; 18, с. 5; 24, с. 21-23; 34, с. 61].

Несомненной выгодой методологии генералистов являлась потенциальная возможность исчерпывающего объяснения феномена крестовых походов, практикуемых не только в Палестине, но и в Испании, в Прибалтике или на Балканском полуострове. С другой стороны, в интерпретации генералистов крестовые походы теряли свой специфичный характер и, в противоречии с данными исторических источников, представлялись как общий процесс территориальной экспансии средневековой аристократии [2, с. 6, 12-13, 28, 90, 100, 104, 110; 6, с. 183; 8, с. 2, 86, 189, 199, 204-206; 14, с. 10, 16-17; 18, с. 5; 22, с. 23,41-42; 25, с. 213-216; 26, с. 57; 42, с. 67-75, 390-391; 46, с. 147-148, 251-252; 47, с. 545, 549; 48, с. 177-178].

Также и внешняя политика Святого Престола представлялась с исключительно практической точки зрения, не принимавшей во внимание религиозные аспекты организации крестовых походов. По мнению генералистов, сама логика священной войны, принятая на вооружение Римской церковью, предполагала возможность использования военного потенциала аристократии в борьбе Святого престола с его идеологическими оппонентами. Уже Эрдманн был склонен рассматривать проповедь Первого крестового похода папы Урбана II как прагматическую уловку, обосновавшую стремление расширения политического влияния папства на Востоке. Эрдманн утверждал, что первичной политической задачей Урбана II была попытка подчинения Константинопольского Патриархата Римской церкви, в обмен на предоставление военной помощи византийской империи [2, с. 31-32; 8, с. 183; 11, с. 14; 14, с. xi; 24, с. 21, 23, 28-29; 34, с. 61; 44, с. 18-19; 45, с. 454; 46, с. 51]. Рассмотрение последующих крестовых походов подчинялось схожей идее и сводилось к описанию умелого использования

христианской идеологии для обоснования испанской Реконксты и насильственного крещения прибалтийских язычников [1, с. 49; 2, с. 6, 12, 82-83, 110-115; 3, с. 16,30; 4, с. 121-122; 8, с. 37, 86-87; 11, с. 15; 14, с. 17-18, 24, 30; 17, с. 3-36; 22, с. 29; 24, с. 28; 32, с. 20-21; 49, с. xxiv; 50, с. 24-25; 51, с. 32-33, 36-37; 52, с. 16, 67-69, 89-94]. Также и крестовый поход против еретиков Южной Франции (1209-1229) последовательно представлялся в общей картине усиления папской власти в рамках европейского континента [3, с. 16,30; 14, с. 18; 20, с. 1; 48, с. 56, 91-92, 117, 126, 148, 189; 50, с. 30].

Несмотря на солидную аргументированность генералистского подхода, его методология была подвержена серьезной критике. В первую очередь, детальный анализ состава военных контингентов Первого крестового похода и параллельное рассмотрение практики наследования земельных владений в Германии и в южных регионах Франции, показал несостоятельность утверждения генералистов о преобладании кадетов аристократических семей в восточной экспансии Латинского мира [2, с. 90; 8, с. 12, 37-38, 42, с. 1]. На основе демонстрации чрезвычайной дороговизны организации ближневосточных экспедиций, ряд исследований доказал значительный вклад в развитие крестовых походов крупных феодалов Западной Европы, обладавших значительными земельными владениями до участия в ближневосточных кампаниях [2, с. 26, 90; 3, с. 43; 14, с. 72-73; 39, с. xxxii; 42, с. 1]. Таким образом, объяснение восточных кампаний стремлением к территориальным приобретениям было опровергнуто на основе подробного анализа исторического материала [2, с. 90-91; 8, с. 13-14; 14, с. 72; 18, с. 34; 32, с. 31].

Критика методологии подхода, однако, не препятствует избирательному одобрению ряда достижений генералистов даже со стороны их оппонентов. Стронники альтернативных методологических подходов признают важность сближения католической церкви с военным сословием средневековой Европы, способствовавшим относительному умиротворению Латинского мира и появлению возможности применения католического военного потенциала за его пределами [2, с. 28; 4, с. 55; 5, с. 44; 32, с. 10, 20-21; 40, с. 132-133; 45, с. 461]. В особенности анализ эволюции морального обоснования насилия по отношению к противникам Римской церкви стал неотъемлемым элементом современных исследований [2, с. 76, 79, 88-89, 115; 3, с. 30; 11, с. 18; 14, с. 55-56,73; 17, с. 32, 34; 18, с. 10; 19, с. 213; 22, с. 22, 30-31; 24, с. 28-29; 26, с. 54-55, 58; 32, с. 27; 39, с. xxx-xxxii; 42, с. 75; 45, с. 454; 53, с. 21; 54, с. 54-55, 58].

С другой стороны, преуменьшение значения религиозных аспектов папской внешней политики воспринимается неприемлемым со стороны оппонентов генералистов; в первую очередь, в исследованиях приверженцев т.н. “традиционалистского” подхода.

Традиционалистский методологический подход

Методология традиционалистского подхода к определению крестовых походов основывается на непосредственной критике доводов генералистов. В 1970 г. английский исследователь Г.Коудри подверг детальному критическому анализу утверждения К.Эрдманна об исключительно политической мотивации папы Урбана II в организации Первого крестового похода. В своей критике подхода генералистов, Коудри указывал на необходимость принятия во внимание персонального контекста деятельности пап конца XI века. Продемонстрировав тесное взаимодействие папы Урбана II с влиятельными бенедиктинскими монастырями Западной Европы, Коудри оспорил аргументацию Эрдманна и подчеркнул сакральное восприятие Святой Земли в ментальности религиозной элиты Средневековья. По мнению Коудри, призыв к освобождению Иерусалима в проповеди Урбана II не мог иметь исключительно формальный характер [40].

В дальнейшем исследователи, вдохновленные доводами Коудри, привели ряд контраргументов утверждению генералистов, что изначальной целью Первого крестового похода было подчинение греческого патриархата Римской церкви. Стронники традиционалистского подхода не отрицали относительного влияния призыва о военной помощи со стороны базилиуса Алексиса I на содержание проповеди папы Урбана II в Клермоне. С другой стороны, ряд исследований продемонстрировал, что интенсивные переговоры о союзе между Римской и греческой церквями были организованы в значительно более поздний период. Анализ франко-византийских отношений показал, что просьбы о военной поддержке со стороны греческих императоров неизменно содержали идею потенциального завоевания Святой Земли. И в первую очередь, папская пропаганда первой католической кампании на Ближнем Востоке неизбежно содержала идею восстановления в Иерусалиме христианского правления [2, с. 28, 32-33; 4, с. 80; 5, с. 45, 50-53, 252; 6, с. 32, 113-115; 8, с. 52; 14, с. 14; 18, с. 8; 19, с. 213-214, 217; 23, с. 82, 32, с. 24-25; 45, с. 454; 51, с. 4; 55, с. 251].

Центральной отличительной чертой традиционалистского подхода является подчеркивание

влияния ритуальных элементов на восприятие значимости крестовых походов в средневековом обществе. Так немецкий исследователь Г.Майер подверг серьезной критике тезис К.Эрдманна о тождественности крестовых походов с военными экспедициями против мусульман во второй половине XI века. В частности, Майер отказывался воспринимать ранние кампании против иберийских мавров схожими по характеру с Первым крестовым походом, обосновывая свое утверждение отсутствием разработанной идеологии духовных индульгенций, предоставляемых крестоносцам ближневосточных экспедиций. Позже французский исследователь Ж.Флори представил более детальную аргументацию, стремясь продемонстрировать неполноценный характер духовных привилегий испанских крестоносцев, в сравнении с индульгенциями участников палестинских военных кампаний [2, с. 5, 101; 5, с. 50; 6, с. 72; 8, с. 9; 13, с. 19; 24, с. 18, 32, с. 24; 53, с. 20].

Традиционалисты представляют Первый крестовый поход уникальным явлением, имевшим существенные отличия от всех ранее известных типов ведения священной войны. Важнейшим нововведением, по их мнению, было внедрение синтетического восприятия кампаний против мусульман в совокупности с целым комплексом ритуальных особенностей, подчеркивавших паломнический характер военных действий. Первые крестовые походы неизменно связывались с посещением крестоносцами Церкви Гроба Господня в Иерусалиме, и их добровольное решение принять участие в ближневосточной экспедиции предварялось важнейшим, с точки зрения идеологии крестовых походов, ритуалом принятия обета креста. Символика креста имела очевидную связь с Иерусалимом, нуждавшимся в перманентной защите от воображаемой агрессии мусульман по отношению к христианским святыням. По мнению традиционалистов, центральная роль Иерусалима в ментальном восприятии католиков объясняла устойчивый энтузиазм по отношению к организации именно ближневосточных кампаний, несмотря на ряд поражений, нанесенных христианским армиям мусульманскими правителями [2, с. 2-3, 86; 4, с. 122, 127-128; 8, с. 8; 28, с. 108-109; 32, с. ix-x].

Ближневосточные экспедиции, таким образом, представляются уникальной и полноценной формой крестовых походов. Традиционалисты не отрицают относительной популярности альтернативных военных кампаний, организованных папами в Испании или в Северо-восточной Европе; но приписывают им пониженный идеологический статус в восприятии средневековых католиков. В особенности в отношении крестовых походов против еретиков и католических оппонентов Святого Престола внутри Европы, традиционалисты придерживаются бескомпромиссной позиции и представляют подобные военные предприятия коррумпированной формой изначального идеала ближневосточных экспедиций. Поэтому исследования традиционалистов уделяют основное внимание "нормативным" ближневосточным кампаниям и обычно ограничивают хронологию крестовых походов периодом, начинающимся с первой палестинской кампании и заканчивающимся уничтожением Латинского королевства Палестины в 1291 г. [5, с. 143; 6, с. 47, 56, 67, 83; 11, с. 12; 19, с. 213; 20, с. 236; 22, с. 23; 27, с. 131; 28, с. 107-108; 51, с. 47; 55, с. 260; 56, с. 345; 57, с. 146, 58, с. 3-4, 8].

Относительно недавняя критика аргументации традиционалистов со стороны альтернативного "плюралистского" подхода основывается на демонстрации формальных признаков альтернативных крестовых походов, имеющих очевидное сходство с ближневосточными кампаниями. Плюралисты указывают на однородность лексики папских официальных документов, не отражавшей существенного отличия внутренних крестовых походов от палестинских кампаний; и подкрепляют свою критику еще более убедительной демонстрацией практики ритуала принятия креста и предоставления пленарных индульгенций в связи с подготовкой альтернативных военных кампаний. Их другим важным аргументом является указание на тенденциозно негативное восприятие папской политики традиционалистами, которое, скорее, отображает оценку современных исследователей, чем самих участников событий [2, с. 10, 108; 5, с. 142; 6, 77; 8, с. 11; 17, с. 40; 20, с. 237; 33, с. 160].

Плюралистский методологический подход

В сравнении с приверженцами рассмотренных методологических подходов, плюралисты уделяет наибольшее внимание вопросу о предполагаемом различии в восприятии крестовых походов со стороны религиозной элиты Западной Европы и в среде светских участников военных кампаний. По мнению плюралистов, все военные экспедиции, санкционированные Святым Престолом, воспринимались равноценными со стороны светских сословий; вне зависимости от факта, были ли они направлены против мусульман Ближнего Востока, или против других официальных противников Латинского мира.

Теоретические доводы плюралистов основываются на убеждении, что различные типы крестовых походов Средневековья рассматривались необходимой мерой по защите католического христианства от воображаемой агрессии его внешних и внутренних врагов. В первую очередь, ближневосточные и иберийские кампании представлялись справедливой реакцией по отношению к незаконному, с точки зрения средневековой католической идеологии, узурпированию христианских владений со стороны мусульманских правителей. Не менее обоснованными, однако, представлялись и альтернативные крестовые походы. Военные экспедиции против еретиков обосновывались угрозой идеологическим устоям Римской церкви, содержащейся в проповеди катарской ереси в южных регионах средневековой Франции. С точки зрения участников крестовых походов в северо-восточной Европе, полабские и прибалтийские языческие правители чинили существенные препятствия христианскому прозелитизму, который рассматривался не только законным и неоспоримым правом, но и центральной функцией Римской католической церкви. Политические оппоненты папства, в свою очередь, подвергали опасности само единство христианской Европы. С точки зрения плюралистов, все перечисленные противники Святого Престола воспринимались реальной угрозой для существования Латинского мира. Совпадение интересов светских участников военных кампаний с официальной линией Римской церкви отражалось в устойчивом энтузиазме по отношению ко всем типам крестовых походов, как в период существования Латинского королевства Палестины, так в течение двух столетий после мусульманского завоевания католических территориальных владений на Ближнем Востоке [2, с. 3, 10, 14; 3, с. 15, 25-26; 5, с. 125-126; 8, с. 9-10, 243-244; 11, с. 15; 14, с. 4-5, 19-23; 17, с. 38-39; 20, с. 3-5, 10, 13, 15, 54-57, 148-149, 171, 190, 196, 222-223; 22, с. 24, 26-27; 28, с. 105; 32, с. ix; 39, с. xxxi; 42, с. 2, 75-76, 79; 49, с. xix-xx; 50, с. 21, 23, 29; 51, с. 47, 61, 91-92; 53, с. 20; 58, с. 70, 112-113, 128, 138-139, 262, 265-266; 59, с. 84, 86; 60, с. 131; 61, с. 3-4, 6; 62, с. 4-5; 63, с. 54, 235, 378; 64, с. 1-2, 50-53, 62-66; 65, с. 26].

Впервые методология плюралистского подхода была представлена английским исследователем Дж. Райли-Смитом в 1977 году [14]. Его методологический подход, однако, приобрел популярность постепенно, и только в течение последних 20 лет можно говорить о полноценной конкуренции плюралистского подхода не менее влиятельной методологии традиционалистов. Райли-Смит признавал существенные трудности историков в определении светского восприятия военных кампаний, организованных папами, и предлагал сконцентрироваться на сравнении формальных признаков крестовых походов на Ближнем Востоке и внутри европейского континента. Постепенно методология Райли-Смита приобрела популярность, и исследователи стали уделять значительное внимание юридическим нормам организации всех типов крестовых походов. Анализ официальной документации и нарративных источников показал, что наравне с крестоносцами ближневосточных кампаний, участники альтернативных крестовых походов продолжали именоваться паломниками и нередко получали равнозначные пленарные индульгенции. Документированные описания принятия обета креста, имевшего центральное ритуальное значение для участников военных кампаний, указывали на полноценный характер восприятия внутренних крестовых походов. К тому же доводы плюралистов были подкреплены, как содержанием проповедей различных типов крестовых походов, не выявивших особой дифференциации папских кампаний; так и историческим материалом локальных хроник, которые не обнаруживали резкой критики политической линии Святого Престола [2, с. 4, 7-8, 20, 118-120; 8, с. 10; 11, с. 13; 13, с. 19; 14, с. xii, 34; 17, с. 37-38; 20, с. 5-6, 13, 57, 63-66, 68, 143, 147-149, 195, 222, 225, 236; 22, с. 24-25, 33, 37, 39; 26, с. 3-4, 8; 28, с. 105; 42, с. 3-4, 79, 81-82; 49, с. xix-xx; 50, с. 20, 23, 29; 51, с. 5-6, 8, 33-34, 63, 94-95, 99-100, 194-195, 226-227, 247; 63, с. 378-379; 64, с. 38-39; 65, с. 6-7; 66, с. 9; 67, с. 181].

Фокусирование плюралистов на изучении внутренних крестовых походов имело существенное влияние на саму структуру современной западноевропейской историографии рассматриваемого периода. Первая конференция наиболее влиятельного на данный момент *Общества по изучению крестовых походов и Латинского Востока* (Society for the Study of the Crusades and the Latin East), организованной в Кардиффе в 1983 г., включала выступления наиболее влиятельных приверженцев плюралистского подхода, получивших возможность представить теоретические основы своего метода. Сборник конференции, опубликованный двумя годами позже, еще содержал не только статьи сторонников традиционалистского подхода, но и основательные исследования по истории Латинского королевства Палестины [68]. Содержание последующих сборников *Общества*, однако, отображает постепенный рост влияния плюралистского подхода. Так, последний сборник, опубликованный в 2011 г. [69], не содержит более статей по ближневосточным военным экспедициям, за исключением

одного исследования по Второму крестовому походу; которое, скорее, фокусируется на внутренних проблемах организации военной кампании, чем на деталях ее последующего осуществления [70]. Основная часть исследований сборника посвящена рассмотрению крестовых походов, организованных Святым Престолом внутри европейского континента.

Несомненной заслугой плюралистов явилось расширение диапазона современных исследований, актуализировавших изучение различных аспектов крестовых походов, которые ранее воспринимались нерелевантными по отношению к тематике. Полабские и прибалтийские крестовые походы, например, долгое время рассматривались исключительно с социально-экономической точки зрения и представлялись продолжением многовекового процесса насильственной христианизации язычников Северной Европы. За последнее десятилетие, однако, положение значительно изменилось. Религиозные аспекты балтийских крестовых походов стали объектом изучения нескольких недавних исследований, которые продемонстрировали неразрывную связь католической экспансии в Северо-Восточной Европе с идеологией Первого Крестового похода [2, с. 4-5, 116-117, 119; 3, с. 9; 8, с. 10, 193-197, 209-210; 11, с. 21; 20, с. 138-140, 143-144, 158, 224-225; 22, с. 23-27; 42, с. 3, 5, 387; 49, с. xx; 50, с. 30; 63, с. 55; 66, с. 9].

Относительно недавняя консолидация влияния плюралистов объясняет интересный феномен формирования наиболее аргументированной критики нового подхода в среде его приверженцев. Райли-Смит, например, указывал на определенные недостатки своей методологии и представлял новый подход к определению крестовых походов как временную теоретическую модель, требующую дальнейшей переработки. Так же и не менее влиятельный английский исследователь Н.Хаусли признает неэффективность подхода в раскрытии действительного восприятия папских военных кампаний со стороны ее светских участников. По мнению Хаусли, главным недостатком плюралистского подхода является переоценка достоверности исторической информации, предоставляемой религиозными авторами средневековой Европы [2, с. 8, 10, 79; 14, с. xii; 58, с. 6-7].

Недостатки аргументации плюралистов являются очевидным следствием их методологии, основывающейся, в первую очередь, на рассмотрении формальных признаков крестовых походов. Любопытно, что наиболее аргументированная критика плюралистской методологии была представлена исследователями тематик крестовых походов, которые были актуализированы благодаря утверждению влияния самого плюралистского подхода. Так, содержание недавних исследований по балтийским крестовым походам, авторы которых неизменно причисляют себя к лагерю плюралистов, выявляет относительное несоответствие данных исторической документации с доводами нового методологического подхода. Крестовые походы против вендов или эстонцев, несомненно, имели ряд формальных признаков, совпадавших с центральными элементами организации ближневосточных кампаний. С другой стороны, подробный анализ официальной документации выявляет двоякое отношение к крестовым походам в Северо-Восточной Европе, нередко воспринимавшихся папской курией и их непосредственными участниками неполноценными, в сравнении с ближневосточными кампаниями [20, с. 11-12, 68-69; 26, с. 29; 42, с. 3-4; 51, с. 5-6, 33-34, 47, 61-65, 75, 77, 96-98, 111, 128-129, 249-251, 254-255; 58, с. 5-6].

Современное определение крестовых походов

Существование четырех альтернативных определений крестовых походов, очевидно, отображает наличие живейшего популярного интереса по отношению к исторической тематике. На данный момент наиболее влиятельными являются определения, представленные традиционалистами и плюралистами. С другой стороны, также и устаревшие определения популяристов и генералистов имеют значительное влияние на современное восприятие крестовых походов. Расхождение в восприятии исторического явления выражается в отсутствии его официального определения. Тем не менее, сторонники различных методологических подходов признают существование центральных элементов, характеризующих феномен крестовых походов.

Первичной характеристикой крестовых походов представляется практика ритуала принятия креста, которая отображала комплексное восприятие феномена, воспринимавшегося синтезом между военными экспедициями и религиозным паломничеством. Значение символики креста, однако, продолжает представлять собой объект оживленной дискуссии. Если традиционалисты представляют обет принятия креста в неразрывной связи с ближневосточными кампаниями, то плюралисты рассматривают данный ритуал в более общем контексте католической военной активности в Средневе-

ковье. К тому же, влияние ритуала на определение юридического статуса крестоносцев остается недостаточно выясненным, т.к. исторические источники упоминают нередкие случаи участия католиков в ближневосточных кампаниях без принятия обета креста [2, с. 7, 50; 11, с. 12; 14, с. 3, 53; 17, с. 27; 23, с. 76; 25, с. 240-241; 26, с. 42, 53, 67].

Менее спорной характеристикой воспринимается влияние санкций Святого Престола на определение легитимного статуса крестовых походов и объектов военных действий. Тем не менее, ряд исторических явлений, воспринимаемых бесспорным элементом общего феномена крестовых походов, не содержал данной характеристики. Военные экспедиции против Литовского княжества в XIV в., наравне с т.н. "народными" крестовыми походами внутри Западной Европы, были организованы без непосредственного участия Святого Престола; что ставит под сомнение обоснованность применения данной характеристики для общего феномена крестовых походов [3, с. 17; 6, с. 30; 11, с. 12-13; 14, с. 3; 15, с. 12; 17, с. 27, 30; 22, с. 39, 42-43; 32, с. ix; 42, с. 2; 51, с. 5].

Предоставление духовных привилегий участникам крестовых походов представляется третьей неотъемлемой характеристикой, которая, с другой стороны, является наиболее актуальным предметом историографической дискуссии. Помимо упомянутых споров о полноценности индульгенций альтернативных крестовых походов; так же и общее отношение светских сословий к понятию индульгенции остается недостаточно выясненным, в особенности, в контексте определения папской компетенции в признании финального отпущения грехов. Не меньшие проблемы вызывает и интерпретация необходимости участия крестоносцев в военных действиях для получения пленарных индульгенций. Средневековые источники XIII в. свидетельствуют широкое распространение практики отказа средневековых европейцев от персонального участия в военных экспедициях, несмотря на принятие обета креста; и использование альтернативного способа исполнения обета, заключавшегося в материальных пожертвованиях религиозным институтам. С одной стороны, новая практика служит несомненным свидетельством сохранения популярности крестовых походов. С другой стороны, массовое уклонение от личного участия в военных экспедициях указывает на очевидное понижение значения паломнического аспекта и связанных с ним абсолютных духовных привилегий крестоносцев [2, с. 4, 80; 3, с. 9-10; 6, с. 30, 32; 14, с. 3-4, 63, 66-67; 17, с. 27, 33; 19, с. 220; 22, с. 33-34, 37; 27, с. 133-134; 32, с. ix; 42, с. 2; 51, с. 5, 7, 33-34, 98; 58, с. 52, 262; 65, с. 25].

Таким образом, определение феномена крестовых походов остается актуальнейшей проблемой западноевропейской историографии. Современные исследователи прилагают значительные усилия в поиске ответа на вопрос, возможно ли в принципе найти однородные характеристики для всей комплексности исторического явления? Или же каждая отдельная военная кампания крестоносцев должна рассматриваться в изолированном историческом контексте?

1. Balard M. *The French Recent Historiography of the Holy War. // Papauté et les croisades.* – Farnham: Ashgate, 2011.
2. Housley N. *Testing the Crusades.* – Malden: Blackwell Publishing, 2006.
3. Riley-Smith J. *The Crusades, Christianity and Islam.* – New York: Columbia University Press, 2008.
4. Mastnak T. *Crusading Peace: Christendom, the Muslim World, and Western Political Order.* – Berkeley: University of California Press, 2002.
5. Whalen B.E. *Dominion of God: Christendom and Apocalypse in the Middle Ages.* – Cambridge: Harvard University Press, 2009.
6. Tyerman C.J. *Fighting for Christendom: Holy War and the Crusades.* – Oxford: Oxford University Press, 2004.
7. Huntington S.P. *The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs.* – № 72. – New York, 1993.
8. Jotischky A. *Crusading and the Crusader States.* – Harlow: Pearson/Longman, 2004.
9. Blair D. *Iraq Defiant as Saddam's Henchman Rallies Arabs. // The Telegraph.* – January 18. – London, 2003.
10. Frazier I. *Annals of History: Invaders. Destroying Baghdad. // The New Yorker.* – April 25. – New York, 2005.
11. Constable G. *The Historiography of the Crusades. // The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World. / A.E. Laiou (ed.).* – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2001.
12. Trotter D.A. *Medieval French Literature and the Crusades (1100–1300).* – Genève: Librairie Droz, 1988.
13. Constable G. *Crusaders and Crusading in the Twelfth Century.* – Farnham: Ashgate, 2008.
14. Riley-Smith J. *What Were the Crusades?* – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002 (непв. узд. 1977).
15. Weber B. *Nouveau mot ou nouvelle réalité? Le terme cruciata et son utilisation dans les textes pontificaux. // Papauté et les croisades. / M. Balard (ed.).* – Farnham: Ashgate, 2011.
16. Balard M. *Introduction. // Papauté et les croisades.* – Farnham: Ashgate, 2011.
17. Cipollone G. *Le varie ragioni per 'assumer la croce': Il senso di un arruolamento in più direzioni. // Papauté et les croisades. / M. Balard (ed.).* – Farnham: Ashgate, 2011.

18. Prawer J. *The Latin Kingdom of Jerusalem: European Colonialism in the Middle Ages.* – London: Weidenfeld and Nicolson, 1972.
19. Richard J. *L'indulgence de croisade et le pèlerinage en Terre Sainte.* // *Il Concilio di Piacenza e le crociate.* / P. Racine (ed.). – Piacenza: Tipografia Legatoria Commerciale, 1996.
20. Rist R. *Papacy and Crusading in Europe, 1198–1245.* – London: Continuum International Publishing, 2009.
21. Gilchrist J. *The Erdmann Thesis and the Canon Law, 1083–1141.* // *Crusade and Settlement.* / P.W. Edbury (ed.). – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
22. Ehlers A. *The Crusade of the Teutonic Knights against Lithuania Reconsidered.* // *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500.* / A.V. Murray (ed.). – Aldershot: Ashgate, 2001.
23. Constable G. *Medieval Charters as a Source for the History of the Crusades.* // *Crusade and Settlement.* / P.W. Edbury (ed.). – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
24. Mayer H.E. *The Crusades.* / J. Gillingham (trans.). – Oxford: Oxford University Press, 1990.
25. Constable G. *The Second Crusade as Seen by Contemporaries.* // *Traditio.* – № 9. – New York, 1953.
26. Maier C.T. *Crusade Propaganda and Ideology: Model Sermons for the Preaching of the Cross.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
27. Richard J. *Urbain II, la prédication de la croisade et la définition de l'indulgence.* // *Deus qui mutat tempora.* / A. Becker (ed.). – Sigmaringen: J. Thorbecke, 1987.
28. Tyerman C.J. *Holy Land and the Crusades of the Thirteenth and Fourteenth Centuries.* // *Crusade and Settlement.* / P.W. Edbury (ed.). – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
29. Alphanéry P. *La chrétienté et l'idée de croisade. Vol. II. Recouvrements nécessaires (XII–XIII siècles).* / A. Dupront (ed.). – Paris: Éd. Albin Michel, 1959.
30. Dickson G. *Medieval Revivalism.* // *Medieval Christianity. Vol. IV. People's History of Christianity.* / D.E. Bornstein (ed.). – Minneapolis: Fortress Press, 2009.
31. Dickson G. *Le genèse de la croisade des enfants (1212).* *Bibliothèque de l'École des Chartes.* – № 153. – Paris, 1995.
32. Richard J. *The Crusades, c. 1071 – c. 1291.* / J. Birrell (trans.). – Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
33. Kedar B.Z. *Crusade and Mission: European Approaches toward the Muslims.* – Princeton: Princeton University Press, 1984.
34. Cohn N. *The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages.* – London: Paladin Books, 1970.
35. Delaruelle É. *Paul Alphanéry. La chrétienté et l'idée de croisade.* // *Revue d'histoire de l'Église de France.* – № 41. – Paris, 1955.
36. Powell J.M. *Anatomy of a Crusade, 1213–1221.* – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1986.
37. Grabois A. *The Crusade of King Louis VII: A Reconsideration.* // *Crusade and Settlement.* / P.W. Edbury (ed.). – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
38. Dickson G. *Encounters in Medieval Revivalism: Monks, Friars, and Popular Enthusiasts.* // *Church History: Studies in Christianity and Culture.* – № 68. – Tallahassee, 1999.
39. Riley-Smith J. *The Crusades: A History.* – New Haven: Yale University Press, 2005.
40. Duby G. *The Chivalrous Society.* / C. Postan (trans.). – London: Edward Arnold, 1977.
41. Brundage J.A. *Prostitution, Miscegenation and Sexual Purity in the First Crusade.* // *Crusade and Settlement.* / P.W. Edbury (ed.). – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
42. Gładysz M. *Forgotten Crusaders: Poland and the Crusader Movement in the Twelfth and Thirteenth Centuries.* – Leiden: Brill, 2012.
43. Erdmann C. *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens.* – Stuttgart: W. Kohlhammer, 1935.
44. Cowdrey H.E.J. *Pope Urban II's Preaching of the First Crusade.* // *History: The Journal of the Historical Association.* – № 55. – London, 1970.
45. Flori J. *L'Église et la Guerre Sainte: de la 'Paix de Dieu' à la 'croisade'.* // *Annales. Économies, Sociétés, Civilisation.* – № 47/2 – Paris, 1992.
46. Christiansen E. *The Northern Crusades: The Baltic and the Catholic Frontier, 1100–1525.* – London: Palgrave Macmillan, 1980.
47. Johnson E.N. *The German Crusade on the Baltic.* // *A History of the Crusades. Vol. III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries.* / K.M. Setton; H.W. Hazard (eds.). – Madison: University of Wisconsin Press, 1975.
48. Pegg M.G. *A Most Holy War: The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom.* – Oxford: Oxford University Press, 2008.
49. Jensen K.V. *Introduction.* // *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500.* / A.V. Murray (ed.). – Aldershot: Ashgate, 2001.

50. Housley N. *Crusades against Christians: Their Origins and Early Development c. 1000–1216*. // *Crusade and Settlement*. / P.W. Edbury (ed.). – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
51. Fannesberg-Schmidt I. *Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254*. – Leiden: Brill, 2007.
52. Purcell M. *Papal Crusading Policy: The Chief Instrument of Papal Crusading Policy and Crusades to the Holy Land from the Final Loss of Jerusalem to the Fall of Acre 1244–1291*. – Leiden: Brill, 1975.
53. O'Callaghan J.F. *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2003.
54. Labande E.-R. *Saint Louis pèlerin*. // *Revue d'histoire de l'Église de France*. – № 57. – Paris, 1971.
55. Richard J. 1187, *point de départ pour une nouvelle forme de la croisade*. // *The Horns of Hattin*. / B.Z. Kedar (ed.). – Jerusalem: Yad Izhak Ben-Zvi, Israel Exploration Society, 1992.
56. Strayer J.R. *The Political Crusades on the Thirteenth Century*. // *A History of the Crusades. Vol. II. The Later Crusades, 1189–1311*. / K.M. Setton; R.L. Wolf; H.R. Hazard (eds.). – Madison: University of Wisconsin Press, 1969.
57. Setton K.M. *The Papacy and the Levant, 1204–1571. Vol. I. The Thirteenth and Fourteenth Centuries*. – Philadelphia: American Philosophical Society, 1976.
58. Schein S. *Fideles Crucis: The Papacy, the West, and the Recovery of the Holy Land 1274–1314*. – Oxford: Clarendon Press, 1991.
59. Borchardt K. *Casting Out Demons by Beelzebul: Did the Papal Preaching against the Albigensians Ruin the Crusades?* // *Papauté et les croisades*. / M. Balard (ed.). – Farnham: Ashgate, 2011.
60. Siberry E. *Criticism of Crusading in Fourteenth-Century England*. // *Crusade and Settlement*. / P.W. Edbury (ed.). – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
61. Atiya A.S. *The Crusade in the Fourteenth Century*. // *A History of the Crusades. Vol. III. The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. / K.M. Setton; H.W. Hazard (eds.). – Madison: University of Wisconsin Press, 1975.
62. Housley N. *Documents on the Later Crusades, 1274–1580*. – New York: St. Martin's Press, 1996.
63. Housley N. *The Later Crusades, 1274–1580: From Lyons to Alcazar*. – New York: Oxford University Press, 1992.
64. Housley N. *The Italian Crusades: The Papal-Angevin Alliance and the Crusades against Christian Lay Powers, 1254–1343*. – Oxford: Clarendon Press, 1982.
65. Waley D.P. *Papal Armies in the Thirteenth Century*. – *The English Historical Review*. – № 72. – Oxford, 1957.
66. Kala T. *The Incorporation of the Northern Baltic Lands into the Western Christian World*. // *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier, 1150–1500*. / A.V. Murray (ed.). – Aldershot: Ashgate, 2001.
67. Tyerman C.J. *Sed Nihil Fecit? The Last Capetians and the Recovery of the Holy Land*. // *War and Government in the Middle Ages*. / J. Gillingham; J.C. Holt (eds.). – Cambridge: Boydell Press, 1984.
68. Edbury P.W. (ed.). *Crusade and Settlement: Papers Read at the First Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Presented to R. C. Smail*. – Cardiff: University College Cardiff Press, 1985.
69. Balard M. (ed.). *Papauté et les croisades. Actes du VIIe Congrès de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East*. – Farnham: Ashgate, 2011.
70. Amouroux M. *Louis VII, Innocent II et la Seconde Croisade*. // *Papauté et les croisades*. / M. Balard (ed.). – Farnham: Ashgate, 2011.

Түйін

Мақала крест жорықтарының қазіргі кезеңдегі батысеуропалық тарихнамасының жай-күйіне қысқаша шолу жасауды көздейді. Автор батыс медиевистерінің ғылыми пікір-таластарының өзекті мәселелерін зерделейді. Крест жорықтарының феноменін анықтауда бүгінгі тарихшылар үшін кездесетін пролемаларға назар аударады. Мақалада мәселе бойынша қазіргі зерттеу жұмыстарына тікелей әсер ететін негізгі төрт методологиялық ұстанымның даму үрдістеріне талдау жасайды.

Summary

The article provides a brief overview of the modern Western historiography of the Crusades. Author focuses on the consideration of the most urgent items of the current mediaevalist academic discussion. In particular, special attention is given to the description of the significant challenges faced by contemporary historians in the formulation of a homogeneous definition of the Crusades' phenomenon. The article traces the development of the four major methodological approaches which have a direct impact on the current studies of the Crusades.

**КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ, ҰЛАҒАТТЫ ҰСТАЗ ЕЛЕУОВ ТӘЖЕН ЕЛЕУҰЛЫНЫҢ
(1909-1967) ҚҰРМЕТІНЕ АРНАЛҒАН ТАРИХИ-ТАНЫМДЫҚ ДӘРІС**

«ЕЛ ҚҰРМЕТІНЕ БӨЛЕНГЕН ЕЛЕУОВ»

О.М. Қоңыратбаев

2012 жылы 25 мамырда Абай атындағы ҚазҰПУ-дің тарих факультетінің ғимаратында Ахмет Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығының ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қоңыратбаев Ордалы Молдалыұлының ұйымдастыруымен тарих факультетінің студенттері, Магистратура және PhD докторантура институтының магистранттары мен докторанттары үшін XX ғасырдағы көрнекті қазақ тарихшысы, ұлағатты ұстаз Елеуов Тәжен Елеуұлының (1909-1967) құрметіне арналған «Ел құрметіне бөленген Елеуов» атты тарихи-танымдық дәріс болып өтті.

Дәрісті ұйымдастыруға жауапты тұлғалар – «Тұлғатану» орталығының директоры, т.ғ.д., профессор Мұқатова Дана Мұқатқызы, тарих факультетінің деканы, т.ғ.д., профессор Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих факультеті деканының оқу ісі жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент Байдильдина Сәуле Хайроллақызы, Магистратура және PhD докторантура институты директорының тәрбие істері және даму жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент Шілдебай Сәбит Қамытханұлы, көптеген студенттер мен магистранттар ат салысты.

Елеуов Тәжен Елеуұлының құрметіне арналған тарихи-танымдық дәріске Алматы қаласында орналасқан бірқатар университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарының белгі ғалымдары мен профессорлары шақырылды. Атап айтқанда: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлы, Абай атындағы ҚазҰПУ-дің «Отан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, тарих ғылымдарының докторы, профессор Халидуллин Ғизатолла Хаймолдаұлы, Магистратура және PhD докторантура институтының «Қазақстан тарихы мен мәдениеті» кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы Сүтеева Ханзада Ағыбайқызы, Абай атындағы ҚазҰПУ-дің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Төлебаева Гүлжазира Мейрамқызы, «Отан тарихы» кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты Ермұханов Еркін Нұридинұлы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Байғұнақов Досбол, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының ғылыми қызметкері Оразов Рашид, Магистратура және PhD докторантура институтының «Қазақстан тарихы мен мәдениеті» кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты Тілеубаев Шәмек Баянұлы, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы «Тарих және этнология» институтының ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының кандидаты Рақымқұлов Дәуітхан және т.б.

Тарихи-танымдық дәрісті өткізу үшін арнайы бөлінген тарих факультетінің 701 аудиториясы сағат 12⁰⁰-де студенттер мен магистранттарға, докторанттар мен ұстаздарға лық толды. Аудитория дәріске қажетті техникалық құралдармен толық жабдықталды. Дәріс барысында Магистратура және PhD докторантура институтының 6M011400-«Тарих» мамандығының 1 курс магистранттары Жүнісбаев Алмас Әбдіғаниұлы мен Манкеев Нұрдәулет Белекұлы даярлаған, Елеуов Тәжен Елеуұлының өмірі мен ғылыми қызметі туралы мол мәліметтер қамтылған бейне-слайд көрсетілді. Студенттер мен магистранттар бейне-слайд арқылы ғалымның өмірі мен қызметі жайлы бұрын еш жерде жарияланбаған фотосуреттер мен құжаттардың түпнұсқаларымен танысуға мүмкіндік алды. Бейне-слайд материалдарының оқу процесі үшін аса құндылығына байланысты оның электронды көшірмелері студенттер мен магистранттарға таратылды.

Дәрісте арнайы шақырылған қонақ, тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің профессоры Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлы «Тәжен Елеуұлы Елеуов Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихы туралы» атты баяндама жасады. Баяндаманы ыждағаттылықпен тыңдаған студенттер мен магистранттар өздерін қызықтырған мәселелер бойынша баяндамашыға сұрақтар беріп, қызу талқыланды.

Негізгі баяндамадан кейін сөз алған қонақтар Елеуов Тәжен Елеуұлының өмірі мен ғылыми шығармашылығы туралы тұжырымды ой бөлісті.

Көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз Елеуов Тәжен Елеуұлының құрметіне арналған тарихи-танымдық дәрісті жоғары дәрежеде өткізуге белсене ат салысқаны үшін профессор Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлы, сондай-ақ бірқатар магистранттар мен студенттер алғыс грамоталарымен марапатталды.

Профессор Төлебаев Тұрғанжан Әбеуұлының «Тәжен Елеуұлы Елеуов Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс тарихы туралы» атты баяндамасын факультеттің ғылыми журналында жариялау туралы ұсыныс қабылданды.

**ТӘЖЕН ЕЛЕУҰЛЫ ЕЛЕУОВ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ
ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС ТАРИХЫ ТУРАЛЫ**

Т.Ә. Төлебаев – *әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дің профессоры, т.ғ.д.*

1945 жылы КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының Тарих, тіл және әдебиет институты негізінде Тарих, археология және этнография институтының жеке отау құрып, бөлініп шығуы тарих ғылымының дамуындағы жаңа белесті бастап берді. Тарихшы ғалымдардың міндеттері мен мақсаттары айқындала отырып, ғылыми зерттеу жұмыстары жандану мүмкіндігіне ие бола түсті.

Осы кезеңде тарихшы ғалымдардың арасынан шағын, шағын да болса алып қазақ тобы қалыпташып, ерекшелене бастады. Осы топтың ішінде Тәжен Елеуұлы Елеуовтың да тұлғасы ерекшеленіп тұратын. Оның алғашқы еңбегі Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісіне арналды [1]. Бұл еңбегі 1956 жылы Алматы қаласындағы Қазақ КСР Саяси және ғылыми білімді тарату қоғамында оқылған лекциясының стенограммасы ретінде жарияланды. Бұл кезде ол қалыптасқан ғалым – тарих ғылымдарының кандидаты еді. Сондықтан да, аталған еңбегі жазылу жүйесі, деректік негізі, ғылыми өңделуі, 2,05 баспа табақтық көлемі бойынша монографиялық туынды болып есептеледі. Деректер жиі келтіріледі. Бірақ В.И. Лениннің еңбектерінен басқаларына сілтеме көрсетілмеген. Бұл автордың кінәсі емес, еңбектің жоғарыда айтылғандай көпшілікке арналып, лекцияның стенограммасы түрінде жарияланғандығынан деп есептелуі керек. Т.Елеуов бұл тақырыпқа қалай келді дейтін заңды сауал туады. Өйткені оған дейін де, Г.Сафаровтың 1921 жылы Ташкентте жарияланған «Колониальная революция», Т.Рысқұловтың Қызылордада 1927 жылы шыққан «Восстание туземцев Средней Азии в 1916 г.» атты еңбектерінен, 1936 жылы ұлт-азаттық көтерілістің 20 жылдығына арналған С.Асфендияровтың «Национально-освободительное восстание 1916 г.» атты еңбегі мен Ю. Феликстің осы тақырыптағы мақаласынан, 1939 жылы С.Брайнин мен Н.Тимофеевтің «Амангельды Иманов – вождь восстания 1916 г. в Казахстане» атты кітапшасынан кейін бұл мәселе арнайы зерттеудің белсенді объектісі рөлінен айырылған еді [2-6]. Біздіңше автордың бұл мәселені қайта көтеруінің бірнеше себептері бар. Біріншіден, Т.Елеуов 1937 жылы «Большевик Казахстана» журналында «Заметки читателя. Еще раз о книге С.Асфендиярова» атты мақала жариялап, онда С. Асфендияровтың ұлттық қозғалыстарды, соның ішінде Алашорданы да олардың объективті-революцияшыл ролін мойындай алмасақ-та прогрессивті сипаты болды, – дейтін тұжырымын қателік ретінде көрсетеді [7]. Міне осы кезден-ақ, яғни 1937 жылдан бастап оның ғылыми зерттеуінің бағыты айқындала бастаған. Екіншіден, 1930 жылдары «империализм дәуіріндегі ұлт-азаттық революциялар Қазан социалистік революциясының құрамдас бөлімі» деген концепция қалыптасты. Сөйтіп, ұлт-азаттық көтерілістердің орнын жаңа ұғым шеттетіп, негізгі орын ала бастады. Бұл кейіннен Т.Елеуовтың Қазақстанда кеңес үкіметінің орнауы туралы мәселені басты зерттеу объектісі етіп алуына да ықпал етті. Үшіншіден, 1952 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясы Торғай облысына 1916 жылғы көтеріліс, Қазан революциясы мен азамат соғысы туралы мәліметтер жинау үшін арнайы экспедиция ұйымдастырды. Оның жетекшісі болып Т.Елеуов тағайындалды. Бұл экспедицияның ғылыми нәтижелері туралы айта келе ол жаңа деректердің көтерілісшілер топтарындағы әртүрлі облыстардан келген сарбаздардың санын, құрамын анықтауға мүмкіндік бергендігін, А.Имановтың Торғай оязының әскери комиссары қызметін атқару барысы туралы жаңа мәліметтердің жинақталғанын атап көрсетеді [8]. Демек Т.Елеуов сол кездердегі 1916 жылғы көтеріліс тарихын зерттеушілердің алдыңғы қатарында тұрды. Бұл оны аталған қоғамның лекция оқуға шақыруына ықпал етті деп есептеген жөн. Төртіншіден, 1953-1954 жылдары Бішкекте (Фрунзе), Ашхабадта, Ташкентте 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістер тарихына баға беру мақсатында конференциялар өтті. 1954 жылғы Ташкентте өткен Біріккен ғылыми сессияда «Орта Азия мен Қазақстандағы 1916 жылғы көтерілістің сипаты туралы» деп аталған тақырыпта қосымша баяндаманы Т.Елеуов жасады (негізгі баяндамашы Х.Т. Тұрсынов болды) [9]. Т.Елеуов 1916 жылғы көтеріліс тарихнамасының нашар зерттелгендігін атап өте келе, оның мәселелерінің біржақты сипатталып отырғандығын, қозғалыстың өз ішіндегі таптық күрестің ашылмағандығын, феодалдар-байлар элементтерінің көтеріліске қатысуы сияқты фактының мүлде айтылмайтынын, көтерілістің реакцияшыл ошақтарының мойындалмайтындығын көрсетті. Сол кез үшін Мәскеу, Ленинград тарихшылары қатысқан үлкен мінбеден басқа жай сөйлеуші емес, арнайы баяндамашы ретінде Қазақстан атынан сөйлеуі Т.Елеуовты берісі Орта Азия, әрісі Кеңестер Одағы ауқымында беделді тарихшы ретінде мойындаудың дәлелі.

Бұл аталғандардың барлығы Т.Елеуовке 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі туралы лекциясын кітапша етіп бастыруына негіз болды. Енді осы еңбегіне тарихнамалық тұрғыда шолу жасап өтейік.

Бірден көңіл аударатын мәселе кітаптың аты «1916 жылғы Қазақстандағы халық-азаттық көтеріліс» деп аталады. Бұған көңіл аударып отырған себебіміз бұған дейінгі және одан кейінгі бұл мәселеге арналған көлемді еңбектерде тек «ұлт-азаттық көтеріліс» ұғымы қолданылған. Автордың бұл атауды қолдануына сол кездері Кеңестер Одағында Азия мен Африкадағы бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі азаттық күрестерді осылай атай бастауы ықпал еткен болса керек. Оны мына жазғанынан байқауға болады: «В эпоху империализма национальный вопрос был превращен из вопроса внутригосударственного, частного, как это было до монополистического капитализма, в вопрос международный, в вопрос освобождения угнетенных народов колоний, зависимых стран от ига империализма» [1, 3]. Еңбектің кіріспесі ретінде жазылған бұл жерлерде автор ұлттық қозғалыстарды прогрессивті және реакцияшыл деп жіктейді. Осы көзқарастары оның еңбектің атын да оның мазмұнын да халықтық деп сипаттауына негіз болған. Кітапша төрт мәселені ерекшелуге негізделген: 1) Көтерілістің алғышарттары; 2) Сипаты мен қозғаушы күштері; 3) Барысы; 4) Тарихи маңызы ретінде көрсетілген.

Біз Тәжен Елеуовтің еңбектеріне тарихнамалық талдау жасау алдында мына мәселенің басын ашып алуымыз керек. Ол кеңестік кезеңнің тарихшысы. Ал бізге белгілі бұл тоталитарлық дәуір. Ол кезеңде тарих ғылымы мен біліміне үкімет тарапынан өте көп көңіл аударылып отырды. Дәлірек айтқанда барлық басқа ғылым салаларының ішінде тарих ғылымы да, тарихшылар да салыстырмалы түрде қатаң бақылауда болды. Өйткені тарих ғылымы идеологияның басты құралының бірі ретінде пайдаланылды. Сол себепті тарихшылар үкімет пен партияның талаптарын орындауға мәжбүр болды. Бүгінгі таңда, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде біздер кеңестік кезеңмен қоса кейбір қоғам қайраткерлерімен қатар, тарихшыларды да сынауға дайын тұрамыз. Сыни көзқарас керек. Бірақ ол да тарихи шындықтан аспаса ғана шындыққа айналады. Тарихшылар ең алдымен ғалымдар. Сондықтан ең алдымен олардың саяси ұстанымдарына қарай емес, ғылыми тұжырымдары мен концепцияларына және олардың еңбектері жазылған уақыттағы ғылымның даму дәрежесіне қарай баға беру қажет. Міне осы айтылғандарды ескере отырып Т. Елеуовтың еңбектеріне тоқталайық.

Аталған еңбектен сол кезеңдегі 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске қатысты ғылыми ойдың дәрежесі өзінің жетістіктерімен де, кемшіліктерімен де толық және айқын көрінеді. Мәселен, көтерілістің алғышарттары туралы мәселені сипаттау барысында, сол кезеңдері қазақстандық тарих ғылымында кең таралған «XX ғ. басында капитализмнің енуі прогрессивті, ал патша үкіметінің саясаты регрессивті болды» дейтін тезис Т.Елеуовтың да еңбегіне арқау болған. Дегенмен ол патша үкіметінің саясатындағы бағыт ретінде басқа зерттеушілер ол кездері айтпаған мәселелерді ашық айтуға батылы жеткен тарихшы. «Передовая, прогрессивная культура казахского народа, как и других народов России, преследовалась, казахский язык презирался», – деп көрсетеді. Американ, ағылшын, француз капиталистерінің қазақ жерінің табиғат байлығын тонауындағы жыртықшытық әрекеттерді, патша үкіметінің қазақтардың құнарлы да шұрайлы жерлерін тартып алып, өздерін құнарсыз қу далаға ығыстырғанын, сөйтіп күйзеліске әкелгендігін, қазақтарды ұлттық-отаршылдық езгіге түсіргендігін батыл түрде ашық көрсетеді. Сөйте келе мынандай тұжырым жасайды: «Таким образом, усиление национально-колониального гнета и феодально-байской эксплуатации в период империализма и империалистической войны, массовый захват и расхищение земель трудящихся являлись основными причинами восстания 1916 года в Казахстане» [1, 15].

1916 жылғы көтерілістің сипаты мен қозғаушы күштері туралы мәселені 25 июнь жарлығы бойынша бірінші кезекте 18-43 жас арасындағы тылдағы жұмысқа алынатын адамдар саны әрбір облыс бойынша көрсетілгеніндей келе, стихиялы түрде басталған халықтық қозғалыстың алғашқы кезеңінен бастап-ақ отаршыл әкімшілік қатты састы, басқарудың террористік әдісіне көшті, дейді. Бірақ ешқандай қорқытып, үркіту, жазалау мен қанды қырғын көтерілісшілерді тайсалдырмады, ол жалпы бұқаралық сипат алды дей келе: «Исходя из конкретных фактов, мы вправе сделать вывод, что по своему характеру восстание 1916 года в Казахстане являлось народно-освободительным, крестьянским движением против царизма и баев-феодалов, против империалистической войны. Его основной движущей силой было казахское трудовое крестьянство» [1, 21]. Бұл тұжырым негізінен алғанда шындыққа жақын еді. Бірақ автордың «бай-феодалдар қарсы» деп отырғанымен келісуге бола қоймас. Рас көтерілісшілер жекелеген байлардың балаларының жасын дұрыс көрсетпей, тыл жұмысына баратындар тізіміне қоспау және т.б. әрекеттерге барғаны рас. Бірақ бұл жаппай құбылыс емес еді. Бүгінгі таңда зерттеушілер 1916 жылғы көтерілісті басқарған болыс, билер, старшындар болғандығын дәлелдеп ашық жазып жүр. Тіпті Т.Елеуовтың өзі де жоғарыда аталған экспедиция барысында тапқан деректері негізінде Әбдіғәпар Жанбосынов, Оспан Шолаков сияқты хандардың

көтерілісті басқарғанын жазады. Бірақ кеңестік кезеңдегі таптық көзқарасты ұстану оларды сатқын ретінде сипаттауға алып келген. Кеңестік кезеңде әсіресе Қазақстанда жалған интернационализм, дәлірек айтқанда орыстарды мақтау, жоғары қою, оларға қарсы шықпау идеясы өктемдік етті. Бұл идеология 1916 жылғы көтерілісті сипаттау барысында да орын алды. Жетісу облысының Жаркент оязында, Сырдария облысының Әулиеата оязында болған көтерілістерге басшылық жасаған дәулеттілер мен болыстарды автор «феодалдық-клерикалды элементтер» деп атайды. Олар сауатсыз халықты антиорыстық, реакцияшыл әрекетке жетеледі, дейді. Осыған байланысты, еңбектің қатар тұрған екі авзацынан қайшылықты пікірді байқаймыз. Оның алғашқысында ұлтаралық қырқысуға итермелеудің барысында көптеген орыс шаруа-қоныстанушылары қырылды десе, екіншісінде қазақтар орыс поселкелеріне тиіскен жоқ, ондай жеке оқиғалар кейбір ауданда ғана болды, басқа аймаққа таралған жоқ, деп жазады [1, 26-27]. Бұдан біз кеңестік үкіметтің жоғарыдан таңылған идеологиясын насихаттау үшін тарихшылардың тарихи шындықты бұрмалауға мәжбүр болғанын байқаймыз. Автор 1916 жылғы көтерілістің жалпыхалықтық сипатын көрсету үшін оны сол кездегі қазақ жерінде болған барлық облыстар мәсіметтері негізінде баяндайды. Әсіресе, Торғай облысы бойынша терең, әрі жан-жақты сипаттайды. Көтерілістің жеңіліс табуының басты себебі ретінде кеңес тарихшылары оның ұйымдаспағандығын, жұмысшы табының тарапынан басшылықтың болмағандығын көрсетіп отырды. Бүкіл қазақстандық көлемде ұйымдастырылмағаны, көтеріліс ошақтарының өзара байланысының нашар болғаны рас. Бірақ бұл 1916 жылғы көтерілістің жеңілуінің басты себебі емес, қосымша себептерінің бірі. Басты себебі патша үкіметінің тұрақты әскери бөлімдерінің жазалаушылықпен айналысуы, жаппай қыруы болды. Мұны Т.Елеуовтың өзі жазғандай, Түркістан генерал-губернаторы Куропаткиннің тек Жетісу облысына жіберілген әскери күштен, Черняев, Романовский, Кауфман, Скобелевтің Сырдария, Жетісу, Ферғана облыстарын аз әскермен жаулап алғандарын мойындауы айқын дәлел бола алады. 1916 жылғы көтерілістің тарихи маңызын оның орыс пролетариатының самодержавиеге соққысын күшейтуінде, 1917 жылғы қазақ төңкерісін жеңілдетуінде болды деп, деп көрсеткен. Біздіңше бұл Қазан төңкерісінің маңызын көтеру үшін жасаған орталықтың идеологиясының ықпалы. Көтеріліс халықтық немесе ұлттық деп аталғанына қарамастан азаттық күрес, яғни патшалы Ресейден азат болу үшін болды. Ал, Қазан төңкерісі Ресейдің өктемдігін жаңа сатыда, жаңа тұрғыда қалпына келтіру болып шықты. Осыны ескеретін болсақ 1916 жылғы көтерілісті 1917 жылғы Қазан төңкерісімен байланыстыру шындыққа сай келе қоймайды.

Жалпы алғанда Т.Елеуовтың 1916 жылғы көтеріліс туралы еңбектері ХХ ғ. ортасындағы қазақстандық тарих ғылымының осы мәселе көлеміндегі зерттеу дәрежесін көрсетеді. Зерттеуші көптеген деректерді, әсіресе Торғай облысындағы оқиғалар бойынша, алғаш рет ғылыми айналымға қосқан. Тұжырымдары мен ойлары негізінен алғанда тарихи шындыққа жақын. Бірақ кеңестік таптық-партиялық ұстанымдар мен эволюционизм басты орын алған. Басқа методологиялық бағыт арқылы ғылыми жұмыс жазу ол кездері мүмкін емес еді. Сондықтан, жекелеген кемшіліктері бойынша ол кездегі зерттеушілерді кінәлай қою өте дұрыс бола бермейді. Т. Елеуов кеңестік кезеңдегі белгілі қазақстандық тарихшы болды.

1. Елеуов Т. *Народно-освободительное восстание 1916 года в Казахстане*. - Алматы, 1955. - 39 с.
2. Сафаров Г. *Колониальная революция*. - Ташкент, 1921.
3. Рыскулов Т.Р. *Восстание туземцев Средней Азии в 1916 г.* - Кзыл-Орда, 1927.
4. Асфендияров С.Д. *Национально-освободительное восстание 1916 г.* - Алматы, 1936.
5. Феликс Ю. *Национально-освободительное восстание 1916 г. В Казахстане // Большевик Казахстана, 1936, № 10-11.*
6. Брайнин С. Тимофеев Н. *Амангельды Иманов – вождь восстания 1916 г. в Казахстане*. – Алматы, 1939.
7. Елеуов Т.Е. *Заметки читателя. Еще раз о книге С.Д. Асфендиярова // Большевик Казахстана. 1937, №5. – С. 140-145.*
8. Елеуов Т.Е. *Новые материалы о жизни и деятельности Амангельды Иманова // Вестник АН Каз ССР, 1953, №7.*
9. Елеуов Т.Е. *Основные вопросы восстания 1916 г. В Казахстане // Материалы научной сессии, посвященной истории народов Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период*. – Ташкент, 1955.

ӘДІЛГЕРЕЕВ ХАЛЕЛ МҰХАМЕДЖАНҰЛЫНЫҢ ТУҒАНЫНА 105 ЖЫЛ ҚҰРМЕТІНЕ АРНАЛҒАН ТАРИХИ-ТАНЫМДЫҚ ДӘРІС

«ӘДІЛДІК ӨЛШЕМІ – ӘДІЛГЕРЕЕВ»

О.М. Қоңыратбаев – *Абай атындағы ҚазҰПУ жанындағы А.Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығының ғылыми қызметкері, т.ғ.к.*

2012 жылы 25 сәуірде тарих факультетінде Ахмет Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығымен «Отан тарихы» кафедрасының ұйымдастыруымен ХХ ғасырдағы көрнекті қазақ тарихшысы, ұлағатты ұстаз, тарих факультетінің алғашқы деканы, университет ректоры Х.М. Әділгереевтың (1907-1974) туғанына 105 жылқұрметіне арналған «Әділдік өлшемі – Әділгереев» атты тарихи-танымдық дәріс болып өтті.

Дәрісті ұйымдастыруға жауапты тұлғалар – дәріс модераторы, т.ғ.к., доцент, А.Байтұрсынов атындағы «Тұлғатану» орталығының ғылыми қызметкері Қоңыратбаев Ордалы Молдалыұлы, «Тұлғатану» орталығының директоры, т.ғ.д., профессор Мұқатова Дана Мұқатқызы, «Отан тарихы» кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.д., профессор Халидуллин Физатолла Хаймолдаұлы, тарих факультетінің деканы, т.ғ.д., профессор Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих факультеті деканының орынбасары, т.ғ.к., доцент Байдилдина Сәуле Хайроллақызы, Магистратура және PhD докторантура институты директорының тәрбие істері және даму жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент Шілдебай Сәбит Қамытханұлы.

Дәрісте «Әділгереев Халел Мұхамеджанұлының өмірі мен қызметі» атты басты баяндаманы профессор Ғ.Х. Халидуллин жасады. Баяндамашы ұлағатты ұстазды мәңгі есте қалдыру мақсатында атқарылуы тиіс шаралар туралы өз ұсыныстарын жеткізді (ұсыныстар дәрістің соңында қабылданған қаулыда толық ескерілді). Дәріс барысында Әділгереев Халел Мұхамеджанұлының өмірі мен қызметі туралы «Отан тарихы» кафедрасының оқытушысы Әнуар Қадыров даярлаған бейне-слайд көрсетілді. Студенттер мен магистранттар бейне-слайд арқылы Х.М. Әділгереевтың өмірі мен қызметі жайлы, университетіміздің тарихы, ғалымның замандастары туралы фотосуреттер мен құжаттардың түпнұсқаларымен танысты.

Халқымыз: «Шәкіртсіз ұстаз – тұл» деген! Халел Мұхамеджанұлы Әділгереев қоғамдық істер мен іргелі ғылыми жұмыстарды ұстаздық қызметпен тығыз сабақтастыра білген жан. Ол кісінің шәкірттері қазіргі таңда кең байтақ еліміздің барлық өңірлерінде халыққа қызмет етуде. Көптеген шәкірттері ғылым мен білім саласында ұстаз жолын жалғастыруда. Дәріске бірқатар шәкірттері қатынасып, ұстаздары – Халел Мұхамеджанұлы Әділгереев туралы толғанысты естеліктерімен бөлісті. Х.М. Әділгереевтің шәкірттерінің бірі, т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің профессоры Атабаев Қамбар Махамбетұлы мәліметтері мол қызықты баяндама жасап, алдағы шаралар туралы ұсыныстар түсірді. Сондай-ақ, шәкірттері, атап айтқанда, Санжар Асфендияров атындағы Қазақ Мемлекеттік медициналық университетінің доценті Ғайнижамал Рысалдина, т.ғ.д., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің профессоры Сүтеева Ханзада Ағыбайқызы, профессор Мұқсин Дәкенов пен тарих факультетінің 2007-2008 жылдардағы деканы, т.ғ.д., профессор Орынбаев Сәкен Тиесұлы ғалымның өмірі мен шығармашылығы туралы тың ойларын ортаға салды.

Дәрістің видео, аудио және фото бейнелерін жасауды Магистратура және PhD докторантура институтының I курс магистранты Жүнісбаев Алмас Әбдіғаниұлы қамтамасыз етті.

«Әділдік өлшемі – Әділгереев» атты тарихи-танымдық дәрістің модераторы О.М. Қоңыратбаев көрнекті ғалым, ұстаз Халел Мұхамеджанұлы Әділгереевті мәңгі есте қалдыруға арналған шаралар туралы баяндамашылар мен шәкірттері тарапынан түскен ұсыныстарды көп талқысына салды. Дәріске қатынасшылар қызу талқылаған соң, факультет пен университет кеңесіне мынадай ұсыныстармен шығу туралы қаулы қабылдады:

ҰСЫНЫСТАР:

1. Тарих факультетінің оқу корпусында Әділгереев Халел Мұхамеджанұлы атындағы аудитория ашу (ұсыныс иесі – Халидуллин Ғ.Х.).
2. Әділгереев Халел Мұхамеджанұлының ғылыми еңбектерін жариялау (ұсыныс иелері – Халидуллин Ғ.Х., М.Дәкенов).
3. Әділгереев Халел Мұхамеджанұлының портретін «Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің Ректорлары аллеясына» енгізу (ұсыныс иесі – Атабаев Х.М.).
4. Тарих факультетінің үздік оқитын 2 (екі) студентіне Х.М. Әділгереев атындағы стипендия тағайындау туралы тарих факультетінің кеңесіне ұсыныс жасау (ұсыныс иелері – Халидуллин Ғ.Х., О.М. Қоңыратбаев).

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ**

РАЗУМ И РАЦИОНАЛИЗМ В КОРАНЕ

З.Э. Марьям – докторант Института рукописей НАН Азербайджана,
Научный центр «аз-Захра» (Тегеран, Иран)

1. Лексическое и терминологическое значение слова «разума» («'акл»)

В арабском языке слово 'акл имеет два значения:

а) понимание; когда человек что-то понимает, это передается словом «'акл». Слово 'акил из данного корня означает «умный» (10, 372). Совершеннолетний человек «?также называется 'акил, т.е. «сознательный», «понимающий». В классической лексике Корана данное слово объясняется таким образом: «Сила, способная утверждать знание – это и есть разум, т.е. разум считается мерилем проверки достоверности знания» (6, 354). Интересно, в Коране употребляются лишь модификации глагольных форм этого слова.

б) другое лексическое значение слово «'акл» – запретить или же предостерегать (3, т. 5. с. 1769. п. акл); так как разум предостерегает человека от дурных поступков и разговоров (7, 69). По мнению Аллама Табатабаи, это слово означает «завязать»; слово «укал», образовано из этого корня и означает специальную веревку, которою завязывали ноги верблюда. Она контролировала его движение. Аналогичным образом, «'акл» контролирует поведение человека, при помощи которого он отличает добро от злого, истину от лжи (8. т. 7. с. 55). Таким образом, данное слово означает понимание, знание и рассудок (11. т. 5. с. 28):

«Неужели вы хотите, чтобы они поверили вам, когда была партия среди них, которые слушал слово Аллаха, а потом исказили его, после того как уразумели, хотя сами и знали?» (Бакара: 75)

«Они говорят: «Если бы мы слушали или уразумели, то не были бы мы среди обитателей огня» (Мулк: 10)

Терминологическое значение слова «'акл»

Здесь наблюдается разное толкование, т.е. в философии оно является абстрактной субстанцией и особым свойством человеческого мозга, предназначено для познания и мышления (5, 234). В исламской философии разум делится на теоретический и практический, первый – это целостная система мыслительного акта и познавательного процесса, тогда как второй является руководством для действия человеку в индивидуальном общении, семейных и социально-общественных отношениях (2, 119). По определению Аллама Меджлиси, «разум – это сила познания и способность отличить добро от зла. Кто обладает разумом, тот умеет познать мир и явления мира. Одновременно он является критерием правильности действий человека. Разум – это богиня в человеческой душе, который призывает к добру и отвергает зло (15. т. 1. с. 99). Иранский философ Молла Садра считает, что разум – это не материальное существо, в нем сосредоточены многие качества и ценности, душевная сила и познавательная способность. Он является способом анализа и синтеза, средством аргументации и логического обоснования при объяснении причин явлений действительности (13. т. 1. с. 167).

Синонимы разума.

В Коране и преданиях встречаются слова, которые по смыслу выступают в качестве синонимов разума:

А. Слово «лубб» – суть, смысл, квинтэссенция 16 раз употребляется в Коране и означает рассудок или разум.

«Для вас в возмездии – жизнь, о обладающие *разумом!* – может быть вы будете богобоязненны!» (Бакара: 179)

«...И запасайтесь, ибо лучший из запасов – благочестие. И бойтесь меня, обладатели *рассудком!*» (Бакара: 197)

«Разве же тот, кто знает, что то, что ниспослано тебе от твоего Господа, – истина, подобен тому, кто слеп? Ведь вспоминают только обладающие *разумом.*» (Рад: 19)

Как отмечают источники, это слово в кораническом понимании означает чистый разум (11. т. 6. с. 177). По словам Рагиба Исфагани «лубб» – это чистый разум, который отличается от обыкновенного ума (6 т.3. с.254). Аллама Табатабаи разъясняя смысл чистого разума констатирует, кто обладает

таким разумом, тот заслуживает особого внимания Бога, потому что они искренно верующие, творят добрые дела, упоминают Бога, обладают мудростью и «гносисом» (8.т.5. с. 55-56). По современному мыслителю М.Мутаххари «лубб» – это ядро и смысл человеческой души, а кто не обладает этим качеством, тот не считается человеком: «Обрадуй же рабов Моих, которые прислушиваются к слову и следуют за лучшим из них! Это – те, которых повел Аллах, и они – обладатели разума» (Зумар: 18) Далее, автор заключает, что чистый рассудок обладает аналитической способностью и дает критическую оценку явлениям мира (16, 183). В целом, данное понятие в Коране употребляется в значении разума и рассудительности: «Поистине, в творении небес и земли, в смене ночи и дня, в корабле, который плывет по морю с тем, что полезно людям, в воде, что Аллах низвел с неба и оживил ею землю после ее смерти, и рассеял на ней всяких животных, и в смене ветров, в облаке подчиненном, между небом и землей, – знамения людям разумным!» (Бакара:164)

2. Слово «хаджар» лексически означает «каменное ограждение», по логическому смыслу, вход в огражденное место запрещается (11.т.2. с. 108). Как отмечает Р.Исфгани, это слово от корня «запрета» и оно в Коране означает рассудок, предостерегающий от нарушения закона, (6. т.1.с.214): «Разве в этом – не клятва рассудительного?» (Фаджр: 5)

3. Слово «васат» (середина) в Коране означает «умный выбор». Как говорится в кораническом толковом словаре, «середина – это баланс и уравновешенность, что является показателем разума»:

«И сказал средний (умный) из них: «Разве не говорил я вам: «Что бы то вам восхвалить!»» (Нун: 28)

4. Слово «нахй» (отрицание, удержание). Это слово в Коране также выступает как синоним разума, поскольку удерживает человека от плохого поступка (9, 301). В другом источнике говорится, что «нахй» – это разум, который ведет от чувственного восприятия к умственному пониманию (б.т.3.с.?). Аллама Табатабаи комментируя стих 128 из суры Таха: «Разве не навело их на прямой путь то, сколько Мы погубили до них поколений, по жилищам которых они ходят: ведь в этом – знамения для обладателей рассудка!» (Таха: 128), – приходит к заключению, что в Коране сначала перечисляются доисторические события, связанные с племенами Ад, Самуд и Лут, а затем делается мудрый вывод: «То, что произошло, оно служит примером для умных людей» (8.т.14с.326).

В Коране свой метод для убеждения людей, часто призывая их для размышления над происходящих событиях и явлениях и делая логический вывод: «Те, которые не веруют, подобны тому, который кричит на тех, что слышат ничего, кроме зова и призыва: глухи, немые, слепы, – они и не понимают!» (Бакара: 171). Подобные примеры встречаются в других стихах (Муминун: 80; Нур: 61; Хадид: 17; Анбийя: 67). Аналогичные назидательные и предупреждающие примеры широко представлены также в преданиях (12.т.1.с.11-15; 5.т.1.с.30).

Таким образом, в Коране слово разум и его синонимы употребляясь в довольно широком масштабе, имея богатую смысловую нагрузку, так как он считается не только критерием познания и мышления, но и является основой нравственности и добрых поступков, мерилom человечности и духовного возвышения, способом истинного и интеллектуального вероисповедания.

2. Уровни и типы разума.

В отдельных источниках дается разная классификация разума, и по всей видимости, она связана с классификацией наук в исламской культуре, которая имеет богатую традицию. Наиболее широко распространенной традицией в данной культуре является деление наук на теоретическое и практическое.

2.1. Определение разума по его степени совершенства. По мнению Молла Сафра, совершенство разума обусловлено совершенством души и высоким уровнем убежденности. Совершенство разума обеспечивает свободу выбора и люди отличаются друг от друга по состоянию души, так как у некоторых она находится в не просвещенном положении, а у других в ней происходит полное просветление. Эволюция и совершенство разума реализуются в зависимости от уровня просветления души (14, 165). Таким образом, обладатели разума могут достичь его совершенства путем очищении души от плотских соблазнов. Разум, отклоненный от праведного пути не в состоянии воспринимать высшую истину (14, 152).

2.2. Сфера интересов и склонности разума.

Обычно разные вещи и вопросы привлекают к себе интерес разума и в этом плане можно выделить две сферы:

- А. Мирские дела;
- Б. Духовные мотивы.

Здесь односторонний подход не допускается, и необходимо учесть оба стороны. Обычно плотская

душа у человека склонна к удовлетворению нужд первой сферы, что приводит его к духовной потере. Так гласит об этом коранический стих: «Клянусь предвечерним временем; поистине, человек в убытке; кроме тех, которые уверовали, и творили добрые дела, и заповедали между собой истину, и заповедали между собой терпение!» (Аср: 1-3)

«Это – те, у которых Аллах наложил печать на их сердца, слух, зрение; они – небрежущие!» (Нахл: 108)

Комментируя второй стих, Аллама Табатабаи констатирует, что «люди становясь пленами мирских развлечений не могут очнуться и у них заблокируется познавательная способность» (8.т.11.с.511).

Следует, что в западной культуре разум отличается от интеллекта и первый имеет ограниченную возможность, тогда как второй является более обширным понятием. Вопрос об интеллекте и интеллигенции особо был популярным и получил развитие в эпохи Ренессанса и просвещения. Но после технической, индустриальной и экономической революции, на первый план выдвинулись прагматические интересы, а духовная сторона разума почти была вытеснена из жизни.

В мировой культуре обычно выделяются космоцентрические, антропоцентрические и теоцентрические мировоззренческие системы. В кораническом мировосприятии обнаруживаем умоцентрический подход ко всем явлениям мира и ко всем сферам человеческой деятельности и общественной жизни, где разум занимает доминирующее положение. Многие коранические стихи призывают человека к размышлению не только о всех материально-естественных процессах, но и о этических и нравственных и умственно-духовных явлениях, даже о последствиях социально-общественных и исторических неполадок. Вот так выглядит эта картина:

1. Призыв к размышлению о миропорядке, о единстве и взаимосвязи естественных процессов и природных явлений (Нахл: 14,81; Йасин: 36; Намл: 60-61; Йунус: 6; Зумар: 21; Фуссилат: 53);

2. Призыв к размышлению об общественно-исторических событиях с тем, чтобы сделать урок для дальнейших действий и принять верное решение в трудностях (Мумтахина: 4; Бакара: 75; Али-Имран: 107; Араф: 76-78; Анам: 42; Мухаммад: 2);

3. Призыв к размышлению о эволюции мироздания и человека, о его главном достоинстве и высшей миссии (Хадж: 5; Шамс: 7; Инсан: 12; Муминун: 12);

4. Призыв к размышлению о неизбежности завершения материальной жизни и необходимости монотеистического вероисповедания (Анкабут: 57; Али-Имран: 185; Анбийа: 35; Мумин: 3; Али-Имран: 16; Гамар: 10).

3. Происхождение и назначение разума.

По данному вопросу существует два мнения:

а. разум – это божественный и прирожденный дар;

б. он постепенно приобретает при старании человека.

Многие мыслители считают, что они дополняя друг друга вместо служат интересам человека (15.т.71.с.6). Рагиб Исфагани сопоставляя их уточняет, что «первый – это особое свойство души, ее внутренний свет, когда так второй считается внешним светом. Глаза не могут видеть без собственно зрения и внутреннего света, но здесь необходим и внешний свет. Таким же образом для познания необходимо сочетание оба вида разума (б.т.3.с?). Прирожденный разум имеет творческий и динамичный характер и претерпевает эволюционный процесс, что касается прикладного разума, он накапливает уже имеющиеся знания и информации, которые нуждаются в систематизации, переработке и анализе. Как отметил современный иранский философ М.Мутахари, если человек не способен ввести в действие свой творческий разум, то накопленные другими знания окажутся не пригодными (16, 190-191). Кроме того, выделяется еще две сферы разума: первая – познавательная, а вторая – практическая, т.е. регулирующая поведение человека.

4. Ступени разума.

В источниках различают отдельные ступени и типы разума, которые сводятся к следующим:

4.1. **Потенциальный разум** или же статическое состояние разума, где его обладатель не способен ввести его в действие. Он существует потенциально, как у ребенка, но по мере тренировки может проявить свою способность.

4.2. **Обычный разум**, который определяет первичные понятия, различает свойства вещей. На данном состоянии чувственное знание переходит в воображение и создается первичное представление. Воспроизведение мысленных образов вещей происходит на данном этапе (14, 318-319). Но он еще не способен к анализу и логическому умозаключению.

4.3. **Действующий разум** является наиболее высоким уровнем, способным к абстрагированию и теоретическому моделированию. Здесь происходит аргументирование выдвинутых идей и реализуется логическое мышление.

4.4. **Активный интеллект.**

На данном уровне душа полностью очищается от плотских раздумий и чувственных ассоциаций, интеллектуальная способность и познавательный процесс раскрывается целиком и доходит до совершенства (14, 309-312).

5. **Взаимоотношения разума и других ценностных явлений.**

Разум считается наставником мыслей, чувств, и переживаний человека и его главная миссия заключается в регуляции и корректировке их действий, установлении равновесия между разумом и другими явлениями.

5.1. **Согласование разума и души (сердце)**

Мысль, размышление и аргументация – основные продукты разума. Кроме того, у человека имеется и другая важная сила, являющаяся источником его желаний, чувств, переживаний, действий и поступков, отсутствие которых, означает конец жизнедеятельности. Эта сила называется душой и она должна войти в согласие с разумом, так как разногласие между ними всегда чревато трудностями. Аллама Джафари подчеркивает, что «разум – это небесный дар, а сердце – место эманации божьего духа, а душа занимает промежуточное положение между земным и духовным мирами. (4, 74-75).

5.2. **Согласование разума и совести.** Душа человека обладает еще одним качеством, называемым совестью, посредством которой различают добро и зло. Коранический стих гласит: «...И внушило ей распущенность ее и богообязанность!» (Шамс: 8). В предания она называется внутренним надзором и считается мерилем справедливости, а ее присутствие в суждениях и решениях разума является необходимым, либо она предостерегает человека от умышленных погрешностей и других заблуждений (17, 148).

5.3. **Взаимосвязь разума и религиозного закона.**

Выводы: в коранических стихах придается огромное значение разуму и разумному образу жизни, поскольку человек во всех сферах деятельности, в своих поступках и поведении нуждается в нем.

В Коране знание и разум приравниваются свету, когда так незнание и невежество считаются мраком и слепотой. Коранические стихи призывают людей к размышлению о всех явлениях мира, происходящих событиях в разные времена и в разных обществах и сделать соответствующие выводы. Одним словом, разум помогает человеку избежать погрешностей и заблуждений, сделать правильный выбор, принять верное решение во всех сферах материальной, духовной и социальной жизнедеятельности и по всем вопросам.

1. *Коран [Текст] // перевод и комментарий И.Ю. Крачковского. - М.: Наука, 1989.*

2. *Джавади Амули. Рошди-агли дар партови-нихзати-Хусайни. Кум: Маркази-наири-Исра, 1381 (на персидском языке).*

3. *Таджул-луга вал-Сихахул-арабийа. Джохари Исмаил ибн Джамад. Миср: Дарул-китабул-араби (на персидском языке).*

4. *Акл ва акил ва макул. Джафари Мухаммад Таки. Тихран. Наири-нихзатуз-Захра. 1359 (на персидском языке).*

5. *Иршадул-кулуб. Дейлами Хасан ибн Абилхасан. Наири-Шариф Рази. 1412 (на персидском языке).*

6. *Муджами-муфратул-алфазул-Курани-Карим. Рагиб Исфгани. Тихран. Муртазави. 1362 (на персидском языке).*

7. *Муджами-макайисул-луга. Закарийа Ахмад ибн Фарс. Кум. Дарул-Елм. 1404 (на персидском языке).*

8. *Тафсирул-мизан. Табатабаи Мухаммад Хусайн. Кум. Дарул-Елм. 1406 (на персидском языке).*

9. *Мисбахул-мунир. Каййуми Ахмад ибн Мухаммадали Куми. Миср (на персидском языке).*

10. *Ал-Мунджидул-туллаб. Фуад ал-Бистани. (на персидском языке).*

11. *Камусул-Куран. Курайши Алиакбар. Тихран. Дарул-кутубул-ислами. (на персидском языке).*

12. *Усули-кафи. Колейни Мухаммад ибн Йакуб. Тихран. Дарул-кутубул-ислами. 1305 (на персидском языке).*

13. *Шархи-Усули-кафи. Мулла Садр. Тихран. Муассисейи- муталиати- фарханги. 1360 (на персидском языке).*

14. *Мабда ва маад. Мулла Садр. Тихран. Дарул-кутубул-ислами. 1324 (на персидском языке).*

15. *Бихарул-анвар. Маджлиси Мухаммад Бакир. Бейрут. Дарул-вафа. 1404 (на персидском языке).*

16. *Талим ва тарбият дар ислам. Мутаххари Муртаза. Тихран. Наируз-Захра. 1363 (на персидском языке).*

17. *Пайами-Куран. Макарим Ширази Насир. Кум. Дарул-кутуб (на персидском языке).*

Түйін

Қасиетті Құран Кәрімде ақыл сөзі және оның синонимдері кең көлемде қолданылған, жиі кездеседі. Мағынасының кендігімен бірге ойлау тірегі ғана болып қоймай, адамагершілік пен қайырымдылықтың негізі болып табылады.

Summary

The One of the main principle of holy Qur'an's cosmology depend to intellect. Many sign's of holy Qur'an confirm this truth analyzed. The believe and faith are constitutional phenomenon and they are by intellect. As a general rule in structure of Islamic thinking and believes every things depends to intellect and science and knowledge.

ГЕНЕЗИС КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ МИРОСИСТЕМЫ

С.А. Домнин – магистрант КазНУ имени аль-Фараби

Миросистемный подход в изложении Иммануила Валлерстайна, на сегодня, является наиболее полно и всесторонне аргументированной концепцией, объясняющий природу и закономерности развития и функционирования современной капиталистической системы. Цель этой статьи – дать видение проблемы генезиса капитализма с точки зрения миросистемщиков, и, прежде всего, Валлерстайна. Однако в рамках данной работы мы не ограничимся истолкованием одного миросистемного анализа, но рассмотрим также представления о капиталистической системе, хронологически предшествующие валлерстайновским.

Валлерстайн считает капитализмом (отсюда и далее под этим термином понимается глобальная система общественно-экономических отношений) сосуществование единой системы разделения труда при политическом и культурном многообразии с преобладанием рыночной торговли. «Одна не является причиной другой. Мы просто определяем один и тот же неразделяемый феномен разными характеристиками», – отмечает он [1].

По Валлерстайну, мироэкономика в истории было множество, но все они до КМЭ разваливались или аннексировались мироимпериями. И только спайка с капитализмом как способом ведения хозяйства с его стремлением к увеличению богатства позволила нынешней мироэкономике продержаться столь долго [2].

Таким образом, и превращение Западной Европы в капиталистическую миросистему не было заданным логикой всемирно-исторического развития процессом. Альтернативой мироэкономике с децентрализованным рыночным распределением благ была мироимперия с ее централизованной перераспределительной системой. Риск превращения мироэкономике, народившейся из-за того, что «на долгосрочные тенденции, ставшие кульминацией того, что иногда описывалось как «кризис феодализма», наложился более непосредственный циклический кризис плюс климатические изменения, – все это создало дилемму, которая могла быть разрешена лишь географическим расширением разделения труда», в мироимперию был велик в «долгом XVI веке» (1450-1640), когда усилившаяся благодаря ресурсам Нового Света, династия Габсбургов объединила под своей короной максимальное количество земель в Европе и Америке [3].

Однако стремительный экономико-демографический и технологический прорыв, осуществленный в XVI веке создал условия, при которых поддерживать империю (ее армию и бюрократию) стало слишком дорого, а слабо развитой в хозяйственном отношении Испании на это не хватило сил в долгосрочной перспективе. Иными словами поражение империя Габсбургов (как и любая мироимперия) нанесла себе сама: разросшиеся государственные институты, нацеленные на поддержание жизнеспособности системы, начали истощать экономику мироимперии, сокращать ее потенциал [4].

«Когда мечта Габсбургов о мире-империи умерла – а в 1557 году она умерла окончательно, – КМЭ сделалась установившейся системой, которую было почти невозможно разбалансировать, – отмечает Валлерстайн. – КМЭ быстро достигла точки равновесия в своих отношениях с другими миросистемами: с Османским и Русским мироимпериями, с прото-мироэкономикой Индийского океана. Каждое из государств или потенциальных государств в европейском мироэкономике быстро встало на путь бюрократизации, создания постоянной армии, гомогенизации своей культуры, диверсификации экономической деятельности» [5].

Борьба против мироимперии визуализировалась в борьбу наиболее развитой части капиталистиче-

ской мироэкономики – Нидерландов за независимость. Их победа окончательно оформлена после создания Вестфальской системы после окончания Тридцатилетней войны в 1648 году. Попытки создать мироимперию не оставались и в периоды, когда КМЭ достигла своего пика: «Вторую попытку осуществил Наполеон в начале XIX века. Третьим был Гитлер в середине XX века. Все они были грандиозны, все потерпели сокрушительное поражение и не смогли довести дело до конца» [6].

Генезис КМЭ, по Валлерстайну включает несколько стадий. Первая из них – начальная, формационная – «длинный XVI век» – 1640-1650-е годы – была периодом отладки и синхронизации связей в миросистеме, формированием системы разделения труда. Этот период, как сказано выше, прошел в борьбе против притязаний на перестройку КМЭ в мироимперию Габсбургов. Следующий этап – 1650-1730-е – кризисный период сокращения прибавочного продукта, эпоха меркантилизма. Третий, важнейший, укрепивший КМЭ – 1760-1850-е годы – индустриальный капитализм связан с занятием промышленным производством решающей роли в мироэкономике. Индустриализм сделал возможным экспансию КМЭ на весь земной шар (в том числе и бывшие мироимперии вроде Оттоманской и Российской) и стимулировал технологический прогресс. Форма экспансии приняла характер колониализма, от которого было к началу XX века решено отказаться – о причинах будет сказано позже. Пока необходимо подчеркнуть, что капиталистическая экспансия – не столько географическая, сколько экономическая (хотя обе проявились одновременно), преобразующая, переформатирующая пространство и отношения в нем [7].

«Длинный XVI век» стал не только периодом рождения, но и структурного оформления КМЭ – к 1640 году в ней сложились ядро, полупериферия и периферия. Фрагментация КМЭ дается в соответствии с разделением труда: в ядре сосредоточены мировой свободный капитал и производственные процессы с высокой добавленной стоимостью, в полупериферии таких производств меньше (50%; им свойственен протекционизм), а периферия целиком служит поставщиком разного вида сырья. Первоначально речь шла о делении в Европе, где ядром стал промышленный северо-запад, полупериферией – Италия, а периферией Иberoамерика [8]. Но разделение проходило (здесь Валлерстайн согласен с Фернаном Броделем) условно не только по границам государств, но и в отдельном государстве разделение труда происходило так, что город становился ядром, а сельская местность – периферией [9]. Впоследствии, к XIX веку ядра КМЭ стали Западная Европа и Северная Америка, полупериферией – Восточная Европа (в XX веке компанию ей составит Юго-Восточная Азия). Периферия – остальной мир. Кстати, термины ядро и периферия в понимании Валлерстайна – не конкретные географические зоны и не материальные объекты. В данной системе существует некоторый баланс во взаимоотношениях власти и капиталистов (производителей) – для развития капитализма требуется, чтобы первый компонент не пересиливал второй, иначе накопление капитала перестанет быть приоритетом.

Другой важный элемент КМЭ, по Валлерстайну – «свободный» рынок. Социолог называет «свободный рынок» интеллектуальной конструкцией вроде понятия движения без трения. Вместо этого под флагом «свободного» рынка существует квазимонопольный, позволяющий бизнесу максимизировать прибыль, «используя повсюду, где это выгодно и где они в состоянии создать их, легальные монополии и/или иные формы ограничения торговли» – капиталисты играют на сочетании свободного и несвободного, там, где это отвечает их интересам. Валлерстайн подытоживает: «По мере того как капиталистическая мироэкономика асимптотически приближается к полному торжеству рыночных принципов, обостряются социальные, экономические и прежде всего политические противоречия системы. Капитализм в связи с этим окончательно разрушает свой «защитный слой» (говоря словами Шумпетера), с полной ясностью показывает природу своей эксплуататорской системы, и, делая это, обеспечивает социальную базу для завершения процесса, для преодоления капитализма как системы. Это не автоматический процесс. Он осуществляется организованной оппозицией угнетенных слоев. Ключевой пункт, однако, состоит в том, что сами процессы развития капитализма подрывают политическую силу системы» [10].

Появление капиталистической миросистемы существенно изменило характер межгосударственных отношений и концепцию государства как такового. Появилось понятие суверенного государства с формальной самостоятельной властью. Однако «суверенитет» – такая же интеллектуальная конструкция, как и «свободный рынок»: государства вынуждены взаимодействовать и поступаться самостоятельностью в рамках межгоссистемы, подписываясь под разного рода обязательствами [11]. Эта система зародилась в XV веке с «новыми монархиями» (абсолютные, национальные монархии) Англии, Франции и Испании и была закреплена, систематизирована Вестфальским миром 1648 года.

Итак, в работе был прослежен процесс генезиса капиталистической мирэкономике. Были приведены базовые подходы к определению капитализма как системы (генезис капсистемы как идеи), а также дано описание генезиса КМЭ по Валлерстайну. Валлерстайн понимает под капиталистической мирэкономикой самодостаточную экономическую систему с главенствующим глобальным процессом накопления и мировым распределением труда. Данная система формировалась на протяжении 300 лет – в XVI – XIX веках. Основным методом развития для КМЭ была экономическая экспансия, вылившаяся в географическую (колониализм), требовавшая особой формы межгосударственных отношений и «свободного» рынка.

В миросистеме с момента появления идет борьба за лидерство, которое Валлерстайн называет гегемонией и первым гегемоном стало государство Соединенных провинций, могущество которых базировалось на применении передовых методов организации торговли (торговые компании) и высокого уровня развития финансового рынка. Ему в период генезиса КМЭ наследовала Британия.

Что же представляет собой КМЭ в момент окончания своего формирования в середине XIX века? Это система, делящаяся в соответствии с уровнем развития производительных сил на ядро, полупериферию и периферию. Еще один элемент – большой, увеличивающийся рынок и всеобщее разделение труда на нем (что требует международной системы с множеством государств). Иерархия институтов в КМЭ следующая: рынки – корпорации – государства – домохозяйства – классы – статусные группы.

1. Арриги, Джованни. *Долгий двадцатый век: Деньги, власть и истоки нашего времени / Пер. с англ. Смирнова А. и Эдельмана. Н. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»). - 472 с. – с. 46.*

2. Валлерстайн И. *Анализ мировых систем, - с. 124.*

3. Валлерстайн И. *Миросистемный анализ, - с. 84.*

4. Валлерстайн И. *Анализ мировых систем, - с. 45.*

5. Wallerstein I. *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – New York & London: Academic Press, 1974. – P. 20.*

6. Валлерстайн И. *Анализ мировых систем, - с. 45.*

7. Там же.

8. Wallerstein I. *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – New York & London: Academic Press, 1974. – P. 68, 102.*

9. Валлерстайн И. *Анализ мировых систем, - с. 45.*

10. Wallerstein I. *The Modern World-System, I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – New York & London: Academic Press, 1974. – P. 86.*

11. Валлерстайн И. *Анализ мировых систем, - с. 75.*

12. Валлерстайн И. *Миросистемный анализ, - с. 117.*

Түйін

Мақалада капиталистік элем-жүйенің генезисі Иммануил Валлерстайн ұсынған элем-жүйелік талдау аясында қарастырылады. Автор американдық элеуметтанушыдан бұрынырақта өмір сүрген зерттеушілердің еңбектеріндегі «капитализмді» ақиқат ретінде қабылдаудың ерекшеліктерін атай отырып, капиталистік элем-экономиканың алғашқы сатысының табиғатын, географиясын және даму әдістерін элем-жүйелік концепция аясында талдаған.

Summary

The genesis of the capitalist world-system is examined in the article. The framework of the concept he use is the world-system approach suggesting by Immanuel Wallerstein. The author emphasizes special features of postulating of 'capitalism' in treatises of the predecessors of Wallerstein. He also ascertains the nature, geography and the methods of development of the early capitalist world-economy according this concept.

**“WOMEN’S JEWELRY IN THE CULTURAL HERITAGE OF KAZAKH NATION:
PRESERVATION OF TRADITIONS AND INNOVATION”**

A.Bermukhamedova – *the student of KazNPU after Abai*

At the current stage of social development, the national culture is aimed to develop and preserve the cultural heritage through dissemination of the national culture, respect for national traditions and customs on the family level, and in many states this is one of the areas of domestic policy.

A question of preservation of historical and cultural heritage is relevant for the world community. This is evidenced by the specific activities and related documents of the main international organizations.

The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) adopted on November 16, 1972 the Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. This Convention came into force on December 17, 1975 [1]. Then, on October 17, 2003 in Paris UNESCO has adopted the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage. [2] Basic principles of these Conventions were considered by significant number of countries including the Republic of Kazakhstan. "In Kazakhstan, the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbaev dated January 13, 2004 has approved the State Program "Cultural Heritage" for 2004-2006, aimed to develop the spiritual and educational sectors, to ensure safety and effective use of the cultural heritage. This program had a great response, has received support from the general public. The "Cultural Heritage" program was prolonged for 2006-2009, and later for 2009-2011. The overall goal of all these programs is the re-establishment of ties with the past, providing opportunities for young people to touch the past of their nation, to experience the history of their native land, to explore the monuments, traditions and customs, preserved from ancient times to the present day "[3].

The revival of national traditions in the state, ensuring preservation and effective use of cultural heritage become relevant in the context of globalization of the cultural process.

Implementation of self-preservation of specific cultures is only possible under certain conditions, main of them being the absolute importance of national culture for the world community; for that, this culture should not only be intrinsically rich, but should be perceived by the world, be needed to the world - then the world community is interested in its preservation as the common heritage.

Self-identification of national cultures promotes the growth of national consciousness, mutual understanding and stability in the global community.

Jewelry art is one of the universal languages of culture, which preserves the memory of ethnic Kazakh national culture.

In his article "The Jewelry Art of Kazakhstan of XIX - XX centuries", M.I. Nurpeisov notes that "the art of jewelry as a specific form of artistic expression and ethnic self-actualization is an important part of ideology and material culture of the Kazakh people." [5, p.84]

In his article "Decorative art of Kazakhstan», Michael Yudin very clearly shows the role of jewelry in the Kazakh culture: "Decorative art holds a special place in the history of Kazakh national culture. This is what most fully and clearly reflects the national ideals, tastes, level of the artistic and material values. Unlike other arts and crafts - carving on bone and wood, leather processing and pottery – most of which could not survive from the past times, the "eternal materials" of jewelry: bronze, silver and gold – were able to withstand the ravages of time and allow us tracing the almost continuous line of folk art from ancient times to the present day. "[6]

The Kazakh jewelry has evolved on the basis of ancient traditions, interacting with the cultures of other nations. The specialty of jewelry production was its professional nature. Kazakh jewelers - zergers - worked in most cases individually, devolving their skills. But some artists still took apprentices who received their knowledge of jewelry manufacturing.

The relevance and significance of the topic is determined by the special role of jewelry art in contemporary culture in Kazakhstan.

The purpose of this study is to analyze the preservation and demand of Kazakh people for jewelry in their daily life; the distribution of jewelry crafts in Kazakhstan (based on the materials from western Kazakhstan), as the talent and nobility of the Kazakh soul; preservation of the rich cultural heritage of the Kazakh nation.

Main objectives of the study:

- Study of demand for the national jewelry in the women’s costume;
- Analysis of safety and demand for traditional women's jewelry in modern everyday life;
- Analysis of distribution of traditional jewelry among different age groups in the XXI century;

- Study of preservation of cultural heritage through dissemination of material and immaterial culture.

Complexity of the investigated problem required to study a vast array of scientific literature, in particular, the literature related to the processing techniques, use and distribution of jewelry.

In her article "Selection of women's jewelry made by Western Kazakhstan craftsmen from the collections of the Central State Museum of the Kazakh SSR", N.A. Orazbaeva allocates an independent group of female ornamentals made by Kazakh artists – that is the jewelry from western Kazakhstan. The researcher emphasizes their specific appearance, manufacturing technique and decoration. The named article describes a set of festive decorations of a Kazakh woman from Western Kazakhstan, their manufacturing technique, details of ornamentals, patterns, and designs. N. Orazbaeva shows that for more than fourteen centuries the Kazakh zergers have preserved almost unchanged not only the jewelry manufacturing techniques, but the specific overall style of objects [7, p.76].

E. Proгнаevsky notes in his article "Poetry and History in Metal" that "in the most ancient times – the Bronze Age – the ancestors of the Kazakhs used for jewelry mostly the gold, later – the silver and ornamental, semiprecious stones – coral, turquoise, and carnelian. In the Middle Ages, the gold became rare, but the silver was available not only for feudal lords, but also for ordinary people. In XVIII-XIX centuries this white precious metal was used even for coins. Silver accompanied the tribesmen from their birth to death." [8, p. 14-15].

In her article "Jewelry Art of Kazakhstan", N.B. Nurfeizova raises the question of the need "to help Kazakh people to learn more about jewelry crafts in Kazakhstan, to understand the richness of its cultural heritage which inspires the modern masters-jewelers and connoisseurs of real beauty." [9, p.7]

M.I. Nurpeisov, in his article "The Jewelry Art of Kazakhstan in the XIX-XX centuries", "selects excellent examples of items from the rich collection of folk and contemporary arts and crafts of Kazakhstan, gathered in the State Museum of Art named after Kasteyev" [5, .84].

So, this topic is now raising many questions and discussions on the issue. Today the theme of jewelry is of interest to a wide range of professionals, is interdisciplinary in nature, so there are many new issues to be resolved. In the proposed study, the author attempts to submit the analysis of preservation and demand for traditional jewelry in everyday life by the example of Western Kazakhstan.

The renowned author and collector Azat Akimbek notices, that "Unfortunately, today, women do not wear all this beauty, the traditional jewelry, maybe only in some very far villages, and the city women simply cannot afford it. The new zergers think more and more about the modern and postmodern styles" [8, p.14-15].

Tradition of wearing jewelry in Kazakhstan at present. Most people aiming to maintain the tradition of wearing jewelry wear those ornamentals which are appropriate for their age group, thus respecting the customs and traditions of their nation. The older generation holds more to the traditions. The younger generation, though they know that they will have to transfer this production in the future, does not always try to follow them. For example, today in many areas of western Kazakhstan young girls prefer not to wear the antique jewelry inherited from their grandmothers and great grandmothers, but prefer more modern decorations, not taking into account the traditions and customs of their nation.

For deeper analysis of demand for preservation of traditions of wearing jewelry in the younger and middle generation the author has conducted a survey among students and youth on the issue "Traditional Kazakh Jewelry: traditions and modernity". With this the author wanted to trace the chain of preservation of certain traditions of wearing jewelry in the modern period age. It is obvious that early piercing of ears for girls is still traditional, as now the girls still pierce their ears as early as at the age of 4 - 5 years. However according to the survey the prevalence of wearing Kazakh national jewelry from the early age has declined, and nowadays one can rarely see a young girl wearing traditional ornamentals.

With advancing age, the girls still add to their collection of jewelry some jewelry in the traditional Kazakh style, but they are the most simple, in most cases, the rings and earrings. Only a few representatives of western Kazakhstan, in particular, Atyrau and Mangystau regions, did wear the Kazakh jewelry in their early childhood, such as, "shashbau" and "zhyzikter." Their today's jewelry collections include a wide variety of traditional style ornamentals, such as, "bilezikter", "alkalar", "kos zhyzikter" and "syrra" which they are happy to wear on holidays, as modern everyday life does not give the opportunity to wear such massive, decorated, original articles every day.

Being asked about the wedding set of national decorations, the respondents inclined to the opinion that "nowadays it is very fashionable," and "they would gladly put on a wedding dress in the Kazakh national style and a set of national wedding decorations to their wedding." This shows the positive trends in the revival of national tradition of wearing jewelry as an important part of cultural heritage of the Kazakhs. The girls insist that they like

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.
traditional jewelry, but in a given period of time they are not going to wear it every day, though will do it in the future as it expresses their desire to preserve their national traditions.

Thus, we can trace the following: for the younger generation it is more acceptable to wear modern jewelry, while for the older and middle generations of women it is preferable to wear national decorations.

For the purpose of this study the author has carried out a field expedition to the West Kazakhstan region, in particular, Mangystau region. The author noted that rural people are more likely to wear traditional jewelry, rather than city residents who prefer more modern outlook, which does not fit together with the traditional national decorations. Photos of jewelry from private family collections made during the expedition are attached to this paper. Also, the attachment contains photos from personal archives of the girls and from the used source – the «Nomad Kazakhstan» magazine.

At the contemporary stage of social development, with the introduction of information society, globalization, today's young people are less committed to preservation of both material and immaterial culture of their nation. With this in mind, the government supports all kinds of activities and conferences on preservation and protection of the cultural heritage of the state.

Jewel crafting, unlike other types of Kazakh crafts which were home crafts, had a professional character due to the specifics of production. Kazakh jewelers - zergers worked alone, their skills were inherited. The assortment crafted by zergers was wide: there were women's jewelry, costume parts, toiletries and utensils, plaques for decorating furniture, dishes, musical instruments, and weapons. [6, p.1]

The zergers could show the beauty of metal. Silver gained luster after forging and sparkles after grinding, became flickering after topping with small circles, looked alive and vibrant after shading with zigzags.

The main products of zergers was the women's jewelry, which enjoyed great demand among all segments of society due not only to their aesthetic nature, but also to a number of functional values associated with the customs, ceremonies, with all the ideological and religious complex. Most jewelry could be found in female costume. This was associated with a particular sacred sense given in many cultures to the woman as to mother, the basis of the microcosm; the nomads did not practice wearing purdah, separate meals, the harem, which in Muslim culture played a role of the veil, hiding the true face of what was really valuable for the society or the family micro-society.

Sh.Zh. Tohtabaeva in her article "Signs of the silver book" notices that "Subject to the information that can be read from the item, such item is the text of the culture. At that, only the upper cover can be "read", whereas its deep content appears only in the ceremonies. "

"Thus, various decorations on the costume could show you the owner's ethnicity, social status and even his state of mind", writes Sh.Zh. Tohtabaeva in her article [10, p.78-83].

"Moreover, the absence of jewelry in the woman's costume meant the mourning and, to the contrary, their presence in the toilet evidenced of a prosperous life of the mistress, and, therefore, of the whole family. It was the jewelry that emphasized the girl's attributes, added to her femininity and sex appeal. The plait ornaments emphasized the length and thickness of her hair, the bracelets and rings have attracted gaze to the girl's wrists and delicate fingers, the belt stresses her slim waist, and the necklace – her beautiful chest".

In the life of Kazakh women, the jewelry played an important role. They were the epitome of beauty, hope for happiness, and faith in the miraculous powers of nature which could protect from disease, misfortune and evil. Therefore, the Kazakh women used to wear from childhood to death certain ornaments which matched their age and social status. For example, the very first ornaments in the form of amulets were put on the little girl already in her newborn age. [6, p.2]

Studying the decor in the women's clothing, I.V. Zakharova and R.D. Hodzhaeva noticed that "Most often the women decorated their jackets, especially waistcoats. Even not very rich girls would have festive jackets, trimmed with embroidery, lace, coins, etc. The richer was the owner, the more expensive her embroidered jacket would be. Ornaments were the same as for the dresses. ... Jewelry lace in the form of tapes and ribbons with fringe stitched at the edges of the jacket and on waist, were popular in West, East and Central Kazakhstan. ... The jackets were buttoned with silver buckles ("қарсырма", "қаптырма") with hook and loop. Those who could not buy jewelry buckles, would use for this purpose silver rubles half rubles and even a small silver coins. "[11, p.73-74]

Women in the Kazakh steppe worn jewelry since childhood, all their life have been linked with the jewelry. Nurilya Shakhanova in her article "The traditional clothing of the Kazakhs" divides the growth of girls and boys by age stages: "The second period of childhood covered the age from about 8 to 12 years for boys, 7-11 years for girls. In this age, their sexual differentiation increased: the beds for brothers and sisters were separated; starting from 8-9 years old, Kazakh girls began to wear small earrings and a thin flat bracelet." "The next age stage

according to N. Shakhanova is the completion of puberty, which is around 12-15 years for boys, 11-13 years for girls. The costume of teenage girls received plait ornamentals, earrings, detachable pectorals ("алқа", "өңірсhe"), etc. Often it was not the full set of jewelry, but some parts of the set, which appeared in full in the costume of older girls." "A girl between her 13 and 15 years was considered as a "girl of marriageable age". The costume received some specific elements which marked her belonging to the premarital age. For The girls these elements were, first of all, the ornamentals. The researchers noted that at 15-16 years' old the girls wore on holidays the full set of silver jewelry: plait ornamentals, earrings, pectorals, bracelets and rings. Ornamentals for plaits were part of the girl's suit; after marriage, young women still wore them under the headdress, but then took them off. Some of them passed their ornamentals for plaits to their younger sisters or presented them during their marriage to the girls from her husband's family, either kept them for their growing daughters" – noted the researcher N. Shakhanova [12].

Thus, whole life of a Kazakh woman, from birth until death, was associated with ornamentals.

Conclusion.

In the modern jewelry art, the Kazakhs face both some technological problems and are in search of new fresh ideas and approaches in the design of jewelry. Mass-market is mostly full of items of similar design, with no diversity in the design of jewelry items; the items are not distinguished by high quality of manufacturing; that is why most popular is the jewelry imported from neighboring countries. Jewelry made with the use of individual elements of the traditional Kazakh culture, but in modern design, are highly artistic items. Such items are generally in demand in the theater costumes or costumes of contemporary artists working in the genre of the Kazakh national art. These items are usually the created in a single copy on the personal order. (See attached Figure 7). Basing on the ancient traditions of jewelry and contemporary approaches to the ornamentals' design, the Kazakh jewelers - zergers could create jewelry that would be in a certain demand both domestically and abroad.

Traditional jewelry is an important element of Kazakhstan's material and spiritual culture, which is a sign of deep symbolic content focusing a lot of information about the creative potential, cosmological ideas, ethical and aesthetic preferences of its creators.

This phenomenon involves the identification of the inner nature of jewelry, the world view of the nation to determine its place in the formation of ethnic national identity.

Analysis of pieces of jewelry has shown that in Kazakhstan the traditional ornamentals had both the aesthetic value and magic and religious functions, as well as served for differentiation of age and level of prosperity.

In order to maintain production techniques, enrichment techniques and ornaments of their region, the zergers customize their items on the basis of the preserved ancient pieces of jewelry. Thanks to that, the regional area of Western Kazakhstan has the ability to retain the identity of ornamentals without abrupt changes.

Thus, the results of the study of traditional jewelry and demand for them at the current stage lead to the need to address the problem of preserving the cultural heritage and its transmission to the future generations. It becomes obvious that it is important to develop in young people the sense of preservation of this heritage in order not to lose their identity. The spiritual experience of each ethnic group, which has universal significance and value, is important for preservation of national traditional culture, spiritual space.

1. *Materials of the Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage; the materials used were taken from the web-portal*

[http://www.conventions.ru/view_base.php?id=129]

2. *Materials of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage; the materials used were taken from the web-portal*

[http://www.conventions.ru/view_base.php?id=132]

3. *Materials of the State Program of the RK "Cultural Heritage"; the materials used were taken from the web-portal*

[<http://www.madenimura.kz/ru/>]

4. *"Influence of globalization on the culture and values" - [<http://credonew.ru/content/view/510/30/>]*

5. *Nurpeisov M.I. Jewelry Art of Kazakhstan of XIX-XX centuries // History of Kazakhstan: materials for higher education. - 2011 - № 6. P.84-86.*

6. *Yudin M. "Jewelry Art of Kazakhstan"*

7. *Orazbaeva N.A. Selection of women's jewelry made by Western Kazakhstan craftsmen from the collections of the Central State Museum of the Kazakh SSR / N.A. Orazbaeva // News of the 8.Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Social series, № 6. - Alma-Ata, 1968;*

9. *Progrnaevsky E. Poetry and History in Metal // Business week – 2008. – May 09 (№18) p. 14-15.*

10. *Nurfeizova N. B. Jewelry Art of Kazakhstan // Central Asia Monitor. – 2008. – July 11-17, p.7*

Резюме

В статье раскрывается анализ сохранности, возрождения и востребованности традиционных ювелирных украшений казахского народа в современной жизни, с целью сохранения культурного наследия казахов.

Summary

The article analyzes the preservation, revival and relevance of traditional jewelry of the Kazakh people in modern life, in order to preserve the cultural heritage of the nation and its identity.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В СТРАНАХ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ АЗИИ В КОНТЕКСТЕ МОДЕРНИЗАЦИОННОГО ПОДХОДА

А.Е. Тойганбаева – *Докторант PhD, кафедры международных отношений
КазУМОиМЯ им. Абылай хана*

В рамках глобализации мировой экономики, особую значимость приобретает изучение роли государства в процессе модернизации. Как отмечается в докладе Всемирного банка «Государство в меняющемся мире», «Далеко идущие изменения в глобальной экономике вынуждают нас вернуться к базисным вопросам о государстве: какова должна быть его роль, что оно может делать, что не может и как действовать наилучшим образом» [1].

Необходимо отметить, что государство играет системообразующую роль в экономике всех стран, а в трансформационных процессах в особенности. Государство призвано инициировать модернизационные процессы, обеспечивая их соответствующими концепциями, стратегиями, правовыми и административными ресурсами.

Базовой моделью для современных экономических отношений можно считать модель Европы. Она стала основой для выработки моделей для других стран и регионов. В Европе в течение продолжительного времени благодаря военной мощи и колониальной политике, а потом стабильности и более конкурентоспособной продукции, произошла концентрация основного мирового капитала. Становление фундаментальных отраслей хозяйства заняло относительно долгое время, и частный капитал принял в этом основное участие (еще в XVIII веке частный сектор здесь осуществил промышленную революцию). Существовал сравнительно платежеспособный внутренний рынок. Войны и разрушения, от которых пострадали основные сектора экономики и XX веке в итоге оказались лишь неким замедлителем для их последующего развития, временно усилив роль государства как регулятора. [2]

Европейская модель стала базой для американской модели экономического развития, будучи удачно приспособленной к местной экономической специфике, во многом определив выход страны на передовой рубеж мировой экономической системы. Новый валютный порядок 50-х гг. и свободное хождение в мире западных валют, используемых как средство платежа и накопления, еще более укрепили господствующее положение группы стран над остальным миром.

В США в течение четырех десятилетий после Великой депрессии, несмотря на традиционную приверженность ценностям экономической и личной свободы, осуществлялось активное государственное вмешательство в экономику на основе кейнсианской теории. С начала 1980-х годов роль государства в экономике США имеет тенденцию к ограничению [3].

В современной экономике государственное вмешательство осуществляется с целью ускорения или замедления рыночных процессов, либо направления их в определенное русло с помощью субсидий или налогов, а также прямым регулированием активов с прямой ответственностью за занятость и управление большим числом рабочих. (А.Шонфильд). Так было с большей долей французской сталелитейной промышленности, перешедшей в государственное владение в 70-х гг. и шведским кораблестроением.

В широком смысле, сильное государство оценивается не по величине госсектора или доле перераспределяемого ВВП, а по эффективности решения базовых проблем: стабильность политического строя, устойчивость хозяйственного развития, безопасность и правопорядок, предоставление общественных благ и обеспечение достаточных государственных доходов для реализации этих функций.

Если на Западе роль и функции государства в социально-экономическом развитии обществ видоизменялись естественно-историческим путем, вместе с переходом капитализма от одной фазы к другой, то в развивающихся странах дело обстояло иначе. После первого постколониального этапа – этапа национально-государственного строительства, главной общей функцией государства стала выработка и реализация модернизационной стратегии «догоняющего развития».

XX век явил миру две модели «догоняющего развития». Одна из них сугубо индустриальная, представленная опытом СССР 30-х годов, Германией 30-х и 40-х гг., стран социалистического лагеря 50-х и 60-х гг. Другая модель в той или иной мере копировала черты постиндустриального развития западных обществ; этой модели следовали Япония в 70-е 80-е гг. и государства Юго-Восточной Азии в 80-е 90-е гг.

Не будет преувеличением сказать, что НИСы Азии на протяжении двух-трех десятилетий демонстрировали миру рекордные темпы роста. При этом в структуре их экономики происходили очень важные прогрессивные сдвиги – неуклонно увеличивался удельный вес передовых отраслей производства, которые полностью соответствовали позднеиндустриальной индустриализации: химической и нефтехимической промышленности, автомобилестроения, приборостроения, оборудования для нужд научных исследований и медицины, бытовой электроники и других технически сложных предметов потребления длительного пользования. В 70-80-е гг. быстрыми темпами росло производство машиностроительной продукции, т.е. средств производства [4].

Обычно различаются два эшелона азиатских НИСов. К первому эшелону относят Южную Корею, Гонконг, китайскую провинцию Тайвань и Сингапур, которые начинали ускоренную индустриализацию в 60-е годы, вслед за Японией. Страны второго эшелона – это Малайзия, Таиланд, Индонезия, отчасти Филиппины, ступившие на путь индустриального развития позже, в конце 70-х – начале 80-х годов. (При этом Филиппины, несмотря на определенные успехи по части индустриализации, выполняют своеобразную «функцию исключения» – в отрицательном смысле – из общей картины региона, о чем свидетельствуют многие показатели социально-экономического развития этой страны). Между ними, конечно, было немало различий, которые сохраняются и поныне: в размерах территории и уровнях развития, в социально-экономической структуре, этническом составе населения, конкретных методах политики форсированного роста, культуре и традициях. В одних странах сложился мощный государственный сектор экономики (Сингапур, Тайвань, Индонезия), в других развитие обеспечивал частный сектор, хотя и под жестким государственным контролем (Южная Корея, Таиланд). Одни (Гонконг, Сингапур, Малайзия) активно привлекали прямые иностранные инвестиции, другие (Южная Корея) использовали главным образом внутренние резервы и отчасти – заемные средства. Однако в развитии всех азиатских НИСов были общие черты, которые, собственно, и позволяют говорить о восточноазиатской модели, ускоренной модернизации, опуская различия между странами региона [5].

В развитии азиатских НИСов принципиально важную роль играло государство, нередко управляемое доминирующей массовой партией (ПАП в Сингапуре, УМНО в Малайзии, Гоминьдан на Тайване, Голкар – к тому же опекаемый военными – в Индонезии). Вокруг нее происходила национальная консолидация общества и правящей элиты или ее большей части. Государство обеспечивало социальную, идейно-политическую и экономическую мобилизацию общества, последовательно определяя приоритеты и стратегию развития. Разумеется, для осуществления такой стратегии необходимы авторитарные политические режимы, которые обеспечивали необходимые политические и институциональные условия для решения модернизационных задач («авторитаризм развития»). [6]

В экономическом плане развитие восточноазиатских НИСов описывается моделью «летающих гусей», которую реализовывало государство [7]. По японскому опыту суть этой модели состояла в том, что постепенно каждая страна осваивала производство все более сложных в технологическом отношении товаров. При этом «гусиная стая» ориентировалась в основном на внешние рынки, в большей степени – из-за объективной ограниченности внутреннего рынка, хотя на первых порах индустриализация в ряде стран региона была направлена преимущественно на замещения экспорта. В результате ориентации на внешние рынки (outward-looking development) азиатские НИСы по такому показателю интеграции в мировую экономику, как отношение экспорта и импорта к ВВП уже в 80-е годы сравнивались с крупными странами ЕС (Великобритания, Италия, Франция).

Поскольку же экспортная ориентация НИСов опиралась все в большей степени на освоение современных технологий, это обеспечивало Восточной и Юго-Восточной Азии прочную основу для интеграции в мировую экономику. Вместе с тем, большую роль в модернизации стран НИСов сыграло рациональная организация труда на предприятиях всех уровней экономики. Так или иначе, в больших (Корея, Сингапур) или меньших (Таиланд, Индонезия) масштабах, НИСы Азии осуществили «революцию управляющих», которая помогла им повысить эффективность и конкурентоспособность экономики.

Обращает на себя внимание и то обстоятельство, что быстрый рост всей экономики, Восточной и Юго-Восточной Азии (включая Китай) был более сбалансированный, чем в других странах; стремительный подъем индустрии сопровождался быстрым ростом аграрного производства, т.е. по существу подтягиванием, по мере возможно, аграрной периферией до уровня индустрии, т.е. модернизация экономики и общества Восточной и Юго-Восточной Азии была более всесторонней. [8]

Нельзя не отметить, также особенно в отношении первого поколения «тигров», что огромное значение для их быстрого развития имело наличие относительно дешевой, но качественной, сложной (т.е. способной к смене одного конкретного труда на другой, к освоению новых трудовых операций), быстро совершенствующейся и обучаемой рабочей силы.

Не стоит упускать из виду и своеобразное культурное наследие стран и народов региона, традиционная приверженность китайцев и корейцев к общинно-корпоративным принципам, уважение к авторитету государства, способствовало успешной политике развития. Еще большую роль в процессе восточноазиатской индустриальной модернизации сыграл идеологический синкретизм, поиск гармонии в многообразии, готовность к изменениям при одновременном сохранении преемственности в развитии [9].

Важной чертой ускоренной индустриальной модернизации Восточной и Юго-Восточной Азии явилось уменьшение социального неравенства, по мере роста индустрии, впечатляют достижения НИС по ряду социальных показателей, в частности продолжительность жизни возросла в Южной Корее и Малайзии с 55 до 70 лет.

Таким образом, можно сказать, что восточноазиатская модернизация свершилась во многом благодаря традициям, вместе с тем, говоря об индустриальной модернизации в Азии необходимо отметить, что эта модернизация в значительной степени сопрягалась с процессами постиндустриализации в странах Западной Европы, Канаде, отчасти в Японии. Азиатские НИСы извлекли пользу из кризиса позднеиндустриального производства всей фордистко-кейнсианской экономики в наиболее развитых странах. Восточная и Юго-Восточная Азия сумели предложить потребителю качественные и дешевые изделия массового спроса, производство которых в странах Запада становилась невыгодным. В свою очередь часть предприятий была переведена в Азию из западных стран и в частности экономический взлет второго поколения «тигров» Малайзии и Таиланда непосредственно сопряжен с потоками прямых инвестиций из Японии, где было перенакопление промышленного капитала. В результате экспортной экспансии НИСы Азии освоили обширные ниши на рынках промышленных товаров развитых стран [10].

И все же главным в экономическом развитии «тигров» была промышленная политика, именно в проведении последовательной промышленной политики, проявилась ведущая, ключевая роль государства в ускоренной модернизации азиатских НИСов.

Промышленная политика осуществлялась даже властями **Гонконга** который дает нам образец одной из либеральных экономик не только в Азии но и во всем мире. Власти Гонконга обеспечивали стабильный административный и макроэкономический режим для развития экономики, а также следили за тем, чтобы соблюдались принципы свободной конкуренции. Они уделяли пристальное внимание образованию и подготовки рабочей силы, предоставляли земельные участки для земельного строительства. В Гонконге действовал Центр производительности, который оказывал предпринимателям различные услуги технологического характера по совершенствованию производства [11].

Надо отметить, что успешное осуществление принципов *laissez-faire* в Гонконге было подготовлено всем предыдущим опытом хозяйствования в колониальный период деловыми и культурными связями с метрополиями. В Гонконге промышленная политика государства предполагала прямое вмешательство в экономику, чтобы ускорить модернизацию.

Характерной чертой промышленной политики **Сингапура** была ставка государства на союз частного иностранного капитала и сильного госсектора. Государство начало стимулировать создание

новых отраслей и готовить кадры для промышленности и в 80-х гг. Сингапур освоил производство бытовой электроники, высокоточного металлообрабатывающего оборудования и оптических приборов. Его предприятия специализировались также на изготовлении технически сложных деталей для других стран. Такая производственная кооперация не требовала глубоких проработок и при наличии дисциплинированной рабочей силы позволяла экономить на издержках производства [12].

Активная промышленная политика **Южной Кореи** предусматривала экспортную ориентацию, мотором корейской экономики были опекаемые авторитарным государством крупные компании чеболи. Государство побуждала их к выполнению модернизационных программ, как экономическими, так и административными методами [13].

Перемены, происходящие в современном Казахстане на протяжении последних лет, могут быть рассмотрены как очередная модернизация, но осуществляемая в принципиально иной исторической ситуации, когда ряд наиболее развитых стран мира уже вступил в новый этап развития, определяемый как постиндустриальное или информационное общество. Происходящий процесс модернизации в Казахстане можно отнести к эндогенно-экзогенному типу (заимствование некоторых элементов цивилизации западного типа без глубокого изменения социально-политических отношений, которые сохраняют традиционный характер). Характерной особенностью казахстанского типа модернизации является сочетание различных собственных и заимствованных институтов и традиций (частичная модернизация с имитацией результатов). Из-за слабости гражданского общества и исключительной роли, которую играет государство, в Казахстане модернизация общества во многом подменяется модернизацией государства [14].

Изучение опыта НИС проводится не с целью полного его копирования, а с точки зрения целесообразности применения некоторых нюансов при разработке стратегии развития. Казахстан, также как когда-то азиатские страны решает задачу выбора стратегии развития, способной вывести страну на лидирующие позиции. Первый шаг в этом плане сделан в Послании Президента РК «Казахстан-2030», в котором нашли отражения государственные программы, запланированные в стратегии ресурсосбережения и перехода к рынку:

- программа насыщения рынка потребительскими товарами, включая продовольствие;
- программа развития экспортного потенциала Казахстана, которая вбирает в себя создание наукоемких производств, развитие и реорганизацию предприятий оборонного комплекса;
- программа развития импортозамещающего производства, которая решает задачу экономии валютных ресурсов;
- программа развернутого строительства жилья, что позволит иметь важную составляющую рыночной инфраструктуры – рынок рабочей силы [15].

Таким образом, обобщая вышеизложенное можно отметить, что государство играет системообразующую роль в экономике всех стран, а в трансформационных процессах в особенности. На Западе роль и функции государства видоизменялись естественноисторическим путем, а в развивающихся странах главной общей функцией государства стала выработка и реализация модернизационной стратегии догоняющего развития. Перспективы адаптации для Казахстана стратегии НИС очевидны, в РК именно государство становится локомотивом модернизации и только ему присуще право выбора стратегии индустриализации; экспортноориентированный путь развития страны, предложенный государством является наиболее перспективным.

1. *The State in a Changing World. World Development Report, 1997 // Oxford University Press, 1997.*
2. *Ellwood, Rebuilding Europe: Western Europe, America, and Postwar Reconstruction. Longman, - London, 1992, - 272 p.*
3. *Бопиева Ж.К. Государство и рынок: тенденции изменений и модернизаций // Сб. научных трудов Института регионального развития. - Караганда, 2002, Выпуск восьмой, - С. 146.*
4. *Михалев В.В. Проблемы индустриализации стран АСЕАН. - М., 1989, - с. 16-17, 19.*
5. *Красильщиков В.А., Белоусов А.Р., Гутник В.П., Клепач А.Н., Кузнецов В.И. Модернизация: Зарубежный опыт и Россия. - М.: Информарт, 1994. – 115 с.*
6. *Хорос В.Г., Мирский Г.И., Майданик К.Л. и др. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. - М., 1996, - с. 108-123.*
7. *Akamatsu K.A Historical Pattern of Growth in Developing Countries // The Developing Economies, 1962, March-August. Vol. 1. #1.*
8. *Amsden A. Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization. - N.Y.: Oxford Univ. Press, 1989. – XVI. - 379 p.*

9. *Goh Keng Swee Wealth of East Asian Nations, Kuala Lumpur, - Hong Kong, 1995, - pp. 281-282.*
10. Красильщиков В.А. Модернизация и Россия на пороге XXI века // *Вопросы философии*, 1993, №7, - с. 40-56.
11. *Lall S. Technological Capabilities in Emerging Asia // Oxford Development Studies, 1998, vol.26, N 2, June, - p. 228-242.*
12. *Low L., Toh M.H., Soon T.W., Economics of Education and Manpower Development: Issues and Policies in Singapore. - Singapore e.a.: NUS Press, 1991. - X, 212 p.*
13. *Song Byung-Nak. The Rise of the Korean Economy. 2-nd ed. Hong Kong. - N.Y., 1997.*
14. *Бониева Ж.К. Теория модернизации как разновидность теорий общественного развития // Вестник ассоциации экономистов Казахстана №1, - Караганда, 2003, - С. 60.*
15. *Назарбаев Н.А. Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. - Алматы: Білім, 1997., - с. 333-334.*

Түйін

Аталған мақалада Батыстың дамыған елдеріндегі мемлекеттің рөлі қарастырылады. Автордың көрсетуінше мемлекеттің модернизациялық үрдістердегі орны мен рөлі өзінің тұжырымдамалары мен бағдарламалары арқылы оны жүзеге асыруымен анықтала түседі. Батыста қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуындағы мемлекеттің орны мен қызметі табиғи-тарихи жолымен анықталса ал Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінде мемлекеттік басты қызметі «дамуды қуып жету» модернизациялық бағдарламаларын іске асыруда көрінеді. Сонымен бірге мемлекеттің рөлі оның формасының әртүрлілігіне байланысты арта түседі. Оңтүстік-Шығыс Азия елдерінің тәжірибесі көрсеткеніндей мемлекет қана бюрократиялық капитализмнің құрылымдарының қалыптасуында маңызды рөл ойнап нәтижесінде дамыған елдердің ГТР жетістіктерін өздерінің экономикалық дамуында тәжірибие ретінде алып индустриализация үрдісін аяқтайды.

Қазіргі Қазақстандағы соңғы жылдардағы болып жатқан өзгерістер ретінде модернизацияны айтуға болады. Әлемнің дамыған елдері постиндустриалды немесе ақпараттық қоғамға өтуі барысындағы біздің қоғамымызда жаңа тарихи жағдайды көрсететін қағида жүзеге асырылды. Қазіргі Қазақстандағы болып жатқан үрдісті дәстүрлі әлеуметтік-саяси қатынастарға терең өзгеріс әкеле қоймаған батыстың өркениеттік белгілері бар даму түріне жатқызуға болады. Қазақстандық модернизация түрінің негізгі сипаты әртүрлі құндылықтар мен дәстүрдің және институттардың араласуындағы және мемлекеттің орны мен рөлінің маңыздылығы сақталынған болып табылады.

Summary

This article is about the role of government in the South-East Asian countries. The author noted that the State initiates a modernization processes providing them by concepts and strategies. In the West, the role and functions of the state in social and economic development of society have changed the natural-historical way, and in South-East Asia, the main function of the state was the implementation of the modernization strategy of "catching up." And in accordance with this increasing the role of the state and modified it's various forms. The experience of several countries in South-East Asia shows that the state has played a crucial role in the formation of structures of bureaucratic capitalism, which allows them in short historical period to learn from developed countries to achieve the STR and complete the process of industrialization.

The changes taking place in contemporary Kazakhstan over the past years can be considered as the next modernization. Implemented the principle of a new historical situation in which a number of the most developed countries have already joined the post-industrialization and the Information Society. Originating in Kazakhstan as a whole process can be attributed to endogenous exogenous type (borrowing some elements of Western-style civilization without profound changes in the socio-political relations that preserve the traditional character). A characteristic feature of theKazakhstan type of modernization is a combination of own and borrowed various institutions and traditions and the unique role played by the state in Kazakhstan.

**«НЕ ҮШІН МҮНДА ОТЫРМЫН? ТАҒДЫРДЫҢ ЖАЗУЫ...»
ГУЛАГ-ТА БОЛҒАНДАР КӨЗІМЕН**

Д.Ұ. Хамидуллина – Абай атындағы ҚазҰПУ докторанты

Біздің елімізде өткен ғасырда әлеуметтік-саяси және экономикалық өзгерістер көп болды. 1930-1950 жылдары кеңестік тоталитаризм, лагерлік жүйе біздің қоғамымыздың дамуына әсер етті. Ең қысқа мерзімдерде әкелген шығын құрылыстарда күштеп еңбек еткізген, мәжбүрлеген қатал жолмен келді. Қазақстанда ГУЛАГ тың бір бөлшегі Қарлаг жұмыс жасады. Қарлагтан миллионға тарта сотталғандар өтті. Ол ПХК-ның 42 лагерінің ішінде тұтқындар саны бойынша 9 орынды иеменді. Қарлаг мемлекет ішіндегі мемлекет болды. Басында бұл өндірістің ауданы болды, кейіннен өндірістік бөлімшелер деп өзгертілді, 1932 жылы бастап лагерь бөлімшелері деп аталды. Қарлагтың бүкіл даму тарихында оның бөлімшілерінің саны өзгеріп отырды. Егер 1933 жылы 1 қаңтарында Қарлаг территориясы 9 лагерь бөлімшесіне бөлінсе, ал 1955 жылы олардың саны 33-ке жетті. Лагерь бөлімшелері Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің (ИТЛ) кең байтақ территориясының түрлі участкелеріне, қазіргі Қарағанды облысының Мичурин, Тельман, Жаңа Арқа сияқты шет аудандарына орналастырылды.

Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің толтырылу лимиті жылдар бойы бақылау да болды. Тізімдік құрам бойынша 1931 жылы – 12174 адам есепте болса, 1941 жылы – 51404 адам, 1950 жылы – 54180 адам болды. 1931-1959 жылдар аралығында Қарлагта барлығы 800000 адам отырып шықты [1].

Аталған лагерьлерде тұтқындалып, жазасын өтегендер ішінде көзі тірі адамдар саны да аз қалды. Тағдырларын күрт өзгерткен тоталитарлық саясаттың зардабын өмір бойы көрген адамдар қиындықпен шаршамай күресе білді. Маңдайына басылған таңбадай болған «халық жауы» атпен өмір сүру оңайға түспеді. Сондай қиын тағдырдың қасіретін көргендердің бірі Кама Уло. Ол 1928 жылы дүниеге келген Эстония азаматы. Қазақстанда Песчанлагта 1952-1954 жыл аралығында 58 баптың 1а тармағы бойынша 10 жылға бас бостандығынан айрылғандардың бірі [2].

Тарту университетінде 1951 жылы орман шаруашылығы мамандығында 4 курста оқып жүрген кезім. Мектепте оқып жүрген кезімізде 1946 жылы жасырын ұйым құрылып, оның құрамында 1928, 1929 жылдары дүниеге келген 12 адам, яғни 10-11 сыныптың оқушылары кірген болатынбыз. 1951 жылы 5 жыл өткеннен кейін ұйымда болған сыныптас 12 адамды тұтқынға алды, «жасырын ұйымда болғаны үшін» деген айып тағылды. Бізді лагерьге вагондардармен айлап жол жүріп әкеліп, карантин жұмыстарын жүргізді. Келген жерімізден құрылыс объектеріне жіберді. Бұл жердің Қазақстан, Песчанлаг лагері екенін білдік. Карантин уақыты қанша уақыт созылғаны есімде жоқ, бірнеше күн өтті, айналамыз ашық, алаң жер, дала болатын. Су құбырын екі метр тереңдікте қазу тапсырылып, қолымызда сүймен, күрек берді және мұз болып қатып қалған жер болды. Мұзды ойып жерді қазып қойсақ, ертесіне мұз сонша қалыңдықта қайта қатып қалып, жұмыс өнбей қайта жасауға тура келіп отырды. Қар жауып болған соң қазған жерді қармен жауып қою тәсілін ойлап тауып, жұмыс өне бастады. Қажеттілік туындауына байланысты осындай айлаулық істер аяқ астынан ойымызға келіп, туындап жатты.

Біздің арамызда екі қазақ студенттері болды, оның бірінің бойы қысқа еді, ауыр жұмыстарға төзе алмады, екіншісінің бойы ұзын болатын. Жұмыс жасалып болған мезетте бұл жұмысты комсомол екіпінділері жасаған етіп тіркеп жіберді.

Хат алысу мәселесі 1951 жылдардың бастапқы кезінде ауыр болатын, жылына екі хат жіберуге келісім берілді. Сәлемдеме зат жіберу келген кезде үйге алдым деп жазған ашық хат жазуға рұқсат етілді. Тәжірибелі адамдар отбасыменмен байланысты үзбеу үшін ашық хаттарды сәлемдеме келмесе де жіберуге кеңес берді. Бір белорус жігіт сәлемдеменің бірден келгеніне сезіктенді «сенің қандай еңбегің бар, сәлемдемені артынша алатындай?» деді, бұл өте әділ ескерту болатын және оған өз құпиямды ашуыма тура келді. Мен ағаш өңдейтін целлюлоза комбинатында жұмыс істедім. Ауа райы өте қатал болатын, қысты күні бізді -33 градуста жұмыстар жасауға жібермеді. Жұмыстардың басым бөлігі вагондар және машиналарға құрылыс материалдарын, жүкті тиеу болды.

Эстондықтардың еңбекқорлығы мен адал жұмыс істейтіндігін білген орыстың ағаш шеберханалық бригадалары өз жоспарларын орындамағандықтан эстондықтардың еңбегін пайдалануға көшті. Шеберханаларда майда және нәзік бұйымдар, есік және терезелер жасады. Бригадада жазғытұрым біз 70 адам жылыжайларда даярлық жұмыстарын, қазу жұмыстарын жүргіздік. Энцефалит ауруымен

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж.

ауруыма байланысты маған жеңіл жұмыстарды берген, онда офицерлердің дивандары және шкафта-рын жөндеймін. №8 Песчаный өте тыныш лагерь болды. Тамақтану мәселесіне келсек біздерге берген тағам түрлері астық дақыл геркулестері, жүгері, балық және көп бөлігі нан болды. Маскара тұздықты түрі қызыл ащы балық, ұзақ уақыт жегеннен соң мұндай балық иісінен жеркөнушілігіміз пайда болды. Мөлшер бойынша адам басына берілетін нан 600 грамм болды. Маған қосымша 100 грамм нан көбірек беретін өйткені менің бойым ұзын 183 см болатын. Басқарма басшысы бізге үнемі былай қайталайтын «егер менің белорус бауырларым осында қалай тамақтандыратындарын білсе, олардың барлығы мұнда келер еді» дейтін. Ай сайын үйден жіберулер келеді, елде менің ата-аналарым қалған болатын. Тінтулермен келген сәлемдемені талқандап тастайтын. Бір күні апам майдың ортасына хат салып жіберіпті, күзетшілер ол хатты тауып алды. Бір күні әлсіреп қалып ауруханада жататын болдым. Кейін ағаш шебері болған соң еңбекақы алатын болдым, сол кезде қаражатым өзіме мольнан жететін. Кішігірім дүкенде кәмпит, нан сататын болды. Үйінен жіберулер алмайтын жігіттер артында тұрып, меннен қалған тамақтарды жеулеріне мәжбүр болды. Жалақымызды алып, үйден жіберулер келген мезгілде түрме беретін таңғы асты ішпейтінбіз.

1954-55 жылдарды аспаз және күзетші сияқты түрме қызметкерлерімен келісіп, танысып, жақсы араласып, кейін лагерьдің ішіне шампандарды әкелуге мүмкіндік пайда болды. Бұл рождество мерекесінде болатын. Елге енді күзетшілер және аспаздар арқылы хат жіберіп отырдық, бір жылда 2 хат жіберу керек деген тыйым бізге тосқауыл болған жоқ. Түнде олар хат тасып, мүмкіндіктерінше өз көмектерін тигізіп жатты. Лагерь қызметкерлері арқылы кейбір адамдар өз ескетеліктерін, кітап, газеттерді сыртқа шығара бастады. Біздің лагерь келген тұтқындарды таратушы лагерь болатын, әртүрлі лагпункттерге біздің лагерь арқылы жіберетін болды. Киім мәселесіне келсек біздің түрмеде қыста аяққа пималар, үстімізге фуфайкалар, жартылай пальтолар, жүннен тоқылған киімдер, тымақтарды киюге рұқсат берді. Менде өзімнің меншікті жапон әскерилерінен қалған бас киімім болатын. Басымнан соны үнемі тастамайтын болдым. Ұрлық, төбелес пен жанжал біздің лагерьде болмады. Бір күні таңертең барактан өлген екі адамның сүйегін табылды, тыныш лагерьдегі бұл оқиға біз үшін түсініксіз жағдай болды. Дамыған клубтар аз еді, монша, төсек-орындарды ауыстыру үнемі графика бойынша болып тұрды.

Жаздықүні ыссыға лайық жұқа киім, майка киетінбіз. Киіміздің төрт жерлерінде сан бекітіліп тұратын, бірінші нөмірлері кеуде тұсында, бірі арқамызда, аяқтарымызда және тымақта немесе бас киімде. Барлық мына киім-кешектерде номер қадалған жердің асты тесік болған, қашқын киіміндегі номерді алып тастаса да асты тесік болып тұрады, сол бойынша оның қашқын екендігін тез білуге болатындығы белгілі болды. Матада екі әріп және нөмірдің үш мәндері жазылады. Тұтқындарды жұмыстарға бөлу таңертең болады, онда фамилияны айтса, ол нөмірін айтып жауап береді, немесе керісінше нөмірін айтса фамилиясын айтып сол жерде бар екендігін тексеру кезінде білдіреді.

Лагерьден екі километр қашықтықта ағаш шеберханада жұмыс жасадық, жұмыс күні басталғанша барлық адамдарды санайтын болды, олардың санын фанераларға жазып, саны келмесе сүртіп тастап қайта санап болғанша барлық уақыт кететін. Лагерьлерде таңертең таңертеңдік ас ішіп болған соң, вахтада кезегіміз келгенше бірнеше уақыт күтетінбіз, өйткені олар бастапқыда жұмысшыларды жібереді, олар болған соң мамандарды жібереді, шашылып жатқан кірпіштерді басымыздың астында салып, жұмысшыларды жібергенше күтіп жататынбыз. Сотталғандарды күзетшілер жетер жеріне дейін иттермен жан жағымызда қарауылдап келе жатады, күн қатты салқын, тізеден келетін қар, қамаудағылар жолмен келе жатамыз, ал күзетшілер қалың қарда тобықтарынан келетін тонмен әрең ілесіп, қарға омбығып келе жататын еді. Қолдарында қару мен қабаған иттері бар, белгіленген жерге жеткенше қалың қардан әбден шаршап кететін.

«Оңға адым, солға адым қашу болып есептеледі, қарауыл еш ескертусіз мылтық қолданады» деген сөзді өз арамызда «намаз оқу» деп атап, оны кіру және шығуда үнемі қайталанатын. Бригадир бәрімізге жұмысты қағазы тарату арқылы бөліп берді. Вагондар мен автомашиналардың үстіне жүк тиеу, жүк түсіру жұмыстарын жасадық, уақыттың барлығы сол адамдарды санап, есептеуге кететін. Аз ғана уақыт жұмыс жасап, түскі тамақ ішіп, сонан соң таныс эстондықтардың бригадасына барып жүретіндей уақыт көп болды. Қол сағаттарын тағуға рұқсат берген мезгілдер туды, сонан соң мен тапсырған заттарым арасынан өз сағатымды сұраттым, бірақ сағатымды бостандыққа шыққанша таға алмадым. Отанға оралған соң сағатымды сұрағанымда, сағатты лагерьлерге жібергендігі жайлы айтты, сонан соң кері сұратып бұл сағатты қайтарды. Кейбір жағдайларда осындай жолда жүрген әр түрлі заттар ызым-қайым жоғалып кеткен кездері де болды.

Соғыс табысы туралы кинолар, аптаның оқиғаларын, ағымдағы шолуларды далада үлкен жаялықтарда көрсету кезінде өз сүйіктімді көрдім, оны өзінің бапкерімен Қазақстанға келгені жайлы роликте көрсетті. Фамилиясы Рауце белгілі спортшы қыз болатын. Сол қыз бостандыққа шыққанан кейін менің әйел болды. Мені 1955 жылдың сәуір айында рақымшылыққа ілігіп лагерден босатты.

Оқуымды қайта қалпына келтіру үшін Мәскеуге хат жаздым, сауалымды қабыл алмады, ауылшаруашылық институтының ректорына және жаздым, мен қабылдандым. Әйелім университетте дене тәрбиесі бөлімшесінде еңбек етті, аздан кейін оны сенімді емес адаммен тұрмыс құрды деп жұмыстан сол себепті қуып шығарды. Мені 1966 жылы уездің бас орманшысы қызметін ұсынды, бірақ партия қолдамады. 1976 жылы мен бәрібір бас орманшы болдым, бірақ партияға қабылданбадым [3].

Лагерлерде жазасын өтеп шыққан тұтқындардың тағдырлары бостандықта әр түрлі жалғасты, бірақ бәрінің өткен өмірлерінің іздері бірдей болып қала берді. Өткенді естерінен шығарып тастағысы келсе де, оны ұмыту мүмкін емес болатын. Жүректерінде қалған жазылмас жара, олардың ғұмырында естен кетпес өкініштеріне айналды. Әрине бұл жандардың тағдырлары ұқсас, ер азаматтардың, әйел адамдардың, балалар мен қарттардың әр қайсысының өзіндік тарихы бар.

Түрмелерде еңбек еткен әйелдердің күнінің өте қиын болғандығы жайлы 70 жастаға әжей Керге Хелиа әңгімесінен баяндап берді. 1932 жылы Эстония мемлекетінің Тарту қаласында дүниеге келген. Оның түрмеде отыруының себебі жеңгесінің ағасы фин соғысына қатысқан. Олардың да отбасыларын жасырын ұйыммен байланысы бар деп кінәлап, тұтқынға алған. 1950 жылы 4 ақпанда 58-1а, 58-8 баптары бойынша 16 жасында 10 жылға сотталған [4]. Әңгімесінің соңына дейін көз жасын тоқтата алмай, көптеген нәрсені еске алды.

«Біздерді түгел жанұямызбен ұстады, мен, анам, ағам, жеңгем. Туған қаламызда ағамның үш жастағы және жас та сегіз айлық балалары қалды. Біздерді «бандиттер» деп атады. Жеңгемнің фин соғысында болған немере ағасы болған еді, сол біздің тұтқындалуымызға басты себеп болды. Олар кезінде Финляндияда қалып қойған болатын, одақтарғылар оларға елге келуге бұйрық берді, олар қайтып келеуге ынта білдірмеді, бірақ оларларды келген соң лагерьлерге алдап, ұстап алды. Жауынгерлер бізді орманға апарды, әр түрлі сауалдар қойып, жауап бермеген жағдайда қару қолданатындығы жайлы ескертті. Мен атылған мылтық дауысын естідім, олар анамды өлтірген екен деп ойладым да, барлығын мойындап, айтып бердім.

Ең жаманы 1949 жылы бізді Таллиннен Ленинградқа апарғаны болды. Өзіммен бірге қолымда жылылау киімдерім болды. Ленинградтан көп жер жаяу жүрдік, суық, қабаған иттер және жауынгерлер әлі көз алдымда. Қарттар мен қариялар жылдам жүрмегендіктен солдаттар айғайлады, олар сонан соң өз заттарын, ауыр сөмкелерін тастауға мәжбүр болды. Мен күні аязды, түні айлы және айналасы қар болған аймақты Сібір екен деп ойладым. 1950 жылы 16 жасымда Иркутск облысының қалың орманына жіберді. Біз Сібірде қысты күні ұйықтамай кезекпен от жақтық, өйткені ұйықтап қалсаң үсіп, тоңасың, өліп қалу қаупі туды. Тек қана 20 адам әрдайым ағаш бөренелерді тасыдық және аздан кейін менің сол жақ иығым қатты күш түскен соң қисық болып қалды, қазір иығым орнына келді. 1952 жылы Қарағанды облысындағы Қарабас тас қарьерына жұмысқа аударылдық. Қазақстанға бізді вагондармен апталап жол жүріп әкелді, вагонда адамдар ауруларға шалдықты, көбіне адамдар қантышқақ ауруына тап болды. Барлығымызды барактарға бөліп орналастырды. Біз қатты суықта барактың ішіне барлық отқа жағуға жарамды нәрселерді шөп, отындарды объектен тауып әкеліп, қолтығымызға тығып алып кіретінбіз. Оны байқаған солдаттар жанғыш нәрселерді лақтырып тастауға бұйрық береді, өйткені өздері де отқа жағу үшін пайдалануға. Егерде тастамаған жағдайда олар бізді далаға суық қарға отырғызып қоятын. Біздің басшы сотталғандарды сыртта отырған жерімізден тапқанша суық қарда отыратын болдық. Мен түрмеден босап шыққаннан кейін қатты ауырып, қайғым көбейіп, балалы бола алмадым. Адамдар ұрлық жасап немесе адамдарды қырып-жойып, өлтіріп сол себептен түрмеде отырады, ал мен жылап отырып ойлаймын, «не үшін отырмын мұнда?» деп. Алғаш рет лагерьдің нанын жеу бұл мен үшін сұмдық болатын, есімде әлі бар.

Биік сымдармен қоршалған тас қарьердың күзетшісі «барлық бағыттағы адым қашу болып есептеледі, тыңдамаған жағдайда атып өлтірумен жазаланады» деді. Жауынгер ойынша біреу қашқысы келген сияқты болды деп бізге қарай атқан болатын, біздің қолымыздағы презенттен тігілген қолғаптарымыз сымның аралығына қатты қорқып кеткендіктен ұшып кетті. Мен 1952-54 жылдары тас қарьерде жұмыс істедім. Біздерді босатқан кезде бұл орын туралы ешкімге айтпауға келісіп, шартқа қол қойған болатынбыз. Мен аздан кейін елге оралған соң қажетті құжаттар жасақтау үшін ынта білдірдім, құжат жасау үшін мен отырып келген жерімді айта алмадым, өйткені біздер ешкімге

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. жариялау туралы шартқа қол қойдық. Қазір ойлаймын егер мені сол кезде өлтірер болса, мені іздегендер таппайтын еді, өйткені бұл сол кезде неткен құпия орын болды деп. Тыйым салды, ешкімге ештеңеге айтылмасын делінді, сол жерден жүйкелеріміз әбден бұзылып оралдық. Қазір менде өз естелік кітабым бар, қорқынышты кино сияқты болып көрінеді.

Бізді бір күні темір жолдың қарын тазалауға жіберді. Қардың қалыңдығыннан түрмеге екі вагонды тамақты алып жүре алмаған екен. Түрме басшылары біздің асхананың тамағын жанұяларымен келіп жеп қойған соң, біз бір аптаға жуық уақыт аш жүрдік. Төрт эстондық қыз сол кезде тамақ ішуді, картоп жеуді армандайтынбыз. Қазақстанда су өте тапшы болды, кішкентай сор көл болатын, жергілікті адамдардан жуынып-шайыну үшін су сатып алатынбыз, бір шелек судың құны 10 сомның шамасы болатын.

Егер бір жұмыс күнін суреттесем, әдетте таңертең суға тек қана сұлы ұнтағын сеуіп, таңертеңгі тамаққа беретін. Түскі тамақ бізде, болмаған да емес, кешкі асқа ішінде 50 грамм еті бар сорпа және кішкентай бір тілім нан. Бір күні кешке жас қыздар қайдан алғаны белгісіз бөлше нан әкеліпті және оны бәріміз жапатармағай бөліп жеп алдық. Кім қалай жұмыс істесе, пайыздарына қарай тамақ бере бастады. Бригадир украиндік әйел болатын, оның аты Ульяна, эстондықтар қатты жұмыс істесе де, ол пайыздарды бізге жазбай, өзінің украиналық қыздарына жазып қулық көрсетіп жүр екен. Мен ол әйелмен үнемі ұрысып, жанжалдасып өз пайыздарымызды өзімізге жазуды талап еттім. Басында әр түрлі себеп айтып, кіжініп, мені жақтырмай жүретін, кейін біздің пайыздарымызды өзімізге жөндей жазатын болды да, тамақтарымыздың түрі жөнделе бастады.

Дәрумен тапшылығына шыдамай тауық соқырлығы ауруымен ауыра бастадым, кешке сәл қараңғы түссе, ештеңе көрмейтінмін, көз алдым қараятын еді. Кешке асханаға тамақ ішуге баратын кезде қыздарды ұстап баратын болдым. Түрмелерде қаралатын дәрігер мамандар жоқ болды. Біз балтамен ер адамша тастарды шаптық, қиын жұмыстар істедік, сонан соң кесектерді ұсақтап вагондарға тиіп, жөнелтіп отырдық. Алғашында лагерьде жылына екі хат жазуға рұқсат берілді, хаттарды оқи алу үшін орыс тіліне жаздыратын еді. Қасымдағы үш эстондық қыз үшін хатты мен жазатынмын, себебі олар орыс тілінде жаза алмайтын. Елге жазған хатымда маған темекі салуды өтіндім, өйткені біздің нарядчигіміз темекі шегетін және үйден темекілерді жіберген болатын. Темекіні берген соң ол маған жұмысқа шықпай, баракта қалуыма рұқсат берді. Ауа температурасы жаздықүні өте көп болатын, ауыр жұмыс істеуге де өте қиын болды. Жүректері ауыратындар барлығы шыдай алмай құлап жатты. Мен орамалымды суық суға малып жүрегімнің тұсына қойып қоятын едім. Еркін адамдар түнде тастарды орындарыннан қозғап жұмыс жасайтын, таңертең біздер сол тастарды ұсақтап, жұмысты істеп бітіруге дайындап қоятын едік. Бір күні мұндай жағдай болды, жоғарғы жақтан тастар төмен қарай зулап құлап жатты. Эстонияның солтүстігінен келген бір әйелдің үстіне бос тастар зырғып құлап, әйел сол жерде қаза тапты. Оның екі кішкентай балалары жетім қалды, олардың жетім қалғанына қатты қайғырдық. Вагондарға қиыршық тастарды күректермен тиіп, кешке жұмыстан кейін біз қолымызды сезбей қалатынбыз.

Сібірде жүрген кезімізде пішен шабуға жұмысқа жіберді. Жаңадан қызметке келген жауынгерлердің жұмыс кезегі болатын, біз кашуды ойластырып жүрдік, бірақ екі ойлы болдық. Жаяулап, киім, тамақ жоқ қайда барамыз? деп ойланып, ойымыздан айныдық. Жергілікті адамдар мұндай жағдайлар туралы естіп, басшылыққы хабарлай алатын еді.

Қыстыгүні мақталы киімдер, фуфайка, шалбарлар китінбіз, ал жаздықүні тізеден келетін қара көйлек. Лагерьде біз аяқ киім кимей, жалаң аяқ жүргенбіз, ал ботинканы тек жұмысқа киеміз. Біздің киімдерімізде нөмір болғаны қорқынышты жағдай еді. Арқамызға, кеудемізге, тіземізге, тымағымызға нөмірлер тігілген. Түрме қызметкерлері, әйелдердер арасындағы ұятсыз қылмыскерлер, ұрлық үшін отырғандар саяси тұтқындарды келеке етіп, күліп, мазаларын алатын. Баракта екі қабатты кереуеттер, дәретхана, үлкен терезелері болды. Біздің бөлме 20-25 адам сиятындай үлкен көрінетін.

Клуб, театр болмады, есесіне өзіміз ән айтып, билер ұйымдастыратынбыз. Эстониядығы Таллиндік опера примадоннасы бізбен бір баракта тұрды. Аты-жөні Герда Мурре еді. Біздер кейбір халық билерін жаттап алдық, дайындық жасап аптасына бір рет концерт ұйымдастыратынбыз. Бостандыққа шыққан соң Таллинде Герда Муррені жақсы жұмыстарға шақырды, бірінші опералық пьесада «Накхирде» ойнаған примадонна болды, аудармасы «Жарғанат», оның ерте өліп қалғаны өте аянышты жағдай. Ол өнер көрсеткенде біздің халық түрегеліп тұрып қол шапалақтайтын, қатты сыйлайтын. Лагерьде бірге болған Украина қыздары опералық примадоннаны сахнадан көруге әдейі Таллинге келіп жүрді. Тұрмыс құрды, күйеудің фамилиясын алып Герта Муллама болды.

Тағы бір Сута Велли атты қыз жақсы ән шырқайтын еді. Ол Ресейде жоғалып кетті. Оның қайда екенін білмейміз, байланыстарымызды жоғалтып алдық. Біз әр түрлі әндер шырқап, қол өнер бұйымдарын дайындап мұражайға тапсыратын едік, кейде өздерімізге қажетті бұйымдарымызды да тігіп алатынбыз. Сталин өлген соң ең жақсы кезеңдер басталды. Киімдеріміздегі номерлер түсті, өмір сүру жеңілдеп, тамақтану жақсара бастады.

Маған өмір бойы жылауға тура келді, себебі балаларым болған жоқ, жолдасым да сол себептен бір отбасында менімен тұрмады. Дәрігерлер сұрайды: «Сіздің қалай балаларыңыз жоқ?» деп, мен: «Тағдырым солай...» деп жауап беремін.

Мен 1955 жылдың маусым айында елге қайтып оралдым. Елге ораламыз деген үмітімізде жоқ еді. Біз тағдыры әбден бұзылған адамдар едік, көпшілік ортасында өмір сүріп кету мен үшін қиынға соғатын болар, ауылдық жерге немесе орман арасында өмір сүруге тура келетін шығар деген ой мені үнемі мазалап жүрді. Білімім де болмады, тағдыр қандай қызық 55 жыл өмір бойы адамдармен бір ұжыма жұмыс істеуге тура келді. Шаштаразда жұмыс істедім, өзім оқыдым, сонан соң басқаларды оқыттым, менің оқушыларым болды. Әйелдер арасындағы жұмысты мен 55 жылдан кейін қалдырғаным өзіме таң қаламын.

Еркіндікке шыққаннан соң барлық түрмедегілердің беттері қатты әжім түскен болатын, ауа райы өте ыстық, барлығы әбден күнге күйген күн қабылдаған кейіпте болды. Елге келіп, көл жағасына серуендеуге бардым, әрдайым алды-артыма қарап сескенумен болдым. Түрі әжім-әжім, қап-қара болып көзге оғаш түскен соң болар, жағада бір милиционер меннен құжаттарымды көрсетуді талап етті. Мән жайды айтқан соң, ол мені босатты. Мен енді Сібірден қорықпаймын, 1952-53 жылдары Сібірде, 1954-55 жылдары Қазақстанда көрмеген азабымым жоқ болды.» [5].

Керга Хелиа әжейден сұхбат алған кезімде, оның көздерінен бақытсыз жанның көзқарасын байқадым. Ол басынан өткен қиын-қыстау күндерін өзі сияқты түрмелерде жазасын өтеген жандармен бірге отырып қана еске ала алады. Олар әр аптаның дүйсенбісінде бас қосып, жиналады екен. ГУЛАГ түрмелерінде жазасын өтегендер бір-бірін жақсы таниды, үнемі араласады, өйткені олардың сырлары мен мұңдары бірдей жандар. Бір күні мені музей қызметкері Удо Иосиа атты азаматпен таныстырды. Менің алдымда жасы жетпістен асқан болса да іс-қимылы ширақ, шаштарын ақ басқан атай тұрды. Екеуіміз танертеңнен түске дейін ұзақ әңгімелестік. Түрмеде түскен фотоларды көрсетіп, көп нәрсені есіне алды. Ол 1931 жылы дүниеге келген. Медицина ғылымдарының кандидаты, «Мементо» ұйымының белсенді мүшесі. Неміс астыртын ұйымының мүшесі болды деген айып тағылып, 58-1 а бабы бойынша 25 жылға сотталып кете барған [6].

«Мен Қазақстанға келгенде барған бірінші жерім Жезқазған лагері еді. 1948 жылдың соңында тұтқындалдық, 1950 жылдың соңында Қазақстанға келдік. Жезқазғанға дейін бізді столыпин вагондарында айлап әкелген болатын, ол вагондар патша үкіметі кезінде Сібірге еркін жер аударушылар үшін жасалған. Ішінде шаруаларға мал-мүлкімен көшу үшін дайындалып жасалған, күзетші үшін де орын бар, терезелердің орнында кішкентай тор орнатылған. Бұл вагондар тұтқын үшін жасалмаған, атақты реформатор кезінде адамдарды осы вагондармен көшірген. Үш қатарлы жататын тактайлар, күніне екі мезгіл әжетханаға жіберетін, соңына дейін осындай вагондарда адамдарды тасыды.

Маған тағылған айып мектептегі астыртын ұйымның мүшесі болды деп, Спасскде менің сыныптастарымнан төрт адам болды. Сыныптағы он екімізде Қазақстанға түстік, тұтқындарды Ленинградта Коми, Норильск, Магадан, Иркутск, Қазақстан деп бөлген болатын, бір қызығы бәріміз де Қазақстанға тап болдық. Ленинградта бөлгенге дейін 3 ай тұрдық, ұйымдастыру ісінің шамалы болғандығы ма төртеуіміз де Жезқазғанда болдық, біреуі Спасскде туберкулезден өлді, ал бір құрда-сым зертханада қызмет етті.

Карантин уақыты болған мезгілде Жезқазғанның барлық бөлімшелері тұтқындардан бос болмайтын, аздан соң адамдарды орналастырып, бірін кен орныны, бірін тас карьеріне жіберіп жатты. Жезқазғанда бір жыл ғана жұмыс жасадым, ол жерде де оңай болмады, кейін ауруханада еңбек еттім, жалпы жұмыстарда да жасадым. Жолымның болғаны ма, болмағаныма тас карьерге жұмысқа жіберді. Мен бұл жерде туберкулезге дейін жеттім және сол арқылы Спасск мүгедектер лагеріне тап болдым. Арнайы лагерьдің орталық аурухана жүйесі болды. Сол жерден бірнеше адам есімде, олар алғашында өздері ауру болды, кейін қолдарына дене қызуын өлшейтін құралды ұстап жүретін, содан кейін дәрі егуді үйреніп алған болатын. Шыққанда лагерьде төрт жыл фельдшер болып қызмет етті деген анықтама алдып шықтым.

Сәлемделерді лагерьде алғашында алуға жолым болмады, себебі менің әке-шешем де жер аудары-

лып кеткен болатын. Әкемді тұтқынға бұрын әкетті, бірінші сәлемдемені мүгедектер лагерінде жүрген кезімде алдым. Тағы да тас карьерінде жұмыс істедім, келген сәлемдемені бригадирмен қақ бөлісіп, лагерьде басқаларға қарағанда тәуір өмір сүрдім.

Мен жыл жарым уақыт ауруханада жұмыс істедім, сол кезде 25 жылға сотталғандарды жалпы жұмысқа ауыстырды, кейін тағы замандар тәуір болып, ортақ жұмыстарда жұмыс істедім, ауруханада жұмыс жасағаным менің өмірімді өлімнен алып қалды деуге болады.

Түрмелік киімінің астында әкемнің әскери шалбары болатын. Шалбарым жұмыс істеп жүргенде жыртылып кетіп, астындағы шалбарым жыртындыдан көрініп қалды. Тұтқындар арасында өздерін жоғары ұстайтын топтың мүшелері қояншық тұтқындар шалбарымды көріп қалды, олардың талаптарына қарсы жауап қайтара алмайтынбыз. Шалбарымды түрме шалбары мен бір бөлке нанға айырбастауды талап етті. Нанды сусыз өзім бір күн көлемінде жеп тауыстым, айналамдағылар сусыз ішсең өте ауыр болуы мүмкін деп ескерткен болатын, ештеме еткен жоқ жеп алдым. Ал Жезқазғанда тас карьерде вагонетқаларға тас тиеу жұмыстарын жасадық, ауру болуыма байланысты бригадада еш көмектесе алмадым, өте әлсіз едім. Менің кесірімнен бригада жоспарды орындай алмай қалды, менен ешқандай пайда болмады. Мені ауруханаға әкетпейінше, бригададағыларға мөлшерлі 600 грамм нандарын кем етіп беріп жүрді. Жезқазғанда ауыз су тапшылығы көп байқалды, мынадай жағдайлар болды: қақпадан үлкен көлемді су таситын машина кіріп келе жатыр, қолдарында әр түрлі ыдыстары бар адамдар машинаға қарай жүгіруде, он шакты адам бір-бірін итеріп шеретсіз суға таласуда, машина кеткен мезгілде ыдыстарында азғантай ғана су алып үлгергендігін байқайтын. Ауруханада жүрген кезімізде ауа температурасын өлшеп, 52 градусқа дейін ыссылық болғаны есімде бар. Туберкулез ауруымды емдеу үшін үнемі хлорлы кальцийді егіп, ауруымды жазып алдым. Кейін мен сары аурумен ауырып, сары аурулар бөлімшесіне түстім. Уақыт өте келе ұлты еврей дәрігер Кауфман мені жұмысқа алды. Мені эстондық дәрігер ұсынған екен. Литвалықтар рентгенге түсіруші болып қызмет етіп жүрді, неміс ұлтынан дәрігерлер, нағыз профессорлар, медик студенттер жұмыс жасады.

Спасскде жүрген кезімде офицерлердің финдық үйлерін жөндеу жұмыстарына араластым. Үйлерінің сыртын сылау жұмысы тапсырылды. Түсіп қалған ескі сылақты қайта уатып, суға езіп, су дейтін су да тапшы болды. Үй иесі офицердің әйелі қолында жуу мен шаюдан қалған суын сол астауға төгіп, сол пайдаланылып қалған лас сумен езетін болдық. Жер қазған мезгілде 20-30 см ғана қаза алатынбыз, өйткені аяздан жер қатты болып, қазуға шамамыз жетпейтін.

Спасскдегі ең жақсы болған кезеңі онда жұмысшыларға арналған бөлімнің, әйелдер бөлімі, аурулар бөлімі болған кезі еді. Ол жерде сол кезеңде көп дегенде 15 000 адамдай болды. Құрылыс жұмыстары үнемі жүріп отырды, мен мүгедектер бөліміне тап болдым. Мүгедектерді де демалыс күндері жұмысқа карьерге апаратын, жасы да, қарттар да тас тасуға жүретін, сөйтіп ауруханалар салынды. Он аурухана бөлімшесі салынды, оның үшеуі туберкулезге арналған, барлығы да жаңадан салынған ғимараттар болатын. Ғимараттар арасында біреуі ескі кірпіштен болатын, адамдардың айтуы бойынша бұл жерде бұрын темір жол бекеті болған, оны ағылшындықтар салды деген әңгіме естідік. Ол ғимаратта хирургия бөлімі болды, оның басшысы профессор Колесников басқарды. Ол туралы да алып-қашпа әңгімелер жүретін, оны бір уақыттарда «Қызыл қрес пен қызыл жарты ай» ұйымының басшы орынбасары болғанын, 1949 жылы «Катынь» актке қол қойыпты, бұл неміс ұйымы болатын деп жатты. Неліктен ол бізбен бірге түсті ол белгісіз, жігіттер сол туралы газетке шыққан мақаланы, оның қолы қойылған бетін тауып алып, заттарының арасына қыстырып жіберген болатын. Ол осы акт үшін отыр деп айтатын. Түрмедегі қызметте жүрген дәрігерлер мойор мен капитан жақсы адамдар болатын, олар ерлі-зайыпты жұп еді. Дәрі-дәрмек, антибиотиктерді керегінше ішке кіргізіп алатын. Оларға алғыстан басқа еш нәрсе айта алмаймын. Ұлттары орыс болатын, ал түрме басшылары қаны теріс адамдар еді. 1954 жылы актілеу жұмыстары басталды, емдеуге болмайтын науқастарды үйге қайтарып немесе емдеу орындарына жіберіп жатты. Менің әлі есімде бір сыған науқасым болды, ол жүре алмайтын, бірақ екі балтақпен сүйемелдеп жүретін еді. Актілеуден өткеннен соң, ол құстай ұшып, балтақтарын сермеп, артынан қуып үлгере алмай қалдым. Актілеуден өткенше оны мен отырғызуға көмектесіп, қолтығынан демеп жүрсем, ол осылай алдап соқты. Бұл түрмедегі ерекше оқиға болатын, ішіме симамай, айтқанымға қуанып отырмын.

Баракта 120 адам төрт үлкен бөлмеде тұрды, жататын тақтайдар екі қатарлы, бөлменің ортасында от жағатын жері болды. Онда барактың үлкені тұрды, әжетхана бір бұрышта орналастырылған. Арамызда өзін ерекше ұстайтын адамдар тобы немесе қояншық түрмешіктер пайда бола бастады. 58-14 бабы іріткі салушылық болатын, сол бап бойынша елден қашқандарға саяси 14-ші тармағын

косып, содан олар саяси тұтқын болып есептелді. Шейіттер мен суниттер өз алдына бөлек, таза ұрылар барлығы қатты жауласып жүретін. Есіме бір оқиға түсіп отыр, ауруханада қызметімде жүрген мезгілімде, дәліз бойында бір ер адам түскі үзіліс кезінде ұзақ отырып, барлық адамдардың сыртынан қадағалап отырды. Кешқұрым оны бөлмесінде бауыздап кетіпті. Естүімізше сол уақытта нан кесетін бөлмеде қояншықтар айқай шығырып, түрме бастығын талап етіп, қорқыту ісімен айналысыпты. Бұндай жағдай тек біздің лагерьде емес, басқа бөлімшелерде де болып жатты деп үнемі еститінбіз. Жасырын ұйымдар бар болатын, батыс украиналақтар, литвалық партизандар сол ұйымда болды. Түрме басшысы астыртын ұйымның бар екенін біліп қалып, түнде бақылаушылар пулеметтерімен келіп жатты. Сол түні ауруханада кезекші едім. Жас жігіттер қолдарынды тізімі бар, сол тізім бойынша адамдарды шақыртып жатты, байқағаным олардың бәрі қояншықтар еді. Мықты күзет, үлкен иттермен оларды жинап алып кетті. Барактың ортасындағы от жағатын жерлерге кейбірлері тығылып, шыққылары келмей жатты. Барак төбесі ағашпен жабылған, төбесіне 30 см дей балшық құйылған болатын, соны тесіп қашып кетуге әрекет жасады. Басшылар оны біліп қалып, саяси тұтқындардың көмегімен жиырмаға жуық қояншық тұтқынды ұстап, алып кетті. Жұмысшылар бөлімінен әр түрлі қарулар табылды, сақтық үшін адамдар жасап алған екен. Сол қояншық тұтқындар кеткен соң түрме тыныштала бастады. Бұндай оқиға бірнеше жерлерде болды.

Жалпы жұмысқа фуфакалар, шалбарлар киетінбіз, ал ауруханада ақ халатпен жүретін болдық. Ақ халатпен түскен фотом қазір әлі де бар. Таңертең ертелеп жұмысқа шығамыз, дәл қанша екені есімде жоқ, себебі сағатымыз болмады. Кешкісін шамамен 4-5 терде қайтатынбыз. Жұмыс жасайтын жерге жеткенше көп уақытымыз жаяу жүрумен кететін, 1-3 км шамасында жүріп барамыз, жеткенше «Оңға адым, солға адым қашу болып есептеледі, қарауыл еш ескертусіз мылтық қолданады» деген ережені оқып барады. Жұмыста күзетші еш рөл атқармайды, бригадирлерге, бастықтарға бағынамыз. Мөлшер бойынша 500-600 грамм нан, ботка, сорпада капуста қабықтары, балық қалдықтары жүретін, түсі кызыл, өте ащы балық беретін. Алюмин қасықтар, алюмин ыдыстармен тамақ ішетінбіз. Кейін қасықтарымызды өзімізбен бірге алып жүретін болдық.

Соңғы жылдары кино көрсете бастады, жұмысшыларды тізім бойынша жіберетін боолды, осы аптада басқа адамдар, келесі аптада басқа адамдар жіберілетін болды. Эстондықтар мен литвалықтардың өз оркестрі, музыкалық аспаптары да болды. Аптасына бір рет концерт ұйымдастырып отырды. 1954 жылдары алғаш фотоға түсіру басталды, келесі жылы саны көбейді, өйткені 1954 жылдан бастап босатуға құжаттар дайындау басталды. Спорттық ойындардың ішінен волейбол, футбол, баскетболды көбірек ойнайтынбыз. Топ болып бөлініп алаңға шығып жарыстар ұйымдастыратын деңгейге жеттік. Алаңдарда оын кезіндегі, топ болып түскен суреттеріміз сақтаулы тұр.

Соғыс кезінде түрмеде отырғандардың ауру түрлері басқа, соғыстан кейінгі кезде басқа ауру түрлері тарап жатты. Қан қысымы, туберкулез, сары ауру таралды, сары ауруға арналған бөлімше де болды, травмалық бөлім, психикалық бөлім жұмыс жасады. Психикалық бөлімде шынымен ауырғандар да, өтірік ауырғандар да кездесті, әлгі сыған сияқтылар болды әрине. Кейбірі ұзақ актілеуді күтіп, шыдамай өмірмен қош айтысып көз жұмып жатқандары болды.

Мен бір кездері дәрі-дәрмек беру бөлімінде жасадым, аптасына бір рет барлық дәрі-дәрмектерді, мақта, шприц барлығын алып тұрдым. Бір күні мынадай оқиға болды, қояншық жігіттер ол кезде түрмеде әлі бар еді, біреуі маған «кодеин» атты наркотикалық дәрі бер деп кетпей қойды. Осы дәріні ол ішетін, содан аз уақыттан соң мен оған сол дәрінің орнына «пурген» беріп жібердім, ал ол іш айдайтын дәрі. Негізінде оның тек 3 данасын ішу керек болса, ол 20 дананы бірден көзімше ішіп алды, артынан ол қатты ауырған болар. Мен екі апта бойы үреймен, басымнан біреу келіп ұрып өлтіреме деген қорқынышпен жүрдім, бірақ маған ешкім келген жоқ. Ол қояншықтың тағдыры қалай болғанын да білмеймін.

Тамырға дәрі егуді үйреніп алып, адамдарға дәрі салып жүрдім. Өзіме үнемі кальций салған кезде өте ұқыпты, тамырды дәл тауып салу керек екенін, терінің астына жіберсе ауруға шалдығатынын жақсы білетінмін. Ыссы дәрі егіп беріп жүрген ауру болды, ол дәрі салып болған соң үнемі тез далаға ырғып шығатын, неге екенін түсінбей жүрсем, ыссы дәрі салып болған соң, ол әжетханаға қарай зулайды екен. Кейін естігенде әбден күлгенім бар. Үйден әр түрлі медициналық анықтамалық кітаптар алдыртып, босқа жүрмей дайындалып, оқып қоятынмын. 1954 жылдан бастап терезелердегі, айналадағы торлар шешіле бастады, кешке қарай қыдырыстап, серуендеп жүруге болатын болды, хаттарды жазуға шек қойылмады. Хаттарды әбден оқып, сөздерді немесе сөйлемдерді қарамен бояп тастайтын. Ол саяси рұқсат етілмеген деген мағына беретін.

Зертханада қызмет еткен сыныптасымның үстінен айыбын алып босатты. Ал мен оған дейін босап кеткен болатынмын. 1955 жылы босаған соң ата-анама барып амандығын білгім келіп, Новосибирскіге Каргат бекетіне бардым, олар сол жерге жер аударылған еді, жергілікті басшылар мені екі жыл алты айға тағы алып қалды. Жұмысқа орналасу үшін түрмеде төрт жыл ауруханада фельдшер қызметін атқарғандығым туралы анықтама қағазым бар еді. Комендант тексеруге алды да қайтарып бермеді, лагерьдегі дәрігерлер капитан мен майорға хат жазып мән-жайды түсіндіріп, анықтаманы қайта беруді өтіндім. Зертханада жұмыс жасаған құрдасым сол мезгілде босап, елге оралғалы жатқанын естіп, анықтаманы сол арқылы көшірмесін емес, жаңадан қайта жасатып, мөрімен тыянақты етіп беріп жіберіпті. Арнайы медициналық құжатым болмаса да, соған қарамастан қайта беріп жібергеніне қатты қуандым. Сол жерде жұмыс жасай жүріп, мейірбикелерге арналған екі жылдық курсы аяқтап шықтым. Елге маман болып оралдым. Екі мәрте Тарту университетіне оқуға тапсыруға тырыстым, онымен 20 ұпайдың 19 дұрыс болса да, мені оқуға алған жоқ. Клементо атты ректордың қабылдауында болдым, мен сияқтылардан бас тартып жатқанын айтты. «Бір құмалақ бір қарын майды шірітеді» дегенді айтты. Жасым 34 ке келген шағымды Ленинградқа еш кедергісіз, оңай оқуға түстім. Оқу бітірген кезде бізді әр аймаққа бөлді, Архангельскге жіберулері де мүмкін еді, бағыма қарай еліме жіберді, өйткені мұнда өз пәтерім бар болатын. Гастроэнтеролог дәрігер маман болып қызмет етіп, кейін Ригада кандидаттық жұмысымды қорғадым» [7].

Әр адамның өзінің пікірі, өмірі, көзқарасы сан алуан болатыны белгілі. Соған қарай олар лагерь өмірінің күнделікті өмірін барынша толық сипаттауға тырысты, мәдени өмірі, жалпы жұмысшылардың тамақтануы, жұмысқа киген киімдері, көңіл күйлері, басшылар мен күзетшілердің тұтқындарға қарым-қатынасы туралы айтылады.

1. Калыбекова М.Ч XX ғасырдың 30-50 жылдары Қарағанды облысы территориясында орналасқан еңбекпен түзеу лагерлері // Қоғам және дәуір. – 2010. - №2. – Б. 135-139.

2. Экспедиция материалдарынан. Кама Уломен сұхбат.

3. Estonian State Archives (ESA), F. 2276, op.1, d. 7235, l. 15.

4. Экспедиция материалдарынан. Херга Нелиа сұхбат.

5. ESA, F. 6168, op.1, d. 3217, l. 11.

6. Экспедиция материалдарынан. Удо Иосиа сұхбат.

7. ESA, F. 29314, op.1, d. 341, l. 7.

Резюме

В статье рассматриваются судьбы простых граждан Эстонии, оказавшихся в лагерях Гулага расположенных в Казахстане. Устные свидетельства очевидцев, собранные в ходе полевых исследований, позволят воссоздать страшную картину жизни в тот сложный период истории.

Summary

The article considers destiny of ordinary citizens of Estonia, caught up in the Gulag camps located in Kazakhstan. Oral testimonies collected during the field research, will recreate a terrible picture of life in that difficult period of history.

**СЫН-ПІКІР
РЕЦЕНЗИИ**

АРИИЛЕР ӨРКЕНИЕТІ ЖАЙЛЫ НЕ БІЛЕМІЗ?

(У.Х. Шәлекенов-Баласағұнидің «Орталық Азиядағы арийлердің өркениеті»

(А.: Қазақ университеті», 2011. - 258 б.) атты монографиясына сын-пікір)

Д.Байгунаков – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, тарих ғылымдарының докторы

Тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры Уахит Хамзаұлы Шәлекенов соңғы жылдары өз фамилиясына «Баласағұни» деген тіркесті бекерге қосып жүрген жоқ. Себебі ұзақ жылдар бойы университетте ұстаздық етіп жүріп ғылымды дамытуға кеңінен ат салыса білген ол негізгі шығармашылық ізденістерінің бір бөлігін Шу ауданындағы ортағасырлық Ақтөбе қаласының археологиясына арнады да, нәтижесінде аталған қала ортағасырларда бірнеше мемлекеттердің астанасы болған Баласағұн екендігін дәлелдеді, тіпті әлі де болса дәлелдеумен келеді. Осы ортағасырлық қаланы ол қырық жылдай бойы жүйелі түрде зерттеп, қомақты ғылыми деректемелік қор жинады, іргелі еңбектер жазды. Сондықтан да оның «Баласағұн» атау-сөзін өз тегіне қосуы бәзбіреулер айтқандай «пафос» емес, керісінше қазақ сахарасындағы қала мәдениетіне деген құрмет, оған деген жанашырлық әрі сүйіспеншілік, тіпті зерттеуші тарапынан ғылымға, соның ішінде археологияға жасалған өзіндік бір жарнама, бәлкім ғылымға деген риясыз көңіл немесе іңкәр сезім.

Міне, енді ғалымның қаламынан жаңа туынды жасалып шықты. Ол «Орталық Азиядағы ариилер өркениеті» деп аталады. Әлі күнге дейін қаламын қолынан тастамай келе жатқан 90 жасты алқымдаған Уахит ағаның ізденімпаздығын айқын көрсететін бұл еңбек арийлер мәселесіне заманауи тұрғыдан жаңаша қарауға жетелейді. Шындығына келгенде, ғалымдар арасында ариилерді зерттеу, олардың шығу тегін, байырғы отанын, адамзат өркениетіндегі арий тайпаларының мәдени рөлі мен тарихи мұрасын зерделеу екі жүз жылдан астам уақыт бойы қолға алынып келе жатқанымен, әлі де шешімін таппаған мәселелері жеткілікті. Айта кететін бір жайт, екінші дүниежүзілік соғысқа дейін қолданылған «арий» термині Гитлердің ұлттық саясатынан соң әлемдік тарихнамада «үндіеуропалық» сөзімен алмастырылды. Қазіргі таңда «үндіеуропалықтар» мағынасы арийлерге қарағанда біршама кеңірек болғанымен, олардың негізі мен сарыны бір, ішкі мазмұны мен табиғаты ортақ. Дегенмен зерттеуші мұның жасандылығын, осыған орай әр нәрсені өз есімімен атаудың керектігін, ариилердің негізгі отаны Орталық Азия екендігін (15 бет), көне ариилердің ілкідегі тарихы қазақ сахарасымен тікелей астасып жатқандығын дәлелді пікірлермен бекітеді.

Әлемдік тарихнамада «ариилер» деп үндіеуропалық тіл отбасына жататын парсы (иран) және үнді тобындағы халықтарды, дардтарды, кәпірлерді (нұрстандықтарды) атайды. Олардың ата-бабасы «арья», «арьяна» аталған, бұлардың мәдениеті мен тұрмысы да бірдей еді. Кейіннен қола дәуіріндегі әлденеше рет болған миграциялық қозғалыстар барысында, арийлік тұтастық ыдырап, ондағы халықтар мен тайпалар бір-бірінен оқшауланды. Ариилердің отаны қайда екендігі туралы әлденеше болжамдар айтылды, алайда зерттеушілердің басым бөлігі ариилерді андроновтық тайпалармен байланыстырады. Сондықтан да автордың пайымдауын толық қолдауға болады. Мұны археологиялық ізденістер де бүгінгі таңда растап отыр.

Жалпы алғанда, кітап авторы еңбегінде ариилер мәселесіне жаңа көзқарас, Авестада кездесетін Орталық Азиядағы географиялық атаулар, ариилердің тарихи мекені, көшпенді шаруашылығы (егіншілік, түсті металдарды пайдалануы, мал шаруашылығы), обалары, жерлеу салты, рухани мәдениеті (діни наным-сенімдері, көркемөнері, Күн құдайы Митраны мадақтау, әулиелі орындарға сыйыну) сынды ғылымдағы өте күрделі мәселерді қарастыра келіп, бұлардан кейінгі замандардағы тарихи сабақтастықтарды іздестіреді. Осыған орай, мәселенің түйінін Ұлы Жібек жолына әкеліп тірейді де, Ұлы жолға шолу жасап, оның тарихи рөлін дәріптей келе халықтарды «көшпенді» және «отырықшы» деп екі сапаға бөліп қарастырудың ғылымға жат екендігін атап көрсетеді.

Еңбекте сонымен қатар әрбір дәуірдің негізгі ескерткіштерін түзген ғалымдардың (Черников, Ақышев, Қадырбаев, Байпаков, Байгунаков, т.б.) археологиялық карталары да берілген. Олардың негізінде ғалымның соны пайымдаулары өріліп жатыр. Яғни, зерттеуші жалаң сөздерге емес, таза академиялық басылымдарға ғана иек артқан. Мұнымен бірге сан алуан дереккөздерін талдау арқылы тереңнен ой-пайымдаулар қозғаған. Солардың бірі Авеста мәтінінен географиялық атауларды

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №3(34), 2012 ж. жүйелеуге ұмтылуы дер едік. Расында да, көне ариилердің заттай және рухани мәдениеті ежелгі үндіариилердің Веды, ирандықтардың Авеста секілді байырғы әдебиет ескерткіштері негізінде, сондай-ақ олардан сәл кейініректегі Махабхарата, Рамайна, Шахнаме сынды эпикалық шығармалар және археологиялық, этнографиялық материалдар бойынша қалпына келтірілген. Аталған дереккөздерінің әрқайсысының өзіндік орны бар. Десек те, қазіргі ғылым көп сүйене алатын деректемелер кешені археологиялық мағлұматтардан тұратындығын мойындауымыз керек. Сондықтан да екіншіден, еңбектің құндылығын археологиялық мәліметтер кешені арттырып тұрғандығын айта кеткеніміз де жөн сияқты.

Сайып келгенде, соңғы онжылдықтарда Орталық Азияда жүргізілген археологиялық далалық ізденістер аталмыш өңірде бірқатар археологиялық мәдениеттердің, бірнеше тарихи-мәдени қауымдастықтардың қалыптасып өркендегендігін айқын көрсетіп отыр. Антропологиялық зерттеулер болса мұндағы тайпалардың палеоуропалық расаға жатқандығын айғақтай түсті, тіпті керек десеңіз қола дәуірінің өзінде-ақ белгілі бір өңірлерде (мәселен, Орал аймағында) моңғолоидтық расаның (байырғы түрік болуы әбден мүмкін) кездесетіндігін дәлелдеп берді. Ірі қара мен жылқыға негізделген шаруашылық ариилік тайпалардың негізгі өмір салтын құрады. Ариилерге әсіресе жылқыны құрметтеу тән еді. Яғни, қола дәуіріндегі Қазақстан аумағын мекендеген тайпалар мен халықтардың жүргізген шаруашылығы, жосын-жоралғылары мен салт-дәстүрлері мұнда ариилердің тіршілік еткендігін нақты аңғартады.

Токтала кететін бір жайт, ғалымдар арасында «арии» этномимі әрқилы талданған. XIX ғасырдағы зерттеушілер арасында ол көшпенді немесе егінші деген мағына береді деген пайымдау кеңінен тараған болатын. XX ғасыр алғашқы жартысында Пауль Тим, Э.Бенвенист секілді зерттеушілер «қонақжайлық танытушы», «дос», «дұшпан», «жат жерлік» секілді бір-біріне қарама-қарсы түрлі мағыналарды ұсынды. Әрине, бірқатар ғалымдар бұлардың сөздерінің астарында шындық бар деп есептейді. Өйткені ежелгі үнді тілінде *aryá* «қожайын», «үй иесі» деген мағына береді. Ал ежелгі үнді тіліндегі *ari* болса «дос» (сондай-ақ «дұшпан», «бөтен») деген мағынады. Сонымен қатар, хетт тіліндегі *ara* «жолдас», армян тіліндегі *ari* «ержүрек» деген сөздердің түбірлері бір болуы да ықтимал. Ежелгі гректерге де ариилер белгілі болған, мысалы атақты географ Страбон «Ариана» атауы Персияның бір бөлігі мен Мидияға, сондай-ақ солтүстікте бактриялықтар мен согдылықтарға таралады деген. У.Х. Шәлекенов географ Страбон айтқан Ария өзенінен «арии» атауы шығуы мүмкін екендігін де айтады (56-60 беттер). Бұған қатысты ол кейбір әлем халықтарының атаулары (Рось өзенінен «орыстар», т.б.) географиялық нысандармен тығыз байланысты екендігін алға тартады.

Монография авторы көне ариилердің діни көзқарастарын, зороастризм жайлы тұжырымдарын талдаған. Ариилер қолданған свастикалық бөлшектердің Орталық Азия ескерткіштерінен көптеп табылатындығын, оның кейінгі кездердегі діни ғимараттардан азды-кемді кездесетіндігін нақты айқындап берді. Скифтердің тілін талдаған ғылыми ізденістерге де шолу жасайды. Анахарсис (Анарыс) жайлы дереккөздерін талдайды. Ортағасырлық деректемелер қорын да (Қашқари шығармасы, Шахнаме, т.б.) кеңінен пайдаланып, көтеріліп отырған мәселелерден тарихи паралельдер іздестіреді. Олардан өзге сол ариилер тіршілік еткен қола және ерте темір дәуірлеріне қатысты барлық мәселелер зерттеуші назарынан тыс қалмаған деп толық айта аламыз. Ал олардың осы аталып отырған кітапта қаншалықты дәрежеде шешілгендігін болашақтағы сын-пікірлер де көрсете жатар.

Түйіндеп айтқанда, жоғарыда қарастырылған кітап отандық тарихнамадан әлі-ақ ойып тұрып өз орнын иеленері анық. Оның негізгі құндылығы келешек зерттеушілерге ғылыми бағыт-бағдар бере алатындығында десек артық айтпаған болар едік. Бұрындары қазақстандық зерттеушілер тарапынан ариилерге қатысты бірен-саран еңбектер жарияланған болатын. Олардан Уахит аға еңбегінің айырмашылығы таза ғылыми басылымдарға сүйенуі дер едік. Өткенді іздеп, жоғымызды түгендеп жатқан осы шақта, аталған ізденісті дер кезінде жазылып отыр. Ендігі кезекте көрсетілген бағытта тың да кешенді зерттеулер жүргізген ләзім.

ДЛЯ ЗАМЕТОК